

**ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ
ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ**

© Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
Ἰασίου 1, 115 21 Ἀθήνα
τηλ. 210-7272 381, Fax 210-7272 380
<http://www.apostoliki-diakonia.gr>
e-mail: apostoliki-diakonia@ath.forthnet.gr
Ἔκδοση Α' 2004
Κ.Α. 99.25.005
ISBN 960-315-518-7

Χορηγός Ἐκδόσεως:
Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς
Ἑπιχειρήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Γ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

Ύπό τήν αιγίδα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου
Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου

14 - 17 Ὀκτωβρίου 2001

Ἱερά Μητρόπολις Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως (Θεσσαλονίκη)
(Κλειστό Ἀμφιθέατρο Δήμου Νεαπόλεως, Δημαρχεῖο)

Χορηγός Ἐκδόσεως:
Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καί Μορφωτικῆς
Ἑπιχειρήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΚΥΡΙΑΚΗ 14.10.2001

16.00 Ὑποδοχή συνέδρων

16.30 Ἀγιασμός

16.45 Προσφώνηση τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως κ.κ. *Διονυσίου*.

Προσφώνηση τοῦ Προέδρου τῆς Διοργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ.κ. *Δανιήλ*.

Χαιρετισμοί σύμφωνα μέ τό πρόγραμμα Τελετῆς Ἐνάρξεως.

Ἐναρξη ἐργασιῶν ὑπό τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. *Χριστοδούλου*.

1η Συνεδρία

Πρόεδρος Συνεδρίας: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως κ. *Διονύσιος*.

17.30 - 18.00 Α΄ Εισήγηση: *Ἐκκλησία καί Εὐχαριστία*.

Εισηγητής: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου κ. *Ἰωάννης*.

18.00 - 18.30 Β΄ Εισήγηση: *Οἱ βιβλικές προϋποθέσεις τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας*.

Εισηγητής: *Πέτρος Βασιλειάδης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

18.30 - 19.30 Συζήτηση.

20.00 Δεῖπνο.

ΔΕΥΤΕΡΑ 15.10.2001

7.00 - 9.30 Θεία Λειτουργία.

Πρόγευμα.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

2η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης
Περγάμου κ. *Ιωάννης*.
- 10.00 - 10.30 Α' Εισήγηση: *Τά άγιογραφικά άναγνώσματα καί τό κήρυγμα στή Θεία Λειτουργία.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Κωνσταντίνος Παπαγιάννης*.
- 10.30 - 11.00 Β' Εισήγηση: *Η εύχαριστιακή άναφορά.*
Εισηγητής: *Γεώργιος Φίλιππας*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών.
- 11.00 - 11.30 Διάλειμμα.
- 11.30 - 12.30 Συζήτηση.
- 12.30 - 13.00 Γ' Εισήγηση: *Η άκολουθία τής Προθέσεως. Ίστορικο- λειτουργική προσέγγιση.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Δημήτριος Τζέρπος*, δρ. Θ.
- 13.00 - 13.30 Συζήτηση.
- 14.00 Γεύμα.
- 16.00 - 17.00 Έσπερινός.

3η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: *Γρηγόριος Στάθης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών.
- 17.00 - 17.30 Α' Εισήγηση: *Τελετουργική προσέγγιση τής Θείας Λειτουργίας.*
Εισηγητής: *Ιωάννης Φουντούλης*, Όμότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 17.30 - 18.00 Β' Εισήγηση: *Η έρμηνεία τής Θείας Λειτουργίας κατά τά βυζαντινά έρμηνευτικά ύπομνήματα.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. *Θεόδωρος Κουμαριανός*, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Άθηνών.
- 18.00 - 19.00 Συζήτηση.
- 19.30 Δείπνο

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

ΤΡΙΤΗ 16.10.2001

7.00 - 9.30 Θεία Λειτουργία.
Πρόγευμα.

4η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: *Ίωάννης Φουντούλης*, Όμιλος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 10.00 - 10.30 Α' Εισήγηση: *Ἡ Θεία Λειτουργία σπὴν κανονικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.*
Εισηγητής: *Ἄρχιμ. Χρυσόστομος Παπαθανασίου*, δρ. Θ.
- 10.30 - 11.00 Β' Εισήγηση: *Ἡ ψαλτικὴ ἔκφραση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.*
Εισηγητής: *Γρηγόριος Στάθης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- 11.00 - 11.30 Διάλειμμα.
- 11.30 - 12.30 Συζήτηση.
- 12.30 - 13.00 Γ' Εισήγηση: *Στῶμεν καλῶς. Ἡ στάση τῶν πιστῶν κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας.*
Εισηγητής: *Παναγιώτης Σκαλιτσῆς*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 13.00 - 13.30 Συζήτηση.
- 14.00 Γεῦμα.
- 16.00 - 17.00 Ἐσπερινός.

5η Συνεδρία

- Πρόεδρος Συνεδρίας: *Πέτρος Βασιλειάδης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- 17.00 - 17.30 Α' Εισήγηση: *Ἡ Θεία Λειτουργία σπὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.*
Εισηγητής: *Νικόλαος Ζίας*, Καθηγητής Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

- 17.30 - 18.00 Β' Εισήγηση: *Εύχαριστιακά σκεύη και ἄμφια.*
Εισηγητής: Ἄριστείδης Πανώτης, Καθηγητής Θεολογίας.
- 18.00 - 19.00 Συζήτηση.
19.30 Δείπνο.

ΤΕΤΑΡΤΗ 17.10.2001

- 7.00 - 9.30 Θεία Λειτουργία στὸν Ἱερό Ναό Ἁγίου Παντελεήμονος Ἀμπελοκήπων, προεξάρχοντος τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου. Πρόγευμα.

6η Συνεδρία.

- Πρόεδρος Συνεδρίας: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ.κ. Δανιήλ.
- 10.00 - 10.30 Α' Εισήγηση: *Ἡ Ποιμαντική τῆς Θείας Λειτουργίας.*
Εισηγητής: Πρωτοπρ. Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου.
- 10.30 - 11.00 Β' Εισήγηση: *Ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στή Θεία Κοινωνία.*
Εισηγητής: Ἄρχιμ. Ἡλίας Μαστρογιαννόπουλος.
- 11.00 - 12.00 Συζήτηση.
12.00 - 12.30 Διάλειμμα.
12.30 - 13.30 Γενικά συμπεράσματα - Προτάσεις.
14.00 Ἀποχαιρετιστήριο Γεῦμα.

Άγιασμός υπό τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως κ. Διονυσίου κατά πῖν ἐνάρξη τοῦ Συνεδρίου.

Προσφώνηση
τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Νεαπόλεως & Σταυρουπόλεως
κ. Διονυσίου

*Ἡ Ἱερά Μητρόπολις Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως καί ἡ ταπεινότης μου δέν εὐρίσκουμε τούς καταλλήλους λόγους διά νά ἐκφράσουμε τίς βαθύτατες εὐχαριστίες μας εἰς τόν Μακαριώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κύριον Χριστόδουλον καί εἰς τήν Ἱεράν Σύνοδον διά τήν τιμὴν νά ἀναθέσουν εἰς ἡμᾶς τήν διεξαγωγὴν τοῦ σημαντικοῦ τούτου Τρίτου Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου μέ τό **ὄντολογικῆς** σημασίας διά τήν Ἐκκλησίαν μας θέμα **«ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ»**.*

Εἶναι ἀδύνατον σέ ἓναν ὁμιλητὴν νά ἐκφράσει τήν σημασίαν καί τό βάθος τοῦ ἰδρυτικοῦ τούτου καί συντηρητικοῦ διά τήν Ἐκκλησίαν Μυστηρίου. Μυστήριο: τό ἀπροσπέλαστον, τό ἀνείπωτον. Ἐκεῖνο πού ἀνθρώπινος λόγος ἀδυνατεῖ νά συλλάβει καί νά ἐκφράσει. Τό ὁποῖον ὅμως ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐπιτρέπει νά τελεσιουργεῖται μπροστά στά ἔκπληκτα μάτια τοῦ

πιστοῦ, μέ τή μορφή τῆς Εὐχαριστίας, καί μάλιστα τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Βόμβα εἰρήνης, πού ἀνατρέπει τήν πεσμένη φύση τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου. Βόμβα θεία, πού μεταστοιχειώνει τά πάντα. Πού φέρει τά κάτω ἄνω καί τά ἄνω κάτω. Πού κάνει τόν κόσμον ὄλο πρόσφορο, προσφορά, λειτουργιά, πού ἀνεβάσει τόν πεπτωκότα ἄνθρωπο εἰς τήν προτέρα του θέση, τοῦ βασιλέως καί ἱερέως. **«Βασιλείον ἱεράτευμα»** ποιεῖ πάντας. Πού **«συγκροτεῖ καί συγκρατεῖ τόν θεσμόν τῆς Ἐκκλησίας»**. Πού ἀλυσσοδένει σέ μιᾶ ἐλευθερώνουσα ἀγαπητική δουλεία τόν κόσμον ὄλο. Πού κάνει **«τά σύμπαντα τό εἶναι ἔχειν»**.

Νά ἡ ἀληθινή ὄντολογία τοῦ κόσμου πέρα ἀπό τίς κοσμικές, κοσμολογικές καί φιλοσοφικές τερθρεῖες: ὁ κόσμος ὑπάρχει ἐν εὐχαριστιακῇ καί μόνον ἀναφορά. Διαφορετικά περιπίπτει εἰς τό χάος. Γι' αὐτό ἡ Θεία Εὐχαριστία εἶναι ἡ ζωή, ἀφοῦ ζωή χωρίς ἄρτον καί οἶνον δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει. Τό μέλι καί τό μάνα τό ἐξ οὐρανοῦ. Τό οὐρανοποιοῦν τήν **«γῆν καί πάντα τά ἐν αὐτῇ»**. Δηλαδή ἡ Θεία Εὐχαριστία εἶναι τό ΠΑΝ. Καί πέραν τούτου, εἶναι τό ΠΕΡΙΣΣΟΝ, ἡ πληρότης τοῦ **«τά πάντα καί ἐν πᾶσι πληρουμένου»**.

Τοῦτο τό οὐρανόφερτο δῶρον, αὐτή ἡ ἀπτή καί ψηλαφούμενη παρουσία πού ἀνακαινίζει τό πᾶν, εἶναι ἀνάγκη νά γίνεи καθημερινό βίωμα τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου εἰς τούς δυσκόλους καί ἀσχημένους καιρούς πού διερχόμεθα. Διότι θά φέρει τήν ἀγάπην καί τήν δι' αὐτῆς, συνεχῶς ἀπειλουμένην, ἐνότητα τοῦ σύμπαντος κόσμου. Τά θλιβερά γεγονότα πού σημάδεψαν τελευταίως τόν πλανήτην μας δηλώνουν ἀπεριφράστως τήν ἀπόστασιν ὄλων, τῶν ἑτεροθρήσκων ἀδελφῶν τοῦ Κυρίου συμπεριλαμβανομένων, ἀπό τό ἐνοποιοῦν πνεῦμα τῆς εὐχαριστιακῆς προσλήψεως τοῦ κόσμου. Τό φάρμακο τῆς ἀθα-

νασίας, τό ἀπολύτως ἐξοβελίζον τόν φόβον καί τρόμον τῆς δυνάμεως τοῦ κακοῦ δέν ἔχει θέσιν εἰς τό Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Διότι αὐτή εἶναι ἡ δύναμις, αὐτή τό σωτήριο τοῦ Θεοῦ. Μέ αὐτήν καί μόνον μπορεῖ νά **«ζήσει ὁ κόσμος»**.

Ἔχω τήν πίστιν ὅτι αὐτός εἶναι καί ὁ σκοπός τοῦ Λειτουργικοῦ μας τούτου Συμποσίου καί μάλιστα μέ θέμα, τοῦτο τό μοναδικό καί θεανθρώπινο, **ΤΗ ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ**. Νά τήν φέρωμε κοντά, μέσα στήν καθημερινή ἀνθρώπινη ζωή. Ὁ κόσμος μας ὄλος, πιστός, ὀλιγόπιστος ἀλλά καί ὁ μακράν, αὐτό ἐπιμένει.

Μέ τίς ἀπλές αὐτές σκέψεις καί ἐξ ὀνόματος τοῦ ἀπουσιάζοντος εἰς τήν Γερμανίαν Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου, κηρύττω τήν ἔναρξιν τοῦ Συνεδρίου καί ἀπό βάθους καρδίας εὐχομαι ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καί ἡ αὔρα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νά εἶναι μαζί μας καί ἰδιαιτέρως μέ τούς ἐκλεκτούς εἰσηγητάς καί συνέδρους. Καλή ἐπιτυχία!

Προσφωνήσεις
τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς,
Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ
Προέδρου τῆς Διοργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς

«Εὐχαριστοῦντες πάντοτε ὑπὲρ πάντων ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ Θεῷ καί Πατρὶ» (Ἐφεσ. ε' 20) πορευόμενοι ἀπὸ τὴν Πεντέλη, ὅπου πραγματοποιήθηκε τὸ 1999 τὸ Α' Λειτουργικὸ Συμπόσιο μὲ θέμα τὸ Μυστήριον τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος καί ἐν συνεχείᾳ τὸν Βόλο, ὅπου πέρυσι, τὸ 2000, συνῆλθε τὸ Β' Λειτουργικὸ Συμπόσιο γιὰ νὰ ἐξετάσῃ τὸ αἶτημα τῆς λειτουργικῆς ἀνανεώσεως, ἐφθάσαμε μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Ἁγίου Θεοῦ μας στὴν Νεάπολι τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὸ Γ' Λειτουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων μὲ θέμα τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος αὐτοῦ ἔγινε ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς σημασίας αὐτοῦ τούτου τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας γιὰ τὴν ζωὴ τῶν πιστῶν, γιὰ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δέ ἕνεκα τῆς ἐπιδιωκομένης συμμετοχῆς τοῦ πλή-

θους τῶν πιστευόντων σ' αὐτή καί τῆς ἀντιμετωπίσεως ποιμα-
ντικῶς τῶν προκυπτόντων προβλημάτων.

Ἡ Θεία Εὐχαριστία εἶναι τό κέντρο τῆς λατρείας καί τῆς
ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ μαθητές τοῦ Κυρίου ἐξ ἀρχῆς καί
ἕως τῶν ἔσχατων θά μετέχουν στό Δεῖπνο τῆς Βασιλείας, πού
τούς συνδέει μέ τόν Ἕνα Κύριο καί μεταξύ τους. Καθώς ἡ
Ἐκκλησία πορεύεται πρὸς τά ἔσχατα θά φανερώσει ἐν τόπῳ
καί χρόνῳ, μέσα στήν ἱστορία, τά μέλη Της «λάμποντα, ἀστρά-
πτοντα, ἠγλαϊσμένα, ὀθνεῖαν ἀλλοίωσιν εὐπρεπεστάτην» μέ τό
Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Στή Θεία Λειτουργία ὑπερβαίνουμε τά ἔσχατα ὑπαρξιακά
ὄρια τῆς πεπρωκυίας ἀνθρωπίνης φύσεώς μας, τήν ἀμαρτία καί
τόν θάνατο καί θεοούμεθα. Μεταλαμβάνουμε τοῦ Σώματος καί
τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ «εἰς ἄφεσιν ἀμαρτιῶν καί εἰς ζωήν
τήν αἰώνιον».

Οἱ Πατέρες μᾶς ἐδίδαξαν, ὅτι τό ἔργο τῆς θείας οἰκονο-
μίας εἶναι συνεχῶς ἀπό καί παρόν στή λατρεία τῆς Ἐκκλη-
σίας. Τό ἔργο τοῦ Θεοῦ γιά τήν σωτηρία, τόν ἀγιασμό καί τήν
τελείωσι τοῦ κόσμου συνοψίζεται καί συνεχίζεται στή Θεία
λατρεία καί εἰδικώτερα στή Θεία Λειτουργία.

Στό Κυριακό Δεῖπνο εἶναι κεκλημένοι οἱ πάντες. Ὁ Ἀμνός
τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τίς ἀμαρτίες τοῦ κόσμου ἐθουσιάσθη ὑπέρ
πάντων καί ἡ Ἐκκλησία καλεῖ πάντας νά μετάσχουν τοῦ
«Συμποσίου τῆς πίστεως». Ἡ πρόσκλησις ἀπευθύνεται πρὸς
πάντας ἀνθρώπους. Οὐδένα ἀποκλείει ὁ Μεγαλόδωρος Θεός
καί Πατέρας μας. Ὡστόσοσον παρατηροῦμε ὅτι (πολλοί;) ἀπέ-
χουν τοῦ Μυστηρίου ἐξ ἀγνοίας ἢ ραθυμίας σωματικῆς τε καί
πνευματικῆς. Ἄλλοι δέν διακρίνουν τό Σῶμα καί τό Αἷμα τοῦ
Κυρίου «ἠγούμενοι αὐτό κοινόν» (Πρβλ. Ἐβρ. ι' 29), ἐνῶ θά

πρέπει νά προσέρχωνται στήν Τράπεζα τῆς ζωῆς «μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης».

Γιά ὅλα αὐτά καί πολλά περισσότερα συνήλθαμε στό παρόν Συμπόσιον, στό ὅποιο δύο εἶναι οἱ ἄξονες τῆς μελέτης μας. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ θεολογία αὐτοῦ τούτου τοῦ μυστηρίου τῆς ζωῆς καί τῆς ἀθανασίας. Στήν θεολογία περί αὐτοῦ συμπεριλαμβά- νομε πάντα τά ἀναφερόμενα στήν Θεία Λειτουργία. Ὁ δεύτερος ἄξονας εἶναι ἡ βίωσις τούτου ἀπό τούς πιστούς. Τά πρῶτα θά μᾶς βοηθήσουν νά εὔρουμε τίς λυσιτελεῖς ἐκεῖνες λύσεις στά ὀξέα ποιμαντικά προβλήματα, τά ὅποια τίθενται καί τά ὅποια καλούμεθα νά ἀντιμετωπίσουμε οἰκοδομοῦντες τήν Ἐκκλησία, «ἥτις ἐστὶ Σῶμα Χριστοῦ» (Α΄ Κορ. ιβ΄ 27) «στῦλος καί ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας» (Α΄ Τιμ. γ΄ 15).

Ἡ Ἐπιτροπή μας εἰσηγήθηκε στήν Διарκῆ Ἱερά Σύνοδο καί Αὐτή ἀπεδέχθη τήν εἰσήγησί μας, τό Γ΄ Λειτουργικό Συμπόσιο νά μελετήσῃ διεξοδικῶς τό Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, σκοποῦσα στήν συνειδητή συμμετοχή τοῦ πληρώ- ματος σ' αὐτό. Εὐχαριστοῦμε τήν Ἱερά Σύνοδό μας, διότι μᾶς παρέχει τήν εὐλογία Της καί μᾶς δίδει τήν δυνατότητα νά ἀνανεώσουμε τόν ζῆλο μας καί τόν ἱερό πόθο μας νά βοηθή- σουμε τούς ἀδελφούς μας νά γευθοῦν τήν χρησιμότητα τοῦ Κυρίου.

Ἐν συνεχείᾳ εὐχαριστοῦμε ἐν εὐγνωμοσύνῃ τόν Σεβα- σμιώτατο Μητροπολίτη Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως κ. Διο- νύσιον τόν κλεινό καί θεοτίμητο Ποιμενάρχη τῆς Ἱεραῆς Μη- τροπόλεως αὐτῆς, πού μᾶς ὑπεδέχθηκε καί μᾶς φιλοξενεῖ ἐν ταῖς αὐλαῖς αὐτῆς, εὐχαριστοῦμε καί ὅλους τούς συνεργούς Αὐτοῦ, πού ἐπωμίσθησαν μέριμνες καί φροντίδες γιά μᾶς. Εὐχαριστοῦμε θερμῶς καί τούς χορηγούς τῆς φιλοξενίας μας.

Εὐχαριστίας ὀφείλουμε σ' ὄλους τοὺς Εἰσηγητῆς τοῦ Συμποσίου μας, πού δέχθηκαν πρόθυμα νά ἀναλάβουν νά εἰσηγηθοῦν ὁ καθένας τό θέμα του, ὅπως ἀναγράφεται στό πρόγραμμα.

Εὐχαριστοῦμε καί σᾶς τοὺς ἐκπροσώπους τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων τῆς Ἐκκλησίας μας γιά τήν δική σας παρουσία καί συμμετοχή, καθώς ἐπίσης καί τοὺς Σεβασμιωτάτους Ποιμενάρχες σας, πού σᾶς ὥρισαν ἐκπροσώπους τῶν κατά τόπους Ἐκκλησιῶν, γιά νά μᾶς μεταφέρετε τόν πλοῦτο τῆς διακονίας σας καί νά μᾶς καταστήσετε κοινωνούς τῆς ποιμαντικῆς ἀγωγίας καί εὐθύνης σας.

Τέλος εὐχαριστοῦμε τά μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς μας, γιά τοὺς καταβληθέντας κόπους τους, ὥστε νά προαχθῆ τό ἔργο, πού μᾶς ἔχει ἀναθέσει ἡ Ἐκκλησία μας. Ἰδιαιτέρα εὐχαριστοῦμε τόν Γραμματέα μας Αἰδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο κ. Δημήτριο Τζέρπο, πού μέ ζῆλο καί ἐργατικότητα παρακολουθεῖ καί διεκπεραιώνει τά θέματα τῆς Ἐπιτροπῆς μας.

Εὐχαριστοῦμε τοὺς Ἄρχοντες τοῦ τόπου καί πάντας τοὺς ἐπ' ἐξουσίας, πού σήμερα μᾶς τιμοῦν μέ τήν παρουσία τους.

Χαιρετισμός
τοῦ κ. Ἰωάννη Χρ. Ταρνανίδου
καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς

Σεβασμιώτατε Ἁγίε Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως,
Σεβασμιώτατε Ἁγίε Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ,
Πρόεδρε τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τή Λειτουργική Ἀναγέννηση, καθώς καί τοῦ Γ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου, πού ἀρχίζει σήμερα στήν πόλη μας.
Ἀξιότιμοι Κύριοι Συνάδελφοι, μέλη τῆς ὡς ἄνω Ἐπιτροπῆς,
Σεβασμιώτατοι,
Ἐντιμώτατοι ἐκπρόσωποι τῶν Ἀρχῶν τοῦ τόπου,

Κυρίες καί Κύριοι Συνάδελφοι,

Ἡ Θεσσαλονίκη, μέ τή μακρά καί βαθιά της λατρευτική παράδοση, τή βασισμένη στίς πνευματικές ἀναζητήσεις καί τή φωτισμένη συμβολή τόσο τῶν ἰδίων τῶν τέκνων καί τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ της, ὅσο καί στή μοναδική βιωματική ἐμπειρία

ἀναρίθμητων ἀγιορειτῶν Πατέρων, πού δέν ἔπαψαν ποτέ νά τήν τροφοδοτοῦν πνευματικά, εἶναι ἔτοιμη νά συμμετάσχει ἐνεργά καί νά συμβάλει καί στή σημερινή προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας γιά τή Λειτουργική Ἀναγέννηση καί τή συνειδητή συμμετοχή τῶν πιστῶν στό τῆς Λατρείας. Ἡ Θεολογική Σχολή τοῦ Α.Π.Θ., πού ἐκπροσωπεῖται στήν παραπάνω ἐπιτροπή ἀπό ἰκανό ἀριθμό πολύ ἀξιόλογων καί διεθνῶς ἀναγνωρισμένων στελεχῶν τῆς, αἰσθάνεται βαριά τήν ὑποχρέωση νά στηρίξει τό σημαντικότερο αὐτό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς Κοσμήτορας τῆς Σχολῆς, θεωρῶ μοναδική τήν τιμή πού μοῦ γίνεται νά ἐκπροσωπήσω τούς συναδέλφους μου καί νά εὐχηθῶ κάθε ἐπιτυχία στό Συμπόσιό Σας, πού εἶναι καί δικό μας. Ἐπιτρέψτε μου δέ, τελειώνοντας, νά πληροφορήσω τήν ἀγάπη σας, ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῆς ὀρθόδοξης Ἀκαδημαϊκῆς Κοινότητας ὑποστηρίζει ἐνθέρμως τήν προσπάθεια αὐτή τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία καί δέν πρέπει μέ κανένα λόγο νά σταματήσει μπροστά στίς ἀφόρητες, πολλές φορές, καί ἀνατρεπτικές πιέσεις τῶν κάθε λογῆς φανατικῶν καί μή κατ' ἐπίγνωσιν ζηλωτῶν.

Καλή ἐπιτυχία στίς ἐργασίες Σας.

Μήνυμα
τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν
καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου
ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ 3ου Λειτουργικοῦ Συμποσίου
Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων
(Νεάπολις Θεσσαλονίκης 14-17/10/2001)

*Σεβασμιώτατοι ἐν Χριστῷ ἀδελφοί,
Πανοσιολογιώτατοι καί Αἰδεσιμολογιώτατοι πατέρες, ἐκπρόσωποι τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,
Ἐντιμώτατοι ἄρχοντες καί ἐκπρόσωποι τῶν ἀρχῶν τοῦ τόπου αὐτοῦ, Ἐλλογιμώτατοι κ.κ. καθηγηταί,
Ἀγαπητοί σύνεδροι,*

Μέ ἰδιαίτεράν χαράν καί ἱκανοποίησιν χαιρετίζομεν τήν σύγκλησιν τοῦ 3ου αὐτοῦ Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, τό ὁποῖον διοργανοῦται μέ πρωτοβουλίαν τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως καί τήν φιλόφρονα φιλοξενίαν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως. Ἐντάσσειται δέ καί τό Συμπόσιον τοῦτο εἰς τήν γενικωτέραν μέριμναν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διά τήν ἐπιμόρφωσιν τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου καί τήν κατά τομεῖς ἐξειδίκευσιν στελεχῶν,

πρός λυσιτελεστέραν πραγμάτωσιν τοῦ πολυσιδουῦς πνευματικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας σήμερον.

Προηγήθησαν ἤδη τό 1ον καί 2ον Λειτουργικόν Συμπόσιον, τά ὅποια συνεκλήθησαν κατά τά δύο προηγούμενα ἔτη εἰς Ἀθήνας καί Βόλον ἀντιστοίχως, καί ἡ διαφαινομένη καθιέρωσις τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς εἰς ἐτήσιον θεσμόν διαδιδάσκει τό ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διά τήν λειτουργικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας σήμερα. Δραττόμεθα δέ τῆς εὐκαιρίας νά διευκρινίσωμεν διά μίαν εἰσέτι φορᾶν ὅτι αὐτό τό ὅποῖον ὀνομάζομεν συμβατικῶς Λειτουργική Ἀναγέννησις δέν ἐνέχει εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν τόν χαρακτήρα ποιᾶς πινός λειτουργικῆς μεταρρυθμίσεως. Ἄλλ' ἀντιθέτως ἀποτελεῖ μίαν συστηματικὴν προσπάθειαν λειτουργικῆς ἀγωγῆς τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ ὥστε οἱ πολύτιμοι θησαυροί τῆς παραδοσιακῆς ἐκκλησιαστικῆς μας λατρείας νά καταστοῦν προσιτοί στό σύνολο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος.

Ἰδιαίτερος ἐπιθυμοῦμεν νά ἐξάρωμεν τό γεγονός ὅτι ὡς κεντρικόν θέμα τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ ἐπελέγη τό ἱερόν Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Συγχαίροντες δέ καί εὐχαριστοῦντες ἐκ προοιμίου τόσον τούς διοργανωτάς ὅσον καί τούς συνέδρους αὐτοῦ διά τόν κόπον αὐτῶν εὐελπιστοῦμεν ὅτι μέ τήν συμβολήν ὄλων θά καταδειχθῇ διά μίαν εἰσέτι φορᾶν ἡ σπουδαιότης τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μυστηρίου, διαμέσου τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται καί πραγματοποιῆται κυρίως αὐτό καθαυτό τό μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας.

Κωλυθέντες ὅπως συμμετάσχωμεν ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ παρόντος Λειτουργικοῦ Συμποσίου καί εὐελπιστοῦντες ὅτι θά ἔχωμεν μέχρι τοῦ τέλους τῶν ἐργασιῶν του τήν χαράν τῆς ζωῆς μεθ' ὑμῶν ἐπικοινωνίας, ἐπευλογοῦμεν πατρικῶς πάντας ὑμᾶς καί εὐχόμεθα ἐγκαρδίως πολλήν ἐπιτυχίαν εἰς τό ἔργον ὑμῶν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΠΡΩΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Κυριακή 14.10.2001)

ΙΩΑΝΝΟΥ

Μητροπολίτου Περγάμου

ΘΕΙΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Εἰσαγωγή

Ἡ σύνδεση Θ. Εὐχαριστίας καί Ἐκκλησίας τείνει σήμερα νά θεωρεῖται κοινοτοπία, τοῦλάχιστον μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων, στίς μέρες μας μάλιστα κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς Ὀρθοδόξου θεολογίας, πλέον καί μεταξύ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί μεγάλου μέρους τῶν Προτεσταντῶν. Λίγοι εἶναι πλέον αὐτοί, πού θά ἀποσυνέδεαν τήν ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό Μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Αὐτό ὅμως δέν ἴσχυε πάντοτε στή θεολογία μας, οὔτε κἄν τήν Ὀρθόδοξη, πολύ περισσότερο στή δυτική. Ἄν ἀνοίξει κανεῖς κλασσικά ἐγχειρίδια Ὀρθοδόξου Δογματικῆς, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου ἢ καί τοῦ Π. Τρεμπέλα, θά ἐκπλαγεῖ ἀπό τό γεγονός ὅτι τά περὶ Ἐκκλησίας καί περὶ Εὐχαριστίας κεφάλαια εἶναι στήν οὐσία αὐτόνομα καί ἀνεξάρτητα μεταξύ τους: ὅ,τι ἀναφέρεται στή Θ. Εὐχαριστία δέν ἐπηρεάζει καθόλου τό περιεχόμενο τῆς

έννοιας τῆς Ἐκκλησίας, καί ἀντίστροφα. Χαρακτηριστικό εἶναι τό ὅτι στίς ἀρχές ἀκόμη τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ὅταν ὑπέβαλα στή Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τή διδακτορική διατριβή μέ τίτλο «*Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστίᾳ καί τῷ Ἐπισκόπῳ*», ὁ ἀείμνηστος κ. Μπόννης κατέθεσε κριτική (γραμμένη, ὅπως ἀπεδείχθη, ἀπό τόν ἤδη ἐπίσης ἀείμνηστο Κ. Μουρατίδη, τότε ἔκτακτο καθηγητή καί μή θέλοντα νά ἐμπλακεῖ στίς μεταξύ τῶν τότε καθηγητῶν διαφορές λόγῳ τῆς ἐπικειμένης ἐκλογῆς του ὡς τακτικοῦ καθηγητοῦ), στήν ὁποία κριτική ἐπικρίνεται ἡ διατριβή ὡς «δυναμίτης στά θεμέλια τῆς Ὁρθοδοξίας» ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ ὅτι συνδέει τή Θ. Εὐχαριστία μέ τήν Ἐκκλησία! Ἡ διατριβή τελικῶς ἐγκρίθηκε μέ τόν βαθμό «ἄριστα» παμψηφεί, καί ἔτσι γιά πρώτη φορά στόν ἐλλαδικό χῶρο ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα ὅτι βάσει τῶν ἀρχαίων πηγῶν Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία ἀποτελοῦν ἀλληλοπεριχωρούμενες καί ἀλληλοπροσδιοριζόμενες πραγματικότητες. Στήν ἴδια περίπου ἐποχή ἐμφανίστηκαν στή ρωσική γλώσσα, τήν ὁποία δυστυχῶς ἀγνοοῦσα -καί ἀγνοῶ- οἱ μελέτες τοῦ ρώσου θεολόγου Ν. Afanasiev μέ τήν ἔκτοτε γνωστή ὡς «εὐχαριστιακή ἐκκλησιολογία», τήν ὁποία ἔλαβα ὑπ' ὄψιν μου κριτικά κατά τήν ἐκτύπωση τῆς διατριβῆς τό 1965. Οἱ βασικές διαφωνίες μου μέ τόν Afanasiev καί τήν «εὐχαριστιακή ἐκκλησιολογία» του εἶναι ἤδη γνωστές καί ἔχουν συζητηθεῖ διεθνῶς, ἀλλά ἡ βασική ἀρχή ὅτι Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία συνδέονται καί περιχωροῦνται δέν ἀμφισβητεῖται πλέον ἀπό κανένα. Κατά καιρούς ἐκφράζονται ἀπόψεις περί «ὑπερβολικῆς» ταυτίσεως τῶν δύο αὐτῶν πραγματικότητων καί περί «μονομεροῦς» ἐξάρσεως τῆς Θ. Εὐχαριστίας εἰς βάρος ἄλλων στοιχείων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὅλες αὐτές οἱ ἐπιφυλάξεις ἀπορρέουν ἀπό μιὰ

ἐσφαλμένη ἀντίληψη περί Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό τόν Σχολαστικισμό, καί ἡ ὁποία περιορίζει τήν ἔννοια τῆς Εὐχαριστίας σέ ἓνα Μυστήριο μεταξύ τῶν «ἐπτά», ἀγνοώντας τήν ἀρχαία παράδοση, ἡ ὁποία ἔβλεπε στήν Εὐχαριστία τήν ἀνακεφαλαίωση τοῦ ὅλου μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ, καί ὄχι ἀπλῶς ἓνα μέρος ἢ μία πτυχή του.

Στή σημερινή εἰσήγησή μου θά προσπαθήσω νά καταδείξω ἀκριβῶς αὐτό. Ὅτι δηλαδή ἡ Θ. Εὐχαριστία ἐκφράζει καί ἀποκαλύπτει καί πραγματώνει μέσα στήν ἱστορία τήν ἴδια τήν Ἐκκλησία, ὄχι ἀπλῶς ὅπως εἶναι, ἀλλά κυρίως ὅπως θά εἶναι, ὅταν ἐπικρατήσῃ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Δηλαδή, ἡ Εὐχαριστία εἶναι ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία *πρέπει* νά ζεῖ, νά ἐμπνέεται, νά κινεῖται καί νά δομεῖται μέσα στήν ἱστορία, αὐτό πού ὀνομάζομε στή γλώσσα τῆς δογματικῆς «ἐκκλησιολογία», λόγο δηλαδή περί τῆς ἀληθινῆς «φύσεως» τῆς Ἐκκλησίας καί ὄχι ἀπλῶς περί τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς της.

I. Ἡ σύνδεση Εὐχαριστίας καί Ἐκκλησίας στήν ἀρχαία Ἐκκλησία

Εἶπαμε προηγουμένως ὅτι ὁ δυτικός Σχολαστικισμός εἶναι ὑπεύθυνος γιά τίς ἐπιφυλάξεις ὠρισμένων θεολόγων νά ἀποδεχθοῦν τόν βαθύτατο, μέχρι ταυτισμοῦ, σύνδεσμο μεταξύ Ἐκκλησίας καί Εὐχαριστίας. Πράγματι, ὁ Σχολαστικισμός μέ τήν ἀναλυτική μέθοδο, πού ἐφάρμοσε στή θεολογία γενικά, κατατεμάχισε τό ἐνιαῖο μυστήριο τῆς σωτηρίας σέ αὐτοτελεῖς πτυχές, ἔτσι ὥστε κάθε μία ἀπό αὐτές εἶναι vonτή χωρίς ἀναφορά στίς ἄλλες. Γιά παράδειγμα, ἡ Χριστολογία δέν περιέχει ἀναφορές στήν Πνευματολογία, σάν νά ἦταν δυνατόν νά γίνει λόγος γιά τόν Χριστό, δηλαδή τόν «κεχρισμένον διά τοῦ

Πνεύματος», χωρίς νά γίνει λόγος γιά τό Πνεῦμα. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τήν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε χωριστό κεφάλαιο ἀπό τό περί Μυστηρίων, παρά τό ὅτι τά Μυστήρια εἶναι αὐτά, πού καθιστοῦν πραγματικότητα τήν Ἐκκλησία. Ἔτσι καί ἡ Εὐχαριστία γιά τήν κατάτμηση τοῦ ἑνός καί μόνου μυστηρίου σέ πολλά μυστήρια περιορίστηκε σέ ἕνα συγκεκριμένο χώρο τοῦ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας, καί κάθε ταυτισμό της μέ τό σύνολο τῆς Ἐκκλησίας δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι παραμερίζονται καί ὑποτιμῶνται ἄλλες βασικές πτυχές τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως -ἀκούγεται αὐτό συχνά- τό Βάπτισμα, τό κήρυγμα, ἡ ἱεραποστολή κ.λπ. Ὅλες αὐτές οἱ ἐπιφυλάξεις δέν θά ὑπῆρχαν, ἂν μπορούσαμε νά ὑπερηγήσουμε τή Σχολαστική παράδοση τῆς κατατμήσεως αὐτῆς -πρᾶγμα δύσκολο γιατί ἔχει διαβρῶσει τήν ἀκαδημαϊκή θεολογία μας- καί βλέπουμε τήν Εὐχαριστία ὡς κάτι πού *περιέχει* ὅλα τά ἄλλα μυστήρια καί πού νοηματίζει καί *ἐκκλησιοποιεῖ* ὅλες τίς ἄλλες πτυχές τοῦ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ἀπό τόν ἀείμνηστο π. Γεώργιο Florovsky καί ἄλλους, ὅτι μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Σχολαστισμοῦ δέν ὑπάρχει στήν ἐκκλησιαστική γραμματεία κανένας ὀρισμός τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι ἀπουσιάζει ἡ ἐκκλησιολογία ἀπό τήν πατερική θεολογία. Ἀπλῶς μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε βιούμενη πραγματικότητα, τόσο ὀφθαλμοφανῆ καί γνωστή σέ ὅλους, ὥστε περίτευε κάθε θεωρητική περιγραφή της.

Αὐτή ἡ ἀπτή καί συγκεκριμένη πραγματικότητα ταυτιζόταν ἀπό τήν ἀρχή στή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας μέ τή σύναξη τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ἰδού μερικές μαρτυρίες.

Στά ἀρχαιότερα κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, πού κατέχομε, δηλαδή στίς ἐπιστολές τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὁ ὅρος

«ἐκκλησία» χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλώσει τήν *τοπική ἐκκλησία*, ὅχι δέ ὅποιαδήποτε μορφή της, ἀλλά *στή σύναξή της, γιά τή Θ. Εὐχαριστία*. Αὐτό προκύπτει ἀπό τή μελέτη, μεταξύ ἄλλων, τοῦ 11ου κεφ. τῆς Α΄ πρὸς Κορ. ἐπιστολῆς. Στό κεφάλαιο αὐτό, ὅπως καί στά ἐπόμενα μέχρι καί τό κεφ. 14, ὁ Παῦλος ἀναφέρεται στίς εὐχαριστιακές συνάξεις τῶν Κορινθίων, τίς ὁποῖες ταυτίζει μέ τήν «ἐκκλησία»: «*συνερχομένων ὑμῶν ἐν ἐκκλησίᾳ ἀκούω σχίσματα ἐν ὑμῖν ὑπάρχειν κ.τ.λ.*», δηλαδή ὅταν *συνέρχεσθε ὡς ἐκκλησία*, τουτέστιν ὡς εὐχαριστιακή σύναξη... Ἔτσι τό «συνέρχεσθαι ἐπὶ τό αὐτό» γιά τόν Παῦλο σημαίνει τό *συνέρχεσθαι ὡς ἐκκλησία*. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στήν Πατερική γραμματεία (βλ. Μάξιμον, Ἄναστάσιον Σιναΐτην κ.ἄ.) ὁ ὅρος «σύναξις» δῆλωνε χωρίς καμμία ἐπεξήγηση τή Θ. Εὐχαριστία. Οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς *ἀποκλειστικῆς* ἐφαρμογῆς αὐτοῦ τοῦ ὅρου γιά τήν Εὐχαριστία ἀνάγονται προφανῶς στή χρήση της ἀπό τόν Παῦλο, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε.

Μιά ἄλλη μαρτυρία τῆς ταύσεως τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως μέ τήν ἐκκλησία εἶναι ἡ φράση «*κατ' οἶκον ἐκκλησία*», πού ἀπαντοῦμε πάλι στόν Ἄπ. Παῦλο. Ἡ κρατοῦσα ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ φράση αὐτή ἐδήλωνε τή σύναξη τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας σέ ἓνα ἀπό τά σπίτια τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας γιά νά τελέσουν τήν Εὐχαριστία («*κλῶντες τε κατ' οἶκον ἄρτον*») ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν ἐν τῷ ναῷ προσευχὴν. Πράξ. 2, 46). Δέν εἶναι νοητή ἡ χρήση τοῦ ὅρου «ἐκκλησία» στήν περίπτωσι αὐτή, ἂν δέν ὑπῆρχε ἡ συνείδησις ὅτι ἐκκλησία καί εὐχαριστιακή σύναξις ταυτίζονται.

Πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνσι μαρτυρεῖ καί ἡ χρήση τοῦ ὅρου «*ὅλη ἡ ἐκκλησία*» (Ρωμ. 16, 23) ἀπό τόν Ἄπ. Παῦλο. Εἶναι σημαντικό ὅτι τήν εὐχαριστιακή σύναξη στόν οἶκο τοῦ Γάϊου

ὁ Παῦλος τὴν ὀνομάζει σύναξη «ὄλης τῆς ἐκκλησίας». Αὐτὸ ἀποτελεῖ προάγγελο τοῦ ὅρου «καθολικὴ ἐκκλησία», πού ἀπαντοῦμε στὸν ἅγιο Ἰγνάτιο γιὰ πρώτη φορά (Σμυρν. 8) καὶ ὁ ὁποῖος δέν εἶναι ἄσχετος μέ τὴ σύναξη τῆς Εὐχαριστίας, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὄλη ἐκκλησιολογία τοῦ ἀποστολικοῦ πατρός. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι ἡ «καθολικὴ ἐκκλησία» *par excellence*, ἀκριβῶς γιατί εἶναι «σύναξις ἐπὶ τό αὐτό» ὄλης τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας, δηλαδή τῆς «ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ» τῆς «οὔσης» ἢ «παροικούσης» σέ ὄρισμένο τόπο.

Στὴ συνέχεια τῆς εἰσηγήσεως θά δοῦμε τίς ἀποφασιστικῆς σημασίας συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐκκλησιολογίας γιὰ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Στό σημεῖο αὐτό θά ἀναφέρουμε ἀπλῶς μιὰ ἔνδειξη τοῦ πόσο ἡ ἔννοια τῆς «καθολικῆς ἐκκλησίας» συνδέεται βαθειά μέ τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη ὄλης τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας στὴ συνείδηση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας. Πρόκειται γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου «καθολικόν» στίς ἱερές μονές μας, ἡ ὁποία κατὰ ἀρχαιοτάτην παράδοση δέν σημαίνει ἄλλο ἀπὸ τὸν ναό, στὸν ὁποῖο συνάγονται ὄλοι οἱ μοναχοί, γιὰ νὰ τελέσουν τὴν Εὐχαριστία. Ὅ,τι δηλ. συνέβαινε σέ κάθε τοπικὴ ἐκκλησία στοὺς πρώτους αἰῶνες μεταφέρθηκε καὶ στίς μονές: ἡ ἐκκλησία γίνεται «καθολικὴ», ὅταν συνάγεται στό «καθολικόν» της. Δέν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ὁ Ὁρθόδοξος λαός μας, ζυμωμένος μέ τὴν ἐκκλησιολογία αὐτή, ἔχει ταυτίσει τὸν ὅρο «ἐκκλησία» μέ τὸν χῶρο ὅπου τελεῖται ἡ Εὐχαριστία: «Πηγαίνω στὴν Ἐκκλησία», ἀντὶ πηγαίνω στό ναό. Δέν θά γινόταν αὐτό, ἂν δέν ἦταν ριζωμένη βαθειά στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ μας αὐτός ὁ ταυτισμός Ἐκκλησίας καὶ Εὐχαριστίας.

Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ γνωρίζει καὶ διασώζει ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅταν ἔρχεται ἡ στιγμή νὰ ἐπιχειρηθεῖ

κάποιος ὀρισμός τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ στιγμή αὐτή -ἴσως ὑπό τὴν ἐπίδραση καὶ τὴν πίεση ὄσων συμβαίνουν στή δύση μέ τόν Σχολαστικισμό- ἔρχεται τόν 14ο αἰώνα. Ἐκφραστής τῆς εἶναι ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας. Ἄς προσέξουμε τί γράφει, διότι εἶναι ἕνας καταπέλτης γιὰ ὅσους κάνουν λόγο γιὰ «ὑπερβολή» καί «μονομέρεια», ὅταν μιλοῦμε γιὰ ταυτισμὸ Εὐχαριστίας καί Ἐκκλησίας. Γράφει ὁ Καβάσιλας:

«Σημαίνεται (= ὀρίζεται, δηλώνεται) δέ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις... Τὴν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίαν, εἴ τις ἰδεῖν δυναθεῖν... οὐδέν ἕτερον ἢ αὐτὸ μόνον τό Κυριακόν ὄψεται σῶμα... Διὰ τοῦτο οὐδέν ἀπεικός (= τίποτε τό παράλογο ἢ ὑπερβολικό). Ἐνταῦθα διὰ τῶν μυστηρίων τὴν ἐκκλησίαν σημαίνεσθαι» (PG. 150, 452-3).

Δηλαδή, ἂν θελήσουμε νά ποῦμε τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία τίποτε ἄλλο («οὐδέν ἕτερον») δέν θά δοῦμε παρά μόνον (ἡ λέξη «μόνον» καθιστᾷ τόν Καβάσιλα σαφῶς ἔνοχον «μονομερείας») ἂν κοιτάξουμε τὴ Θ. Εὐχαριστία. Γι' αὐτὸ καί ἡ Ἐκκλησία «σημαίνεται», ὀρίζεται ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστία. Ἡ φράση «ἐν τοῖς μυστηρίοις» δέν σημαίνει γιὰ τόν Καβάσιλα στά ἑπτὰ μυστήρια, ἀλλὰ μόνον στή Θ. Εὐχαριστία, ἡ ὁποία στήν ἀρχαία λειτουργικὴ γλῶσσα καλεῖται «τά φρικτά καί ζωποιά κ.λπ. μυστήρια».

Καί γιὰ νά μὴ ἀφήσει ὁ Καβάσιλας καμμιά ἀμφιβολία ὅτι Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία ταυτίζονται -ναί, αὐτὸς εἶναι ὁ ὄρος- γράφει: μεταξύ Εὐχαριστίας καί Ἐκκλησίας δέν ὑφίσταται «ἀναλογία ὁμοιότητος» ἀλλὰ «πράγματος ταυτότης». Πιὸ «ὑπερβολικός», ἀλήθεια, καί πιὸ «εὐχαριστιακός» ἐκκλησιολόγος δέν θά μπορούσε νά εἶναι κανεὶς! Εἶναι νά ἀπορεῖ κανεὶς πῶς δέν κατηγορήθηκε ἀκόμα καί αὐτὸς ἀπὸ τοὺς γνωστούς συγχρόνους ὀρθοδόξους θεολόγους γιὰ «εὐχαριστιακὸ μονισμό»!

Ὁ Καβάσιλας δέν εἶναι ὑπερβολικός. Ἄπνευξί τή συνείδηση τῆς Παυλείου καί Πατερικῆς παραδόσεως, τήν ὁποία ἀμάρωσε καί ἀφάνισε ἡ Σχολαστική θεολογία, ἡ ὁποία ἔφθασε μέχρι τοῦ οἴκου μας, γιά νά γεννήσει θεολόγους πού καταλογίζουν «εὐχαριστιακό μονισμό» καί «μονομέρεια» σέ ὅσους μαζί μέ τόν Καβάσιλα συνδέουν Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία μέχρι ταυτισμοῦ.

II. Οἱ συνέπειες τῆς συνδέσεως Εὐχαριστίας καί Ἐκκλησίας γιά τήν ἐκκλησιολογία

Ἄν δοῦμε τήν Ἐκκλησία στό φῶς τῆς Θ. Εὐχαριστίας θά πρέπει νά τονίσουμε μερικές λησμονημένες δυστυχῶς ἀλήθειες, χωρίς τίς ὁποῖες ἡ Ἐκκλησία κινδυνεύει νά μετατραπεῖ σέ ἕνα κοσμικό ὄργανισμό ἀνάλογο ἢ ὅμοιο μέ αὐτούς, πού διαθέτει ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία καί παράγει ἡ ἱστορία. Ποιές εἶναι οἱ ἀλήθειες αὐτές;

1. *Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ, ἀλλά ὄχι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου*

Ἡ Θ. Εὐχαριστία εἶναι εἰκόνα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι τήν εἶδεν ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τήν παράδοση τῶν δυτικῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι βλέπουν στή Θ. Εὐχαριστία μιὰ εἰκόνα ὄχι τοῦ μέλλοντος, ἀλλά τοῦ παρελθόντος. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἔρμηνεία τῆς Θ. Λειτουργίας ἀπό τόν ἅγιο Μάξιμο τόν Ὁμολογητή (PG 91, 688 ἐξ.) Σέ γενικές γραμμές ἡ ἔρμηνεία αὐτή περιλαμβάνει τά ἀκόλουθα:

- α) Ἡ εἴσοδος τοῦ ἐπισκόπου στό ναό γιά τή Θ. Λειτουργία (ή λεγομένη Μικρά Εἴσοδος) εἰκονίζει τήν πρώτη κατά σάρκα ἐπί γῆς ἔλευση τοῦ Κυρίου.
- β) Τά ἱερά ἀναγνώσματα, καί μάλιστα τό εὐαγγελικό, «τήν τοῦ κόσμου τούτου συντέλειαν».
- γ) Ἡ μετά ταῦτα κάθοδος τοῦ ἀρχιερέως ἐκ τοῦ θρόνου, ἡ ἀποβολή τῶν κατηχομένων καί τό κλείσιμο τῶν θυρῶν «τήν τελικήν κρίσιν».
- δ) «Ἡ τῶν ἀγίων καί σεπτῶν μυστηρίων εἴσοδος (= Μεγάλη Εἴσοδος) ἀρχή καί προοίμιόν ἐστι... τῆς γεννησομένης ἐν οὐρανοῖς καινῆς διδασκαλίας περί τῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ τῆς εἰς ἡμᾶς, καί ἀποκάλυψις τοῦ ἐν ἀδύτοις τῆς θείας κρυφίτητος ὄντος μυστηρίου τῆς ἡμῶν σωτηρίας».
- ε) Ὁ ἀσπασμός «τήν ἐσομένην πάντων πρός ἀλλήλους ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν μελλόντων ἀρρήτων ἀγαθῶν ἀποκαλύψεως».
- στ) Ἡ τοῦ θεοῦ συμβόλου τῆς πίστεως παρά πάντων γινομένη ὁμολογία, τήν ἐφ' οἷς ἐσώθημεν παραδόξοις λόγοις τε καί τρόποις τῆς πανσόφου περί ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ προνοίας γεννησομένην (σημειώσατε τόν μέλλοντα χρόνο), μυστικήν εὐχαριστίαν, κατά τόν αἰῶνα τόν μέλλοντα, προσημαίνει.
- ζ) Ἡ δέ γινομένη τρισσή τοῦ ἀγιασμοῦ τῆς θείας ὑμνολογίας ἐκβόσις (= Τό «Ἅγιος, ἅγιος...») παρά παντός τοῦ πιστοῦ λαοῦ, τήν πρός τάς ἀσωμάτους καί νοεράς δυνάμεις *κατά τό μέλλον* φανησομένην ἔνωσίν τε καί ἰσοτιμίαν παραδηλοῖ».
- η) Τό «Πάτερ ἡμῶν» τῆς δοθησομένης (= στό μέλλον) ἐνυποστάτου τε καί ἐνυπάρκτου κατά δωρεάν καί χάριν τοῦ ἀγίου Πνεύματος, *υἰοθεσίας ἐστί σύμβολον*».

θ) Τό «Εἷς Ἅγιος...» τήν «ὑπέρ λόγον καί νοῦν πρὸς τό ἕν τῆς θείας ἀπλότητος γενησομένην... συναγωγὴν τε καί ἕνωσιν δηλοῖ».

Ἔτσι αὐτά σημαίνουν ὅτι στή Θ. Εὐχαριστία ἡ Ἐκκλησία ἐξέρχεται ἀπό τόν παρόντα κόσμο καί τήν ἱστορία, καί ζεῖ καί κινεῖται στά ἔσχατα. Ἡ ἀληθινή πατρίδα τῆς εἶναι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καί ὄχι ὁ κόσμος οὗτος. Γιά τόν λόγο ἀκριβῶς αὐτό ὁ ἅγιος Μάξιμος ὀνομάζει τά τελούμενα ἐν τῇ Θ. Εὐχαριστία «εἰκόνας τῶν ἀληθῶν», τά δέ «ἀληθῆ» τά ταυτίζει μέ τήν «τῶν μελλόντων κατάστασιν» (PG 4, 137). Ὅπως ἡ Εὐχαριστία εἶναι εἰκόνα τῶν μελλόντων, δηλ. τῆς Βασιλείας, ἔτσι καί ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία εἶναι καί πρέπει νά εἶναι εἰκόνα τῶν ἐσχάτων.

Ὁ ταυτισμός αὐτός τοῦ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας μέ τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀπόρροια τοῦ ταυτισμοῦ Εὐχαριστίας καί Ἐκκλησίας, θέτει τό πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν ἱστορία. Δέν εἶναι Ἐκκλησία ἔξω ἀπό τή Θ. Εὐχαριστία ἡ Ἐκκλησία; Δέν πρέπει νά μεριμνᾷ ἡ Ἐκκλησία γιά τά προβλήματα τῆς ἱστορίας καί τίς καθημερινές ἀνάγκες τοῦ λαοῦ τῆς; Τά ἐρωτήματα αὐτά ἐπιβάλλουν νά διευκρινήσουμε τί σημαίνει ὅτι ἡ Εὐχαριστία καί ἡ Ἐκκλησία ταυτίζονται.

Ἡ Ἐκκλησία δέν παύει νά εἶναι Ἐκκλησία καί ἔξω ἀπό τήν Εὐχαριστία, εἶναι ὅμως καί παραμένει Ἐκκλησία *μόνο* διότι εἶναι Εὐχαριστία, δηλαδή εἰκόνα τῆς Βασιλείας. Ἡ Ἐκκλησία μετέχει στήν ἱστορία καί τά προβλήματά τῆς μέ ἕνα καί μόνο τρόπο: μεταφέροντας τήν εὐχαριστιακή ἐμπειρία τῆς, δηλαδή μεταφέροντας «ἄ εἶδε καί ἤκουσε, καί αἱ χεῖρες (αὐτῆς) ἐψηλάφησαν» (Α', Ἰω. 1,1) στήν καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί στά προβλήματά τους. Δέν ἐμπλέκεται σέ κοσμικές μεθόδους ἐπιλύσεων αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Διατηρεῖ πάντα μία διαλεκτική σχέση μέ τόν κόσμο καί τήν ἱστο-

ρία. Εἶναι σάν νά κατασκηνώνει μέσα σέ ἕνα κόσμο, στόν ὁποῖο «παροικεῖ», ἀλλά δέν «κατοικεῖ». Αὐτό ὑπενθυμίζει ἢ μᾶλλον *πρέπει* νά ὑπενθυμίζει -διότι καί αὐτό τείνει νά λησμονηθεῖ- ὁ μοναχισμός στήν Ἐκκλησία. Μοναχισμός καί Εὐχαριστία δέν εἶναι δύο χωριστοί δρόμοι τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Μοναχισμός ξεκίνησε καί πρέπει νά παραμείνει ὡς ὑπόμνηση τῆς ἐσχατολογικῆς φύσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπάρχει, γιά νά μᾶς θυμίζει ἀκριβῶς ὅτι ἡ φύση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι εὐχαριστιακή, ὅτι δηλαδή ἡ Ἐκκλησία μετέχει στήν ἱστορία καί παραμένει Ἐκκλησία, διότι ἡ ταυτότητά της ἀντλεῖται ἀπό τό ὅτι στή Θ. Εὐχαριστία βιώνει καί πραγματώνει τό εἶναι της ὡς εἰκόνα τῆς Βασιλείας. Διαφορετικά, ἄν δηλ. ἡ Ἐκκλησία λησμονήσει ὅτι εἶναι Ἐκκλησία καί ἐκτός τῆς Εὐχαριστίας, μόνο ὅμως διότι εἶναι Ἐκκλησία ἐντός τῆς Εὐχαριστίας, θά ἐκκοσμικευθεῖ, θά γίνει καί αὐτή ἕνας κοινωνικός θεσμός μεταξύ τῶν ἄλλων, κάτι πού ἔχει συμβεῖ στό δυτικό χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος ἔχοντας χάσει τήν εὐχαριστιακή ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας δέν ἀπέφυγε τήν ἐκκοσμίκευση.

2. Ἡ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀντλεῖται ἀπό τήν Εὐχαριστία

Ἄν ἡ ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι εὐχαριστιακή, τότε καί ἡ δομὴ της δέν μπορεῖ πάρα νά πηγάζει ἀπό τήν Εὐχαριστία. Ἱστορικά εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτό ἔχει συμβεῖ, τοῦλάχιστον στους πρώτους αἰῶνες μέχρι τήν ἐποχὴ τοῦ δυτικοῦ Σχολαστικισμοῦ. Ἔτσι:

α) Ὅλα τὰ βασικά λειτουργήματα, πού δομοῦν τήν Ἐκκλησία, προέρχονται ἀπό τή Θ. Εὐχαριστία καί ταυτίζονται μέ αὐτήν. Αὐτό ἀποτελεῖ ἴσως τήν πιό ἀπτή ἀπόδειξη τοῦ ταυτι-

μοῦ Ἐκκλησίας καί Εὐχαριστίας. Ἄς τό δοῦμε αὐτό πύ λεπτομερῶς:

Γνωρίζομε ὅτι ἡ Ἐκκλησία στή βασική δομή της ἀποτελεῖται ἀπό κλῆρο καί λαό. Ἀλλά αὐτή ἡ διάκριση ἀπό πού προέρχεται; Ἀπό τό ὅτι στήν εὐχαριστιακή σύναξη ὑπάρχουν οἱ προεστῶτες καί προσφέροντες τήν Εὐχαριστίαν ἀφ' ἑνός, καί οἱ ἀνταποκρινόμενοι διά τοῦ «Ἀμήν» ἀφ' ἑτέρου. Αὐτό ἀνάγεται ἤδη στίς πρῶτες ἀποστολικές κοινότητες (βλ. Α' Κορ. 14,16) μαρτυρεῖται δέ καί ἀπό τήν Α' Κλήμεντος, τόν Ἰουστῖνο καί ὅλη τήν μετέπειτα παράδοση. Ἀπό τή δομή τῆς Εὐχαριστίας φθάσαμε στή δόμηση τῆς Ἐκκλησίας σέ κλῆρο καί λαό.

Ἔτσι τό λεγόμενο «λαϊκό στοιχεῖο» τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ βασικό στοιχεῖο τῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει Θ. Εὐχαριστία χωρίς λαόν, ἔτσι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καί ἐκκλησία χωρίς λαϊκούς. Καί ὅπως στήν Εὐχαριστία δέν νοεῖται νά ἡγοῦνται οἱ λαϊκοί, ἔτσι καί στήν ὅλη ζωή τῆς Ἐκκλησίας οἱ λαϊκοί ἀποτελοῦν τό «ποίμνιον», τό ὁποῖον ἀκολουθεῖ τόν ποιμένα, ἄσχετα ἂν ἐπειδή πρόκειται γιά «ποίμνιον λογικόν» διατηρεῖ πάντοτε τό δικαίωμα νά ἐκφράζει τήν γνώμην του ἐπί ὅλων τῶν θεμάτων, πού ἀφοροῦν στήν Ἐκκλησία, ἀφήνοντας ὅμως τήν τελική εὐθύνη στους ποιμένες του, οἱ ὁποῖοι καί θά λογοδοτήσουν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ (βλ. Α' Κλήμ., οἰκουμενικές συνόδους κ.λπ.).

Αὐτή ἡ σύνδεση, ἐξ ἄλλου, τῆς ιδιότητας τοῦ «λαϊκοῦ» μέ τήν Εὐχαριστία εἶναι ὁ μόνος τρόπος νά ὀρίσουμε τήν ἔννοια τοῦ «λαϊκοῦ». Ὅπως γνωρίζομε, κατά καιρούς γίνεται λόγος γιά συμμετοχή τῶν λαϊκῶν στή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι, διαπραττεται συχνά τό σφάλμα νά καλοῦμε «Ἐκκλησία» μόνο τούς κληρικούς, καί ἐνίοτε μόνο τούς ἐπισκόπους, καί νά καθίσταται ἀναγκαῖο νά ἀναγνωρισθεῖ μεγαλύτερη

συμμετοχή στά τῆς Ἐκκλησίας στους λαϊκούς. Ἀλλά ἀκριβῶς ἐπειδή ἔχει καθεῖ ἡ σύνδεση Ἐκκλησίας καί Εὐχαριστίας, θεωροῦνται ὡς λαϊκοί ὅσοι ἀπλῶς δέν εἶναι χειροτονημένοι. Ἔτσι καί ἕνας ἐντελῶς ἄσχετος μέ τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ λαϊκός καί νά ἔχει δικαίωμα στή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας. Στήν ἀρχαία Ἐκκλησία ὅμως ὁ λαϊκός εἶχε τή δική του «χειροτονία», πού δέν ἦταν ἄλλη ἀπό τό χρίσμα, τό ὁποῖο στή Δύση ἀνέκαθεν μέχρι καί τώρα δινόταν μέ τήν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου -καί οὐδενός ἄλλου- ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει σέ κάθε χειροτονία. Ὁ λαϊκός μετά τό Βάπτισμα καί τό Χρίσμα κατελάμβανε τόν οἰκεῖο τόπο στήν εὐχαριστιακή σύναξη, καί αὐτό εἶναι πού τόν ἔκανε «λαϊκό». Μόνο, λοιπόν, ὅσοι μετέχουν στήν εὐχαριστιακή σύναξη εἶναι λαϊκοί μέ τήν ἐκκλησιαστική ἔννοια, καί μόνον αὐτοί -καί ὄχι οἰοσδήποτε μή χειροτονημένος- μπορεῖ νά συμμετάσχει στή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό προκύπτει ἀπό τή σύνδεση Ἐκκλησίας καί Εὐχαριστίας.

Ἀλλά ἡ σύνδεση αὐτή διαφωτίζει καί τό νόημα, πού ἔχουν τά ἄλλα λειτουργήματα τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι ὁ ἐπίσκοπος, δέν εἶναι στήν οὐσία παρά ὁ προεστώς τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Οἱ ἀρχαῖες πηγές τό μαρτυροῦν αὐτό πέρα πάσης ἀμφιβολίας. Ἄν ἀπέκτησε τήν τιμή, ἀλλά καί τήν ἐξουσία πού ἔχει, εἶναι διότι «κάθεται εἰς τόπον ἢ τύπον Θεοῦ» καί εἰκονίζει τόν Χριστό στή Θ. Εὐχαριστία. Δέν ἀντλεῖ ἀπό πουθενά ἄλλοῦ τήν ἐξουσία του. Δέν εἶναι ἡ Ἐκκλησία κοσμικό ἴδρυμα, γιά νά ἀντλεῖ ἐξουσία εἴτε ἀπό τόν λαό εἴτε ἀπό ὅποιαδήποτε πηγή δικαίου. Ἡ Ἐκκλησία δέν γνωρίζει ἄλλο δίκαιο ἀπό αὐτό πού πηγάζει ἀπό τίς σχέσεις, μέσα στίς ὁποῖες ἐμπλεκόμεθα ὅσοι μέ τό Βάπτισμα καί τό Χρίσμα συνιστοῦμε μιά κοινότητα πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό Σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Στό σῶμα αὐτό πού

πραγματώνεται κατ' ἐξοκὴν στή Θ. Εὐχαριστία κεφαλὴ εἶναι ὁ Χριστός, καί αὐτός πού τόν εἰκονίζει, δηλαδή ὁ ἐπίσκοπος. Ἀφαιρέστε τή θέση τοῦ ἐπισκόπου στό σῶμα αὐτό καί ἀμέσως καταρρέει ὅλη ἡ ἐξουσία του.

Αὐτό συνεπάγεται πολλά. Σημαίνει ὅτι πρότιστο καί κύριο ἔργο τοῦ ἐπισκόπου εἶναι ἡ προεδρία τῆς Εὐχαριστίας. Ἐπίσκοποι, πού ἀμελοῦν τό ἔργο τους αὐτό, καί ἀντιλαμβάνονται τό ἀξίωμά τους ὡς κυρίως διοικητικό ἢ ἀκόμη καί ποιμαντικό μέ τήν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου (κήρυγμα, κοινωνική δράση κ.λπ.), ἐκκοσμικεύουν τήν Ἐκκλησία. Ὅπως εἶπαμε πιά πάνω, ἡ Ἐκκλησία εἶναι Ἐκκλησία καί ἐκτός τῆς Εὐχαριστίας, καί ὁ ἐπίσκοπος κατ' ἐπέκτασιν εἶναι ἐπίσκοπος καί ἐκτός τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως, ἀλλά μόνον ἡ Εὐχαριστία νομιμοποιεῖ ὅλα αὐτά, ἄν πρόκειται νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς Ἐκκλησίας.

Σημαίνει ἐπίσης, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος σέ ὅλη τήν ἄσκηση τοῦ λειτουργήματός του ἐνεργεῖ ὄχι μόνον ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἐκκλησίας του. Καί στίς συνόδους ἐπίσης μετέχει ὡς ἐκπρόσωπος τῆς κοινότητός του, γι' αὐτό καί οἱ τιτουλάριοι ἐπίσκοποι δέν ἀσκοῦν συνοδικό λειτουργήμα. Ὅπως στή Θ. Εὐχαριστία εἶναι ἄρρηκτα δεμένος μέ τήν κοινότητά του, ἔτσι καί σέ ὅλη τή διακονία του δέν ἐνεργεῖ ὡς ἄτομο, ἀλλά ὡς κεφαλὴ τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας του. Γιά τό λόγο αὐτό ἀκόμα καί ἐν οἰκουμενικῇ συνόδῳ οἱ ἐπίσκοποι ἀπεφάσισαν ὡς ἐκφραστὲς τῆς συνειδήσεως τῆς ἐκκλησίας των, ἡ ὁποία καί ἔπρεπε νά τίς ἀποδεχθεῖ γιά νά ἀποκτήσουν ἀμετάκλητο κῦρος (πρβλ. τήν ἀπόρριψη ἀπό τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας τῶν Συνόδων, Ἐφέσου 449 καί Φεράρας-Φλωρεντίας). Ἡ ἀντλήση τῆς ἐπισκοπικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν Εὐχαριστία συνεπάγεται τήν κατάργηση κάθε

πυραμιδικῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας καί τήν κατανόηση ὄλων τῶν λειτουργημάτων της στό πνεῦμα καί τό πλαίσιο τῆς κοινωνίας ὄλων τῶν μελῶν σέ ἓνα σῶμα (βλ. Α' Κόρ. 12).

Ἐκτός ἀπό τόν προεστώτα τῆς Εὐχαριστίας ἡ εὐχαριστιακή σύναξη περιλάμβανε καί ἄλλα λειτουργήματα, τά ὁποία μεταφέρθηκαν στή δομή τῆς Ἐκκλησίας γενικώτερα. Ἔτσι οἱ πρεσβύτεροι, πού περιστοίχιζαν τόν ἐπίσκοπο στήν Εὐχαριστία ἔγιναν μόνιμος θεσμός στήν Ἐκκλησία. Τό ἴδιο καί οἱ διάκονοι, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦσαν ὡς κρίκος μεταξύ τῶν προεστώτων τῆς Εὐχαριστίας καί τοῦ λαοῦ μεταφέροντας τά δῶρα τοῦ λαοῦ στό Θυσιαστήριο, γιά νά γίνουν εὐχαριστία, ἢ τά αἰτήματα τοῦ λαοῦ, γιά νά μνημονευθοῦν κατά τήν Ἀναφοράν, καί ἀντιστρόφως ὀδηγώντας τόν λαό στίς εὐχαριστιακές προσευχές του καί μεταδίδοντας σ' αὐτόν τήν Εὐχαριστία, ἔγιναν μόνιμος θεσμός τῆς Ἐκκλησίας ἀκριβῶς λόγω τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ἀπό τήν ὁποία καί προῆλθαν. Ἔτσι ἀπό τή Θ. Εὐχαριστία προέκυψαν οἱ λεγόμενοι τρεῖς «βαθμοί τῆς ἱερωσύνης», οἱ ὁποῖοι μαζί μέ τούς λαϊκοῦς ἀποτελοῦν ἕκτοτε τούς πυλῶνες τοῦ οἰκοδομήματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Εὐχαριστία δάνεισε στήν Ἐκκλησία τή βασική δομή της, χωρίς τήν ὁποία, κατά τόν ἅγιο Ἰγνάτιο, «Ἐκκλησία οὐ καλεῖται».

Στό σημεῖο αὐτό ἀποκαλυπτική σημασία ἀποκτοῦν παγιωμένες λειτουργικές πράξεις, οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν ὅτι εἶπαμε, ἕως τώρα. Θά ἀναφερθῶ σέ δύο ἀπό αὐτές.

Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι καμμία χειροτονία στά προαναφερθέντα δομικά λειτουργήματα δέν μπορεῖ νά γίνει ἐκτός τῆς Εὐχαριστίας. Στίς χειροτονίες αὐτές περιλαμβάνω καί τό Βάπτισμα/Χρίσμα, μέ τό ὁποῖο πραγματοποιεῖται στήν Ἐκκλησία τό δομικό λειτουργημάτων τοῦ λαϊκοῦ. Τό τελευταῖο αὐτό γινόταν στήν ἀρχαία Ἐκκλησία ἐπίσης μέσα στή Θ. Εὐχαριστία (βλ.

προηγούμενο συνέδριο), ἀλλά ἀτυχῶς αὐτό ἔχει πλέον ἀτο-
νήσει. Παρέμεινε μόνον ὡς ἀπαράβατος ὄρος ἡ χειροτονία
τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ πρεσβυτέρου καί τοῦ διακόνου ἐντός τῆς
Θ. Εὐχαριστίας. Τί σημαίνει αὐτό; Ἄν ἡ χειροτονία ἦταν
ἀπλῶς, ὅπως τήν ἐμφανίζουν οἱ Δογματικές μας, μετάδοση
χαρίσματος ἀπό τόν ἐπίσκοπο στόν χειροτονούμενο δικαίω
τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς τοῦ πρώτου, τότε θά μπορούσε ὁ
ἐπίσκοπος νά χειροτονήσει καί στό γραφεῖο ἢ τό σπίτι του ἢ
ὅπουδήποτε ἄλλοῦ, ἀφοῦ παντοῦ κέκτηται τό χάρισμα τῆς
διαδοχῆς τῶν ἀποστόλων. Τό ὅτι πρέπει ὅπωςδήποτε νά γίνει
ἡ χειροτονία ἐντός τῆς Εὐχαριστίας μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Εὐχαριστία
εἶναι ἡ πηγή τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργημάτων, καί ἐπί
πλέον ὅτι τά λειτουργήματα αὐτά (ἐπισκόπου, πρεσβυτέρου,
διακόνου καί λαϊκοῦ), ὅπως μαρτυρεῖ ἡ *συγκεκριμένη στιγμή*,
πού γίνονται μέσα στή Λειτουργία, ἔχουν ὡς πρότιστο σκοπό
νά *δομήσουν τήν εὐχαριστιακή κοινότητα* καί στή συνέχεια
τήν Ἐκκλησία καί ἔξω ἀπό τήν Εὐχαριστία.

Ἡ ἄλλη λειτουργική πράξη, πού ἐπιβεβαιώνει ὅσα εἶπαμε
πίο πάνω, εἶναι ὅτι ἐνῶ ὅλα ὅσα ἀποτελοῦν *δομικά* στοιχεῖα
τῆς Ἐκκλησίας ἀπαιτοῦν χειροτονίαν ὅπωςδήποτε ἐντός τῆς
Εὐχαριστίας, λειτουργήματα, μή δομικά, δηλαδή μή μόνιμα καί
ἀπαραίτητα γιά τή δομή τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβάλλεται νά λαμ-
βάνουν τό χάρισμά τους ἐκτός τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Τή διά-
κριση αὐτή ἔχει ἐπικρατήσει, μέ κάποιον βιασμό τῆς ἀρχικῆς
ὀρολογίας, νά τήν δηλώνουμε μέ τούς ὄρους «χειροτονία» γιά
τά πρώτα καί «χειροθεσία» γιά τά δεύτερα. Σημασία ἔχει τό
ὅτι ἡ λειτουργική πράξη ἐπιμένει ὅτι οἱ χειροτονίες πρέπει νά
γίνονται μέσα στή Θ. Λειτουργία καί σέ συγκεκριμένο σημεῖο
της σχετικό μέ τήν *ἄσκηση* τοῦ λειτουργήματος ἐντός αὐτῆς,
ἐνῶ οἱ χειροθεσίες λαμβάνουν χώραν ἀπαραιτήτως ἐκτός τῆς

Θ. Εὐχαριστίας (συνήθως στό τέλος τοῦ ὄρθρου). Ὁ λόγος ἔγκειται στή διάκριση μεταξύ δομικῶν λειτουργημάτων, «χωρίς τῶν ὁποίων ἐκκλησία οὐ καλεῖται», καί μή δομικῶν, χωρίς τά ὅποια μπορεῖ νά υπάρξει ἡ Ἐκκλησία. Τό καιριο σημεῖο εἶναι ὅτι τά δομικά λειτουργήματα πηγάζουν, καί συνεπῶς νοηματίζονται, ἀπό τή Θ. Εὐχαριστία.

3. Ἡ Εὐχαριστία ἐκφράζει καί διασφαλίζει τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας

Τίποτε δέν ἐκφράζει καί πραγματώνει τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας τόσο ὅσο ἡ Θ. Εὐχαριστία. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐνωμένη στήν ἴδια πίστη, καί κάθε ἀπόκλιση ἀπό τήν ἐνότητα αὐτή συνιστᾷ αἵρεση καί ἀπειλεῖ τήν ἐνότητα. Ἀλλά κορυφαία ἔκφραση τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ Εὐχαριστία. Ὅταν οἱ ἀρχαῖες σύνοδοι ἐκήρυτταν κάποιον αἰρετικόν, τόν ἀπέκοπταν ἀπό τήν εὐχαριστιακή κοινωνία. Καί ἂν ἀκόμα ἐπιτυγχάνονταν ἐνότητα ἐν τῇ πίστει σέ τίποτε δέν ὠφελοῦσε ἂν δέν κατέληγε στήν εὐχαριστιακή κοινωνία. Καί ἡ μετάνοια καί ἡ ἀγιότητα, γιά παράδειγμα, μιᾶς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας σέ τίποτε δέν θά τήν ὠφελοῦσε, ἂν δέν κατέληγε στή Θ. Μετάληψή της. Στό σημεῖο αὐτό οἱ ἐπόμενες παρατηρήσεις ἀποκοτῶν ἰδιαίτερη σημασία.

α) Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐκτός τῆς Θ. Εὐχαριστίας διαθέτει καί πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα, πού τήν συνιστοῦν. Θά ἦταν λάθος νά τό ἀγνοήσουμε αὐτό. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει τό κήρυγμά της, τή διδασκαλία της, τήν ἀσκητικότητα της, ἐνίστε μέχρι μαρτυρίου, τήν μετάνοια καί τήν ἀγιότητα τοῦ βίου κ.τ.λ. Ὅπως ἐπίσης ἔχει καί ἄλλες τελετές καί «μυστήρια», ὅπως τό γάμο, τό εὐχέλαιο, τίς ἱερές ἀκολουθίες κάθε εἴδους

κ.λπ. Γιατί, λοιπόν, λέμε καί ἐπιμένουμε, μαζί μέ τόν ἅγιο Νικόλαο Καβάσιλα ὅτι μόνον ἡ Εὐχαριστία ἀποκαλύπτει τό εἶναι τῆς Ἐκκλησίας; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἄν ὅλα αὐτά πού μνημονεύσαμε (πίστη, ἀγιότητα, μετάνοια, κήρυγμα, φιλανθρωπία, βάπτισμα, γάμος, κ.λπ.) δέν ὀδηγήσουν τελικά στήν Εὐχαριστία δέν γίνονται «Ἐκκλησία». Αὐτό πού ἐκκλησιοποιεῖ τήν ἀγιότητά μας, τήν πίστη μας κ.λπ. εἶναι ἡ Εὐχαριστία. Γίνεται σήμερα πολὺς λόγος γιά τήν ἀναγνώριση ἢ μὴ τοῦ Βαπτίσματος τῶν ἑτεροδόξων. Ἕνα Βάπτισμα πού δέν ὀδηγεῖ στή Θ. Κοινωνία τί νόημα μπορεῖ νά ἔχει καί ἄν ἀκόμη τό ἀναγνωρίσουμε; Τό ἴδιο καί μιά ἐξομολόγηση κ.λπ.

Τό ὅτι ἡ ἐκκλησιοποίηση ὅλων τῶν στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας διέρχεται ἀπαραίτητως ἀπό τή Θ. Εὐχαριστία καταδεικνύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὅλα στήν Ἐκκλησία τελικά περνοῦν ἀπό τά χέρια τοῦ Ἐπισκόπου. Γιατί νά εἶναι ἀπαραίτητο ὁ Ἐπίσκοπος νά ἐγκρίνει τό κήρυγμα, τόν γάμο, τήν ἐξομολόγηση, τήν ἀναγνώριση τῶν ἁγίων κ.λπ; Εἶπαμε ὅτι ὅλη ἡ ἐξουσία τοῦ Ἐπισκόπου πηγάζει ἀπό τό ὅτι προΐσταται τῆς Εὐχαριστίας, καί τό συζητήσαμε αὐτό ἀρκετά. Ἀλλοίμονο ἄν δέν ἐπήγαζεν ἀπ' ἐκεῖ. Διότι τελικά ἡ ἀναφορά τῶν πάντων στόν Ἐπίσκοπο δέν εἶναι ἀναφορά σέ ἕνα ἄτομο, ἀλλά στό ἴδιο τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως αὐτό βιώνεται στήν κατ' ἐξοχήν πραγμάτωσή του, πού εἶναι ἡ Εὐχαριστία.

β) Ἄν ἡ Εὐχαριστία ἐκφράζει κατ' ἐξοχήν τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, τότε κάθε διάσπαση τῆς Εὐχαριστίας συνεπάγεται αὐτομάτως διάσπαση τῆς Ἐκκλησίας. Γιά τόν λόγο ἀκριβῶς αὐτόν, καί εἶναι ἀπαραίτητο νά τελεῖται ἡ Θ. Εὐχαριστία ἐν ὀνόματι ἑνός καί μόνον ἐπισκόπου σέ κάθε Ἐκκλησία. Δύο ἢ περισσότεροι ἐπίσκοποι σέ κάθε τόπο σημαίνει περισσότερες τῆς μιᾶς Εὐχαριστίες καί συγχρόνως περισσότερες ἐκκλησίες,

ὄπερ ἀδιανόητον. Ἀποδεικνύεται καί πάλιν ἡ ταύτιση Ἐκκλησίας καί Εὐχαριστίας: Ὅταν ἔχουμε μία Ἐκκλησία, αὐτομάτως ἔχομε καί μία Εὐχαριστία - καί ἀντιστρόφως. Πρόκειται γιά δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἔτσι ἀπό λειτουργικῆς ἀπόψεως τό μνημόσυνο τοῦ τοπικοῦ Ἐπισκόπου κατὰ τήν ἀγίαν Ἐκκλησίαν (δηλ. στό «ἐν πρώτοις...») κρίνει τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Μόνον ὅταν ὁ τοπικός Ἐπίσκοπος ἐκχωρήσει τήν προεδρίαν τῆς Εὐχαριστίας σέ ἄλλον ἐπίσκοπο, τό μνημόσυνο του σιγᾶ, καί ἡ Εὐχαριστία τελεῖται ἐν ὀνόματι τοῦ φιλοξενουμένου. Ἐάν δέν συνέβαινε αὐτό, καί ὁ φιλοξενούμενος Ἐπίσκοπος τελοῦσε τήν Εὐχαριστίαν ἐν ὀνόματι τοῦ τοπικοῦ Ἐπισκόπου, ὅπως ἰσχυρίστηκαν τινές, τότε ὁ φιλοξενούμενος Ἐπίσκοπος αὐτομάτως θά ἐστερεῖτο τῆς ἰσότητάς του μέ τόν φιλοξενούντα, θά ἐτίθετο δηλαδή σέ κίνδυνο μιά θεμελιώδης ἀρχή τῆς ἐκκλησιολογίας, δοθέντος ὅτι τό μνημόσυνο ὑποδλώνει ἐξάρτησιν. Τό ὅτι κάθε Ἐπίσκοπος λειτουργῶν μνημονεύει τήν ἀρχή πού προΐσταται τοῦ Πατριαρχείου ἢ τῆς αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας του, ἐμμέσως θίγει ἀσφαλῶς τήν ἀρχή τῆς ἰσότητάς τῶν Ἐπισκόπων, γι' αὐτό καί στήν ἀρχαία Ἐκκλησία δέν φαίνεται νά ἴσχυε, ἀλλ' αὐτό ἔχει ἤδη παγιωθεῖ, ὡς μιά ἄλλη ἔνδειξη τῆς ἀπομακρύνσεώς μας ἀπό τήν εὐχαριστιακή θεώρησιν τῆς Ἐκκλησίας.

γ) Ὑπό τό φῶς τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν πρόβλημα τόσο γιά τήν Ἐκκλησιολογία ὅσο καί γιά τή λειτουργική ἀποτελεῖ ὁ θεσμός τῆς Ἐνορίας. Στούς πρώτους αἰῶνες οἱ πιστοί μιᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας συνήρχοντο σέ μιά Εὐχαριστία, τήν «ὑπό τόν Ἐπίσκοπον οὔσαν», ὅπως μαρτυροῦν ὁ Ἰγνάτιος καί ἄλλες πηγές. Πρακτικοί λόγοι, μέ τήν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πιστῶν, ἐπέβαλαν τή δημιουργία τῶν ἐνοριῶν μεταξύ τοῦ γ' καί τοῦ δ' αἰῶνος. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅμως ὅτι αὐτό ἔγινε

μέ αρκετό δισταγμό καί μέ προϋποθέσεις πού διασφάλιζαν τό ἐνιαῖο τῆς Εὐχαριστίας, «τῆς ὑπό τόν ἐπίσκοπον οὔσης». Αὐτό δῆλωνε ἀρχικά καί ἐπί κάποιο χρονικό διάστημα ἡ πράξη τοῦ *Fermentum*, τῆς συνήθειας δηλ. νά μεταφέρουν οἱ διάκονοι ἢ οἱ ἀκόλουθοι τμήμα τῆς Εὐχαριστίας, πού τελοῦσε ὁ Ἐπίσκοπος, στίς εὐχαριστιακές συνάξεις-ἐνορίες, ὅπου λειτουργοῦσαν οἱ πρεσβύτεροι, γιά νά τό ἀναμείξουν μέ τή δική τους Εὐχαριστία. Ἡ πράξη αὐτή ἐπέζησε στήν τότε συντηρητική Ρώμη, ὅπου μαρτυρεῖται μέχρι τόν 19 αἰώνα, κατάλοιπο δέ αὐτῆς ἴσως εἶναι σ' ἐμᾶς ἡ ἄλλως ἀνεξήγητος μεταφορά στό ἅγιο Ποτήριο πρό τῆς Θ. Κοινωνίας τμήματος τοῦ Ἄμνου συνοδευομένη ἀπό τή φράση «Πλήρωμα ποτηρίου κ.λπ.». Αὐτά πού πάντως ἐπέζησαν καί σ' ἐμᾶς ὡς δηλωτικά τοῦ ὅτι ἡ Εὐχαριστία τῶν ἐνοριῶν ἀποτελεῖ ἐπέκταση τῆς «μῆς εὐχαριστίας, τῆς ὑπό τόν Ἐπίσκοπον οὔσης» τοῦ Ἰγνατίου εἶναι τό μνημόσυνο τοῦ Ἐπισκόπου κατὰ τήν Ἀναφοράν, ὁ «καιρός» πού λαμβάνει ὁ μέλλων νά λειτουργήσῃ πρεσβύτερος παλαιότερα ἀπό τόν θρόνο τοῦ Ἐπισκόπου, καί τό Ἀντιμύνησιο, μέ τήν ὑπογραφή τοῦ τοπικοῦ Ἐπισκόπου, τό ὁποῖο ἴσως ἀρχικά νά μὴν εἶχε αὐτό τό νόημα, ἀλλά ὅπως μαρτυροῦν πηγές τοῦ 19 αἰῶνος, τοῦλάχιστον ἔκτοτε δηλώνει τόν ἐπισκοποκεντρικό χαρακτῆρα τῆς Ἐνοριακῆς Εὐχαριστίας.

Ἔτσι αὐτά ἐνέχουν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα γιά τήν ἐκκλησιολογία. Ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ Εὐχαριστία τῶν Ἐνοριῶν δέν εἶναι αὐτοτελής καί αὐτόνομος, ἀλλά προέκταση τῆς εὐχαριστίας τοῦ Ἐπισκόπου, καί ὅτι συνεπῶς ἡ ἐνορία δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ «καθολική ἐκκλησία», ὅπως εἶναι ἡ κάθε τοπική Ἐκκλησία ἐνωμένη περὶ τόν ἐπίσκοπό της. Ἡ ἀντίθετη ἄποψη, πού ὑπεστηρίχθη ἀπό τοῦ Athanasien καί τόν Schemann ἀναιρεῖ πλήρως τόν ἐπισκοποκεντρικό χαρακτῆρα τῆς

Ἐκκλησίας καί καθιστᾶ τόν Ἐπίσκοπο μή ἀναγκαῖον ὄρον γιά τήν καθολικότητα τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ὅταν μάλιστα θεωρηθεῖ ἡ Εὐχαριστία ὡς ἡ κατ' ἐξοχήν ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας (ἀφοῦ μπορούμε νά ἔχουμε πλήρη Εὐχαριστία χωρίς τόν Ἐπίσκοπο στήν ἐνορία, ἄρα μπορούμε νά ἔχουμε καί πλήρη Ἐκκλησία χωρίς αὐτόν).

Συμπεράσματα

1. Ἡ Θ. Εὐχαριστία δέν εἶναι ἓνα μυστήριον μεταξύ πολλῶν, ὅπως τή θέλουν τά δογματικά ἐγχειρίδιά μας. Εἶναι «τά μυστήρια», ὅπως τά καλεῖ ἡ ἴδια ἡ Λειτουργία μας καί ἡ Πατερική παράδοσή μας. Ἐπομένως ὅλες οἱ πτυχές τῆς Ἐκκλησίας νοματοδοτοῦνται ἀπό τή σχέση καί σύνδεσή τους μέ αὐτήν. Αὐτό σημαίνει ὅτι Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία ταυτίζονται, κατά τή φράση τοῦ Καβάσιλα. Δέν σημαίνει ὅτι μόνον ἡ Εὐχαριστία χρειάζεται καί ὅλα τά ἄλλα εἶναι ἄνευ σημασίας. Σημαίνει ὅμως ὅτι ὅλα τά ἄλλα δέν εἶναι «ἐκκλησία» ἂν δέν περάσουν ἀπό τήν Εὐχαριστία καί τόν προεστῶτα τῆς Ἐπίσκοπο.

2. Ἡ Θ. Εὐχαριστία εἰκονίζει τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, φέρνει τά ἔσχατα μέσα στήν ἱστορία, καί γι' αὐτό πρέπει νά τελεῖται μέ τήν πιό δυνατή λαμπρότητα. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀπαγορεύτηκε ρητῶς ἡ τέλεση τῆς πλήρους Λειτουργίας σέ ἡμέρες νηστείας (οἱ δύο ἐξαιρέσεις, τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ καί τῆς Ἀποτομῆς τῆς Κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου ἐπιβεβαιώνουν τόν κανόνα). Ἀρχικά ἐτελεῖτο τήν Κυριακή ὡς τήν πιό χαρμόσυνη γιορτή ἢ στίς μνημέες ἀγίων, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπίσης χαρμόσυνο χαρακτῆρα. Ἄν συνδέονταν μέ τόν θάνατο τοῦ Κυρίου, δέν θά ἀπαγορεύονταν ρητῶς ἡ τέλεσή τῆς τῆ Μ. Παρασκευῆ· θά ἦταν ὅ,τι φυσικώτερο. Ἡ παράδοσή μας

χάρισε στήν Εὐχαριστία ὅ,τι πλουσιώτερο εἶχε σέ τέχνη, σέ φῶς, σέ ἄμφια (πού στά μοναστήρια τῶν αὐστηρῶν ἀσκητῶν βρῆκαν τήν πιό λαμπρή μορφή τους -καί αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο-). Ὅλα αὐτά συμβαίνουν, διότι στήν Εὐχαριστία ἡ Ἐκκλησία προγεύεται τή μεταμόρφωσή της σέ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τήν ταύτισή της μέ τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

3. Ἡ Θ. Εὐχαριστία πραγματώνει καί ἐκφράζει τήν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπό λειτουργικῆς πλευρᾶς αὐτό σημαίνει ὅτι: (α) Εἶναι ἀδιανόητο νά τελοῦνται *ἀποκλειστικές* Λειτουργίες, δηλαδή γιά παιδιά, γιά νέους, φοιτητές κ.λπ. (β) Δημιουργεῖ πρόβλημα ἡ τέλεση δεύτερης λειτουργίας στήν ἴδια ἐνορία. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ κανονική τάξη τό ἀπαγορεύει. Ἡ ἔντεχνη καταστρατήγησή της μέ ἀλλαγὴ Ἀγίας Τραπέζης καί ἱερέως δέν λύει τό πρόβλημα. (γ) Καλό εἶναι νά ἐνθαρρύνωνται οἱ λειτουργίες μέ τή συμμετοχή ὄλων τῶν ἐνοριῶν τῆς Ἐπισκοπῆς ὑπό τόν Ἐπίσκοπο. Βέβαια αὐτό προϋποθέτει μικρές ἐπισκοπές, πράγμα εὐκταῖον καί κατ' ἐμέ ἀπαραίτητο.

* * *

Τό θέμα τῆς ὁμιλίας αὐτῆς εἶναι ἀνεξάντλητο. Μόνο μερικές πτυχές του θίξαμε. Ἡ οὐσία του μπορεῖ νά συνοψιστεῖ στήν τόσο συγκλονιστική φράση τῶν «πληρωτικῶν» τῆς Λειτουργίας: «ἐαυτούς καί ἀλλήλους». Ἄς τό δοῦμε τό θέμα μας ὑπαρξιακά. Τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία; Εἶναι ὁ κῶρος τῆς υπερβάσεως τοῦ ἀτομικοῦ, ὁ κῶρος τῆς ἐνώσεώς μας μέ τόν ἄλλο, ὁ κῶρος τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως. Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι καί ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί ἡ Θ. Εὐχαριστία. Ἀπ' ὅλα τά χαρακτηριστικά τῆς Θ. Λειτουργίας τό πιό σημαντικό ὑπαρξιακά εἶναι τό ὅτι εἶναι *Σύναξη*. Μποροῦμε νά πιστεύουμε ὡς ἄτομα, ἀλλά ἄλλο εἶναι νά ὁμολογοῦμε τήν πίστη μας ἐν συνάξει. Μποροῦμε νά προσευχώμεθα στό «ταμεῖον» μας, ἀλλά στή Λειτουργία ἡ προσευχή

μας ἐνώνεται μέ ἐκείνη τῶν ἀδελφῶν μας καί τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως. Αὐτός εἶναι πού προσεύχεται μαζί μας καί γιά μᾶς προσφέροντας τόν ἑαυτό του στή Θ. Εὐχαριστία. Μποροῦμε νά βρέχουμε τό στῶμα μας μέ τά δάκρυα τῆς μετανοίας μας στό κελλί μας, ἀλλά μόνο στή σύναξη τῆς Εὐχαριστίας προλαμβάνει τά δάκρυά μας ὁ Κύριος καί μᾶς προσφέρει τήν ἄφεση ὡς αἰώνια ζωή. Ὅλα ἔξω ἀπό τήν Εὐχαριστία εἶναι ἀτομικά. Ὅλα μέσα σ' αὐτήν εἶναι κοινωνία. Ὅλα μποροῦν νά βρεθοῦν ἔξω ἀπό τήν Ἐκκλησία, ἀκόμα καί σέ ἄλλες θρησκείες, ὅλες οἱ ἀρετές καί ἡ ἄσκησις καί ἡ πνευματικότητά μας. Τό μόνο πού δέν βρίσκεται ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ Θ. Εὐχαριστία.

Εἶναι πολύ θλιβερό νά βλέπει κανεῖς κληρικούς, ὄλων τῶν βαθμῶν, νά ἀναλίσκωνται σέ ποικίλες ἄλλες δραστηριότητες καί νά ἀμελοῦν ἢ ὑποτιμοῦν τή Θ. Λειτουργία. Ἰδιαίτερα στίς μέρες μας, πού ὁ πολιτισμός μας κυριαρχεῖται ἀπό τόν ἀτομισμό, τίποτε πιά σπουδαῖο ἀπό τή Θ. Λειτουργία δέν ἔχει νά προσφέρει στόν ἄνθρωπο ἡ Ἐκκλησία. Ἡ Λειτουργία μας εἶναι δομημένη μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά μᾶς εἰσάγει στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, στήν ὑπέρβαση τοῦ θανάτου, σέ ἕνα τρόπο υπάρξεως, γιά τόν ὁποῖο διψᾷ ὁ ἄνθρωπος. Κάθε λεπτομέρεια τῆς Θ. Λειτουργίας ἐκφράζει τό σωτηριολογικό περιεχόμενο τῆς Ἐκκλησίας· δέν εἶναι ἀπλός τύπος. Ἄς φυλάξουμε ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ τή σωστή τέλεση τῆς Θ. Λειτουργίας. Συνέδρια ὅπως αὐτό μέ τή συμμετοχή ἐιδικῶν ὁμιλητῶν διακεκριμένων, μαρτυροῦν ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔχει ἀποδώσει τή σημασία πού πρέπει στό κεφάλαιο αὐτό. Ἡ ταπεινή αὐτή εἰσήγησή μου δέν ἀποτελεῖ παρά μικρή εἰσαγωγή σέ ὅσα σημαντικά θά ἀκολουθήσουν αὐτές τίς μέρες. Σᾶς εὐχαριστῶ γιά τήν ὑπομονή σας νά μέ ἀκούσετε.

Πέτρου Βασιλειάδου
Καθηγητοῦ Α.Π. Θεσσαλονίκης

ΤΟ ΒΙΒΛΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

Ἄγία Γραφή καί Εὐχαριστία στή σύγχρονη θεολογική προβληματική συμπλέκονται διαλεκτικά, καί θά ἔλεγε κανείς καί δυναμικά, ὡς δύο μεγέθη πού καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τήν ταυτότητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἄν στό παρελθόν κυριαρχοῦσε ἡ διαλεκτική «Ἄγία Γραφή-Παράδοση», ἀπόρροια ὡς ἐπί τό πλεῖστον τῆς παλαιότερης θεολογικῆς διαμάχης μεταξύ Καθολικισμοῦ καί Προτεσταντισμοῦ, αὐτό πού σήμερα καθορίζει, ἀλλά καί στό ἄμεσο μέλλον πρόκειται νά καθορίσει, σημαντικά τίς θεολογικές ἀναζητήσεις εἶναι ἡ σχέση τοῦ πρωτογενῶς καταγεγραμμένου λόγου τοῦ Θεοῦ (Ἄγία Γραφή) καί τῆς πρωτογενοῦς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας (Εὐχαριστία)¹.

Στίς μέρες μας γίνεται ὅλο καί περισσότερο ἀποδεκτό², ἀκόμη καί μεταξύ προτεσταντῶν θεολόγων, ὅτι προηγήθηκε ἡ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας καί ἀκολούθησε τό κήρυγμα, ὁ

λόγος, ή Γραφή, ώς τό αναγκαίο επακόλουθο τής έσχατολογικής εκείνης έμπειρίας: άλλωστε ό λόγος ώς *εύαγγέλιο*, ώς χαρμόσυνη δηλαδή άγγελία, άμεσα συνδέεται μέ τό κατεξοχόν γεγονός τών έσχάτων, τή Βασιλεία δηλαδή τοῦ Θεοῦ³. Η έμπειρία αὐτή τής Πρώτης Έκκλησίας, είτε τήν έννοήσουμε ώς έμπειρία τής Άναστάσεως, είτε ώς έμπειρία τής Πεντηκοστής, δέν ήταν συναισθηματικοῦ τύπου, δέν θά μπορούσε δηλ. νά χαρακτηριστεῖ ώς άρνηση (ή καί υπέρβαση άκόμη) τής λογικής. Ήταν κατά βάση καί πρωταρχικά έμπειρία ρεαλιστική, έμπειρία δηλαδή βιώσεως τής Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, μιá έμπειρία ή όποία έκδηλωνόταν έκφραστικά γύρω άπό τά κοινά δεῖπνα τών άρχέγονων χριστιανικών κοινοτήτων, τήν εύχαριστιακή δηλ. τράπεζα τής πιστεύουσας κοινότητας. Ήταν μέ άλλα λόγια ουσιαστικά *έσχατολογική* καί *όχι μυστηριακή/σακραμενταλιστική*, ήταν έμπειρία *λειτουργική* καί *όχι* κατά κύριο καί αποκλειστικό λόγο *τελε-τουργική*. Αὐτή ακριβώς είναι ή έννοια τής σύναξης τών πρώτων χριστιανών τών Ήεροσολύμων «*έπί τό αὐτό... όμοθυμαδόν... έν άγγαλιάσει καί άφελότητι καρδίας*» (Πράξ. 2,44-46)⁴.

Έχω πρόσφατα υποστηρίξει⁵, ότι ή επαναβεβαίωση τής σπουδαιότητας τής Εύχαριστίας υπήρξε άπόρροια συγκεκριμένων έξελίξεων στό χώρο τών άνθρωπιστικών έπιστημών καί τής εκκλησιαστικής ζωής. Κατά κύριο, όμως, λόγο ήταν άποτέλεσμα τής ανάπτυξης τής έπιστήμης τής «πολιτιστικής άνθρωπολογίας». Η *πολιτιστική άνθρωπολογία*, καί γενικότερα οί κοινωνικές έπιστήμες, ήταν εκείνες πού συνέβαλαν στή σχετική επικράτηση στους χριστιανικούς κύκλους καί στή θεολογική έπιστήμη⁶, τής αντίληψης ότι ή Θεία Εύχαριστία, ώς τό κέντρο καί τό προσδιοριστικό στοιχείο τής χριστιανικής λατρείας, προσδιορίζει τό είναι καί τήν ταυτότητα τής Έκκλησίας⁷.

Γι' αὐτό καί ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος «Τό Βιβλικό Ὑπόβαθρο τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας», θά ἐπιμείνει στή βαθύτερη σημασία τῆς Εὐχαριστίας, ὅπως αὐτή διαφαίνεται ἀπό τήν ἐντυπωσιακή ἐξέλιξη στίς μέρες μας τῆς ἔρευνας στό κῶρο τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης. Ὁ ρόλος τοῦ βιβλικοῦ ἐπιστήμονα καί ἡ συμβολή του στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι πλέον νά προσκομίσει βιβλικές ἀποδείξεις καί βιβλική τεκμηρίωση σέ μιά καθιερωμένη λατρευτική πρακτική (στή συγκεκριμένη περίπτωση τήν εὐχαριστιακή πρακτική), προκειμένου ἀπλῶς νά κατανοηθεῖ πληρέστερα ἕνα μυστηριακό γεγονός, ἀλλά νά προσφέρει τά πορίσματα τῆς ἐπιστήμης, τό ἀπόσταγμα τῆς ειδικότητάς του, στήν κοινή τράπεζα τῆς πιστεύουσας κοινότητας. Αὐτή κατά τήν ταπεινή μου ἄποψη πρέπει νά εἶναι ἡ διαλεκτική σχέση ἐπιστήμης-πίστεως.

Ἡ νεώτερη βιβλική ἔρευνα πάνω στό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας σχηματικά διαιρεῖται σέ τρεῖς περιόδους, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικά καθορίζουν καί τά τρία διακριτά «παράδειγματα» προσδιορισμοῦ τοῦ λεγόμενου «βιβλικοῦ ὑπόβαθρου» (ἢ ἄν προτιμᾶτε τῶν «βιβλικῶν προϋποθέσεων») τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας: (α) τό *μυστηριακό* παράδειγμα, (β) τό *ἰουδαϊκό* παράδειγμα, καί τέλος (γ) τό *ἐσχατολογικό* παράδειγμα.

α. Τό μυστηριακό παράδειγμα

Καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς πρώτης περιόδου τῆς νεωτερικότητας τό ὅλο θέμα τῶν βιβλικῶν καταβολῶν τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας ἀπετέλεσε μέρος τοῦ γενικότερου προβλήματος πού σχετίζεται μέ τήν ὑποτιθέμενη ἐπίδραση τῶν ἐλληνιστικῶν μυστηριακῶν λατρειῶν στόν ἀρχέγονο χριστιανισμό⁸.

Ἵπενθυμίζουμε ὅτι οἱ πλέον μετριοπαθεῖς ἀπόψεις τῶν ὁπαδῶν τῆς λεγόμενης Θρησκείο-ἱστορικῆς Σχολῆς ἐκτείνονται ἀπό τὴν ἄποψη, ὅτι «ὁ Χριστιανισμὸς κατέστη μυστηριακὸς -ἢ μυστηριακὴ θρησκεία- μεταβαίνοντας ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸ στὸ ἐλληνο-ἀνατολικὸ περιβάλλον»⁹, μέχρι τῆ θεωρίας, ὅτι «ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία διακρίνεται ἀπὸ ὅλες τῖς ἀρχαῖες θρησκείες κατὰ τὸ ὅτι δέν εἶναι μαγική, οὔτε *deus ex machina*, οὔτε *ex opere operato*... μέχρις ὅτου μετατράπηκε σέ «μυστηριακὸ» δόγμα, πού ἀπετέλεσε τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς ἔκφραση ἀπὸ τὸν Δ΄ μ.Χ. αἰ.»¹⁰.

Σέ σχετικὴ μελέτη μου¹¹ ὑποστήριξα πρὸ ἐτῶν πὼς ἡ ὀρθὴ κατανόηση τοῦ μυστηρίου ὑπῆρξε ἀνεκάθεν ἡ λυδία λίθος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ζωῆς. Ὅχι μόνο στά πρῶτα βήματα τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, τότε πού ἡ Ἐκκλησία εἶχε νά ἀντιπαλαίσει μέ ἕναν κυκεῶνα μυστηριακῶν λατρείων, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα, ὅταν ἡ σχολαστικὴ θεολογία τεκμηρίωνε μιὰν ὑπολανθάνουσα ἀπὸ καιρό, κατὰ κύριο λόγο στὴ Δύση, σακραμενταλιστικὴ ἀντίληψη τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων. Μάταια ἐπιχείρησαν σημαίνοντες θεολόγοι τῆς Ἀνατολῆς, μέ κορυφαία κατάληξη τὸ Νικόλαο Καβάσιλα, νά ἐπαναπροσδιορίσουν τριαδολογικά τὴ χριστιανικὴ μυστηριολογία, στὴν οὐσία δηλ. νά ἀποτρέψουν διαφαινόμενες χριστομοναστικὲς τάσεις ἀναβαθμίζοντας τὸ ρόλο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (βλ. περιπτώσεις *filioque*, *ἐπικλήσεως* κ.λπ.¹²). Σημεῖο αἰχμῆς ἐκείνης τῆς θεολογικῆς διαμάχης ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἡ «σακραμενταλιστικὴ» ἀντίληψη τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πού εἶχε ὡς τραγικὴ συνέπεια τὴν πλήρη ἀποστασιοποίηση τῆς παλαιότερης προτεσταντικῆς θεολογίας ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη (καὶ Ὅρθόδοξη) χριστιανικὴ μυστηριολογία¹³.

Διαπιστώνει, λοιπόν, κανείς καθ' ὅλη τήν περίοδο τοῦ «μυστηριακοῦ παραδείγματος» νά αἰωρεῖται στίς βιβλικές μελέτες γύρω ἀπό τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας τό σύνδρομο τῆς θεολογικῆς διαμάχης τῆς περιόδου τοῦ σχολαστικισμοῦ καί λίγο ἀργότερα τῆς μεταρρυθμίσεως, ἀναφορικά μέ τή φύση καί τό χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας, καί γενικότερα τῶν μυστηρίων, στήν Καινή Διαθήκη¹⁴. Ἡ μετατόπιση τῆς θεολογικῆς κατανόησης μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πού σημειώθηκε στή δυτική χριστιανική παράδοση, ἰδίως μετά τόν 18^ο μ.Χ. αἰ.¹⁵, ἦταν μέχρι καί πρόσφατα ὁ ἀποφασιστικός παράγων κατά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα στό βιβλικό χῶρο. Αὐτός ἦταν καί ὁ λόγος πού δέν ἐπιτεύχθηκε στόν τομέα αὐτό (ἀντίθετα μέ ἄλλες περιοχές τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης) καμιά πρόοδος, καί δέν δόθηκε καμιά εὐρύτερα ἀποδεκτὴ ἐπιστημονικά λύση σέ διομολογιακό ἐπίπεδο¹⁶.

Καθ' ὅλη τήν περίοδο τοῦ «μυστηριακοῦ παραδείγματος» ἡ περὶ Θείας Εὐχαριστίας βιβλική ἐπιστημονική ἄποψη βασίζονταν στά ἀποκαλούμενα «ἰδρυτικά» ἢ «συστατικά» τοῦ μυστηρίου κυριακά λόγια, πού θεωροῦνταν καί ὡς οἱ πρωτογενεῖς μαρτυρίες ἐπὶ τοῦ θέματος¹⁷. Τά λόγια αὐτά, ὅπως εἶναι γνωστό, μᾶς διασώζονται σέ τέσσερες ἐκδοχές. Οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτές ἀπαντῶνται στά τρία πρῶτα εὐαγγέλια, τά λεγόμενα συνοπτικά, στά πλαίσια τῆς διηγήσεως τοῦ πάθους, ἐνῶ ἡ τέταρτη στίς ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καί συγκεκριμένα στά πλαίσια τῆς ἀπαντήσεώς του στοὺς χριστιανούς τῆς Κορίνθου σχετικά μέ τίς ἀταξίες πού παρατηρήθηκαν κατά τά κυριακά δεῖπνα στήν ἀρχέγονη αὐτὴ ἐθνικο-χριστιανική κοινότητα (Μάρκ. 14, 22-25 = Ματθ. 26, 26-29 = Λουκ 22, 18-20 = Α' Κορ. 11, 25-26)¹⁸.

Αυτά τὰ ἀποκαλούμενα (κακῶς κατά τὴν ἄποψή μου) ἰδρυτικά ἢ συστατικά τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας λόγια, μᾶς διασώθηκαν σέ δύο διαφορετικές μορφολογικά παραδόσεις: τὴν μάρκεια (καί ματθαϊκή) καί τὴν παύλεια (καί ἐν μέρει λουκάνεια)¹⁹. Ἡ ἐπιστημονική κοινότητα συνεχίζει νά εἶναι διχασμένη σχετικά μέ τό ποιά ἀπό τίς δύο παραδόσεις εἶναι ἡ ἀρχαιότερη²⁰. Σημαντικός προβληματισμός σ' αὐτή τὴν πρώτη φάση παρατηρήθηκε ἐπίσης καί σχετικά μέ τό ζήτημα περί δύο τύπων εὐχαριστιακῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς στίς ἀρχέγονες χριστιανικές κοινότητες: μιᾶς ἰουδαιοχριστιανικῆς, σχετιζόμενης μέ τίς ἀγάπες καί μέ κυρίαρχο στοιχεῖο τὴν «κλάση τοῦ ἄρτου» (Πράξ. 2,42), καί μιᾶς ἑλληνιστικῆς, περισσότερο ἐπηρεασμένης ἀπό τίς μυστηριακές λατρεῖες, καί αὐτὴ εἶναι ἡ σωζόμενη στήν παύλεια παράδοση καί ἰδιαίτερα στά «ἰδρυτικά λόγια»²¹.

Ἐπιμένουμε γιά λίγο στίς εὐχαριστιακές αὐτές ἀναφορές τῆς Κ.Δ., ἀρχίζοντας ἀπό τίς ἀναφορές τοῦ κατά Ματθαῖον εὐαγγελίου, πού ἄλλωστε εἶναι ἐμφανεστερα ἐπηρεασμένες ἀπό τὴ λειτουργικὴ μας πρακτικὴ. Ἡ κύρια εὐχαριστιακὴ περικοπὴ τοῦ κατά Ματθαῖον (26,26-29), ὅπως καί ἡ εὐρύτερη συνάφειά της (26,1-30), ἀκολουθεῖ σχεδόν κατά γράμμα τὴν ἀντίστοιχη μάρκεια δίηγηση (Μάρκ. 14,1-26), τόσο στή διάταξη τῆς ὕλης, ὅσο καί στό λεξιλόγιο²². Οἱ δύο σημαντικές διαφοροποιήσεις εἶναι:

(α) ἡ «λειτουργικότερη» ἐκφορά τῶν εἰσαγωγικῶν προτροπῶν τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ («*Λάβετε φάγετε*», [Ματθ. 26,27α], ἀντί τοῦ ἀπλούστερου «*Λάβετε*» τοῦ κατά Μάρκον [14,22]), καί κυρίως ἡ «λειτουργικὴ» ἐξομάλυνση καί τῆς δεύτερης προτροπῆς («*Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες*» [Ματθ. 26,27γ],

ἀντί τοῦ ἀφηνηματικοῦ «καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες» τοῦ κατὰ Μάρκον [14,23]), καί

(β) ἡ ἑρμηνευτικὴ προσθήκη στό λόγιο τοῦ ποτηρίου («εἰς ἄφρασιν ἁμαρτιῶν» [Μαθ. 26,28]), ἡ ὁποία ἀπουσιάζει ἀπό τό κατὰ Μάρκον εὐαγγέλιο (14,24).

Ἡ πρώτη διαφοροποίηση θά πρέπει χωρίς καμιά ἀμφιβολία νά ἀποδοθεῖ σέ ἐμφανή ἐπίδραση τῆς λειτουργικῆς πράξης τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων καί ὄχι σέ συνειδητή ἐπέμβαση τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ ἡ δεύτερη, εἴτε ἀποδοθεῖ στόν εὐαγγελιστή, εἴτε σέ λειτουργική ἐπίδραση, ἀποτελεῖ ἀπλῶς-στατα τή σωστή ἑρμηνεία στό «ἐκχυνόμενον περί πολλῶν» (Μάρκ. 14,24 παρ.) ἢ στό «ὑπέρ ὕμῶν» (Α' Κόρ. 11,24 παρ. [Λουκ. 22,19]).

Στά βασικά τους στοιχεῖα τὰ λεγόμενα ἰδρυτικά λόγια ἀναλύονται στά ἐξῆς ἐπί μέρους στοιχεῖα: (α) στίς κύριες πράξεις τῆς κλάσης τοῦ ἄρτου καί τοῦ ποτηρίου τῆς κοινωνίας (β) στά ἑρμηνευτικά λόγια, τὰ ὁποῖα συνοδεύουν αὐτές τίς πράξεις («τοῦτο μου ἐστίν τό σῶμα» κ.λπ.) καί (γ) στά λοιπά στοιχεῖα, ὅπως π.χ. τό δεύτερο ποτήριο τοῦ Λουκᾶ (22,17), ἡ γενικότερη ἐσχατολογική διάσταση, ἐμφανέστατη σέ ὅλες ἀνεξαιρέτως τίς ἐκδοχές τους (Μάρκ. 14,25 = Μαθ. 29,29 = Λουκ. 22,18 ἀλλά καί Α' Κόρ. 11,26β), τό πασχάλιο ἢ σταυρικό (;) πλαίσιο καί περιβάλλον, στό ὁποῖο τοποθετοῦνται ὅλες οἱ καινοδιαθηκικές μαρτυρίες, συνοπτικές καί παύλειες, καί τέλος ἡ ἐπιταγή γιά ἐπανάληψη (τὴν ὁποία διασώζουν μόνον ὁ Λουκᾶς καί ὁ Παῦλος).

Ἡ συνεπὴς δυτικὴ βιβλικὴ ἔρευνα ἀναλύοντας αὐτές τίς λεπτομέρειες ἔχει φωτίσει ἐπί μέρους πτυχές τοῦ θέματος, πού κατὰ τό παρελθόν συστηματικὰ ἀγνοοῦνταν. Σέ ἱστορικό ἐπίπεδο ἡ κύρια ὀπτική γωνία ἑρμηνευτικῆς ἀνάλυσης τῶν εὐχα-

ριστιακῶν λογίων ἦταν ἡ ἱστορική ἢ μὴ ἀξιοπιστία τῶν εὐαγγελικῶν παραδόσεων, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀποκλειστική ἀναφορά γιὰ τὴν ὑπογράμμιση αὐτῆς τῆς ἀξιοπιστίας στὴ συνολικὴ παράδοση, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστό ἡ Ὁρθόδοξη ἀνατολικὴ παράδοση προτιμοῦσε ἀνέκαθεν νὰ βασίζεται σέ μιὰ σειρά θεμάτων (ἔνζυμος ἄρτος, χρονολόγηση τοῦ Πάσχα κ.λπ.) στὴν ἰωάννεια παράδοση. Ἀκόμη, ὅμως καί μέ αὐτὰ τὰ δεδομένα στό στάδιο αὐτό ἡ δυσκολία κυρίως συνίστατο, μεταξὺ ἄλλων, στὴν ἀδυναμία νὰ δικαιολογηθεῖ ἱκανοποιητικά ἡ ἐσχατολογικὴ (μελλοντικὴ) διάσταση μέ τὸ ἱστορικό/σταυρικό (παρελθοντικό) πλαίσιο.

β. Τὸ ἰουδαϊκὸ παράδειγμα

Ἡ τεράστεια ἀλλαγὴ στὸν τομέα τῶν βιβλικῶν εὐχαριστιολογικῶν ἐρευνῶν ἐπῆλθε στό β' μισό τοῦ 20οῦ αἰ., ὡς συνέπεια τῆς γενικότερης στροφῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας σέ τομεῖς ὅπως ἡ ἐκκλησιολογία, ἡ χριστολογία, οἱ παύλειες σπουδές, ἡ ἐκ νέου ὑπογράμμιση τῆς αὐτόνομης ἀξίας τῆς Πρώτης (ἢ Παλαιᾶς) Διαθήκης. Ἀποτέλεσμα ὄλων τῶν ἀνωτέρω ἦταν νὰ ἀναδειχτεῖ σέ γενικὲς γραμμὲς τὸ ἰουδαϊκὸ ὑπόβαθρο ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν παραμέτρων τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐνασχόληση τῶν εὐχαριστιολόγων μέ τίς ἀντίστοιχες ἰουδαϊκὲς εὐχές καί λατρευτικὲς πρακτικὲς, μέ ἀποτέλεσμα νὰ παρατηρεῖται ἔντονος προβληματισμός ὡς πρὸς τὴν μέχρι τότε ἀποκλειστικὴ θεώρηση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἱδρυτικῶν λογίων καί μέ ἄμεσο συσχετισμὸ τοῦ «κυριακοῦ δεῖπνου» (Εὐχαριστίας) πρὸς τὸ «τελευταῖο (καί καταχρηστικά ἐπικαλούμενο μυστικὸ) δεῖπνο» τοῦ Ἰησοῦ.

Ἦδη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ὁ A. J. B. Higgins συνοψίζοντας τὴν προβληματικὴ τῆς βιβλικῆς ἐρμηνευτικῆς ἐπιστήμης, σημείωνε πολὺ χαρακτηριστικά, ὅτι τὸ περὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐρώτημα εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο μέ ἐκεῖνο τῶν ἀπαρχῶν τῆς Εὐχαριστίας. Τὸ ἐρώτημα πού ἀπασχολοῦσε τὴ βιβλικὴ θεολογία κατὰ τὴν περίοδο τοῦ οἰκουμενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰ. ἦταν ἂν καὶ κατὰ πόσο τὸ κατεξοχὴν μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας «καθιερώθηκε» συνειδητὰ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἰησοῦ, ἢ ἦταν ἡ φυσικὴ καὶ ἴσως ἀναπόφευκτὴ ἐξέλιξις, πού ἄρχισε τῆς πρῶτες μέρες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας»²³. Συνοψίζοντας τὰ πορίσματα τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης ἐκείνη τὴν ἐποχὴ²⁴, ὁ Higgins ὑπογράμμισε μέ σημασίαν ὅτι «ἡ ἀπάντησις στοῦ ἐρώτημα: “Ὁ Ἰησοῦς ἴδρυσεν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ καθιέρωσεν τὴν Εὐχαριστίαν;” δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς ἓνα “ναί” ἢ ἓνα “ὄχι”, ἀλλὰ κατὰ ἀνάμεσα στά δύο»²⁵.

Δύο δεκαετίες ἀργότερα ἓνας σημαίνων λειτουργιολόγος, ὁ Louis Ligier, συνοψίζοντας τὴν πορεία τῆς μέχρι τότε ἔρευνας, ὑπογράμμισε πῶς ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια προβλήματα εἰς τὴν ἔρευνα τῶν ἀπαρχῶν τῆς Θείας Εὐχαριστίας²⁶ ἦταν: «τὸ ἂν οἱ ἰδρυτικὲς τοῦ μυστηρίου διηγήσεις μεταφέρθησαν μέσω τῆς λειτουργικῆς παράδοσις, ἢ μέσω τῆς κοινῆς εὐαγγελικῆς παράδοσις»²⁷, μέ ἄλλα λόγια δηλαδὴ, ἂν ἡ λειτουργικὴ παράδοσις τῆς ἀρχέγονης χριστιανικῆς κοινότητος ἐπέδρασε εἰς τὴν τελικὴ διαμόρφωσιν τῶν ἰδρυτικῶν τῆς Θείας Εὐχαριστίας λόγιων καὶ τοῦ γενικότερου πλαισίου τῶν εὐχαριστιακῶν διηγήσεων (Μάρκ. 14, 22-25 = Ματθ 26,26-29 = Λουκ. 22, 14-20 = Α' Κορ. 11,23-26), ἢ ἂν ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῶν (συνοπτικῶν κυρίως) διηγήσεων ἦταν ἐκεῖνος πού ἐπηρέασεν τὴν μετέπειτα λειτουργικὴν πράξιν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Ligier ὁμολο-

γοῦσε μέ ειλικρίνεια πῶς ὄλοι σχεδόν οἱ σημαίνοντες ἔρμηνευτές παραδοσιακοί καί φιλελεύθεροι²⁸ ὑποστήριζαν τήν πρώτη ἐκδοχή²⁹.

Σήμερα ὑπάρχει λιγότερη ἐπιφυλακτικότητα ὡς πρὸς τήν ἐπίδραση τῆς λειτουργικῆς παράδοσης ἐπὶ τῶν εὐαγγελικῶν διηγήσεων -καί ὄχι ἀντίστροφα- ὅπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ὁ Paul F. Bradshaw στό πρόσφατα ἐκδοθέν πολύτιμο γιά κάθε μελετητή τῶν ἀπαρχῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐγχειρίδιό του: «Ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν... ἀποδέχεται ὅτι οἱ (εὐχαριστιακές) διηγήσεις ἔχουν σίγουρα ἐπηρεαστεῖ ἀπό τή λειτουργική πρακτική τῶν πρώτων χριστιανῶν»³⁰, ἄν καί ἐπιμένει ὅτι «ἕνας σταθερός ἱστορικός πυρήνας εἶναι ἀκόμη εὐδιάκριτος σ' αὐτές»³¹.

Τήν ἴδια ἐποχή ἀρχίζει νά γίνεται ἀντιληπτό ἀπό τούς ἔρμηνευτές, τούς θεολόγους, ἀλλά καί τούς λειτουργιολόγους, ὅτι μέ βάση τουλάχιστο τά δεδομένα τῶν βιβλικῶν διηγήσεων, ἡ πράξη τοῦ Τελευταίου Δείπνου θά πρέπει νά διασώθηκε στους κύκλους τῶν πρωτοχριστιανικῶν κοινοτήτων σέ δύο φιλολογικές μορφές: μιά καθαρά λατρευτική (cultic), καί εἶναι αὐτή πού διασώζουν τά Συνοπτικά Εὐαγγέλια καί ὁ Παῦλος, καί μιά διαθηκική (testamentary), δηλαδή μιά λατρευτική, καί αὐτή εἶναι ἡ ἐκδοχή πού διασώζεται στόν ἰωάνναιο ἀποχαιρετιστήριο λόγο (Ἰω 13-17)³², στό εὐαγγέλιο δηλαδή στό ὁποῖο, θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε, ἀπουσιάζει παντελῶς ἡ ἰδρυτική πράξη τοῦ μυστηρίου.

Σημαντικότερη, ἐντούτοις, ἐξέλιξη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ ἐπιστημονική ἐκτίμηση ὅτι ἀκόμη καί ἄν βασιστεῖ κανεῖς στό Τελευταῖο Δεῖπνο τοῦ Κυρίου, αὐτό δέν μπορεῖ νά ἦταν πασχάλιο (passover) δεῖπνο, ἀλλά τόσο αὐτό ὅσο καί τά πολυάριθμα δεῖπνα στά ὁποῖα ὁ Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ μετεῖχε

κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς παρουσία του ταίριαζε περισσότερο μὲ ἐκεῖνα τῶν ἑβδομαδιαίων ἢ ἑορταστικῶν κοινωνικῶν συναδελφικῶν (chabburoth) δεῖπνων, στὰ ὁποῖα σημειωτέον ἦταν ἔντονος ὁ ἑσχατολογικὸς προσανατολισμός³³.

Ἔτσι, τὸ βασικὸ ἐρώτημα στὸ ὁποῖο ἡ βιβλικὴ καὶ λειτουργικὴ ἐπιστῆμη προσπάθησε νὰ δώσει ἀπάντηση κατὰ τὴν περίοδο τοῦ «ἰουδαϊκοῦ παραδείγματος» ἦταν μὲ ποῖο τρόπο - ἀλλὰ καὶ σέ ποιά ἀπό τίς δυὸ (ἢ καὶ περισσότερες) ἀρχέγονες παραδόσεις (μάρκεια, παύλεια κ.λπ.)- μπορούμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ οὐσιαστικότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχικοῦ καὶ αὐθεντικοῦ νοήματος τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ πλειονότητα τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν θεωρεῖ ὅτι ἡ παύλεια παράδοση εἶναι ἐκείνη πού μπορεῖ νὰ μᾶς διαφωτίσει περισσότερο καὶ νὰ μᾶς ὀδηγήσει ἀσφαλέστερα στὸν αὐθεντικὸ χαρακτήρα τῆς Θείας Εὐχαριστίας, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ ἡ μάρκεια (καὶ ματθαϊκὴ) παράδοση στερεῖται αὐθεντικῶν στοιχείων.

Ἄς ἐπανέλθουμε γιὰ λίγο στὰ «ἰδρυτικὰ λόγια». Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ **λόγιο τοῦ ποτηρίου** παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Πρῶτα-πρῶτα, μὲ βάση τὴ σημαντικὴ λεπτομέρεια «*μετὰ τὸ δειπνῆσαι*» τῆς παύλειας παράδοσης, ἡ Θεία Εὐχαριστία σαφῶς τοποθετεῖται στὰ πλαίσια μιᾶς θρησκευτικῆς σύναξης, *τραπέζης*, καὶ ὄχι μιᾶς ἐλληνιστικοῦ τύπου μυστηριακῆς λατρευτικῆς τελετῆς.

Πολύ πῖο διαφωτιστικὸ ἐμφανίζεται τὸ ἐρμηνευτικὸ λόγιο τοῦ ποτηρίου. Ἡ παύλεια (καὶ λουκάνεια) διατύπωση, «*τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστίν*», σαφέστατα ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἔμφαση ἔπεφτε στὸ γεγονός τῆς διαθήκης, καὶ ὄχι στὴ σωτηριολογικὴ σημασία τοῦ *αἵματος* («*τοῦτο ἐστὶ τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης*» Μάρκ. 14,24 = Ματθ. 26,28). Ὅταν τὸ

ποτήριο χαρακτηρίζεται ως «καινή διαθήκη», είναι φανερό πώς δέν ήταν τό περιεχόμενο (αἷμα) τό ὅποιο ἐπεξηγεῖτο, ἀλλά ἡ πράξη καθαυτή τῆς Πρώτης Ἐκκλησίας, κατά τήν ὁποία τό ποτήριο περνοῦσε χέρι-χέρι σέ ὅλα τά μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, ὑποδηλώνοντας τήν ὀσονούπω ἀναμενόμενη ἐσχατολογική ἐποχή. Μετέχοντας στό κοινό δεῖπνο οἱ πιστοί μετεῖχαν στή νέα διαθήκη, τήν ὁποία ἔμελλε, κατά τήν ἰουδαϊκή ἀντίληψη, νά συνάψει τούς ἔσχατους χρόνους ὁ Μεσσίας μέ τό λαό του, τόν «νέο Ἰσραήλ». Ἡ νέα, βέβαια, διαθήκη σηματοδοτεῖται ἀπό τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ (πρβλ. τήν ἐπεξήγηση *ἐν τῷ αἵματί μου*), πού ἀπό πολύ νωρίς ἐρμηνεύτηκε ὡς ἀναφερόμενο στό σταυρικό του θάνατο, στόν ὅποιο μέ τόν καιρό ἀποδόθηκε ἐξιλαστήρια σημασία. Καί στή μιά, ὅμως, περίπτωση καί στήν ἄλλη ὁ κεντρικός χαρακτήρας τοῦ λογίου ἦταν ἀναμφισβήτητα *ἐκκλησιολογικός*, ὄχι σωτηριολογικός.

Ὅταν τώρα μεταφερθεῖ κανεῖς στή μάρκεια (καί ματθαϊκή) παράδοση, τό μόνο πού ἀπομένει νά θυμίζει τό ἐσχατολογικό δεῖπνο κοινωρίας εἶναι ἡ εἰσαγωγική φράση στό λόγο τοῦ ποτηρίου «*καί λαβών ποτήριον καί εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς*», ὅπου βέβαια τό *εὐχαριστήσας*, γνωστό καί ἀπό ἄλλες εὐχαριστιακοῦ χαρακτήρα διηγήσεις τῆς εὐαγγελικῆς παράδοσης (πολλαπλασιασμός τῶν ἄρτων κ.λπ.), σαφέστατα ὑποδηλώνει τίς ἰουδαϊκές προσευχές τῆς τραπέζης (*berakah, hodayah* κ.λπ.).

Εἶναι πολύ πιθανό ἡ ἀρχική σημασία τῆς φρασεολογίας τοῦ Ματθαίου νά σχετιζόταν ὄχι ἀποκλειστικά μέ τήν ἐξιλαστήρια σημασία τοῦ αἵματος³⁴, ἀλλά μέ τό αἷμα τῆς *διαθήκης* τῆς Ἐξόδου, μέ τό ὅποιο ὁ λαός τοῦ Ἰσραήλ ἀπελευθερωθεῖς ἀπό τή δουλεία τῆς Αἰγύπτου ἔγινε λαός τοῦ Γιαχβέ (24,6-8). Ἡ αἵμα-

τηρὴ ἐκείνη θυσία τῆς διαθήκης τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου ἦταν, ὅπως ὅλες τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, προφητική. Ἐκεῖνο, δηλαδή, πού τότε ἀποτελοῦσε τύπο καί σημεῖο, στήν πρωτοχριστιανική κοινότητα ἐκπληρώθηκε ὡς χειροπιαστή πράξη τῆς νέας διαθήκης τοῦ Θεοῦ μέ τό νέο λαό του, τήν Ἐκκλησία³⁵.

Παρόμοια εἶναι ἡ προβληματική καί τά ἐρμηνευτικά προβλήματα πού συναντᾶ κανεῖς στό *λόγιο τοῦ ἄρτου*. Ἡ ἀπουσία λατρευτικῆς φόρμουλας (*Λάβετε φάγετε*) στήν παύλεια παράδοση κάνει ἐμφανέστερη τήν ἐκκλησιολογική καί ἐσατολογική κατανόηση τοῦ λογίου. Ὁ χριστολογικός προσανατολισμός, βέβαια, στό *λόγιο* αὐτό εἶναι εὐδιάκριτος καί στίς δύο ἐκδοχές (μάρκεια καί παύλεια), δέν πρόκειται ὅμως γιά σακραμενταλιστική, ἀλλά γιά μυστηριακή *κοινωνία*. Ὅσοι μετέχουν στήν ἐσατολογική τράπεζα καί ἐσθίουν ἐκ τοῦ ἄρτου, «μυστηριακά» συμμετέχουν στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή τήν Ἐκκλησία, πού ὅπως εἶναι γνωστό κατανοήθηκε ἀπό πολύ νωρίς ὡς προέκταση τοῦ σωτηριώδους γεγονότος τῆς ἐνανθρώπησης καί γενικά τοῦ συνόλου τῆς Θείας Οἰκονομίας, ἡ ὁποία ὅπως εἶναι γνωστό κορυφώνεται μέ τήν ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐκκλησιολογική διάσταση εἶναι ἐμφανής στήν ἄλλη σημαντική εὐχαριστιακή μαρτυρία τῆς Α΄ Κορ. (*«τόν ἄρτον ὃν κλῶμεν, οὐχί κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστί; ὅτι εἷς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν, οἱ γάρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνός ἄρτου μετέχομεν»*, 10, 16-17). Ἐδῶ εἶναι ἀδιαμφισβήτητο τό καθαρά ἐκκλησιολογικό ὑπόβαθρο τῆς Εὐχαριστίας (*«ὅτι εἷς ἄρτος, ἐν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμεν»*) καί ἡ σύνδεσή της μέ τή λατρευτική πράξη (*«τόν ἄρτον ὃν κλῶμεν... κ.λπ.*).

γ. Τό έσχατολογικό παράδειγμα

Ἐάν τό *μυστηριακό παράδειγμα* τῶν εὐχαριστιακῶν ἐρευνητῶν, ὅπως εἶδαμε, ἀποδείχτηκε ἀνεπαρκές, τό *ἰουδαϊκό παράδειγμα* παρέμενε ἐγκλωβισμένο στίς ἀπαιτήσεις τῆς νεωτερικότητας, καί τήν ἐμμονή στήν ἀπόδειξη μονομερῶς τῆς ἱστορικότητας τῶν βιβλικῶν διηγήσεων. Ὁδήγησε, ὅμως, μέ βάση τά ὅσα πολύ σύντομα ἀναφέραμε πιο πάνω, τίς εὐχαριστιακές σπουδές σέ κάποια πρῶτα πρόχειρα συμπεράσματα, πού ἀναμφίβολα ἔδωσαν τρομακτική ὥθηση στήν περαιτέρω ἔρευνα τοῦ θέματος. Ἐνα ἀπό τά συμπεράσματα τῆς περιόδου αὐτῆς ἦταν ὅτι ὅλα τά στοιχεῖα πού διαπλέκονται ἀπό πολύ νωρίς στή Θεία Εὐχαριστία (θυσιαστικά, λατρευτικά, ἀκόμη καί χριστολογικά/σωτηριολογικά) παίρνουν νόημα καί σημασία ἀπό τό κυρίαρχο, τό ἕνα καί μοναδικό: τό *έσχατολογικό*³⁶.

Ἐγινε πλέον κατανοητό πανταχόθεν ὅτι ἡ Εὐχαριστία δέν ἦταν μιά ἀπλή λατρευτική τελετή, ἀλλά ἡ ζωντανή ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταυτότητας τῆς χριστιανικῆς κοινότητας ὡς κοινωρίας τῶν ἐσχάτων. Ὑπῆρξαν, μάλιστα, ἐρμηνευτές³⁷, πού ὑποστήριξαν ὅτι δέν μπορούμε νά κάνουμε λόγο γιά χριστιανική λατρεία, ἀλλά γιά ἐσχατολογικές κοινότητες κατά τήν περίοδο τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Ἡ κοινή τράπεζα τῶν πιστῶν τῆς Πρώτης Ἐκκλησίας (κοινό ποτήριο τό ὀνομάζουμε σήμερα) κατά τά κυριακά δεῖπνα (πρβλ. Α' Κορ. 11,10) ἦταν ἡ κύρια ἐκδήλωση τῆς ἔντονης προσμονῆς, ἀλλά καί τῆς πρόγευσης τοῦ καινούριου κόσμου τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ³⁸.

Τήν διαπίστωση τῆς προτεραιότητας τῆς *έσχατολογικῆς διάστασης* τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἦρθαν νά ἐπιβεβαιώσουν τρεῖς ἀνεξάρτητες μεταξύ τους ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις στόν εὐρύτερο βιβλικό κῶρο: (α) Ἡ σπουδαιό-

τητα τῶν εὐχαριστιακῶν ἀναφορῶν τῆς *Διδαχῆς*, τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ὁποίας μπορεῖ μὲν νὰ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ., οἱ καταλυτικὲς του ὅμως συνέπειες γιὰ τὸ θεολογικὸ χαρακτῆρα τῆς Θείας Εὐχαριστίας μόνον πρόσφατα ἄρχισαν νὰ γίνονται ἀντιληπτές. (β) Ἡ σημασία ἑνὸς ξεχωρισμένου ἰωάννειου χωρίου, τόσο γιὰ τὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς ἀρχέγονης χριστολογίας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐκκλησιολογικὴν καὶ εὐχαριστιολογικὴν του συνέπειαν. (γ) Ἡ σπουδαιότητα τῆς *Πηγῆς τῶν Λογίων*, γιὰ τὴν ὁποία μέχρι καὶ πολὺ πρόσφατα γινόταν λόγος μόνον σὲ ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους γιὰ τὴ λύση τοῦ συνοπτικοῦ προβλήματος.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ τελευταῖο, ἔχει πλέον γίνει ἀκράδαντη πεποίθησις στὸ σύνολο σχεδὸν τῆς νεώτερης βιβλικῆς ἐπιστήμης ἡ ὑπαρξὴ στὸν ἀρχέγονο χριστιανισμὸ ἑνὸς θεολογικοῦ ρεύματος παράλληλου πρὸς τὴν κύρια «κηρυγματικὴ/σωτηριολογικὴ/χριστολογικὴ» ἀντίληψη, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται κυρίως στὴν παύλεια καὶ κανονικὴ συνοπτικὴ παράδοσις. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ ἐκπροσωπεῖ κυρίως ἡ παράδοσις τῆς κοινότητος τῆς *Πηγῆς τῶν Λογίων*³⁹, ἀλλὰ καὶ ἄλλα κείμενα τῆς πρωτοχριστιανικῆς γραμματείας (ἐπιστολὴ Ἰακώβου, Εὐαγγέλιον τοῦ Θωμᾶ κ.λπ.). Στὴν παράδοσις αὐτὴ, ἡ ὁποία σημειωτέον εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιότερη, τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι ὅχι ἡ *κηρυγματικὴ* (μὲ ἔμφασις τὴ σωτηριολογία), ἀλλὰ ἡ *ἐσχατολογικὴ* διάστασις. Ἐκεῖ δὲν ἀπουσιάζει μόνον ἡ ἱστορία τοῦ πάθους, δὲν λείπουν παντελῶς οἱ ἄμεσες ἢ ἔμμεσες προρρήσεις του, δὲν ἀγνοεῖται συστηματικὰ ἡ λεγόμενὴ «παθητὴ» χριστολογία στὰ πολὺ σημαντικὰ λόγια περὶ τοῦ «Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου» τῆς εὐαγγελικῆς παραδόσεως, δὲν ὑποδηλώνεται σαφέστατα μὲ τὴ διάταξιν τῆς ὕλης τῆς *Πηγῆς τῶν Λογίων* (ἡ ὁποία ἔχει ὡς μόνον κορυφωσὴ τὴν ἔλευσιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ

άνθρώπου, καί ὄχι τό Σταυρό καί τήν Ἀνάσταση) ἡ ἐσατολογική διάσταση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ἀπουσιάζει καί ἡ διήγηση, ἡ ἔμμεση ἔστω ἀναφορά, τῆς καθιδρυματικῆς πράξης σύστασης τῆς Εὐχαριστίας⁴⁰. Ἡ μαρτυρία αὐτή συνδυαζόμενη μέ τήν ἀπουσία καί ἀπό τό (κατ' ἐξοχήν «εὐχαριστιακό») Δ' εὐαγγέλιο, τό κατά Ἰωάννην, τῆς σχετικῆς διήγησης βοηθάει νομίζω σημαντικά στήν ἀνακάλυψη τοῦ βαθύτερου νοήματος τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Πρός αὐτή τήν κατεύθυνση, τῆς μή ἐξίλαστῆρας δηλ. ἐρμηνείας τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ, καί τῆς μή κηρυγματικῆς κατανόησης τῆς χριστολογίας, κινεῖται καί ἡ χριστολογικῆς σπουδαιότητας ἀναφορά τοῦ κατά Ἰωάννην Εὐαγγελίου, ὅπου ὁ εὐαγγελιστής ἐρμηνεύοντας τή ρῆση τοῦ ἰουδαίου ἀρχιερέα ὑποστηρίζει ὅτι: *«ἐπροφήτευσεν ὅτι ἔμελλεν Ἰησοῦς ἀποθνήσκειν... οὐχ ὑπέρ τοῦ ἔθνους μόνον ἀλλ' ἵνα καί τά τέκνα τοῦ Θεοῦ τά διεσκορπισμένα συναγάγη εἰς ἓν»* (11,51-52). Σύμφωνα μέ τά σημαινόμενα τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁ ρόλος τοῦ ἀναμενόμενου Μεσσία, τόν ὁποῖο ἐνστερνίζεται ὁ Ἰησοῦς τοῦ Δ' εὐαγγελίου, ἦταν νά ἐγκαταστήσει τή βασιλεία του κατά τίς ἔσχατες μέρες τῆς ἱστορίας, συγκαλώντας σέ ἓνα τόπο τό διασκορπισμένο λαό τοῦ Θεοῦ, προκειμένου νά ἀποτελέσουν μιά ἐνότητα γύρω ἀπό τό πρόσωπό του. Πρόκειται ἀκριβῶς γιά τήν εὐχαριστιακή σύναξη, μέ πνεῦμα κοινῆς καί ἐνότητας, τήν ὁποία ἔκτοτε ἀδιάλειπτα ἐπαναλαμβάνει ὁ λαός τοῦ Θεοῦ.

Ἔρχομαι τώρα στήν κυριότερη εὐχαριστιακή μαρτυρία, ἐκείνη τῆς *Διδαχῆς*, ὅπου ὁ ἐσατολογικός προσανατολισμός εἶναι περισσότερο ἐμφανής, ἀκόμη καί ἀπό τήν παύλεια εὐχαριστιακή παράδοση (Α' Κορ. 11). Αὐτό μᾶς κάνει πλέον σχεδόν μέ βεβαιότητα νά πιστεύουμε, πῶς ὁ ἴδιος ὁ Ἱστορικός Ἰησοῦς γιόρταζε τά κοινά δεῖπνα μ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐσατολογική

προοπτική. Ἡ Διδαχὴ ἀποτελεῖ ἀδιάσειστη μαρτυρία, ὅτι δέν ἦταν μόνο τὸ ποτήριο, πού σαφέστατα συμβόλιζε τὴ νέα διαθήκη, ἀλλὰ καί ὁ ἄρτος. «Περὶ δέ τοῦ κλάσματος. Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ... Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν». Σέ μιά ὁμολογουμένως ἐξάισια σχετικὴ μελέτη του ἕνας ἐξέχων εὐχαριστιολόγος, ὁ π. Ἰουστίνος Taylor, γνώστης καί ἐραστής τῆς Ὁρθόδοξης λειτουργικῆς παράδοσης, ὑποστήριξε μέ ἀρκετὴ πειστικότητα, ὅτι ὁ ἄρτος δέν θά πρέπει ἀρχικὰ νά συνδεόταν μέ τὸ σταυρωμένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ὅτι εἶχε προφανῶς ἐκκλησιολογικὲς προεκτάσεις⁴¹, ἀρχίζοντας ὡς σύμβολο τῆς ἐσχατολογικῆς κοινότητας⁴².

Κατὰ τὴν περίοδο, λοιπόν, τοῦ ἐσχατολογικοῦ παραδείγματος μέ βάση τίς μαρτυρίες τῆς ἀρχέγονης χριστιανικῆς κοινότητας (Κ.Δ. καί λοιπὰ πρωτοχριστιανικά/μεταποστολικά κείμενα, κυρίως τὴ Διδαχὴ) ἡ παλαιότερη ἀντίληψη περὶ εὐθύγραμμης ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς Θείας Οἰκονομίας, πού εἶχε ὡς συνέπεια ἡ εὐχαριστιολογία νά ἔχει ὡς σημεῖο ἐκκίνησης τὰ «ἰδρυτικά» κυριακὰ λόγια ἢ τὴ σπουδαιότητα αὐτῆς καθαυτῆς τῆς ἰδρυτικῆς πράξης, σήμερα ἀμφισβητεῖται ὄλο καί περισσότερο, ἢ τουλάχιστον δέν θεωρεῖται ὡς κάτι «δεδομένο», ἀπὸ τὸ ὅποιο μπορεῖ κανεὶς νά ξεκινήσει τὴν ὅποια θεολογικὴ καί ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση⁴³. Μοναδικό, πλέον, ἀξιόπιστο σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χαρακτῆρα τῆς Εὐχαριστίας, ἀλλὰ καί τῆς εὐρύτερης μυστηριακῆς θεολογίας, εἶναι ἡ περὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ καί τὰ ἐσχατολογικὰ χαρακτῆρα κοινὰ δεῖπνα στά ὅποια συστηματικὰ μετεῖχε καί εὐλογοῦσε ὁ Χριστός, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ὅποια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκούσια παράδοσή του

ἀποτελοῦσε ἀπλῶς τὴν κορύφωση. Σημεῖο ἐκκίνησης, μὲ ἄλλα λόγια ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν τὸ τρίπτυχο «Βασιλεία τοῦ Θεοῦ - κοινωνία - Ἔσχατα».

* * *

Ἄν μπορούσε κάποιος πολὺ σχηματικά νά χαρακτηρίσει τὰ τρία στάδια, ἢ τὰ τρία παραδείγματα, τῆς νεώτερης περὶ τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας ἔρευνας, μὲ βάση τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά τῶν τριῶν μεγάλων χριστιανικῶν παραδόσεων, θὰ ἀπέδιδε τὸ μυστηριακὸ παράδειγμα στὴν κλασσικὴ προτεσταντικὴ βιβλικὴ ἐπιστήμη, τὸ ἰουδαϊκὸ παράδειγμα στὴ σύγχρονη ρωμαιοκαθολικὴ βιβλικὴ ἐπιστήμη, καὶ ἀναμφίβολα τὸ ἐσχατολογικὸ παράδειγμα στὴν Ὁρθόδοξη, ἂν καὶ σήμερα τὰ ὁμολογιακὰ ὅρια τείνουν πλέον νά ἐκλείψουν στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

Αὐτὸ πού ἀπομένει νά αἰτιολογηθεῖ εἶναι τὸ πῶς καὶ γιὰ ποῖό λόγο ἡ σωτηριολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ μυστηρίου τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας, πού θεολογικά θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸν ἀποστολο Παῦλο μὲ βάση τὴ σταυρικὴ του θεολογία (theologia crucis), διαδέχθηκε καὶ σχεδόν ἐπικάλυψε τὴν πρωτογενὴ ἐσχατολογικὴ, πού ὅμως διασώθηκε ἀρκετὰ εὐδιάκριτα στὴν εὐχαριστιακὴ λειτουργικὴ πράξη. Κάτι τέτοιο ὅμως ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης εἰσήγησης⁴⁴.

*Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατε,
Σεβαστοὶ πατέρες,*

Ἡ Ἐκκλησία ἐπιτελεῖ τὸ σωτικὸ της ἔργο ὄχι μὲ ἐκεῖνα πού συνήθως πράττει, οὔτε μὲ ἐκεῖνα πού λέγει, ἀλλὰ κυρίως μὲ αὐτὸ πού εἶναι. Αὐτὸ τὸ «εἶναι», μὲ ἄλλα λόγια αὐτὴ ἡ ταυ-

τότητα καὶ αὐτοσυνειδησία τῆς Ἐκκλησίας, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τὸ ὄραμα ἑνὸς καινούργιου κόσμου διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸ φθαρτὸ καὶ συμβατικὸ στὸν ὅποιο ζοῦμε, τὸ ὄραμα δηλαδή τῆς προσδοκώμενης Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τὸ ὄραμα αὐτὸ ἢ Ὁρθόδοξη παράδοση τὸ ἔχει διαφυλάξει στὴν εὐχαριστιακὴ τῆς λατρείας, παρά τίς ἀτυχεῖς ὁμολογουμένως μεταλλαγές πού ἔχουν ἐν μέρει ἀτονήσει σέ ὀρισμένα σημεῖα τὸν ἀρχικὸ ἐσχατολογικὸ τῆς χαρακτῆρα⁴⁵.

Τὸ ὄραμα αὐτό, τὸ ὅποιο οἱ πιστοὶ βιώνουν (ἢ ἀκριβέστερα ὀφείλουν νὰ βιώνουν) κατὰ τὴν Εὐχαριστιακὴ σύναξη, ὀφείλουν νὰ μεταλαμπαδεύουν καὶ πρὸς τὸν ἔξω κόσμο. Ἐκκλησία χωρὶς αὐτὴ τὴν ἱερὴ «ἀποστολή» τῆς ἀπλούστατα δέν εἶναι Ἐκκλησία. Ὅσο κι ἂν σέ πολλοὺς φαίνεται παράδοξο, ἢ Ἐκκλησία δέν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸν κόσμο. Τὸ χρέος, λοιπόν, καὶ ἡ μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας στὸ σύγχρονο κόσμο ἔχει νὰ κάνει κατὰ κύριο λόγο μέ αὐθεντικότερη ἔκφραση τῆς εὐχαριστιακῆς λειτουργικῆς τῆς ταυτότητας. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ ἀπώτερος στόχος τῆς λειτουργικῆς ἀναγέννησης.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος βρίσκεται στὸν τομέα αὐτὸ σέ ἀρκετὰ καλὸ δρόμο. Τὰ ἀρμόδια θεσμικὰ ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας μέ σύνεση καὶ σοβαρότητα ἐδῶ καὶ μερικά χρόνια μελετοῦν τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους θὰ ἀναδειχθοῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα πού κάνουν τὴν Ὁρθόδοξη λατρεία, καὶ κυρίως τὴν καρδιά καὶ τὸ κέντρο τῆς, δηλ. τὴ Θεία Εὐχαριστία, αὐθεντικὴ εἰκόνα τῆς προσδοκώμενης νὰ φανερωθεῖ ἀλήθειας.

Ἄν ἡ εὐχαριστιακὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας δέν ἐκφράζει πιστὰ τίς ιδιότητες τοῦ καινούργιου κόσμου τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ (πλήρης καὶ ἰσότιμη συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ, δυναμικὴ ἔκφραση ἐνότητας, εἰρήνης, ἰσότητας, ἀδελφούνης,

θυσίας καί πρό παντός ἀληθοῦς κοινωνίας), τότε ἡ ὑπέρτατη αὐτή λειτουργική πράξη μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ἀπλά σάν κάποια μαγική τελετή, καί ἔτσι νά καταντήσῃ κακέκτυπο καί ψευδές εἶδωλο τῆς πραγματικότητας πού εἰκονίζει. Ἔχουμε χρέος νά καταστήσουμε τόν ἑλληνικό λαό, πού στή μεγάλη του πλειοψηφία εἶναι ἀκόμη ἀνυποψίαστος γιά τή σπουδαιότητα τῆς λειτουργικῆς κληρονομιάς τῆς Ὁρθοδοξίας, κοινωνό τῆς ρηξικέλευθης πρότασης ζωῆς πού μεταφέρει ἡ κυριακάτικη λειτουργία.

Παραπομπές

1. Περισσότερα στίς σχεδόν ταυτόχρονα ἐκδοθεῖσες πρόσφατες μελέτες μου «The Canon of the Bible, or The Authority of Scripture from an Orthodox Perspective», J.-M. Poffet, *L'autorité de l'Écriture*, Les Éditions du Cerf: Paris 2002, pp. 113-135 (μέ σύντομη ἀπάντηση τοῦ J. Taylor), καί «Inspiration, Canon and Authority of Scripture: An Orthodox Hermeneutical Perspective», A. Izquierdo (ed.), *Scrittura Ispirata. Atti del Simposio internazionale sull' ispirazione*, Libreria Editrice Vaticana: Città del Vaticano 2002, pp. 193-210.

2. Πρβλ. μεταξύ ἄλλων B. Chilton, *A Feast of Meanings. Eucharistic Theologies from Jesus through Johannine Circles*, Brill, Leiden 1994; E. Nodet - J. Taylor, *The Origins of Christianity: An Exploration*, The Liturgical Press, Collegeville 1998; G. Wainwright, *Doxology: The Praise of God in Worship, Doctrine and Life*, OUP: New York 1980; M. Volf, *After Our Likeness. The Church as the Image of Trinity*, W.B. Eerdmanns, Grand Rapids Michigan 1998.

3. Πρβλ. Μάρκ. 1,14-15 παρ.

4. Οἱ ἱεραποστολικές, βεβαίως, ἀνάγκες τῆς ἀρχέγονης χριστιανικῆς κοινότητας, ἀπό τὴν ἐποχὴ κιόλας τοῦ ἀποστόλου Παύλου, συνέβαλαν πολὺ γρήγορα στὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τὴν ἐμπειρία στὸ μῆνυμα, ἀπὸ τὴν ἐσχατολογία στὴ χριστολογία (καί κατ' ἐπέκταση τὴ σωτηριολογία), ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ στὸ κέντρο καὶ τὸν φορέα τῆς (τὸν Χριστό, καί πῶς συγκεκριμένα τὴ σταυρικὴ του θυσία). Αὐτὸ εἶχε ὡς ἐπακόλουθο μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου νὰ ἐπισκιασθοῦν βασικά στοιχεῖα τῆς εὐχαριστιακῆς ἐμπειρίας, ὅπως π.χ. τῆς κοινωνίας, τῆς ἐσχατολογικῆς βασιλείας κ.λπ., τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι ἀρκετὰ ἐμφανῆ τόσο στίς βιβλικές μαρτυρίες, ὅσο καί στὰ μέχρι σήμερα σωζόμενα λειτουργικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Εὐχαριστία, ἐν τούτοις, παρὰ τίς ἱεραποστολικὰ ἀναγκαῖες αὐτές μετεξελίξεις, παρέμεινε πάντοτε στὴ συνείδηση τῆς

Ἐκκλησίας ἐκεῖνο πού αὐθεντικά προσδιόριζε τήν ταυτότητά της ὡς μίας, ἁγίας, καθολικῆς καί ἀποστολικῆς.

5. Βλ. «Λειτουργική Ἀναγέννηση: Συμμετοχή τοῦ λαοῦ καί ἐνεργοποίηση τῆς ἀναφορᾶς», *Σύναξη* 72(1999) σελ. 31-41.

6. Στό ἴδιο.

7. Βλ. τήν πρόσφατη μελέτη μου *Ἐπίκαιρα Ἀγιογραφικά Θέματα. Ἁγία Γραφή καί Εὐχαριστία*, ΒΒ 15, Ἐκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000.

8. Περισσότερα γιά τό θέμα αὐτό στή μελέτη τοῦ J. Z. Smith, *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religion of Late Antiquity*, University of London 1990.

9. K. Lake, *Modern Churchman* 11 (1921-22), σελ. 237 («Christianity became sacramental - or mystery religion - on passing from Jewish to Greco-Oriental surroundings»), τοῦ ἰδίου, *The Earlier Epistles of S. Paul: The Motive and Origin*, 1911, καί *Landmarks in the History of Early Christianity*, 1920. Πρβλ. H.A.A. Kennedy, *St. Paul and the Mystery Religions*, 1913.

10. J. A. Faulkner, «Did Mystery Religions Influence the Apostolic Christianity», *MethQuartRev* 73(1924) 387-403, σελ. 397 («apostolic Christianity separated itself from all ancient religions by not being magical, no *deus ex machina*, no *ex opere operato*... until the «change» to a «sacramental» doctrine, which became characteristic from the fourth century»); τοῦ ἰδίου, «Did Ancient Christianity Borrow from the Mystery Religions», *στό ἴδιο*, 266-278, σελ. 274.

11. «Ἡ θεολογική κατανόηση τῶν μυστηρίων στό κατά Ἰωάννην εὐαγγέλιο», *Lex orandi. Μελέτες λειτουργικῆς θεολογίας*. ΕΚΟ 9 Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 55 ἐξ.

12. Περισσότερα στίς παλαιότερες μελέτες μου, «Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία στό κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα», καί «Ὁρθοδοξία καί Δύση», *Ἡ Ὁρθοδοξία στό σταυροδρόμι*, ΕΚΟ 4 Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 33 ἐξ. καί 91 ἐξ. ἀντίστοιχα.

13. Δυστυχῶς ὁ καλπάζων αὐτός σακραμενταλισμός τοῦ καθολικισμοῦ τοῦ μεσαίωνα ἔχει ἐπηρεάσει καί τόν ἀνατολικό χριστιανισμό, ἄν ὄχι στή θεολογία, τουλάχιστον στήν εὐσέβεια καί τή λειτουργική πρακτική.

14. Μὲ ἀφοπλιστικὴ εἰλικρίνεια ὁ B. Lindars ὁμολογεῖ πὼς ἡ συζήτηση γι' αὐτὸ τὸ θέμα «δὲν θὰ ἄνοιγε ποτὲ ἂν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς Μεταρρύθμισης στὴ νεώτερη δυτικὴ θεολογία» (*The Gospel of John*, 1972, σελ. 261).

15. Πρὸβλ. P.-M. Gy, «Liturgy and Spirituality: II. Sacraments and Liturgy in Latin Christianity», B. McGinn and J. Meyendorff (ἐκδ.), *Christian Spirituality I. Origins to the Twelfth Century*, Crossroad: New York 1985, σελ. 365-381.

16. Ἕνας διάσημος βρετανὸς ἐρμηνευτής, σὲ σχετικὴ περίπτωσι, παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ: «τό τί ἐννοεῖ ὁ Ἰωάννης μὲ τὴν ἔκφραση «βρῶσις τῆς σάρκα καὶ πόσις τοῦ αἵματος τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου» εἶναι ἓνα ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη βρεῖ τὴν ἀπάντησίν του» (C.K. Barrett, «The Flesh of the Son of Man' John 6.53», *Essays in John*, Philadelphia 1982, σελ. 1-18). Χωρὶς νὰ ἀρνούμαστε ὅτι παρόμοια σακραμενταλιστικὰ φαινόμενα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξον (;) Ἄνατολή (βλ. ἐπ' αὐτοῦ περισσότερα στὴ μελέτη τοῦ P. Meyendorff, «Liturgy and Spirituality: I. Eastern Liturgical Theology», *Christian Spirituality I*, σελ. 350-363) μποροῦμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν καταλυτικὰ στὴ διαμόρφωσι τῆς θεολογίας τῆς ὀρθόδοξης ἀνατολικῆς παράδοσις.

17. Σὲ παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ διάσημος φιλο-ὀρθόδοξος ἐλβετὸς καινοδιαθηκολόγος, εἰσηγητὴς τῆς νεώτερης ἐρμηνευτικῆς μεθόδου *Wirkungsgeschichte* (ἱστορίας τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ βιβλικοῦ λόγου) Ulrich Luz, στὸν πρόσφατα ἐκδοθέντα τελευταῖο τόμο τοῦ τετράτομου ὑπομνήματός του στὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον (*Das Evangelium nach Matthaeus [Mt 26-28]*, EKK Benziger Verlag: Zuerich 2002, σελ. 93 ἐξ.), καὶ στὸ σχετικὸ ἄρθρο του «Das Herrenmahl im Neuen Testament», *Bibel und Kirche* 57 (2002) σελ. 2-8.

18. Ἀναλυτικότερα στὴ μελέτη μου «Τὸ βιβλικὸ ὑπόβαθρο τῆς εὐχαριστιακῆς ἐκκλησιολογίας», *Lex orandi*, σελ. 29 ἐξ.

19. Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὴν πλουσιότερη ξενόγλωσσον βιβλιογραφία ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει (πέρα ἀπὸ τὴν κλασσικὴν πραγματεία τοῦ J. Jeremias, *Die Abendmahlsworte Jesu*, Goettingen 1935 ²1949 (βλ. καὶ τὴν ἀγγλ. μετ. [ἀπὸ τὴν 3η βελτιωμένη γερμανικὴ ἔκδοσι τοῦ

1960] *The Eucharistic Words of Jesus*, SCM Press, London 1966]) και στά έργα τῶν A. J. B. Higgins, *The Lord's Supper*, και H. Schürmann, *Eine quellenkritischen Untersuchung des lukanischen Abendmahlberichtes Lk 22, 7-38*, Münster i.W., 1995 ἐξ., και στό κολοσσαῖο ἔργο τοῦ Hans Lietzmann, *Messe and Herrenmahl*, Bonn 1926 (και ἀγγλ. *Mass and the Lord's Supper*, Leiden 1953-1978), ὅπως ἐπίσης και στίς ἐξόκως κατατοπιστικές μελέτες τῶν W. Marxsen, *The Lord's Supper as Christological Problem*, Philadelphia 1970, U. Luz, «Das Herrenmahl im Neuen Testament», και E. Schweizer, *The Lord's Supper According to the New Testament*, Philadelphia 1967, κυρίως ὅμως στή μελέτη τοῦ X. Léon-Dufour, *Sharing the Eucharistic Bread*, New York 1987.

20. Ἀπό τή λίστα τῆς προηγούμενης ὑπ. ὁ J. Jeremias ὑποστηρίζει τήν προτεραιότητα τῆς μάρκειας, ὁ H. Schürmann τῆς λουκάνειας, ἐνῶ οἱ E. Schweizer και W. Marxsen τῆς παύλειας ἐκδοχῆς τῶν ἰδρυτικῶν λογίων. Τέλος ὁ X. Léon-Dufour ὀρθά ὑποστηρίζει ὅτι αὐθεντικά και μεταγενέστερα στοιχεῖα ὑπάρχουν σέ ὅλες τίς παραδόσεις (*Sharing the Eucharistic Bread*, σελ. 82 ἐξ.).

21. Πρόκειται γιά τήν παλαιότερη ἄποψη τοῦ F. Spitta, τήν ὁποία ἐπανεφέρε στό προσκῆνιο ὁ H. Lietzmann (στό ἀνωτέρω μνημονευθέν ἔργο του βλ. ὑπ. 18) μέ τίς διάφορες παραλλαγές τῆς (περισσότερα στό Paul F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship, Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, OUP Oxford 1992, σελ. 51 ἐξ.).

22. Βλ. σύνοψη τῶν εὐχαριστιακῶν διηγήσεων (συνοπτικῶν, παύλειων και τῆς Διδαχῆς τῶν Ἀποστόλων) στό παράρτημα πού ἀκολουθεῖ.

23. A. J. B. Higgins, *The Lord's Supper in the New Testament*, SCM Press, London 1952, σελ. 9.

24. Στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του (σελ. 7) ὁ Higgins ὁμολογεῖ τό τεράστιο ἐνδιαφέρον τοῦ προβλήματος, τή δραματική ἐγκατάληψη παλαιότερων ἀπόψεων εἰδικά σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή φύση τοῦ Τελευταίου Δείπνου, και τήν μεγάλη ἀπίχηση κυρίως τῆς ἔρευνας τοῦ J. Jeremias στό ἔργο του, *Die Abendmahlsworte Jesu*.

25. A. J. B. Higgins, *The Lord's Supper*, σελ. 9.

26. Τό ἄλλο σημαντικό ἐρμηνευτικό (καινοδιαθηκικό) πρόβλημα γιά

τόν προσδιορισμό τοῦ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας ἀφορᾶ στό ἄν καί κατά πόσο τό τελευταῖο Δεῖπνο τοῦ Ἰησοῦ μέ τούς μαθητές του ἦταν πασχάλιο ἢ ἀπλῶς δεῖπνο κοινωρίας (chabburah), θέμα στό ὅποιο θά ἀναφερθοῦμε ἀναλυτικότερα πιο κάτω.

27. Louis Ligier, «The Origins of the Eucharistic Prayer: From the Last Supper to the Eucharist», *SL* 9 (1973) 161-185, σελ. 162. Τό ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας γιά τήν πορεία τῆς λειτουργικῆς ἔρευνας αὐτό ἄρθρο ἀποτελεῖ μετάφραση ἀπό τά γαλλικά (*Les Questions Liturgiques* 53 [1972] τεῦχος 3/4).

28. Στό ἴδιο. Ὁ Ligier, βέβαια, ζώντας ἀκόμη ὑπό τό κράτος τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς πού ἀμφισβητοῦσε τόν ἱστορικό χαρακτήρα τῶν ἀπαρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπεσήμανε τόν κίνδυνο ὅτι «τυχόν υἰοθέτηση τῆς λειτουργικῆς προέλευσης αὐτῶν τῶν διηγήσεων, θά μπορούσε ἐξίσου νά ὀδηγήσει τόσο στήν ἀπογύμνωσή τους ἀπό κάθε ἱστορική ἀξία, ὅσο καί στόν τονισμό τῆς ἀξίας τους ὡς παραδόσεων» (στό ἴδιο). Γι' αὐτό καί ὁ ἴδιος «ἀκολουθοῦσε τό παράδειγμα τῶν λειτουργιολόγων, πού δέν ἀνήκουν σέ καμιά σχολή (!)», καί ὑποστήριζε τή δεύτερη ἐκδοχή, μολονότι εἶχε προηγηθεῖ ἡ τρίτομη κριτική μελέτη τοῦ ὁμοδόξου του H. Schuermann (*Eine quellenkritischen Untersuchung*). «Ἀναγνώριζε ὅμως μέ εὐλικρίνεια ὅτι δέν ἔχουμε στοιχεῖα μέ τά ὅποια θά μπορούσαμε νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα σέ λειτουργική καί καθαρά εὐαγγελική παράδοση» (σελ. 162-163).

29. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή ὁ Ἱ. Καραβιδόπουλος, *Τό πάθος τοῦ Χριστοῦ κατά τās διηγήσεις τῶν συνοπτικῶν εὐαγγελίων*, Θεσσαλονίκη 1974, προβληματίζεται σοβαρά (βλ. σελ. 75) γιά τήν ἐπίδραση «τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τήν διαμόρφωσιν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος διηγήσεων», σπεύδει ὅμως νά καθουχάσει τόν ἀναγνώστη τονίζοντας «ὅτι ἡ λειτουργική πρᾶξις διέσωσεν ἐπακριβῶς τούς λόγους τοῦ Ἰησοῦ τούς προφερθέντας κατά τό τελευταῖον δεῖπνον» (σελ. 71). Πρβλ. καί τό νεώτερο ἔργο του *Τό κατά Μάρκον εὐαγγέλιο*, ΕΚΔ 2, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 438 ἐξ. Ἀντίθετα ὁ (Ἀρχιεπ. Ἀμερικῆς) Δημήτριος Τρακατέλλης γράφοντας τήν ἐπόμενη δεκαετία (*Ἐξουσία καί Πάθος. Χριστολογικές ἀπόψεις τοῦ κατά Μάρκον εὐαγγελίου*, Ἀθήνα 1983) δέν αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά εἰσέλθει στήν καρδιά τοῦ προβλήματος, ἐπι-

σημαίνοντας απλώς ότι «ή διήγηση πού εξιστορεῖ «τό κεντρικό γεγονός του Μυστικού Δείπνου, δηλαδή τήν παράδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας» (στό σημείο αυτό ὑποσημειώνει ὅτι «ὑπάρχουν προβλήματα κειμένου καί ἑρμηνείας», τά ὁποῖα ἀντιπαρέχεται γιατί δέν ἐπηρεάζουν τήν ὀπτική γωνία ἀπό τήν ὁποία ἐξετάζει τό θέμα)... «χρησιμοποιεῖ γλώσσα ἱεροτελεστική» (σελ. 217-218).

30. Paul F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, Oxford University Press 1992, σελ. 47.

31. Στο ἴδιο, σελ. 48.

32. Πρόκειται γιά τήν ἐπιστημονική ἄποψη πού μέ ἀξιώσεις διατύπωσε πρόσφατα ὁ X. Léon-Dufour στό ἔργο του, *Sharing the Eucharistic Bread*.

33. Μέ κύριους ἐκπροσώπους τόν J. Jeremias (*The Eucharistic Words*, σελ. 26 ἐξ.) τῆς πρώτης, καί τόν G. Dix (*The Shape of Liturgy*, London 1945, New York ²1982, σελ. 50 ἐξ.) τῆς δεύτερης.

34. Βλ. γιά τό θέμα αὐτό τή μελέτη μου *Σταυρός καί Σωτηρία. Τό σωτηριολογικό ὑπόβαθρο τῆς παύλειας θεολογίας τοῦ σταυροῦ ὑπό τό πρίσμα τῆς προ-παύλειας ἑρμηνείας τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ*, Θεσσαλονίκη 1983.

35. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἐνῶ στό ἑβραϊκό κείμενο δέ γίνεται λόγος στήν περίπτωση αὐτή γιά ἄφεση ἁματιῶν, στό ἀραμαϊκό Ταργκούμ μεταφράζει ὡς ἐξῆς τό Ἐξ 24,8: «ὁ Μωυσῆς πῆρε τό αἷμα καί τό τίναξε στό θυσιαστήριο γιά τήν ἐξιλέωση τοῦ λαοῦ». Πολλοί, λοιπόν, ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κατανόηση τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐξιλαστήριας νά εἶχε προετοιμασεῖ ἀπό αὐτό καί ἄλλα παρόμοια κείμενα (βλ. καί Ρωμ. 3,25).

36. Τό πρόβλημα τῆς μετάβασης ἀπό μιά ἔμμεση σέ μιά ἄμεση χριστολογία εἶναι ἓνα ἄλλο μεγάλο θέμα πού ἐξέρχεται τῶν ὁρίων αὐτῆς τῆς μελέτης.

37. W. Warxsen, *The Beginnings of Christology*, ἀγγλ. μετ. Philadelphia 1969, σελ. 63.

38. Ὅπως πολύ γλαφυρά παρατηροῦσε ὁ J. Jeremias, οἱ πρῶτοι χριστιανοί ζούσαν σέ μιά ἐποχή, κατά τήν ὁποία ἔντονη ἦταν ἡ πεποίθη-

ση ότι ὁ Μεσσίας ἐμελλε νά ἔρθει τό Πάσχα, γι' αὐτό προσεύχονταν, διάβαζαν τίς Γραφές μέχρι καί τίς 3 τά ξημερώματα κι ἄν δέν ἐμφανιζόταν (δέν ἐπέστρεφε γι' αὐτούς ἐν δόξῃ ὁ Χριστός), τελοῦσαν τήν Εὐχαριστία, ὅ,τι καλύτερο δηλαδή μπορούσαν νά κάνουν «ἄχρις οὐ ἔλθῃ» (Ἀπό τό G. T. Montague, *Companion God. A Cross-Cultural Commentary on the Gospel of Matthew*, New York 1989, σελ. 292). Ἡ ἀποψη αὐτή δείχνει ἀρκετά παραστατικά πόσο ἐγκλωβισμένη μέχρι καί πρόσφατα ἦταν ἡ ἔρευνα στίς ἰδεολογικές συμπληγάδες τῆς νεωτερικότητας, τίς ἐπιστημολογικές ἀπαιτήσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ, καί τίς ἀρχές τοῦ ἱστορισμοῦ.

39. Περισσότερα γιά τό θέμα στή διδακτορική μου διατριβή, *Ἡ περί τῆς Πηγῆς τῶν Λογίων θεωρία*, Ἀθήνα 1977, καί συνοπτικά «Εἰσαγωγικά στήν Πηγὴ τῶν Λογίων (Q)», *Ἑρμηνεία τῶν Εὐαγγελίων*, σελ. 125-160. Ἀπό τά σημαντικότερα νεώτερα ἔργα ἀναφέρουμε ἐκεῖνα τῶν J.S. Kloppenborg, *The Formation of G. Trajectories in Ancient Wisdom Collections*, Philadelphia 1987, τήν πρόσφατη συλλογική μελέτη, *Early Christianity, Q and Jesus*, Scholars Press, Atlanta 1992, στήν περιοδική σειρά *Semeia* 55 καί τό ἡμέτερο *ΛΟΓΟΙ ΙΗΣΟΥ. Studies in Q*, Scholars Press, Atlanta 1999.

40. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ ὅλη «εὐχαριστιακὴ» θά τήν ὀνόμαζα, ὄχι ὅμως μέ τή λατρευτικὴ (cultic) σημασία τοῦ ὄρου- ἀτμόσφαιρα τῆς κεντρικῆς ἐνότητας τῆς Πηγῆς τῶν Λογίων (Q) μέ τίτλο «Ὁ Ἰησοῦς καί οἱ μαθητές του» (Λουκ. 10,2-11,13 παρ), ὅπου ἔμμεσα ἐπιβεβαιώνεται ἡ διαφορετικὴ (ἐσχατολογικὴ) κατανόηση αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε Εὐχαριστία (περισσότερα στό ἄρθρο μου «Eucharist and Q», *ΛΟΓΟΙ ΙΗΣΟΥ. Studies in Q*, σελ. 117-131.

41. J. Taylor, «The Breaking of the Bread», *Ephemerides Liturgicae* 113 (1999) 289-306. Πρβλ. ἐπίσης X. Léon-Dufour, *The Breaking of the Bread*.

42. Ἐδῶ, ἴσως ὁ παῦλειος ὅρος «σῶμα Χριστοῦ» νά ἀπετέλεσε τό ἐνδιάμεσο στάδιο.

43. Γιά τή θεολογικὴ ἐπιστήμη τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς μιά τέτοια, ὄντως ριζοσπαστικὴ, θέση εἶναι δυνατό νά γίνει πιό εὐκολα ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅ,τι στήν ἀντίστοιχη τῆς Δύσης, ἀφοῦ ἱστορικά καί δογματικά ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολικὴ εὐχαριστιολογία ἔδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στό ρόλο

του Ἁγίου Πνεύματος (βλ. *ἐπίκληση*, ἀκόμη καί *Filioque*) ἀπό ἐκείνη τῆς δυτικῆς.

44. Περισσότερα στό πρόσφατο πόνημά μου «Paul's *theologia crucis* as an Intermediate Stage of the Trajectory from Q to Mark», in L. Padovese (ed.), *Atti del VI Simposio Di Tarso Su S. Paolo Apostolo*, Rome 2002, σελ. 43-52.

45. Βλ. π. Π. Κουμαριανοῦ, «Πρόθεση, προσκομιδή, προσφορά. Ἕνα ξεκαθάρισμα λειτουργικῶν ὄρων», *Θεολογία* 70 (1999), σελ. 483-512.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

Σημ.: Γιά τήν καλύτερη ἀνάγνωση τῶν πινάκων θά πρέπει νά ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ ἐξῆς βασικές διαφοροποιήσεις:

εὐλογήσας = κοινό σέ Ματθαῖο καί Μάρκο

φάγετε = μόνο στό Ματθαῖο

καί *ἔπιον* = μόνο στό Μάρκο

εὐχαριστήσας = κοινό σέ Λουκᾶ καί Παῦλο

διαμερίσατε = μόνο στό Λουκᾶ

θάνατον = μόνο στόν Παῦλο

Μαθ. 26:26-29

Ἐσθιόντων δέ αὐτῶν λαβῶν

ὁ Ἰησοῦς ἄρτον καί εὐλογήσας ἔκλασεν καί δούς τοῖς μαθηταῖς εἶπεν,

²⁷Λάβετε φάγετε,

τοῦτό ἐστιν τό σῶμά μου

καὶ λαβὼν ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας
ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων,

Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες.

²⁸τοῦτο γάρ ἐστιν τό αἷμά μου
τῆς διαθήκης τό περί πολλῶν ἐκκυνόμενον
εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

²⁹λέγω δέ ὑμῖν, οὐ μὴ πῖω ἀπ' ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος
τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτό πίνω μεθ'
ὑμῶν καινόν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου.

Μάρκ. 14:22-25

Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβὼν ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασεν καὶ
ἔδωκεν αὐτοῖς καὶ εἶπεν,

Λάβετε.

τοῦτό ἐστιν τό σῶμά μου

²³καὶ λαβὼν ποτήριον εὐχαριστήσας
ἔδωκεν αὐτοῖς,

καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες.

²⁴καὶ εἶπεν αὐτοῖς,
Τοῦτό ἐστιν τό αἷμά μου τῆς διαθήκης
τό ἐκκυνόμενον ὑπὲρ πολλῶν·

²⁵ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ πῖω ἐκ τοῦ γενήματος τῆς
ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτό πίνω καινόν ἐν
τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ.

Λουκ. 22,15-20

Ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τό πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρό τοῦ με παθεῖν·

¹⁶λέγω γάρ ὑμῖν ὅτι οὐ μή φάγω αὐτό ἕως ὅτου πληρωθῆ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ.

¹⁷καί δεξάμενος ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπεν, Λάβετε τοῦτο καί διαμερίσατε εἰς ἑαυτούς·

¹⁸λέγω γάρ ὑμῖν ὅτι οὐ μή πῖω ἀπό τοῦ νῦν ἀπό τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως οὗ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ.

¹⁹καί λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασεν καί ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων,

Τοῦτό ἐστιν τό σῶμά μου
τό ὑπέρ ὑμῶν διδόμενον·
τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμήν ἀνάμνησιν.

²⁰καί τό ποτήριον ὡσαύτως
μετά τό δειπνήσαι, λέγων,

Τοῦτο τό ποτήριον
ἡ καινή διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου,
τό ὑπέρ ὑμῶν ἐκκυνόμενον.

[18 λέγω γάρ ὑμῖν [ὅτι] οὐ μή πῖω ἀπό τοῦ νῦν ἀπό τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως οὗ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ]

Α΄ Κορ. 11,23-25

Ἐγώ γάρ παρέλαβον ἀπό τοῦ κυρίου, ὃ καί παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί ἧ παρεδίδοτο

ἔλαβεν ἄρτον

²⁴ καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ εἶπεν,

Τοῦτό μοῦ ἐστὶν τό σῶμα

τό ὑπὲρ ὑμῶν·

τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν.

²⁵ ὡσαύτως καὶ τό ποτήριον

μετά τό δειπνῆσαι, λέγων,

Τοῦτο τό ποτήριον

ἡ καινὴ διαθήκη ἐστίν

ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι·

τοῦτο ποιεῖτε, ὡσάκις ἐάν πίνετε, εἰς τὴν ἐμὴν

ἀνάμνησιν.

²⁶ ὡσάκις γάρ ἐάν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τό ποτήριον

πίνετε, τὸν θάνατον τοῦ κυρίου καταγγέλετε, ἄχρις οὗ ἔλθῃ.

Διδαχὴ 9

Περὶ δέ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου.

Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἁγίας ἀμπέλου Δαβὶδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Περὶ δέ τοῦ κλάσματος Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου. σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Ὡσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθέν ἐγένετο ἕν, οὕτω συναχθῆτω σου ἡ

ἐκκλησία ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Μηδεὶς δέ φαγέτω μηδέ πιέτω ἀπό τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα κυρίου. καὶ γάρ περὶ τούτου εἶρηκεν ὁ κύριος. Μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί.

Μετά δέ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε.

Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἅγιε, ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου. σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Σύ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτόν ἔδωκας τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοι εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δέ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτόν εἰς ζωὴν αἰώνιον διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου. Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι, ὅτι δυνατός εἶ. σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Μνήσθητι, κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου, τοῦ ρύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντός πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ. ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

Ἐλθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος. Ἀμήν. ὡσαννά τῷ οἴκῳ Δαβὶδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω εἴ τι οὐκ ἐστὶ, μετανοεῖτω. μαρاناθά. Ἀμήν.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Δευτέρα 15.10.2001)

Κωνσταντίνου Παπαγιάννη
Πρωτοπρεσβυτέρου

ΤΑ ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ¹

*Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατοι ἄγιοι ἀρχιερεῖς,
Ἐλλογιμώτατοι κύριοι καθηγηταί,
Ἀγαπητοί πατέρες καί ἀδελφοί,*

Θεωρῶ ἐπιβεβλημένο καθῆκον νά εὐχαριστήσω τή σεβαστή Ἁγία καί Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιά τήν τιμή πού ἔκανε στήν ταπεινότητά μου νά μέ συμπεριλάβει στους εἰσηγητάς τοῦ ἐφετεινοῦ λειτουργικοῦ συμποσίου. Ζητῶ ἐκ τῶν προτέρων τήν ἐπιείκεια τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου, γιατί αὐτά πού θά ἀκούσουν, θά εἶναι ἴσως κατώτερα τῶν προσδοκιῶν τους. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι, ὅσο φτωχά καί κοινά κι ἂν εἶναι, θά δώσουν ἀφορμή γιά σκέψεις καί προβληματισμούς ἐπί ενός τόσο σημαντικοῦ λειτουργικοῦ θέματος, ὅπως εἶναι ἡ θέσις τῶν ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων καί τοῦ θείου κηρύγματος στή Θεία Λειτουργία.

* * *

Ἐξετάζοντας τό θέμα αὐτό δέν εἶναι δυνατόν ν' ἀρχίσουμε διαφορετικά παρά μέ μία ἱστορική ἀναδρομή.

Ἡ ἀνάγνωσις περικοπῶν ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί τό κήρυγμα τοῦ θεοῦ λόγου στή Θ. Λειτουργία, καί συγκεκριμένα στό πρῶτο μέρος της, τό συνήθως λεγόμενο Λειτουργία τῶν Κατηχουμένων, εἶναι δύο ἀρχαιότατα στοιχεῖα τῆς θείας λατρείας. Αὐτό καταδεικνύεται ἀπό τίς σχετικές μαρτυρίες τῆς ἴδιας τῆς Ἁγ. Γραφῆς καί τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Οἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων μᾶς πληροφοροῦν ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοί *«ἦσαν προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων»*² καί ἡ διδαχή τῶν ἀποστόλων, δηλ. τό κήρυγμα, ἀσφαλῶς συνδεόταν μέ τήν ἀνάγνωσι περικοπῶν τῆς Ἁγ. Γραφῆς πού εἶχε προηγηθῆ. Ὁ ἀπ. Παῦλος γράφει πρὸς τόν Τιμόθεο: *«Ἔως ἔρχομαι πρόσεχε τῇ ἀναγνώσει, τῇ παρακλήσει, τῇ διδασκαλίᾳ»*³. Κι ἐδῶ βλέπουμε νά συνδέη ὁ ἀπόστολος τό κήρυγμα πρὸς τήν ἀνάγνωσι τῆς Ἁγ. Γραφῆς.

Ἁγία Γραφή γιά τούς πρῶτους Χριστιανούς ἦταν ἡ Παλαιά Διαθήκη, ἀφοῦ τά βιβλία τῆς Καινῆς δέν εἶχαν γραφῆ ἀκόμη. Τήν ἀνάγνωσι περικοπῶν ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη στή θεία λατρεία παρέλαβε ἡ Ἐκκλησία ἀπό τήν ἰουδαϊκή συναγωγή. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, καί οἱ ἴδιοι οἱ ἀπόστολοι, ἦταν Ἰουδαῖοι καί δέν ἀποχωρίσθηκαν ἀμέσως ἀπό τήν ἰουδαϊκή λατρεία. Συγχρόνως ὅμως ἀνέπτυξαν ἀπό τά πρῶτα χρόνια καί ἰδιαίτερη χριστιανική λατρεία, στήν ὁποία φυσικό ἦταν νά μνηθοῦν τήν ἰουδαϊκή. Στή λατρεία τῆς συναγωγῆς γινόταν ἀνάγνωσις τοῦ νόμου καί τῶν προφητῶν⁴. Ἡ συνθήκη αὐτή μεταφυτεύθηκε καί στή χριστιανική λατρεία.

Πολύ σύντομα ὅμως ἄρχισαν νά γράφονται καί τά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, καί πρῶτα οἱ ἐπιστολές. Οἱ περισσότερες ἐπιστολές τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπευθύνονται πρὸς μία ἢ περισσότερες τοπικές Ἐκκλησίες. Ἦταν λοιπόν πολύ φυσικό οἱ ἐπιστολές αὐτές νά διαβάζωνται στίς συναθροίσεις τῶν Χριστιανῶν. Ὁ ἀπ. Παῦλος παραγγέλλει στούς Θεσσαλονικεῖς: «*Ὁρκίζω ὑμᾶς τόν Κύριον ἀναγῶναι τήν ἐπιστολήν πᾶσι τοῖς ἀγίοις ἀδελφοῖς*»⁵. Καί στούς Κολοσσαεῖς: «*Καί ὅταν ἀναγνωσθῆ παρ' ὑμῖν ἡ ἐπιστολή, ποιήσατε ἵνα καί ἐν τῇ Λαοδικῶν Ἐκκλησίᾳ ἀναγνωσθῆ, καί τήν ἐκ Λαοδικείας ἵνα καί ὑμεῖς ἀναγῶτε*»⁶. Ἐξ ἄλλου τίς ἐπιστολές τῶν ἀποστόλων οἱ Χριστιανοί τίς δέχονταν ὄχι ὡς ἀνθρώπινα, ἀλλά ὡς θεόπνευστα κείμενα, πού ἔχουν ὄχι προσωρινή, ἀλλά αἰώνια ἀξία· καί γι' αὐτό ὄχι μία καί δύο φορές, ἀλλά συνεχῶς τίς ἐδιάβазαν. Τό ἴδιο ἔγινε ἐν συνεχείᾳ καί μέ τά ἄλλα βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ἔτσι πολύ γρήγορα καθιερώθηκε στή Χριστιανική Ἐκκλησία ἡ ἀνάγνωσις τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης ὡς Ἁγίας Γραφῆς ἰσόκυρης μέ τήν Παλαιά, ἀπό μία ἄποψι δέ καί ἀνώτερης, γιατί στήν Παλαιά προκαταγγέλλεται ἡ σάρκωσις τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καί ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐνῶ στήν Καινή ἐξιστορεῖται ἡ πραγματοποίησης τοῦ λυτρωτικοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ καί ἀποκαλύπτονται τά σκιώδη σύμβολα καί αἰνίγματα τῆς Παλαιᾶς, ἀλλά καί γιατί στήν Καινή περιέχεται ὁ τέλειος ἠθικός νόμος πού συνεπλήρωσε τόν ἀτελεῖ ἠθικό νόμο τῆς Παλαιᾶς. Ἦταν φυσικό λοιπόν νά πάρη γρήγορα ἡ Καινή Διαθήκη τήν πρώτη θέσι. Ὁ φιλόσοφος καί μάρτυς Ἰουστίνος, γράφοντας στά μέσα τοῦ β' αἰ. ἀναφέρει πρῶτα τά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης καί ἔπειτα τά τῆς Παλαιᾶς. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἰουστίνου εἶχε ιδιαίτερη σημασία καί γι' αὐτό πρέπει νά τήν ἀναφέρουμε, ἄν καί εἶναι σέ ὅλους γνωστή.

«Τῆ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατά πόλεις ἢ ἀγρούς μερόντων ἐπὶ τό αὐτό συνέλευσις γίνεται καί τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται μέχρις ἐγχωρεῖ. Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστῶς διά λόγου τήν νουθεσίαν καί πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται»⁷.

Στή μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου θά ἐπανέλθουμε· ἄς σημειώσουμε ὅμως ἐδῶ τήν παράλληλη ἀνάγνωσι τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, τήν ὁποία ἀναφέρει ὁ Ἰουστίνος ἢ τή δυνατότητα ἀναγνώσεως ἀπό τήν Παλαιά ἢ ἀπό τήν Καινή. Ὅτι ὅμως στή θεία λατρεία διαβαζόταν καί ἡ Παλαιά Διαθήκη, ὄχι μόνο κατά τούς ἀποστολικούς χρόνους, ἀλλά καί κατά τούς μετέπειτα αἰῶνες, μαρτυρεῖται καί ἀπό τίς σωζόμενες ἀρχαῖες Λειτουργίες. Στή Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου προβλέπεται ἀνάγνωσις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ κῶδιξ Παρισίων S 303 μαρτυρεῖ ὅτι ἀναγινώσκονται «*διεξοδικώτατα τὰ ἱερά λόγια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί τῶν προφητῶν*»⁸. Ἡ Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ὀρίζει «*ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καί τῶν Προφητῶν, τῶν τε ἐπιστολῶν ἡμῶν, (δηλ. τῶν ἀποστόλων) καί τῶν Πράξεων καί τῶν Εὐαγγελίων*»⁹. Ἀλλά καί ἡ παλαιά τάξις τοῦ αἰγυπτιακοῦ τύπου προέβλεπε δύο ἀναγνώσματα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, (δηλ. ἀπό τό Νόμο καί τούς Προφῆτας), Ἀπόστολο καί Εὐαγγέλιο¹⁰. Μέ τήν ἐπικράτησι ὅμως τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου τὰ ἀναγνώσματα τῆς Θ. Λειτουργίας περιορίσθηκαν σέ δύο (Ἀπόστολο καί Εὐαγγέλιο), ἐνῶ τὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μεταφέρθηκαν στούς Ἑσπερινούς.

Ἀπό τὰ ἀνωτέρω καί ἰδίως ἀπό τή μαρτυρία τοῦ Ἰουστίνου, συνάγονται τὰ ἑξῆς:

α) Κατά τήν ἀρχαία χριστιανική ἐποχή στή Θ. Λειτουργία διαβάζονταν περικοπές καί ἀπό τήν Παλαιά καί ἀπό τήν Καινή Διαθήκη.

β) Δέν ὑπῆρχε καθωρισμένο σύστημα ἀναγνώσεως, ἀλλά ἡ ἐκλογή τῶν ἀναγνωσμάτων ἦταν ἐλεύθερη καί ἡ διάρκειά τους μᾶλλον ἐκτεταμένη, «μέχρις ἐγχωρεῖ» κατά τόν Ἰουστίνο, ὅσο δηλ. ἐπέτρεπε ὁ χρόνος.

γ) Ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς Θ. Λειτουργίας ἦταν τό κήρυγμα. Τοῦτο μαρτυρεῖται ὄχι μόνο ἀπό τόν Ἰουστίνο, ἀλλά καί ἀπό τή Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, στήν ὁποία ὀρίζεται μετὰ τά ἀναγνώσματα νά ἀπευθύνῃ ὁ ἐπίσκοπος πρὸς τό λαό «λόγους παρακλήσεως»¹¹.

δ) Τό κήρυγμα ἦταν ἀναπόσπαστα συνδεδεμένο μέ τά ἀναγνώσματα χρονικῶς καί θεματολογικῶς. Γινόταν ἀμέσως μετὰ τά ἀναγνώσματα καί ἀπέβλεπε στήν «*πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως*»¹², δηλ. στήν παρακίνησι τῶν Χριστιανῶν γιά τήν ἐφαρμογή στή ζωή τους αὐτῶν πού εἶχαν ἀκούσει πρό ὀλίγου κατά τήν ἀνάγνωσι τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στή σημερινή κατάστασι.

Καί πρῶτα ὡς πρὸς τή θέσι τῆς Ἀγ. Γραφῆς στή Θ. Λειτουργία. Ὑπάρχει σήμερα ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό μιά τάξις πού ἔχει παγιωθῆ ἀπό πολλούς αἰῶνες.

α) Ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀπουσιάζει ἀπό τή Θ. Λειτουργία. Μόνο στίς ἐσπερινές Λειτουργίες (παραμονές Χριστουγέννων καί Θεοφανείων, Μ. Πέμπτη καί Μ. Σάββατο) ὑπάρχουν ἀναγνώσματα καί ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη. Στίς Προηγιασμένες Λειτουργίες, πού εἶναι κι αὐτές ἐσπερινές, ὑπάρχουν ἀναγνώσματα μόνο ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, ἐκτός τῆς Μ. Δευτέρας, Μ. Τρίτης καί Μ. Τετάρτης, στίς ὁποῖες ὑπάρχει καί Εὐαγγέλιο.

β) Σέ ὅλες τίς συνήθεις Λειτουργίες ὑπάρχει ἀπαραιτήτως Ἄποστολος καί Εὐαγγέλιο.

γ) Δέν ὑπάρχει σήμερα δυνατότης ἐπιλογῆς τῶν ἀναγιγνωσκόμενων περικοπῶν, ἀλλά ἔχει παγιωθῆ ἀπό αἰώνων ἓνα ἀποκλειστικό σύστημα περικοπῶν, οἱ ὁποῖες ἀνακυκλοῦνται κάθε χρόνο.

δ) Ἡ ἔκτασις τῶν περικοπῶν, ἐκτός ὀλίγων, εἶναι γενικῶς μικρή.

Τό ἰσχύον σύστημα προβλέπει ἀνάγνωσι ὅλης σχεδόν τῆς Καινῆς Διαθήκης σέ κάθε λειτουργικό ἔτος. Αὐτό κατ' ἀρχήν εἶναι ἓνα καλό στοιχεῖο τοῦ συστήματος. Ὁ λαός ὅμως, ὁ ὁποῖος ἐκκλησιάζεται μόνο τίς Κυριακές καί τίς γιορτές, ἀκούει ἓνα μικρό μόνο μέρος τῆς Καινῆς Διαθήκης, γιατί τό μεγαλύτερο μέρος της διαβάζεται τίς καθημερινές, ἐνῶ οἱ περικοπές τῶν Κυριακῶν εἶναι αὐστηρά καθωρισμένες. Ἔτσι δέν ἀκούει ὁ λαός ἓνα μεγάλο μέρος τῶν Εὐαγγελίων καί τῶν Πράξεων, ἀλλά καί τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου. Δέν ἀκούει καμιά περικοπή ἀπό τίς ἐπιστολές πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α' καί Β' καί πρὸς Φιλήμονα οὔτε ἀπό τίς Καθολικές.

Ὁ κύκλος τῶν ἀκουομένων περικοπῶν στενεύει ἀκόμη περισσότερο, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν ὅτι μερικές περικοπές διαβάζονται δύο καί τρεῖς φορές τό χρόνο, ἐνῶ κάποια γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου διαβάζονται δύο φορές ἀπό διαφόρους εὐαγγελιστάς.

Θά ἀναφέρω - ἢ μᾶλλον θά ὑπενθυμίσω - μερικά γνωστά καί πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα.

α) Ἡ ἀποστολική περικοπή τῆς Κ' Κυριακῆς («Γνωρίζω ὑμῖν τό Εὐαγγέλιον...», Γαλ. Α' 11-19) διαβάζεται καί στή σειρά της καί τήν Κυριακή μετὰ τά Χριστούγεννα καί στή μνήμη τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου (κγ' Ὀκτωβρίου).

β) Ἡ ἀποστολική περικοπή τῆς ΚΒ' Κυριακῆς («*Ἴδετε πηλίκοις ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα...*», Γαλ. στί 11-18) διαβάζεται καί στή σειρά τῆς καί τήν Κυριακή πρό τῆς Ὑψώσεως.

δ) Ἡ περικοπή πού ἀπαριθμεῖ τά κατορθώματα τῶν ἁγίων (Οἱ ἅγιοι «*διὰ πίστεως κατηγωνίσαντο βασιλείας...*», Ἐβρ. ια' 33-40) διαβάζεται τήν Κυριακή πρό τῶν Χριστουγέννων, τήν Κυριακή τῆς Ὁρθοδοξίας καί τήν Κυριακή τῶν ἁγίων Πάντων.

δ) Ἡ εὐαγγελική περικοπή τῆς Γ' Κυριακῆς τῶν νηστειῶν («*Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν...*», Μάρκ. ν' 31-θ'1) διαβάζεται καί τήν Κυριακή μετά τήν Ὑψωσιν.

ε) Οἱ διηγήσεις γιά τούς Γαδαρνηούς δαιμονιζομένους, γιά τόν παράλυτο τῆς Καπερναούμ, γιά τόν σεληνιαζόμενο νέο καί γιά τόν πλούσιο νεανίσκο διαβάζονται δύο φορές ἀπό διάφορους εὐαγγελιστάς.

Ἀπό τά λίγα αὐτά παραδείγματα - ὑπάρχουν καί πολλά ἄλλα - γίνεται ἀντιληπτό πόσο στενός εἶναι ὁ κύκλος τῶν περικοπῶν πού διαβάζονται τίς Κυριακές. Καί γεννᾶται τό εὐλογο ἐρώτημα: Μόνο οἱ λίγες αὐτές περικοπές εἶναι κατάλληλες γιά τήν πνευματική τροφοδοσία τῶν Χριστιανῶν; Δέν εἶναι «*πᾶσα γραφή θεόπνευστος καί ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν, πρὸς ἔλεγχον, πρὸς ἐπανόρθωσιν, πρὸς παιδείαν τήν ἐν δικαιοσύνῃ*»;¹³

Παραλείποντας ἄλλα μειονεκτήματα τοῦ ἰσχύοντος συστήματος θά ἐπισημάνω ἓνα ἀκόμη: τόν ἄστοχο καί ἀνεπιτυχή χωρισμό μερικῶν περικοπῶν. Θά ἀναφέρω δύο μόνο παραδείγματα.

α) Ἡ εὐαγγελική περικοπή τοῦ Πάσχα τελειώνει μέ τή φράσι: «*Ὁ νόμος διὰ Μωϋσέως ἐδόθη, ἡ χάρις καί ἡ ἀλήθεια διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐγένετο*». Φυσική συνέχεια τοῦ χωρίου

αὐτοῦ εἶναι ὁ ἀμέσως ἐπόμενος στίχος: «*Θεόν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε· ὁ μονογενὴς Υἱὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο*»¹⁴. Ὁ στίχος ὅμως αὐτός ἔχει ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ νοηματικὸ τοῦ αὐτὸν σύνδεσμο καὶ ἔχει τεθῆ ὡς ἀρχὴ τῆς περικοπῆς τῆς ἐπομένης ἡμέρας, ἢ ὁποῖα ὅμως ἀποτελεῖ ἄλλη θεματικὴ ἐνότητα.

β) Ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ πού διαβάζεται στή μνήμη τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου (Μάρκ. στ' 14-29) θά ἦταν φυσικὸ καὶ λογικὸ νά τελειώνη μέ τήν ἀναφορὰ τῆς ταφῆς του: «*Καὶ ἀκούσαντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἦλθον καὶ ἦραν τὸ πῶμα αὐτοῦ, καὶ ἔθηκαν αὐτό ἐν μνημείῳ*». Ἐν τούτοις δέν τελειώνει ἐδῶ, ἀλλὰ προστίθεται σ' αὐτὴν ὁ ἐπόμενος στίχος: «*Καὶ συνάγονται οἱ ἀπόστολοι πρὸς τὸν Ἰησοῦν, καὶ ἀπήγγειλαν αὐτῷ πάντα, καὶ ὅσα ἐποίησαν καὶ ὅσα ἐδίδασξαν*». Ὁ στίχος αὐτός δέν ἔχει καμιά σχέσι μέ τὸ γεγονός τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, ἀλλὰ εἶναι εἰσαγωγὴ στό θαῦμα τῆς διατροφῆς τῶν πεντακισχιλίων, τὸ ὁποῖο διηγεῖται στή συνέχεια ὁ εὐαγγελιστής.

* * *

Εἶναι λοιπόν φανερό ὅτι τὸ ἰσχύον σύστημα παρουσιάζει κάποια σοβαρά μειονεκτήματα. Ἐν ὄψει αὐτῶν τί πρέπει καὶ τί μπορεῖ νά γίνη; Ριζικὴ καὶ ὀριστικὴ λύσις θά ἦταν ὁ καταρτισμὸς νέου συστήματος ἀποστολικῶν καὶ εὐαγγελικῶν περικοπῶν καὶ ἡ καθιέρωσις χωριστῆς σειρᾶς ἀναγνώσεως αὐτῶν γιὰ τίς Κυριακές, ὥστε σέ διάστημα τριῶν ἢ τεσσάρων ἐτῶν νά ἀκούεται στή Θ. Λειτουργία τῶν Κυριακῶν ὅλη ἡ Καινὴ Διαθήκη. Κάποιες περικοπές ὅμως πού ἔχουν συνδεθῆ στενά μέ τήν ὑμνολογία τῶν ἀντιστοίχων Κυριακῶν καὶ ἔχουν δώσει τὸ ὄνομά τους σ' αὐτές (π.χ. Τελώνου καὶ Φαρισαίου, Ἀσώ-

του, Παραλύτου, Σαμαρείτιδος, Τυφλοῦ), θά διαβάζωνται κατ' ἀνάγκην κάθε χρόνο.

Σέ μιά τέτοια ἐνδεχομένη ἀναθεώρησι τοῦ συστήματος θά πρέπει νά ἐξετασθῇ καί ἡ δυνατότης ἀναγνώσεως περικοπῶν καί ἀπό τό προφητικό βιβλίο τῆς Καινῆς Διαθήκης, τήν Ἀποκάλυψι τοῦ Ἰωάννου. Ὁ ἀποκλεισμός τοῦ σπουδαιοτάτου αὐτοῦ βιβλίου ἔγινε προφανῶς γιά τό φόβο τῆς παρανοήσεως καί παρερμηνείας τοῦ περιεχομένου του, πού εἶναι ἐν πολλοῖς σκοτεινό καί αἰνιγματικό. Ὁ κίνδυνος αὐτός ὑπάρχει βέβαια πάντοτε. Ἀλλά γι' αὐτό ἀκριβῶς θά πρέπη νά εἰσαχθῇ καί τῆς Ἀποκαλύψεως ἡ ἀνάγνωσις (τουλάχιστο τῶν τριῶν πρώτων καί τῶν δύο τελευταίων κεφαλαίων) στή σειρά τῶν ἀποστολικῶν περικοπῶν, ὥστε νά δοθῇ ἡ εὐκαιρία τῆς ὀρθῆς ἐρμηνείας της μέ τό θεῖο κήρυγμα.

Αὐτά ὅμως πρός τό παρόν εἶναι μόνο σκέψεις καί εὐχές, γιατί τέτοιες τολμηρές καί ριζικές λύσεις δέν μπορεῖ νά δώσῃ μιά τοπική Ἐκκλησία· μόνο μιά πανορθόδοξος σύνοδος θά ἦταν ἀρμοδία νά τίς ἀποφασίσῃ καί νά τίς ὑλοποιήσῃ, ἀφοῦ πανορθόδοξος εἶναι καί ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐν χρήσει συστήματος. Ὑπό τίς σημερινές συνθῆκες λοιπόν τί μπορούμε νά κάνουμε; Νομίζω, λίγα πράγματα, ἴσως ὅμως ὄχι ἀσήμαντα. Καί αὐτά εἶναι τά ἑξῆς:

α) Μικρές ἐπεμβάσεις γιά τή διόρθωσι τῆς ἀστοχῆς διαιρέσεως τῶν περικοπῶν, γιά τήν ὁποία μιλήσαμε προηγουμένως. Αὐτές θά μπορούσαν νά γίνουν σέ μιά μελλοντική ἔκδοσι τοῦ Εὐαγγελίου, ἔπειτα βέβαια ἀπό προσεκτική μελέτη.

β) Ἀποφυγή πολλαπλῆς ἀναγνώσεως τῶν ἴδιων περικοπῶν, ὅπου καί ὅταν αὐτή εἶναι δυνατή. Βλέπουμε π.χ. ἐπί σειράν ἐτῶν στά «*Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*» νά ὀρίζονται παγίως οἱ περικοπές τοῦ Μηνολογίου εἰς βάρος τῶν

περικοπῶν τῆς σειρᾶς. Αυτό ἔχει ὡς συνέπεια μερικές περικοπές νά διαβάζωνται πέντε καί ἕξη φορές τό χρόνο καί ἄλλες καμία. Ἄς προτιμοῦμε λοιπόν τίς περικοπές τῆς σειρᾶς, καί μόνο ὅταν ἕνας ἅγιος γιορτάζεται, ἄς διαβάζουμε τίς ὠρισμένες γι' αὐτόν περικοπές. Ἐνα ἀκόμη σχετικό παράδειγμα: Στή Θ. Λειτουργία τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων, πού τελεῖται μαζί μέ τόν Ἑσπερινό τῆς ἑορτῆς ἀμέσως μετά τήν ἀκολουθία τῶν Μεγάλων Ὁρῶν, διαβάζονται κατά τό Τυπικό τρία ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀπό τά ὀκτώ πού υπάρχουν στό Μηναῖο. Τά δύο ὅμως ἀπό αὐτά ἔχουν διαβαστῆ πρό ὀλίγου καί στίς ῥωρες. Γιατί νά μή διαβαστοῦν ἀντ' αὐτῶν ἄλλα δύο ἀπό τά μή ἀναγινωσκόμενα;

γ) Ὅταν υπάρχουν περικοπές πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τόν ἅγιο τῆς ἡμέρας, νά προτιμῶνται αὐτές ἀκόμη καί σέ Κυριακή, ἔστω καί ἂν δέν προβλέπεται αὐτό ἀπό τό ἰσχύον Τυπικό. Τέτοιες εἶναι π.χ. ἡ βάπτισις τοῦ Παύλου ἀπό τόν Ἀνανία, στή μνήμη τοῦ ἁγίου Ἀνανίου (α' Ὀκτωβρίου)· ἡ ὁμιλία τοῦ Παύλου στόν Ἀρειο Πάγο, στή μνήμη τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (γ' Ὀκτωβρίου)· ἡ πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολή, στή μνήμη τοῦ ἁγίου Φιλήμονος (κβ' Νοεμβρίου).

Ὡς πρὸς τήν εἰσαγωγή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στή Θ. Λειτουργία νομίζω ὅτι τά πράγματα εἶναι εὐκολώτερα, γιατί δέν ὑπάρχει κανένα σύστημα περικοπῶν ἀπό αὐτήν, πού νά μᾶς δεσμεύη. Μπορεῖ λοιπόν κατά τή γνώμη μου ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος νά καθιερώσῃ τήν ἀνάγνωσι μιᾶς περικοπῆς ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη στή Θ. Λειτουργία τῶν Κυριακῶν καί τῶν ἑορτῶν, καταρτίζοντας συγχρόνως καί ἕνα πολυετῆ κύκλο περικοπῶν κατά σειράν, ἀλλά καί κατ' ἐπιλογὴν, ἐπιλέγοντας δηλ. ἀπό τά καταλληλότερα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τίς ἐκλεκτότερες, διδακτικώτερες καί προσφορώτε-

ρες γιά τό κήρυγμα περικοπές. Κάποια ἀρχή ἄλλωστε ἔχει γίνει. Ὅταν τελοῦμε τίς ἀρχαῖες Λειτουργίες τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Μάρκου καί τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, διαβάζουμε περικοπές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὅταν ἔγινε ἡ πρώτη ἐπανδρωμένη πιῆσις στή Σελήνη, τελέσθηκε στήν Ἀθήνα ἀπό τήν Ἱ. Σύνοδο εἰδική Θ. Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου (3 Αὐγούστου 1969), κατά τήν ὁποία διαβάστηκε τό α΄ κεφάλαιο τῆς Γενέσεως. Γιατί νά μή δοθῆ συνέχεια στήν καλή αὐτή ἀρχή;

* * *

Μιλώντας ὅμως γιά τήν ἀνάγνωσι τῆς Ἀγ. Γραφῆς στή θεία λατρεία θεωρῶ ἀναγκαῖο νά ἀναφερθῶ καί σέ δύο ἄλλες ὀψεις τοῦ θέματος.

Ἡ πρώτη εἶναι ὁ τρόπος τῆς ἀναγνώσεως. Ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια τά μέν ἀναγνώσματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης νά διαβάζονται χῦμα, τά δέ τῆς Καινῆς νά ἀπαγγέλλονται ἐμμελῶς. Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι ἀρχαιοτάτη, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπό χειρόγραφα Εὐαγγελιστάρια, στά ὁποῖα οἱ περικοπές συνοδεύονται ἀπό ἐκφωνητικά σημεῖα, καί δέν ὑπάρχει λόγος νά τήν καταργήσουμε· ἀρκεῖ ἡ ἀπαγγελία νά εἶναι ἀπλή καί κατ' ἔννοιαν καί νά μή χρησιμοποιῆται ἀπό τόν ἀναγινώσκοντα ὡς εὐκαιρία λαρυγγισμῶν καί φωνητικῶν ἐπιδείξεων, οἱ ὁποῖες καί τό χρόνο τῆς ἀναγνώσεως ἐπιμηκύνουν καί τό νόημα τοῦ κειμένου συμπνίγουν. Ὅπωςδήποτε ὅμως τά ἐκτενῆ ἀναγνώσματα εἶναι προτιμότερο νά διαβάζονται χῦμα.

Τό δεύτερο θέμα εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν ἀναγνωσμάτων. Εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς Ἀγ. Γραφῆς ἀπέχει πολύ ἀπό ἐκείνη πού ὀμιλεῖ καί κατανοεῖ σήμερα τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἔτσι μόνο τά ἱστορικά μέρη τῆς Ἀγ. Γραφῆς εἶναι κάπως κατανοητά ἀπό τό ἐκκλησίασμα, ἐνῶ τά διδακτικά, καί ἰδίως οἱ ἐπιστολές, εἶναι

δυσνόητα καί ἐν πολλοῖς ἀκατανόητα. Καί τό χάσμα συνεχῶς μεγαλώνει. Τό πρόβλημα ὑπάρχει καί δέν πρέπει νά κλείνουμε τά μάτια μας μπροστά σ' αὐτό. Καί ἡ λύσις του δέν εἶναι δυνατόν νά ἐπιτευχθῆ μέ τήν ἐξύψωσι τοῦ γλωσσικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ, ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοί, γιατί αὐτή ἀφ' ἑνός μέν δέν εἶναι ἔργο τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δέ δέν εἶναι δυνατόν νά καλύψῃ ὅλο τό φάσμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Μόνη λύσις κατά τή γνώμη μου εἶναι νά εἰσαχθῆ τό συντομώτερο δυνατόν ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀγιογραφικῶν περικοπῶν ἀπό δόκιμη μετάφρασι πού θά γίνη ὑπό τήν ἐπίβλεψι τῆς Ἱ. Συνόδου ἀπό εἰδικούς καθηγητάς σέ γλῶσσα εὐπρεπεῖ καί κατανοητή καί θά ἀποδίδῃ πιστά τό νόημα τοῦ πρωτοτύπου. Μιά τέτοια θαρραλέα ἀπόφασις δέν θά εἶναι ἀντίθετη, ἀλλά ἀπολύτως σύμφωνη πρός τήν ἀρχή καί τήν παράδοσι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀνεκάθεν ὑπεστήριζε τήν τέλεσι τῆς θείας λατρείας καί τήν ἀνάγνωσι τῆς Ἀγ. Γραφῆς στή γλῶσσα τοῦ κάθε λαοῦ καί κατέκρινε δικαίως τή Δυτική Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἰσχυρίζετο ὅτι μόνο σέ τρεῖς γλῶσσες πρέπει νά λατρεύεται ὁ Θεός: ἐβραϊκά, ἑλληνικά καί λατινικά. Ἡ Δυτική Ἐκκλησία ὅμως πρό πολλοῦ ἔχει ἐγκαταλείψει τήν ἀρχή αὐτή καί χρησιμοποιεῖ στή λατρεία τίς τοπικές γλῶσσες. Δέν εἶναι παράλογο νά ἐμμένῃ σήμερα ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία σ' αὐτό πού ἐπί αἰῶνες κατέκρινε;

* * *

Μέ τά ἀναγνώσματα τῆς Θ. Λειτουργίας συνδέονται στενά τά προκείμενα καί τά ἀλληλουϊάρια. Τό προκείμενο προηγῆται τοῦ Ἀποστόλου καί τό ἀλληλουϊάριο τοῦ Εὐαγγελίου. Καί τά δύο ἦταν ἀρχικά ψαλμοί ὁλόκληροι πού ἀπαγγέλλονταν κατά στίχον, πρὶν δέ ἀπό τόν πρῶτο στίχο καί μετά ἀπό κάθε στίχο ψαλλόταν ὡς ἐφύμνιο στό μέν προκείμενο ἕνας

χαρακτηριστικός στίχος τοῦ ψαλμοῦ, στό δέ ἀλληλουϊάριο ἕνα τριπλό Ἀλληλούια. Μέ τόν καιρό οἱ στίχοι περιορίσθηκαν καί ψαλλόταν τό μέν προκείμενο δύο φορές χωρίς στίχο καί μία μέ τόν πρῶτο στίχο τοῦ ψαλμοῦ, τό δέ τριπλό Ἀλληλούια μία φορά χωρίς στίχο καί δύο ἢ τρεῖς μέ τούς στίχους του. Σήμερα τό προκείμενο ἔχει περιορισθῆ σέ δύο στίχους, (τό ἐφύμνιο καί τόν πρῶτο στίχο), οἱ ὅποιοι δέν ψάλλονται, ἀλλά ἀπαγγέλλονται ἐμμελῶς, καί μάλιστα κολοβωμένοι, γιατί ἔτσι ἀναγράφονται στίς ἐκδόσεις τοῦ Ἀποστόλου· τό δέ ἀλληλουϊάριο ἔχει περιορισθῆ ἐπίσης σέ ἕνα τριπλό Ἀλληλούια, πού ψάλλεται συνήθως συντομώτατα χωρίς κανένα στίχο.

Εἶναι φανερό ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἔχουμε φθορά τῆς ἀρχαίας ὀρθῆς τάξεως. Καί δέν εἶναι βέβαια σκόπιμο νά ἐπαναφέρουμε τήν ἀπαγγελία ὀλοκλήρων ψαλμῶν μέ τό ἐφύμνιο σέ κάθε στίχο, γιατί αὐτή καί χρόνο ἀρκετό θά ἀπαιτοῦσε καί κουραστική θά ἦταν μέ τήν πολλαπλή ἐπανάληψι τοῦ ἐφυμνίου, ἀλλά καί γιατί δέν ἔχουν ὅλοι οἱ στίχοι τῶν ψαλμῶν σχέση πρός τήν ἀγομένη ἐορτή. Εἶναι ὅμως δυνατό καί ἀναγκαῖο νά ἐπαναφερθῆ ἡ τριπλή ψαλμωδία τοῦ προκειμένου καί τοῦ ἀλληλουϊαρίου μέ τούς στίχους πού περιέχονται στό βιβλίον τοῦ Ἀποστόλου, συμπληρωμένους ὅμως καί ὀλοκληρωμένους. Ἰδιαιτέρως δέ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀλληλουϊαρίου, γιά νά καλύπτεται ὁ χρόνος πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πρό τοῦ Εὐαγγελίου θυμίασι, τήν ἀνάγνωσι τῆς σχετικῆς εὐχῆς καί τή μετάβασι τοῦ διακόνου στόν ἄμβωνα, ὥστε νά μή γίνωνται αὐτά κατά τήν ἀνάγνωσι τοῦ Ἀποστόλου. Ὁ χρόνος πού θά ἀπαιτηθῆ γιά τήν προτεινομένη μερική ἀποκατάστασι δέν θά εἶναι πολύς, μπορεῖ δέ νά ἐξοικονομηθῆ μέ τήν κατάργησι τῶν ἀργῶν Δύναμις, στά ὁποῖα τόσο πολύ ἀρέσκονται οἱ ψάλται, εἶναι ὅμως τόσο κουραστικά γιά τό λαό.

* * *

Γιά τό κήρυγμα δέν ἔχω νά πῶ πολλά πράγματα οὔτε ἐπιθυμῶ νά ἀναφερθῶ σέ θέματα πού ἐμπίπτουν στήν ἀρμοδιότητα τῆς Ὁμιλητικῆς. Τρία πράγματα θά ἤθελα νά ἐπισημάνω· καί αὐτά εἶναι τά ἑξῆς:

α) Ἡ ἀναγκαιότης τοῦ θείου κηρύγματος κατά τή Θ. Λειτουργία. Ὅτι τό κήρυγμα εἶναι ἀρχαιότατο καί ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς Θ. Λειτουργίας βεβαιώνεται ἀπό τίς μαρτυρίες πού ἀναφέραμε στήν ἀρχή. Δέν εἶναι λοιπόν νοητό καί δικαιολογημένο νά μή γίνεται κήρυγμα τίς Κυριακές καί γιορτές καί νά διακόπτεται τελείως κατά τούς θερινούς μῆνες. Σήμερα ὅλες σχεδόν οἱ ἐνορίες τῆς πατρίδος μας εἶναι ἐπανδρωμένες μέ ἐφημερίους θεολόγους ἢ ὅπωςδήποτε ἱκανούς νά κηρύττουν. «Οὐαί δέ μοί ἐστίν ἐάν μή εὐαγγελίζωμαι»¹⁵.

β) Ἡ σχέση τοῦ κηρύγματος πρὸς τά ἀναγνώσματα τῆς ἡμέρας. Εἶναι κι αὐτή, ὅπως εἶδαμε, ἀρχαιοτάτη καί λογική, καί δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νά τήν παραβλέψη. Ἡ στενότης ὅμως τοῦ κύκλου τῶν κυριακῶν περικοπῶν περιορίζει πολύ τίς δυνατότητες τοῦ κηρύγματος· κι αὐτό εἶναι ἕνας ἐπί πλέον λόγος πού συνηγορεῖ γιά τήν ἀναθεώρησι τοῦ συστήματος τῶν περικοπῶν. Οἱ περικοπές δέν εἶναι ἀνεξάντλητες σέ νοήματα καί διδάγματα, ὅπως λέγεται μερικές φορές. Περισσότερο ἐξαντλημένες θεματολογικῶς εἶναι οἱ εὐαγγελικές περικοπές. Γι' αὐτό σκόπιμο εἶναι νά χρησιμοποιοῦνται στό κήρυγμα ὅσο τό δυνατόν περισσότερο οἱ ἀποστολικές περικοπές, καί, ὅταν εἶναι δυνατόν, καί ἡ Παλαιά Διαθήκη. Τό ἀγιολογικό κήρυγμα ἐπίσης μπορεῖ νά διασκεδάζη πότε-πότε τή μονοτονία τοῦ ἐπί τῶν αὐτῶν περικοπῶν κηρύγματος. Δέν μπορούμε βέβαια νά ἀποκλείσουμε τελείως καί τήν πλήρη ἀποδέσμευσι τοῦ κηρύγματος ἀπό τίς περικοπές, προκειμένου νά γίνῃ σειρά

ὀμιλιῶν ἐπὶ ἑνὸς θέματος ἢ ἐπὶ ἑνὸς βιβλίου τῆς Ἀγ. Γραφῆς· αὐτό ὅμως μπορεῖ νά τό κάνη μόνο ἐκεῖνος πού ὀμιλεῖ συνεχῶς αὐτός μόνο στόν ἴδιο ναό.

γ) Ἡ χρονική θέσις τοῦ κηρύγματος μέσα στή Θ. Λειτουργία. Ἡ φυσική θέσις του εἶναι ἀμέσως μετά τά ἀναγνώσματα. Ἡ συνήθεια πού ἔχει ἐπικρατήσει ἀπό μερικές δεκαετίες νά γίνεται τό κήρυγμα στήν ὥρα τοῦ κοινωνικοῦ, τό ἔχει ἀποκόψει ἀπό τόν ὀργανικό σύνδεσμό του μέ τά ἀγγνώσματα καί τό ἔχει μεταφέρει σέ μιά θέσι τελείως ἀκατάλληλη. Ὁ λειτουργός - πού σήμερα εἶναι συνήθως καί ὁ ὀμιλητής - εἶναι ἀναγκασμένος, μόλις κοινωνήσῃ -ἢ καί πρὶν κοινωνήσῃ- νά βγῆ στήν Ὁραία Πύλη γιά τό κήρυγμα· οἱ Χριστιανοί πού ἐτοιμάζονται νά κοινωνήσουν, καλοῦνται νά μεταφέρουν τήν προσοχή τους ἀπό τή Θ. Κοινωνία στό κήρυγμα· καί ὅχι σπάνια τό κήρυγμα διακόπτεται ἀπό τά κλάματα τῶν νηπίων πού ὀδηγοῦνται τήν ὥρα ἐκείνη ἀπό τίς μπτέρες στή Θ. Κοινωνία.

Ὡς κύριος λόγος τῆς μεταθέσεως τοῦ κηρύγματος προβάλλεται ἡ καθυστέρησις τῆς προσελεύσεως τῶν Χριστιανῶν στή Θ. Λειτουργία. Ὁ λόγος φαίνεται σοβαρός καί πειστικός, δέν εἶναι ὅμως. Μεταθέτοντας τό κήρυγμα μεταθέτουμε συγχρόνως -κατά προτεσταντική νοοτροπία- καί τό κέντρο βάρους τῆς Θ. Λειτουργίας ἀπό τό μυστήριο στό κήρυγμα. Προσπαθώντας δέ νά προσφέρουμε στούς καθυστερημένους τό κήρυγμα, τούς στεροῦμε τό μυστήριο, πού θά ἔχῃ ἤδη τελεσθῆ, ὅταν θά προσέλθουν αὐτοί. Καθυστερημένοι θά ὑπάρχουν πάντοτε, δέν εἶναι ὅμως ὀρθό νά καταστρέφουμε γιά χάρι τους τή δομή τῆς Θ. Λειτουργίας. Τό ἄτοπο τῆς καθυστερημένης προσελεύσεως μπορεῖ νά θεραπευθῆ - ἐν μέρει τοῦλάχιστο - μέ σχετικές συστάσεις καί ἀνακοινώσεις, μέ κατάλληλη ρύθμισι τῆς ὥρας ἐνάρξεως καί λήξεως τῆς Θ. Λει-

τουργίας καί πρό παντός μέ τή βελτίωσι τῆς ποιότητος τοῦ κηρύγματος, ὥστε αὐτό νά ἐλκύη τό ἐνδιαφέρον καί τήν προσοχή τῶν Χριστιανῶν.

Εἶναι ἀνάγκη λοιπόν νά ἐπαναφερθῇ τό κήρυγμα στήν κανονική του θέσι, ὥστε οἱ μέν ἐκκλησιαζόμενοι, ἔχοντας πρόσφατη τήν ἀκρόασι τῶν ἀγιογραφικῶν περικοπῶν, νά ἀκούσουν ἀμέσως καί τήν ἀνάπτυξί τους μέ τό κήρυγμα, ὁ δέ λειτουργός, ἀφοῦ ἱερουργήσῃ τό εὐαγγέλιον¹⁶, νά προχωρήσῃ ἀπερίσπαστος πλέον στήν τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου.

Παραπομπές

1. Εισήγησης στό Γ΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο στελεχῶν Ἱ. Μητροπόλεων, Νεάπολις Θεσσαλονίκης, 14-17 Ὀκτωβρίου 2001.
2. Πράξ. β΄ 42.
3. Α΄ Τιμ. δ΄ 13.
4. Πράξ. ιγ΄ 15.
5. Α΄ Θεσσ. ε΄ 27.
6. Κολ. δ΄ 16.
7. Ἰουστίνου Α΄ Ἀπολογία 67, 3-4, ΒΕΠΕΣ τ. 3, σ. 198.
8. Ἱ. Μ. Φουντούλη, Κείμενα Λειτουργικῆς, ἀριθμ. 5, Θεία Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, σελ. 14, Θεσσαλονίκη 1970.
9. Ἀποστολικαί Διαταγαί βιβλ. Η΄ Υ 11, ΒΕΠΕΣ τ. 2, σελ. 144.
10. Ἱ. Μ. Φουντούλη, Κείμενα Λειτουργικῆς, ἀριθμ. 3, Θεία Λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου, σελ. 13, Θεσσαλονίκη 1970.
11. Ἀποστολικαί Διαταγαί, ἔνθ' ἄνωτ.
12. Ἰουστίνου ἔνθ' ἄνωτ.
13. Β΄ Τιμ. γ΄ 16.
14. Ἰωάν. α΄ 17-18.
15. Α΄ Κορ. θ΄ 19.
16. Ρωμ. ιε΄ 16.

Γεωργίου Φίλια
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ

Ὁ ὅρος «εὐχαριστιακή Ἀναφορά» δηλώνει τό κεντρικότερο καί σημαντικότερο τμήμα τῆς Θείας Λειτουργίας¹, τό «γλωσσικό της πυρήνα» (ὅπως εὐστοχα παρατηρήθηκε²) ὑπό τήν ἔννοια τῆς πληρότητας τοῦ θεολογικοῦ της περιεχομένου. Εἶναι ὀρθή ἡ ἐπισήμανση ὅτι, ὅλα ὅσα προηγήθηκαν τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς κατά τή Θεία Λειτουργία ἀποτελοῦν στάδια προετοιμασίας τῆς Ἀναφορᾶς³. Ὁ σύνθετος ὅρος παραπέμπει σ' ἓνα θρησκευτικό λεξιλόγιο θυσίας, ἐφόσον τό «ἀνα-φέρειν» σημαίνει τήν πράξη μεταφορᾶς καί τοποθετήσεως πάνω στό βωμό ἢ τό θυσιαστήριο αὐτῶν πού πρόκειται νά προσφερθοῦν ὡς θυσία⁴. Δέν ἀποτελεῖ, ἐπομένως, χριστιανική ἐπινόηση ὁ ὅρος «ἀναφορά θυσίας», ὅπως χρησιμοποιεῖται στήν Καινή Διαθήκη⁵.

Ἡ υἰοθέτηση τοῦ ὅρου «Ἀναφορά» γιά τό χαρακτηρισμό τοῦ οὐσιαστικότερου τμήματος τῆς Λειτουργίας ἔχει προφανή τήν αἰτία: τά Τίμια Δῶρα φέρονται πάνω (φέρονται-ἀνα) στό

θυσιαστήριο καί, ταυτοχρόνως, ανυψώνονται πρὸς τὸ οὐράνιο θυσιαστήριο. Τοιουτοτρόπως, ἡ «Ἀναφορά» συνιστᾷ αὐτὸ τὸ ὅποιο προσφέρουμε στὸ Θεό ὡς θυσία. Γι' αὐτὸ καί ὁ ὅρος ταυτίζεται σὲ πολλές πηγές τῶν πρώτων αἰώνων μὲ τὸν ὄρο «προσφορά»⁶, καθὼς καί μὲ τὸ συνώνυμο ὄρο «προσκομιδὴ»⁷. Ἐκ τούτου καί ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου «εὐχή τῆς προσκομιδῆς» ἀντὶ τοῦ «εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς» σὲ ἀρχαῖα χειρόγραφα εὐχολόγια⁸.

Τὸ ἐν λόγῳ τμῆμα τῆς Θείας Λειτουργίας ἐκτείνεται - μετὰ τὴν ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως - ἀπὸ τῆ διακονικῆ προτροπῆ «Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου» ἕως καί τὴν μετὰ τὰ Δίπτυχα εὐλογία («Καί ἔσται τὰ ἔλεη τοῦ μεγάλου Θεοῦ...»). Εἶναι, ἐπομένως, παραδεκτὸ ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ Ἀναφορά περιλαμβάνει τὸν εἰσαγωγικὸ διάλογο τοῦ ἱεουργοῦ μὲ τὸ λαό, τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς (τὸ εὐχαριστιακὸ τμῆμα), τὸν ἐπινίκιο ὕμνο, τὸ δεύτερο τμῆμα τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς (τὸ ἀναμνητικὸ τμῆμα), τοὺς λόγους τῆς συστάσεως καί τὴν κορύφωση τῆς ἀναμνήσεως, τὴν ἐπίκληση, τὰ Δίπτυχα καί τὴν καταληκτικὴ δοξολογία. Οἱ παλαιότερες ἀπόψεις τῶν Salaville καί Τρεμπέλα ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ Ἀναφορά συνεχίζεται ἕως καί τῆς θεῖας Κοινωνίας δέν φαίνεται νὰ διαθέτουν ἐπαρκῆ αἰτιολόγηση, ἄν καί δέν ξενίζουν ἀπὸ ἱστορικῆς καί θεολογικῆς πλευρᾶς⁹. Οἱ ἐπισημάνσεις αὐτῆς ἰσχύουν περὶ τῶν ἀνατολικῶν λειτουργικῶν τύπων. Στὴ λειτουργικὴ ὀρολογία τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιοῦνται - περὶ τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τῆς Λειτουργίας - οἱ ὄροι «actio» ἢ «canon»¹⁰, ἀλλὰ καί ὁ συνθετικὸς ὄρος «canon actionis»¹¹ (γιὰ τὸ τμῆμα, τὸ ὅποιο ἀκολουθεῖ τὸν ἐπινίκιο ὕμνο) καί «Praefatio» (γιὰ τὸ τμῆμα, τὸ ὅποιο προηγεῖται τοῦ ἐπινικίου ὕμνου). Σὲ παλαιότερες λατινικὲς λειτουργικὲς πηγές συναν-

τᾶται καὶ ὁ ἐλληνικῆς προελεύσεως ὄρος «illatio», ὁ ὁποῖος παραπέμπει περισσότερο στὴν ἔννοια προσφορᾶς τῆς θυσίας¹². Μετὰ τὴ λειτουργικὴ ἀναθεώρηση στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, στὸ νέο βιβλίο τῆς «εὐχαριστιακῆς τάξεως» («Ordo Missae») ἀντὶ τοῦ ὄρου «canon» υἰοθετήθηκε ὁ ὄρος «Prex eucharistica» (εὐχαριστιακὴ προσευχή)¹³, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἕκτοτε τὸν ἀντίστοιχο τοῦ ὄρου «Ἀναφορά» στὶς Λειτουργίες τῆς Ἀνατολῆς¹⁴.

Στὰ πλαίσια τοῦ δεδομένου χρόνου, ἡ παροῦσα εἰσήγηση περὶ τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς θὰ ἐκθέσει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη καὶ τὸ θεολογικὸ της περιεχόμενο· θ' ἀναφερθεῖ, τέλος, ἐν συντομίᾳ σ' ἓνα θέμα τελετουργικῆς φύσεως.

1. Τὸ ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ περίγραμμα ἐξέλιξεως τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς

Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ ὄρος «Ἀναφορά» προσδιορίζει - στὴ λειτουργικὴ γλῶσσα τῆς Ἀνατολῆς - τὴν εὐχαριστιακὴν προσευχή. Ἡ ἔννοια τῆς «εὐχαριστίας» εἶναι πρωτογεννῶς συνυφασμένη μὲ τὸ Μυστήριον, τὸ ὁποῖο παρέδωσε ὁ Κύριος κατὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνον. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κύριος «εὐχαρίστησε» ἐμφανίζεται ὡς ἡ κυρίαρχη πράξις, ἐφόσον στὶς σχετικὰς διηγήσεις τοῦ κατὰ Ματθαῖον καὶ τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἀναφέρεται μὲ τὴν ἑβραϊκὴν ἔννοια τῆς ταυτοσημείας «εὐχαριστίας» καὶ «εὐλογίας»¹⁵ (ἐνῶ στὴν ἐλληνιστικὴ παράδοση τῆς διηγήσεως τοῦ κατὰ Μᾶρκον οἱ δύο ὄροι διακρίνονται¹⁶). Ἡ «εὐλογία» τοῦ Κυρίου - συνώνυμη μὲ τὴν «εὐχαριστία» - ἔχει καταχωριστεῖ στὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς συνυφασμένη μὲ τὸ παραδοθέν Μυστήριον μίᾳ ἡμέρᾳ, ἤδη, μετὰ τὴν Ἀνά-

σταση, όταν στην Έμμαους οι δύο μαθητές αναγνωρίζουν τον Κύριο κατά την εὐλογία τοῦ ἄρτου¹⁷. Ὀλίγα χρόνια μετά τό Μυστικό Δεῖπνο, ἡ παύλεια ἐπισήμανση ἐν Α' Κόρ. 11, 24-25 διατυπώνει μέ ἐξαιρετική σαφήνεια τό σύνδεσμο τοῦ παραδοθέντος Μυστηρίου, μέ τήν πράξη τῆς εὐχαριστίας: *Ἐγώ γάρ παρέλαβον ἀπό τοῦ Κυρίου, ὅ καί παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί ἧ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καί εὐχαριστήσας ἔκλασεν καί εἶπεν.*

Ἡ ἔννοια τῆς «εὐχαριστίας» προηγεῖται, χρονικῶς, τῶν δύο ἄλλων ὄρων («Δεῖπνο τοῦ Κυρίου» καί «Κλάσις τοῦ ἄρτου»), μέ τούς ὁποίους σημαίνεται στήν Καινή Διαθήκη ἐκεῖνο πού συνέστησε ὁ Κύριος κατά τό Μυστικό Δεῖπνο¹⁸. Ἡ «εὐχαριστία», ὅμως, συνδέεται στήν Καινή Διαθήκη μέ τήν ἔννοια τῆς δοξολογικῆς καί ὑμνητικῆς τοῦ Θεοῦ προσευχῆς¹⁹, ἐνῶ μόνο σέ δύο μαρτυρίες εἶναι πιθανό νά σημαίνει καί τή λειτουργική πράξη²⁰. Ἡ ἐξέλιξη, πάντως, ἀπό τήν διά τοῦ ὄρου «εὐχαριστία» ἐννοιολογική σηματοδότηση τῆς προσευχῆς στήν ἐννοιολογική σηματοδότηση τῆς λειτουργικῆς πράξεως μαρτυρεῖται σαφέστατα στίς ἀρχές τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, τόσο στή *Διδαχή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων* (ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 1ου - ἀρχές τοῦ 2ου αἰ.)²¹, ὅσο καί στούς Ἰγνάτιο Ἀντιοχείας (περί τό 110 μ.Χ.)²² καί Ἰουστῖνο τό φιλόσοφο καί μάρτυρα (περί τό 150 μ.Χ.)²³.

Διακρίνουμε, ἤδη, μέ σαφήνεια τήν ἐξέλιξη ἀπό τό Μυστικό Δεῖπνο στήν εὐχαριστιακή Ἀναφορά: ὁ Κύριος ἔλαβε τόν ἄρτο, εὐχαρίστησε, ἔκλασε καί διέδωσε, ἔλαβε τό ποτήριο, εὐχαρίστησε καί ἔδωσε στούς Μαθητές. Ἡ πρώτη Ἐκκλησία διαμορφώνει τήν εὐχαριστιακή λειτουργική τῆς πράξης σέ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία: προσφορά, προσευχή (εὐχαριστήριος - ἐπίκληση), κλάσις, Μετάληψις Σώματος καί Αἵματος²⁴. Στή λει-

τουργικὴ αὐτὴ πράξη κυρίαρχο στοιχεῖο ἦταν ἡ εὐχὴ τῆς Ἐναφορᾶς, ὁ εὐχαριστήριος χαρακτήρας τῆς ὁποίας ὑποθέτουμε ὅτι θὰ περιελάμβανε τὴν ὑπόμνηση τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ διατηροῦσαν ἔντονη τὴ συνείδηση ὅτι ἡ πρὸς τὸ Θεὸ εὐχαριστία τους εἶχε ὡς αἴτιο τὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Κυρίου. Ἐπὶ τῆς βάσεως αὐτῆς ἀναπτύχθηκε προβληματισμὸς περὶ τοῦ ἐάν ὁ χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Φιλιππησίους (2, 6-11) ἀποτελεῖ ἀρχαιότατο κείμενο εὐχαριστιακῆς Ἐναφορᾶς, χωρὶς ὅμως νὰ διατυπωθοῦν ὑπὲρ τῆς θέσεως αὐτῆς ἀπολύτως θετικὰ συμπεράσματα²⁵.

Αὐτὴ εἶναι ἡ Ἐναφορὰ, δηλαδὴ ἡ πρωτογεννῆς μορφή τῆς Θείας Λειτουργίας, στὴν ὁποία προστέθηκε τὸ εἰσαγωγικὸ τμήμα πού παραπέμπει στὴ λατρεία τῆς Συναγωγῆς (ψαλμοί, προσευχές, ἀνάγνωση τῶν προφητειῶν)²⁶. Τὸ γεγονός αὐτό, ἄλλωστε, ἐπεξηγεῖ *grosso modo* τὴν αἰτία τῆς σταθερότητας τοῦ πρώτου τμήματος τῆς Λειτουργίας, σέ ἀντίθεση μὲ τὸ τμήμα τῆς Ἐναφορᾶς, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει παραλλαγές τόσο ὡς πρὸς τὰ κείμενα τῶν εὐχαριστιακῶν προσευχῶν, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ σειρά τῶν τελουμένων πράξεων²⁷.

Οἱ παραλλαγές αὐτές δημιουργήσαν δύο μεγάλες οἰκογένειες εὐχαριστιακῶν ἀναφορῶν: τὴ Συριακὴ (Ἱεροσόλυμα/Ἐντιόχεια) καὶ τὴν Αἰγυπτιακὴ ἢ Ἀλεξανδρινή. Τὴ Συριακὴ παράδοση προσεγγίζει ἡ Γαλλικανικὴ τῆς Δύσεως καί, μεταγενέστερα, ἡ Βυζαντινὴ ἐνῶ τὴν Ἀλεξανδρινὴ προσεγγίζει ἡ Ρωμαϊκὴ παράδοση²⁸. Οἱ ἀντιπροσωπευτικὲς εὐχαριστιακὲς Ἐναφορές τῆς ἱεροσολυμιτικῆς - ἐντιοχειατικῆς παραδόσεως εἶναι - κατὰ χρονολογικὴ σειρά - ἡ τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου (ἡ ὁποία κυριάρχησε στὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολυμίων²⁹), ἡ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ Ἱ. Χρυσοστόμου (ἡ ὁποία σπι-

ρίζεται καί ἐπί τῆς συριακῆς «Ἐναφοῦ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων»³⁰ καί ἡ τῶν Ὑπομνημάτων 4ου-5ου αἰ., ἥτοι τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχήσεων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καί τοῦ εἰς Διονύσιον τόν ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένου ἔργου *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*. Στὴν ἐλληνόφωνη ἀλεξανδρινή παράδοση σημαντικὲς πηγές εἶναι οἱ εὐχαριστιακὲς Ἐναφορὲς τοῦ ἁγίου Μάρκου, τοῦ εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος, ἡ ἐπὶ τῷ ὀνόματι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου φερομένη (τελεῖται στὴν κοπτικὴ Ἐκκλησία κατὰ τίς Δεσποτικὲς ἑορτές³¹) καί ἡ τοῦ παπύρου *Der-Balyzeh* (5ος-6ος αἰ.).

Ἐάν μελετήσουμε μὲ προσοχὴ ἀντιπροσωπευτικὰ κείμενα Ἐναφοῶν τῶν δύο οἰκογενειῶν, παρατηροῦμε μικρὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴ σειρά τῶν τελουμένων. Ἡ Συριακὴ οἰκογένεια χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο σχεδιάγραμμα: Διάλογος λειτουργοῦ-λαοῦ / πρῶτο τμῆμα εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦς / ἐπινίκιος ὕμνος / δεύτερο τμῆμα εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦς / διήγηση περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου / ἀνάμνηση καί ἐπίκληση / εὐχὲς γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν / Δίπτυχα. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ οἰκογένεια, ἀντιθέτως, ἐμφανίζει τὸ ἀκόλουθο σχεδιάγραμμα: Διάλογος λειτουργοῦ-λαοῦ / πρῶτο τμῆμα εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦς, τὸ ὁποῖο διακόπτεται ἀπὸ τὰ Δίπτυχα καί συνεχίζεται ἡ εὐχὴ / ἐπινίκιος ὕμνος / δεύτερο τμῆμα εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦς / διήγηση περὶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου / ἀνάμνηση καί ἐπίκληση. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι, ἡ θέσις ἀναγνώσεως τῶν Διπτύχων (στὴν ἀλεξανδρινὴ παράδοση παρεμβάλλονται μετὰ τῆς εὐχαριστηρίου εὐχῆς καί τοῦ ἐπινικίου ὕμνου³²) εἶναι ὁ σημαντικότερος παράγοντας διαφοροποιήσεως τῶν δύο οἰκογενειῶν³³.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἅς προστεθεῖ ἡ ἐπισήμανση ὅτι, ἡ εὐχαριστιακὴ Ἐναφορὰ ἀπετέλεσε -εὐθύς ἐξ ἀρχῆς- τὸν παράγοντα διακρίσεως τῆς χριστιανικῆς Εὐχαριστίας ἀπὸ τὴν ὁποιαδῆπο-

τε ἀντίστοιχη ἐβραϊκὴ λειτουργικὴ πράξη. Ἐναφερόμαστε, δηλαδή, στό σοβαρό θέμα πού ἀπασχόλησε τήν ἱστορικολειτουργικὴ ἔρευνα περί τῆς «ἐβραϊκῆς ταυτότητας» τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου τοῦ Κυρίου³⁴, γιά νά καταλήξουμε στή διαπίστωση ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφοῦς ὑπῆρξε ἡ κατάλυση οἰουδήποτε δεσμοῦ μέ τό ἐβραϊκό *chabûrah* (τό «δείπνο τῶν φίλων»)³⁵.

Τά πρῶτα στάδια ἐξελίξεως τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφοῦς χαρακτηρίζονται ἀπό τό σύνδεσμο τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως μέ τίς Ἀγάπες. Τά προβλήματα, τά ὅποια ἐπισημαίνονται ἤδη ἀπό τόν ἀπόστολο Παῦλο γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου³⁶, ὀδήγησαν ἀρκετά ἐνωρίς (πιθανόν περί τά τέλη τοῦ 1ου αἰ.) στό διαχωρισμό τῆς Εὐχαριστίας ἀπό τίς Ἀγάπες³⁷, ἄν καί οἱ ἐρευνητές συμφωνοῦν ὅτι ἡ εὐχή τῆς Ἐναφοῦς στήν περί τά τέλη τοῦ 1ου - ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. χρονολογούμενη *Διδαχή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων* ἀποτελεῖ κείμενο συνδεόμενο ἄμεσα μέ τίς Ἀγάπες³⁸. Ἡ Εὐχαριστιακὴ Ἐναφορά ἀκολουθεῖ μετά τήν ἀνάγνωση μιᾶς ἀποστολικῆς ἐπιστολῆς, τά δέ πρωτογενεῖς τῆς στοιχεῖα ἦσαν ἡ εὐχαριστήρια προσευχή, οἱ ἰδρυτικοὶ λόγοι τοῦ Μυστηρίου καί ἡ Μετάληψη. Τό κείμενο τῆς εὐχαριστιακῆς εὐχῆς δέν ἦταν σταθερό, ἐφόσον ἐπικρατοῦσε ἡ ἐλεύθερη ἔμπνευση³⁹, ἐνῶ ὡς σημαντικές παράμετροι γιά τήν ἐξέλιξη τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφοῦς θά πρέπει νά χαρακτηρισθοῦν ἡ μεταφορά τῆς συνάξεως ἀπό τίς ἐσπερινές στίς πρωϊνές ὥρες⁴⁰, ὁ καθορισμός τῶν τάφων τῶν μαρτύρων ὡς τόπου τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας, ἡ περί τά τέλη τοῦ 1ου αἰ. πρόσθεση τοῦ Ἐπινικίου ὕμνου στήν εὐχαριστιακὴ Ἐναφορά (μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος Ρώμης⁴¹) καί ἡ περί τά μέσα τοῦ 2ου αἰ. πρώτη μνεῖα εὐχῆς ἐπικλήσεως (μαρτυρία Ἰουστίνου, τοῦ φιλοσόφου καί μάρτυρος⁴², ὁ ὁποῖος παρέχει καί τό

πρῶτο σχεδιάγραμμα τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφοῦς, ἐνῶ ἔχει προηγηθεῖ ἡ παράθεση τοῦ κειμένου τῶν εὐχῶν στή *Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*⁴³). Ἡ περί τίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. χρονολογούμενη Ἐποστολικὴ Παράδοσις τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης παρέχει πλέον ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφοῦς, ἡ ὁποία περιέχει εἰσαγωγικό διάλογο, εὐχή εὐχαριστίας, διήγηση περί τῆς συστάσεως τοῦ Μυστηρίου, ἀνάμνηση, ἐπίκληση καί ἐπιλογική δοξολογία⁴⁴.

Μετά τίς δύο πρῶτες οἰκουμενικές συνόδους, τὰ μεγάλα δογματικά προβλήματα ἀποτυπώνονται στά κείμενα τῶν εὐχαριστιακῶν Ἐναφοῦν, στά ὁποῖα πλέον καταχωρίζεται συμπυκνωμένη ἡ χριστολογία καί πνευματολογία τῆς Ἐκκλησίας⁴⁵. Πρώτη μαρτυρία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ εὐχή τῆς Ἐναφοῦς στό *Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος*⁴⁶, στήν ὁποία διαδηλώνεται ὅλη ἡ περί Λόγου ἀντιαιρεϊανική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας⁴⁷. Ἡ ἔρευνα καταδεικνύει ὅτι, ἡ ἀντιαιρεϊτική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καταγράφεται κυρίως στους ἐπιλόγους τῶν εὐχῶν τῆς Θείας Λειτουργίας, γενικότερον, καί τῆς Ἐναφοῦς εἰδικότερον⁴⁸. Τήν ἐποχή αὐτή, στό κείμενο τῆς εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦς ἀρχίζει νά παρουσιάζεται ἔντονα τό ἀπολυτρωτικό ἔργο τοῦ Κυρίου, μέ κορύφωση τήν παράδοση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας⁴⁹. Ὁ τονισμός τοῦ ἀναμνητικῶν χαρακτήρα τοῦ ἀπολυτρωτικῶν ἔργου τοῦ Κυρίου στίς Ἐναφορές τοῦ 4ου αἰ. ὁδήγησε ἀπό τήν ἀνάμνηση τῆς Ἐναφοῦς τοῦ Ἰππολύτου⁵⁰ στήν ἀνάμνηση τοῦ «*σταυροῦ, τοῦ πάθους, τῆς τριήμερου ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανούς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς Δευτέρας καί ἐνδόξου πάλιν Παρουσίας*»⁵¹.

Ὁ 4ος αἰ. χαρακτηρίζεται ἀπό τήν τελική διαμόρφωση τοῦ κειμένου τῶν εὐχῶν κατά τήν εὐχαριστιακὴ Ἐναφορά. Ἡ

μαρτυρία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὸν Ἐπιτάφιο λόγο του πρὸς τὸ Μ. Βασίλειο ὅτι, ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας συνέγραψε «διατάξεις εὐχῶν»⁵², ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωση τῆς τελικῆς αὐτῆς διαμορφώσεως. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄγραφη παράδοση τῶν εὐχῶν τῆς Ἄναφορᾶς στὴ δημιουργία σταθεροῦ κειμένου πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μ. Βασίλειο, ὁ ὁποῖος διερωτᾶται: *Τὰ τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τοῦ ἄρτου τῆς Εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς εὐλογίας τίς τῶν ἀγίων ἐγγράφως ἡμῖν κατατέλλοιπεν*⁵³, καὶ προσθετεῖ ὅτι, *καὶ προλέγομεν καὶ ἐπιλέγομεν ἕτερα, ὡς μεγάλην ἔχοντα τὴν ἰσχύν, ἐκ τῆς ἀγράφου διδασκαλίας παραλαβόντες*⁵⁴. Εἶναι, ἐπομένως, σαφές ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος κατέγραψε τὴν πρὸ αὐτοῦ ἄγραφη παράδοση. Ἡ ἐποχὴ του, ἄλλωστε, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη δημιουργικότητα περὶ τὴν Λατρεία, μᾶς εἶναι δέ γνωστά τὰ λειτουργικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἰδίου⁵⁵.

Τὸ γεγονός ὅτι μετὰ τὸν 4ο αἰ. ἰσχύει σταθερὸ κείμενο τῆς εὐχαριστιακῆς Ἄναφορᾶς πιστοποιεῖται μέσα ἀπὸ τίς περιπτώσεις παραθέσεως τμημάτων τοῦ συγκεκριμένου κειμένου σὲ μεταγενέστερες μαρτυρίες, ὅπως ἡ τοῦ Φαύστου τοῦ Βυζαντίου (ἀρχές 5ου αἰ.) στὸ ἔργο του *Ἱστορία τοῦ Ἀρμενικοῦ ἔθνους*⁵⁶ καὶ τοῦ ἐκ Σκυθίας διακόνου Πέτρου στὴν περὶ τὸ 520 μ.Χ. συγγραφεῖσα ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Φουλγέντιο Φερράνδο⁵⁷. Ἡ μαρτυρία τοῦ 32ου κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (692 μ.Χ.) ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος «παρέδωσε ἐγγράφως τὴ μυστικὴ ἱερουργία»⁵⁸, ἀποτυπώνει ἐναργέστατα τὴν ἐξέλιξη τοῦ κειμένου τῆς εὐχαριστιακῆς Ἄναφορᾶς ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἔμπνευση στὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση καὶ πιστοποιεῖ ὅτι, οἱ εὐχὲς τῆς Ἄναφορᾶς στὴ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου ἀποτελοῦν τμημα τοῦ ἀρχικοῦ πυρῆνα τῆς κατὰ τὸν 4ο αἰ. συγγραφείσας Λειτουργίας⁵⁹. Ἡ ὑπαρξη, ἄλλωστε, τοῦ ἐπινικίου

ὕμνου στή Λειτουργία ἀπό τά τέλη τοῦ 1ου αἰ. ἀπετέλεσε κατὰ τόν 4ο αἰ. τό εἰσαγωγικό θέμα τῆς καταγεγραμμένης πλέον εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦ («Ἄξιον καί δίκαιον Σέ ὕμνεῖν...»)⁶⁰. Στό σημεῖο αὐτό ἄς τονισθεῖ ὅτι δύο σημαντικές μελέτες τοῦ παρελθόντος - αὐτή τοῦ Dom B. Capelle⁶¹ περί τῆς Ἐναφοῦ τοῦ Μ. Βασιλείου καί ἡ τοῦ ἀειμνήστου μητροπολίτου Εὐδοκιάδος Γεωργίου Wagner⁶² περί τῆς ἀντιστοίχου τοῦ Χρυσσοστόμου - κατοχύρωσαν πλήρως τήν ἄμεση σχέση τῶν δύο εὐχαριστιακῶν Ἐναφοῶν μέ τούς συγγραφεῖς τους.

Οἱ δύο κυριότερες ἐν χρήσει στήν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία εὐχαριστιακές Ἐναφορές εἶναι ἡ τοῦ Μ. Βασιλείου καί Ἰ. Χρυσσοστόμου. Ἡ παράλληλη μορφολογική μελέτη τῶν δύο Ἐναφοῶν ὀδηγεῖ στίς ἀκόλουθες διαπιστώσεις:

(α) Ὁ διάλογος τοῦ ἱερουργοῦντος μέ τό λαό εἶναι κοινός.

(β) Ἡ διαφορά στό τμήμα τῆς εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦ πρό τοῦ ἐπινικίου ὕμνου συνίσταται κυρίως στήν ἐκτενέστερη ἀνάπτυξη τῆς βασιλειανῆς Ἐναφοῦ τοῦ θέματος τῶν ἐπουραίων δυνάμεων.

(γ) Στό τμήμα τῆς εὐχῆς μετά τόν ἐπινίκιο ὕμνο, τό βασιλειανό κείμενο ἐμφανίζει μιὰ περισσότερο ἀνεπτυγμένη θεολογία σέ σχέση μέ τό χρυσοστομικό. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ Ἐναφορά τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναπτύσσει μιὰ ἐκτεταμένη χριστολογία⁶³.

(δ) Στό τμήμα τῆς ἀναμνήσεως τά δύο κείμενα συγκλίνουν ἐκ νέου.

(ε) Οἱ ἐπικλήσεις ἐμφανίζουν μιὰ ἀκόμη μορφολογική διαφορά: στό βασιλειανό κείμενο ἡ μεταβολή μνημονεύεται πρῖν ἀπό τή σφράγιση τῶν Δώρων («εὐλοῦνσαι», «ἀγιάσαι», «ἀναδειξαι⁶⁴»), ἐνῶ στό χρυσοστομικό μνημονεύεται μετά τή σφράγιση.

(στ) Στὰ Δίπτυχα τὰ δύο κείμενα συμπορεύονται ἕως τῆ μνεΐα τῶν «βασιλέων» καὶ τῶν «ἀρχόντων». Ἐκεῖ τὸ χρυσοστομικὸ κείμενο σταματᾷ, ἐνῶ τὸ βασιλειανὸ συνεχίζεται, ἀναπτύσσοντας περισσότερο τὰ σχετικὰ μέ τούς ἄρχοντες αἰτήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ αἰτήματα περὶ τοῦ λαοῦ, περὶ τῶν ἐν ἀνάγκαις εὐρισκομένων, τῶν νοσοῦντων κ.τ.λ.

ζ) Στὸ τμήμα μετὰ τὴν ἐκφώνηση «Καὶ ὧν ἕκαστος κατὰ δianoian...», τὸ βασιλειανὸ κείμενο εἶναι καὶ πάλι ἐκτενέστερο, ἢ δὲ ἐπέκτασή του (σέ σχέση μέ τὸ χρυσοστομικὸ) συνίσταται στὴν ἀνάπτυξη ὀρισμένων αἰτημάτων.

Οἱ εὐχαριστιακὲς Ἐναφορὲς τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἐμφανίζουν πλουσιότερα καὶ ὀλοκληρωμένα θεολογικὰ στοιχεῖα σέ σχέση μέ τίς ἀρχαιότερες Ἐναφορὲς τῶν τεσσάρων πρώτων αἰώνων: χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ σύνθεση ἀποφατικῆς καὶ καταφατικῆς θεολογίας («Σὺ γάρ εἶ Θεὸς ἀνεκφραστός... αἰεὶ ὧν...»), ἀπὸ τὴ διεύρυνση τῆς προσφωνήσεως τοῦ Θεοῦ Πατέρα μέ τὴν προσφώνηση καὶ τῶν δύο ἄλλων Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος («... σὺ καὶ ὁ μονογενὴς σου Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα σου τὸ Ἅγιον...»), ἀπὸ τὴν πρόσθεση τῆς εὐχαριστίας γιὰ τὴ δημιουργία μέ βάση τὸν ἐπινίκιο ὕμνο, ἀπὸ τὴ διπυρυμένη ἀνάμνηση, ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ καθαγιαστικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐπικλήσεως καὶ ἀπὸ τὴ δημιουργία νέου τύπου δοξολογιῶν, στίς ὁποῖες τονίζονται ἡ ἰσοτιμία τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος⁶⁵.

Τὰ τμήματα τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφορᾶς ἐμφανίζουν διαφορετικὲς ρίζες. Ὁ εἰσαγωγικὸς διάλογος τοῦ ἱεουργοῦντος μέ τὸ λαὸ θά μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «εὐχαριστιακὸ προοίμιο», ἀποτελεῖ δὲ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ λειτουργικὴ πράξη τῶν διαλόγων μεταξὺ τοῦ προεστῶτος καὶ τῆς συνάξεως⁶⁶. Στίς Ἐκκλησίες τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως - καὶ

στήν ἐξ αὐτῆς προελθοῦσα βυζαντινὴ παράδοση - ἐπεκράτησε ὁ τύπος τοῦ Β' Κόρ. 13, 13 («Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ...»), ἐνῶ στίς ὑπόλοιπες παραδόσεις -κυρίως δέ στήν Ἱεροσολυμιτικὴ- διασώθηκε ἡ σειρά τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος⁶⁷. Ὁ ἐν λόγῳ διάλογος, ἐπομένως, εἶναι ἀρχαιότατο στοιχεῖο τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς⁶⁸, δέν θά πρέπει δέ νά παραθεωρεῖται τό γεγονός ὅτι ἡ προτροπή τοῦ διαλόγου «Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας» παραπέμπει στήν ἔννοια τοῦ «ἀνα-φέρειν» τὴν προσευκὴν, δηλαδή στήν ἔννοια τῆς «Ἀναφορᾶς», ἡ ὁποία νοηματοδότησε ὁλόκληρο τό ἐν λόγῳ τμῆμα τῆς Θείας Λειτουργίας⁶⁹.

Ἡ εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς εἶναι ἐνιαῖο κείμενο, τό ὁποῖο διακρίνεται σέ δύο τμήματα λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τοῦ ἐπινικίου ὕμνου. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀρχαιότερου τμήματος τῆς Ἀναφορᾶς ἀπό τό ὁποῖο ἔλαβε τόν τίτλο τό ὄλο Μυστήριον (Θεῖα Εὐχαριστία), δεδομένου ὅτι τό πρῶτο τμῆμα τῆς εὐχῆς ἔχει εὐχαριστήριον χαρακτῆρα καί ἀποτελεῖ προέκταση τῆς προτροπῆς τοῦ διαλόγου «Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ». Τό δεύτερο τμῆμα τῆς εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς χαρακτηρίζεται ἀπό τὴν παράθεση ὅλων τῶν παραμέτρων τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου⁷⁰. Τό σχέδιο αὐτό κορυφώνεται μέ τὰ γεγονότα τοῦ Πάθους, γι' αὐτό καί ἡ εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς καταλήγει στήν παράδοση τοῦ Μυστηρίου ἀπό τόν Κύριον κατὰ τό Μυστικὸ Δεῖπνον. Στίς Λειτουργίες τῆς Ἀνατολῆς τὰ σχετικὰ μέ τό Μυστικὸ Δεῖπνον στή διήγηση τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς συνοδεύονται ἀπό προσθῆκες ὡς πρὸς τό βιβλικὸ κείμενο, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὅτι ὁ Κύριος ἔλαβε τόν ἄρτον «ἐν ταῖς ἀγίαις αὐτοῦ καὶ ἀχράντοις καὶ ἀμωμήτοις χερσίν» (Ἀναφορά Χρυσοστόμου), ὅτι «ἐκέρασε» τό ποτήριον «ἐξ οἴνου καὶ ὕδατος» (Ἀναφορά Ἰακώβου), ὅτι

«ἐγεύθη» τοῦ ποτηρίου πρὸ τῆς διαδόσεως (ἀλεξανδρινὴ Ἀναφορά Βασιλείου), ὅτι οἱ Μαθητές εἶναι «οἱ ἅγιοι Μαθηταὶ καὶ Ἀπόστολοι» (βυζαντινὴ Ἀναφορά Βασιλείου), ὅτι «ἠγίασε» τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο καὶ ὅτι «ἐπλησε πνεύματος ἁγίου» τὰ διαδοθέντα (Ἀναφορά Ἰακώβου)⁷¹.

Τὸ τμήμα τῆς «ἀναμνήσεως», τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ τούς ἰδρυτικούς λόγους τοῦ Μυστηρίου, συνιστᾷ ὡς πρὸς τὴν ἔρμηνεία του τὸ δυσκολότερο ἴσως τμήμα τῆς Ἀναφορᾶς, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δέν παραπέμπει σὲ ἀναπόληση παρωχημένων γεγονότων ἀλλὰ στὴν παρουσία τοῦ Κυρίου στό παρόν⁷². Ἡ θεολογία τῆς θείας Εὐχαριστίας ὀφείλει πολλὰ στὴν κατάδειξη τῆς βαθύτερης ἐννοίας τοῦ ἀναμνητικοῦ χαρακτῆρα τῆς Λειτουργίας⁷³. Ἡ ἐπὶ κληση, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ, συνιστᾷ κί' αὐτὴ τὴ σημαντικότερη ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Πνευματολογίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτή, ἀποτελεῖ μονομέρεια ἡ θεώρηση τῆς ἐπικλήσεως ὡς ἀποτελέσματος τῶν ἀντιαιρετικῶν ἀγώνων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπὶ κληση εἶναι ἀρχαιότατο στοιχεῖο τῆς λειτουργικῆς θεολογίας, ἐπὶ τοῦ θέματος ὅμως αὐτοῦ ἀπαιτοῦνται χρονικὲς προδιαγραφές ἐιδικῆς μελέτης.

Οὕτως ἢ ἄλλως, τὰ ἐπιμέρους θεολογικὰ θέματα τῶν τμημάτων τῆς Ἀναφορᾶς εἶναι ἀδύνατο ἔστω καὶ νά καταγραφοῦν στὰ πλαίσια μιᾶς εἰσγηήσεως. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πρώτων αἰώνων, ἤδη, παρέχει πολλές σχετικὲς μετὰ τὸ θέμα μαρτυρίες, ἐκάστη τῶν ὁποίων θά ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερα μνεία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ περὶ τῆς θεολογίας τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς στους βυζαντινοὺς ὑπομνηματιστές τῆς θείας Λειτουργίας (Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως, Θεόδωρο Ἀνδίδων, Νικόλαο Καβάσιλα, Συμεὼν Θεσσαλονίκης). Ἡ ἱστορία καὶ θεολογία τῆς Ἀνα-

φορᾶς θά ἀπαιτοῦσε, ἐπίσης, ἐνδελεχὴ μελέτη τῆς ἀπό τοῦ 8ου αἰ. ἀρχομένης χειρογράφου εὐχολογιακῆς παραδόσεως. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τομεῖς θεολογικῆς ἔρευνας ἔχουν γνωρίσει ἤδη λαμπρὲς μελέτες καὶ ἀναμένουν περαιτέρω διερεύνηση. Στά πλαίσια τῆς παρούσης εἰσηγήσεως «ποιούμεθα» ἀπλῶς «μνεῖαν» ὄλων αὐτῶν, διότι ἀφενὸς εἶναι ἀδύνατον χρονικῶς νά ὑπεισέλθουμε ἔστω καὶ σέ γενικοῦ τύπου ἐπισημάνσεις, ἀφετέρου ὅμως θά πρέπει νά γνωστοποιεῖται τό εὖρος τῆς περὶ τὴν εὐχαριστιακὴ Ἐναφορὰ ἔρευνας.

Θά ἦταν παράλειψη ἐάν δέν ἐθίγετο ἓνα, τουλάχιστον, σημαντικό τελετουργικὸ ζήτημα σχετικὸ μέ τὴν εὐχαριστιακὴ Ἐναφορὰ: αὐτὸ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν τῆς. Σέ παλαιότερη ἔρευνα μεγάλου ἀριθμοῦ χειρογράφων εὐχολογιῶν τῆς περιόδου 8ου-14 αἰ.⁷⁴, εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νά ἐπισημάνουμε συμπερασματικῶς τὰ ἀκόλουθα: τόσον ἡ εὐχή τῆς Ἐναφορᾶς, ὅσον καὶ τὰ εὐχολογιακὰ τμήματα τῆς ἀναμνήσεως, τῆς ἐπικλήσεως καὶ τῶν Διπτύχων δέν μαρτυροῦν - στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία - τὸν τρόπο ἀναγνώσεώς τους, ἀλλὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἔνδειξη περὶ ἐκφωνήσεως τοῦ ἐπιλόγου τους. Παρόμοιες περιπτώσεις μελετήθηκαν σέ πολλές εὐχές τῶν χειρογράφων εὐχολογιῶν, στά ὁποῖα ἐάν μὲν ὀλόκληρη ἡ εὐχή ἐκφωνεῖται ἢ ἀναγινώσκεται μυστικῶς, τοῦτο ἐμφαίνεται σαφῶς. Οἱ περιπτώσεις, ὅμως, τῶν εὐχῶν χωρὶς ἔνδειξη περὶ τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως, ἀλλὰ μέ τὴν ἔνδειξη ἐκφωνήσεως τοῦ ἐπιλόγου, δηλώνουν ὅτι ὁ τρόπος ἀναγνώσεώς τους δέν ἦταν οὔτε ἔκφωνος (δηλαδή μέ ἡχηρὴ καὶ μελωδικὴ φωνή) οὔτε μυστικός (δηλαδή σιωπηλὴ ἀνάγνωση, τρόπος τὸν ὁποῖο ἀείμνηστος θεολόγος ἀπεκάλεσε «παντελῆ μουγκαμάρα»).

Ὁ ἐνδιάμεσος - μεταξύ ἐκφώνου καὶ μυστικοῦ - τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στήν πληθὴ τῶν μελετηθέντων χειρογράφων εὐχολογίων εἶναι ὁ «εἰς ἐπήκοον», δηλαδή ὁ χαμηλόφωνος, ὁ ἀποπνέων τὴν ἱερότητα τῶν λεγομένων καὶ τῶν τελουμένων. Ἡ μελέτη τῆς χειρογράφου εὐχολογιακῆς παραδόσεως ἀπεκάλυψε περίπου δεκαπέντε διαφορετικὲς περιπτώσεις τρόπου ἀναγνώσεως, ἡ ποικιλία τῶν ὁποίων συνίσταται στή χροιά τῆς φωνῆς τοῦ ἱερουργοῦντος, στό ἐάν ἡ εὐχὴ ἀκούεται περισσότερο ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες καὶ ὀλιγότερο ἀπὸ τὸ λαὸ ἢ στό ἐάν ὑπάρχει κάποια φωνητικὴ ἐπικάλυψη ἀπὸ τίς διακονικὲς αἰτήσεις. Σέ ὅλες, ὅμως, τίς περιπτώσεις τὸ συμπέρασμα εἶναι σαφές: οἱ εὐχές ἀκούγονται (δηλαδή οὔτε ἐκφωνοῦνται, οὔτε ἀναγινώσκονται μυστικῶς), ἐκφωνοῦνται ὅμως οἱ ἐπίλογοί τους ὡς δοξολογικὲς κατακλειδες, οἱ ὁποῖες πρέπει νά ἀναγνωσθοῦν μέ «λαμπρὴ φωνή» (ὅπως ἐπεξηγοῦν τὸ «ἐκφώνως» ἀρκετὰ χειρόγραφα εὐχολογία). Αὐτό, ἐπομένως, ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ διαφορετικὰ τμήματα τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς.

Τὸ συμπέρασμα αὐτό, ὅμως, δέν συνάγεται μόνο ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς χειρογράφου εὐχολογιακῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τῆς φιλολογικῆς ἐνότητας τοῦ κειμένου, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀναμνήσεως ἕως καὶ τὸ «Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας...». Τὸ κείμενο παρουσιάζει - σέ ὅλη τὴ χειρόγραφη παράδοση - μιὰ ἐνότητα, ἡ ὁποία στή σημερινὴ μορφή του πλήττεται τόσο ἀπὸ τὴ μετατροπὴ τῆς μετοχῆς «προσφέροντες» στό ρηματικὸ τύπο «προσφέροντες», ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν προσθήκη τῆς φράσεως «ἔτι προσφερόμενος σοὶ τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀναίμακτον λατρείαν καὶ παρακαλοῦμεν καὶ δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν». Τὸ κείμενο, ὅμως, τῆς χειρογράφου παραδόσεως παραθέτει τίς χρονικὲς μετοχές («μεμνημένοι τοίνυν...

σοί προσφέροντες), γιά νά καταλήξει στήν κυρία πρόταση («Σέ ύμνοῦμεν...»), στό τέλος τῆς ὁποίας ἀναγγέλλεται τό ἐπικλητικό αἴτημα («... καί δεόμεθά Σου ὁ Θεός ἡμῶν: κατάπεμψον τό Πνεῦμα Σου τό ἅγιον...»). Αὐτή εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ κειμένου τῆς ἀναμνήσεως καί ἐπικλήσεως στήν εὐχαριστιακή Ἐναφορά τῆς χρυσοστομικῆς Λειτουργίας, ἡ ὁποία καί ἐπεκράτησε. Αὐτή ἡ ἐνότητα, ἡ ὁποία ἐπλήγει μέ τίς δύο προαναφερθεῖσες ἀλλοιώσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου, καταδεικνύει ὅτι τό ἐν λόγῳ τμήμα τῆς Ἐναφορᾶς ἀποτελοῦσε ἐνιαῖο κείμενο, ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὁποίου δέν ἦταν δυνατόν νά ἐμφάνιζε παραλλαγές (εἶναι δυνατόν τό κείμενο μιᾶς ἀναγινωσκόμενης εὐχῆς ἄλλοτε νά ἀκούεται καί ἄλλοτε ὄχι). Οἱ ἀλλοιώσεις, ὅμως, ἐπέφεραν μιᾶ διαφορετική φιλολογική δομή, μέ ἀπέλεσμα νά δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις διαφορετικῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ τρόπου ἀναγνώσεως τῶν διαφορετικῶν - πλέον - τμημάτων τῆς εὐχῆς.

Ἡ κριτική ἔκδοση τῆς Λειτουργίας θά ἐπισημάνει καί θά θεραπεύσει παρόμοια προβλήματα, ἐάν βεβαίως πραγματοποιηθεῖ τέτοια ἔκδοση (φοβοῦμαι ὅτι δέν ἐννοοῦμε ὅλοι τό ἴδιο ὅταν ἀναφερόμεθα σέ κριτική ἔκδοση) καί ἐάν μετά τήν πραγματοποίησή της οἱ ἔχοντες τήν εὐθύνη τῆς λειτουργικῆς τάξεως στήν Ἐκκλησία (ἀλλά καί τήν γνώση γιά νά καταδεικνύουν αὐτή τήν τάξη) ἀποφασίσουν νά ὑποστοῦν τήν ὀξύτητα τῶν ἐκ τινός ἡμιμαθείας προερχομένων ἀντιδράσεων.

Ἡ διαμέσου τῆς εὐχαριστιακῆς Ἐναφορᾶς μαρτυρία τῆς πίστεως, ὅπως καί αὐτή τῶν βαπτισματικῶν ὁμολογιῶν καί τῶν συμβόλων Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως, χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ ἐνότητα ἐκφράσεως. Τοιοῦτοτρόπως, μέσα ἀπό τίς εὐχές τῆς Ἐναφορᾶς τίθεται ἡ βάση γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐκκλησιολογίας καί μιᾶς θεολογίας τῶν Μυστηρίων καί τῆς

λατρείας γενικῶς. Αὐτός ὁ «θησαυρός ἡμῶν» εὐρίσκεται (γιὰ νὰ δανεισθοῦμε τὴν παύλεια ἔκφραση) *ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσιν, ἵνα ἢ ὑπερβολὴ τῆς δυνάμεως ἢ τοῦ Θεοῦ καὶ μὴ ἐξ ἡμῶν* (Β΄ Κορ. 4,7). Ἡ ἱστορία καὶ θεολογία τῆς ὀρθοδόξου λατρείας, ὡς κῶροι ἔρευνας καὶ ἐντρυφύσεως, θά συνεχίσουν νὰ ἀποκαλύπτουν τοὺς θησαυροὺς, οἱ ὁποῖοι ἀντανακλοῦν αὐτὴ τὴν «ὑπερβολή» τῆς θεϊκῆς δυνάμεως. Ἡ εὐχαριστιακὴ Ἀναφορά μᾶς προσκαλεῖ στὴν ἀνακάλυψη ἐνός παρόμοιου θησαυροῦ, ἕως ἐκεῖ ὅπου ἐπιτρέπει ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ ἢ ἕως ἐκεῖ ὅπου δέν μᾶς κωλύει ἡ ἀμαρτωλότητά μας. Ὁ ἐν ἀγίοις πατὴρ ἡμῶν Βασίλειος ὁ Μέγας ἐπεξήγησε γλαφυρότατα τὴν ἀλήθεια αὐτὴ περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας, στὴν ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ σκευοφυλακίου: *Ἦνυσται καὶ τετέλεσται, ὅσον εἰς τὴν ἡμετέραν δύναμιν, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν, τό τῆς σῆς οἰκονομίας μυστήριον.* Ἔως ἐκεῖ μᾶς ἐπέτρεψε ὁ «ἐρχόμενος» νὰ τὸν βιώνουμε, «καταγγέλοντας τό θάνατό του» *ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ* (Α΄ Κορ. 11, 26).

Παραπομπές

1. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Αί τρεις Λειτουργίαι κατά τούς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθῆναι, Σωτήρ, 1982², σ. 98, σημ. 28/ Ε. Θεοδώρου, «Ἀναφορά», ΘΗΕ 2(1963), στ. 651/ F. Cabrol, «Anaphore», *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1 (1907), στ. 1898.

2. Η.-J. Schultz, *Ἡ βυζαντινὴ Λειτουργία (Μαρτυρία πίστεως καὶ συμβολικὴ ἔκφραση)*, μτφρ. π. Δ. Τζέρπος, Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 1998, σ. 203.

3. Πρβλ. Ἴ. Κογκούλη - Χ. Οἰκονόμου - Π. Σκαλιτσῆ, *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Θεσσαλονίκη, «Λυδία», 1995, σ. 165 / Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀλεξάνδρεια 1921, σ. 425.

4. Βλ. Ἰερ. Γρηγορίου, *Ἡ θεία Λειτουργία (Σχόλια)*, Ἀθήνα, «Σύναξη», 1982, σ. 280 / W. J. Grisbrooke, «Anaphora», ἐν J.G. Davies, *A new Dictionary of Liturgy and Worship*, London, SCM Press, 1986, σ. 13.

5. Πρβλ. Ἐβρ. 7, 27/13, 15. Βλ. καὶ Α΄ Πέτρ. 2,5.

6. Βλ. περισσότερα ἐν J. Lécuyer, «La théologie de l'Anaphore selon les Pères de l'école d'Antioche», *L'Orient Syrien* 6(IV), 1961, σσ. 385-386.

7. Περὶ τῆς ταυτίσεως τῶν ὄρων «Ἀναφορά» καὶ «προσκομιδὴ» κατὰ τούς πρώτους αἰῶνες, βλ. J. Mateos, *La celebration de la parole dans la liturgie byzantine*, Roma 1971, σ. 179 (*Orientalia Christiana Analecta* 191)/ A. Jacob, *Histoire du formulaire grec de la liturgie de Saint Jean Chrysostome*, Louvain 1968, σ. 473. Τὰ πρὸς θυσία προσφερόμενα δὲν ἦσαν μόνο ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος. Ὅπως μαρτυρεῖ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοση τοῦ Ἱππολύτου Ρώμης, οἱ Χριστιανοὶ «ἀνέφεραν» (προσέφεραν) κατὰ τὴ θεία Λειτουργία λάδι, τυρί καὶ ἐλιές [κεφ. 5 καὶ 6, ἔκδ. B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte*, Münster, Aschendorff, 1963,

σ. 18 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen* 39)]. Σέ μεταγενέστερες ἐποχές, οἱ προσφορές αὐτές ἐτοποθετοῦντο πίσω ἀπὸ τὴν ἀγία Τράπεζα καὶ εὐλογοῦντο μὲ εἰδική εὐχή στοῦ τέλους τῆς Λειτουργίας (βλ. σχετικῶς ἐν G. Dix, *The shape of the Liturgy*, Westminster, Dacre Press, 1952², σ. 78).

8. βλ. σχετικῶς Π. Ἰ. Κουμαριανοῦ, «Πρόθεση, προσκομιδή, προσφορά (ἓνα ξεκαθάρισμα Λειτουργικῶν ὄρων)», *Θεολογία* 70(1999), σ. 492.

9. βλ. σχετικῶς Π. Τρεμπέλα, *Τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 98, σημ. 28/ P. Salaville, «Anaphore», ἐν *Catholicisme*, I, 1948, στ. 507-508.

10. A. Baumstark, *Liturgia Romana e Liturgia dell'Esarcato*, Roma 1904, σ. 39 / F. Cabrol, ὅπ.π., στ. 1899.

11. Πρβλ. L. Duchesne, *Origine du culte Chrétien*, Paris 1908⁴, σσ. 110,179.

12. βλ. A. G. Martimort, *L' Eglise en Prière (Introduction à la Liturgie)*, II, Paris, Descleé, 1983, σ. 108.

13. βλ. σχετικῶς ἐν W. J. Grisbrooke, ὅπ.π., σ. 13.

14. εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ τίτλος αὐτός («*Prex eucharistica*») δόθηκε σ' ἓνα σημαντικότερο ἔργο συλλογῆς ὄλων τῶν εὐχαριστιακῶν Ἀναφορῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Φριμπούργκου στὴν Ἑλβετία [A. Hänggi - I. Pahl, *Prex eucharistica (textus e variis Liturgiis antiquioribus selecti)*, Fribourg (Suisse), Editions Universitaires, 1968 (*Spicilegium Friburgense* 12)].

15. Πρβλ. Μτ. 26, 26-29/ Λκ. 22, 17-20.

16. Πρβλ. Μκ. 14, 22-23.

17. Πρβλ. Λκ. 24, 30-31.

18. βλ. σχετικῶς ἐν X. Léon-Dufour, *Le partage du pain eucharistique selon le Nouveau Testament*, Paris Seuil, 1982, σ. 24.

19. Πρβλ. Α' Κορ. 14, 16· Β' Κορ. 4, 15/9, 12· Ἐφ. 5, 4· Φίλιπ. 4, 6· Κολοσ. 2, 7/4, 2· Α' Θεσ. 3, 9· Α' Τιμ. 2, 1/4, 3 ἐξ· Ἀποκ. 4,9/7,12.

20. Πρόκειται περὶ τῶν Ἐφ. 5, 19-20 καὶ Κολ. 3, 17 (βλ. τὴν ὅλη ἐπιχειρηματολογία ἐν H. Schürmann, «Die Gestalt der urchristlichen Eucharistiefeyer», *Ursprung und Gestalt. Erörterungen und Besinnungen zum N.T.*, Düsseldorf, 1970, σ. 88.

21. Διδαχή 9, 1 καί 14, 1, ἔκδ. J. P. Audet, *La Didaché, Instructions des Apôtres*, Paris, Gabalda, 1958, σσ. 234, 240. Εἰδικές μελέτες ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπὸ τῶν R. H. Connoly («Agape and Eucharist in the Didache», *The Downside Review* 55, 1972, σσ. 477-489), M. Dibelius («Die Mahlgebete in Didache», *Zeitschrift für die Neuentestamentliche Wissenschaft* 37, 1938, σσ. 32-41), G. Klein («Die Gebete in der Didache», *Zeitschrift für die Neuentestamentliche Wissenschaft* 9, 1908, σσ. 132-146), P. Ladeuze («L' Eucharistie et le repas communs des fidèles dans la Didaché», *Revue de l' Orient Chrétienne* 7, 1902, σσ. 339-359), E. Mazza («Didaché IV-X. Elementi per una interpretazione eucharistica», *Ephemerides Liturgicae* 92, 1978, σσ. 393-419), R. D. Middleton («The Eucharistic Prayers of the Didache», *The Journal of Theological Studies* 36, 1935, σσ. 259-267), W. Rordorf [«Les prières eucharistiques de la Didaché», *Eucharistie d' Orient et d' Occident*, t.I, Paris 1970, σσ. 64-82 (*Lex Orandi* 45)], Th. Schermann («Die Gebete im Didache, c. 9 und 10», *Festschr.-Knöpfel*, München 1907, σσ. 225-239) καί T.J. Talley («De la «Berakah» à l' eucharistie», *La Maison-Dieu* 125, 1976, σσ. 22-28).

22. Ἐφεσ. 13, 1/Φιλαδ. 4, 1/Σμυρν. 7, 1 καί 8, 1, ἔκδ. ἐν *Sources Chrétiennes* 10, 1951, σσ. 83, 142-145, 160 ἔξ., 162 ἔξ. Εἰδικές μελέτες ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπὸ τῶν M. Jourjon («Textes eucharistiques des Pères anténicéens», ἐν R. Didier, *L' Eucharistie. Le sens des sacrements*, Lyon, Profnac, 1971, σσ. 98-100) καί R. Johanny, [«Ignace d'Antioche», *L' Eucharistie des premiers chrétiens*, Paris, Beauchesne, 1976, σσ. 53-74 (*Le point Théologique* 17)].

23. Α' Ἀπολογία 1, 66, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σ. 197. Εἰδικές μελέτες ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπὸ τῶν O. Casel («Die Eucharistielehre des hl. Justinus Martyr», *Der katholik* 94, 1917, σσ. 153-156, 243-263, 331-355, 414-435), F.X. Funk (*Die Abendmehselemente bei Justin*, Kirchengeschichte Abendlung I, 1897), M. Jourjon [«Justin», *L' Eucharistie des premiers chrétiens*, Paris, Beauchesne, 1976, σσ. 75-88 (*Le point Théologique* 17)] καί S. Salaville («La Liturgie décrite par Saint Justin et l'epiclése», *Echos d'Orient* 12, 1909, σσ. 129-136, 222-227).

24. Κεφαλαιώδης, ἐν προκειμένῳ, ἡ μελέτη τοῦ G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, Westminster, Dacre Press, 1952², σσ. 48, 61.

25. Τό θέμα ἔτυχε ἐνδελεχοῦς μελέτης ὑπὸ τῶν L. Ligier («L'Hymne christologique de Philippiens 2, 6-11, la liturgie eucharistique et la bénédiction synagogale 'Nishmat kol hay'», ἐν *Studiorum Paolinorum congressus internationalis Catholicus* 1961, Romae 1963, σσ. 1-10), E. Lohmayer, («Kyrios Jesus», *Sitzungsberichte Heidelbergischer Akademie Wissenschaft, Philologische-Historische Klasse*, 1927-1928, n° 4, σσ. 1-89) καὶ Ἰ. Καραβιδόπουλου («Ὁ Χριστολογικὸς Ὕμνος ἐν Φιλιππ. 2, 6-11», *Θεολογία* 34 (1963), σσ. 266-279).

26. Βλ. E. Cabrol, «Anaphore», στ. 1911.

27. Τό πλῆθος τῶν εὐχαριστιακῶν Ἀναφορῶν στίν ἀνατολική Ἐκκλησία περιλαμβάνεται σέ εἰδικές συλλογές, νεώτερη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ προμνημονευθεῖσα τῶν A. Hänggi-I. Pahl στό πανεπιστήμιο τοῦ Φριμπούργου. Ἀπό τίς παλαιότερες συλλογές, ἀξιομνημόνευτες εἶναι οἱ τῶν E. Renaudot [*Liturgiarum orientalium collectio*, Francfort-sur-le-Main 1847² (2 τόμοι)] καὶ F. E. Brightman (*Liturgies Eastern and Western, vol. I, Eastern Liturgies*, Oxford, Clarendon Press, 1896).

28. Βλ. E. Cabrol, «Anaphore», στ. 1900.

29. Βλ. A. Tarby, *La prière eucharistique de l'Eglise de Jérusalem*, Paris, Beauchesne, 1972 (*Théologie historique* 17). Ἔκδ. τῆς Λειτουργίας ὑπὸ B.Ch. Mercier, *La Liturgie de S. Jacques*, ἐν *Patrologia Orientalis* 26, 1946, σσ. 198-222.

30. Βλ. σχετικῶς ἐν I. Rahmani, *Les Liturgies orientales et occidentales*, Beyrouth 1929, σσ. 388, 403, 712/ H. Engberding, «Die syrische Anaphora der zwölf Apostel und ihre Paralleltext», *Oriens Christianus* 12 (1938), σσ. 213-247 / A. Raes, «L'authenticité de la Liturgie byzantine de S. Jean Chrysostome», *Orientalia Christiana Periodica* 24 (1958), σσ. 5-16 / G. Khouri-Sarkis, «L'origine syrienne de l'anaphore byzantine de S. Jean Chrysostome», *L'Orient Syrien* 7(1962), σσ. 3-68.

31. Ἔκδ. ὑπὸ E. Hammerschmidt, *Die Koptische Gregoriananaphora*, Berlin 1957.

32. Βλ. σχετικῶς ἐν Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 106, σμ. 30.

33. Ἐνδελεχῆς μελέτη τοῦ θέματος ὑπό R. Taft, *The Diptychs (A history of the Liturgy of St. John Chrysostom, vol IV)*, Roma, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, 1991 (*Orientalia Christiana Analecta* 238).

34. Ἡ σχετικὴ συζήτηση ἔλαβε διαστάσεις στὶς ἀρχές τοῦ 20 αἰ. Κυρίαρχες ἐπὶ τοῦ θέματος οἱ μελέτες τῶν W.O.E. Oesterley (*Jewish Background of the Christian Liturgy*, London, 1925, σσ. 158-192) καί, κυρίως, τοῦ H. Lietzmann (*Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926).

35. Τὸν ἀνεξάρτητο χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς Εὐχαριστίας (Ἐναφοῦρας) ἔναντι τῶν ἀντιστοίχων ἐβραϊκῶν δεδομένων λειτουργικῆς ὁρολογίας καί πράξεως μελέτησε ὁ H. Cazelles [*L' anaphore et l'ancien Testament», Eucharisties d' Orient et d' Occident*, t.I., (Semaine liturgique de l' Institut Saint Serge), Paris, Cerf, 1970, σσ. 11-21 (*Lex Orandi* 46)]. Σχετικὲς καί οἱ διαπιστώσεις τοῦ Π. Τρεμπέλα (*Ἀρχαὶ καὶ χαρακτῆρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθῆναι, Σωτήρ, 1993², σσ. 52-57) καθὼς καί τοῦ L. Ligier [*«Autour du sacrifice eucharistique. Anaphores orientales et anamnèse juive de kippur»*, *Nouvelle Revue Théologique* 82 (1960), σσ. 40-55].

36. Α' Κορ. 11, 17 ἔξ.

37. Βλ. περισσότερα ἐν G. Dix, ὅ.π.π., σσ. 96 ἔξ.

38. Βλ. τίς σχετικὲς ἀπόψεις ἐν E. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1993, σσ. 173-183.

39. Ὁ Ἰουστίνος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ «προεστώς» ἀναπέμπει τὴν εὐχή τῆς Ἐναφοῦρας «μέ ὅση δύναμις ἔχει» [*Α' Ἀπολογία*, 67, 5, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σ. 243 (18-19)].

40. Βλ. σχετικῶς τὴ μελέτη τοῦ Α. Καλυβόπουλου, *Χρόνος τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν μελετῶν, 1982, σσ. 151 ἔξ.

41. *Λέγει γάρ ἡ γραφή* «Μύρια μυριάδων παρειστήκεισαν αὐτῷ, καὶ χίλια χιλιάδων ἐλειτούργουν αὐτῷ, καὶ ἐκέκραγον· Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ κτίσις τῆς δόξης αὐτοῦ». Καὶ ἡμεῖς οὖν ἐν ὁμοιοῖα ἐπὶ τὸ αὐτῷ συναχθέντες τὴ συνειδήσει, ὡς ἐξ ἐνός στόματος βοήσωμεν πρὸς αὐτόν ἐκτενῶς εἰς τὸ μετόχους ἡμᾶς γενέσθαι τῶν μεγάλων καὶ ἐνδόξων ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ [*Α' Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους*, 34,

6-7, ἔκδ. Κ. Μπόνη, Ἀθήναι 1973, σ. 154 (12-19). Εἰδικὴ μελέτη ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπὸ W. C. Van Unnik, «I Clem. 34 and the Sanctus», *Vigiliae Chritiannae* 5 (1951), σσ. 204-248.

42. Α' Ἀπολογία, 65, 3, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σ. 197 (20-23).

43. Διδαχὴ 9 καὶ 10, ἔκδ. J. P. Audet, *La Didaché, Instructions des Apôtres*, Paris, Gabaldda, 1958, σσ. 234(11)-236(9).

44. Ἀποστολικὴ Παράδοσις 4, ἔκδ. B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte*, Münster, Aschendorff, 1963, σσ. 10-17 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen* 39). Βλ. σχετικῶς καὶ W. J. Grisbrooke, ὄπ.π., σ. 14.

45. Βλ. σχετικῶς Schultz, ὄπ.π., σσ. 206 ἐξ.

46. ΙΓ', *Εὐχὴ προσφύρου Σεραπίωνος ἐπισκόπου*, ΒΕΠΕΣ 43, 1971, σσ. 76(6)-98(3). Ἡ μαρτυρεία τοῦ Σεραπίωνος εἶναι ἡ πρώτη εὐχολογιακοῦ χαρακτήρα. Ἡ ἐπίκληση τοῦ Λόγου, ὅμως, μαρτυρεῖται σέ προγενέστερους τοῦ Σεραπίωνος ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ὠριγένης (*Εἰς τό κατά Ματθαῖον* 11, PG 13, 948D. 949 AB/ *Εἰς τό Λευιτικόν* 9, 10, PG 12, 523) καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (*Παιδαγωγός* 2, 2, PG 8, 409B). Ἡ πρώτη μαρτυρία περὶ ἐπικλήσεως τοῦ Πνεύματος στήν αἰγυπτιακὴ Ἐκκλησία εἶναι τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας (373-380 μ.Χ.), ἡ παράδοση δέ αὐτὴ παγιώνεται στήν ἐν λόγῳ Ἐκκλησία κατὰ τὸν 5ο αἰ., ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας, ἔνεκα τῆς ἐμφανίσεως τῶν Πνευματομάχων καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θεολογίας.

47. Πρὸς G. Dix, ὄπ.π., σ. 7, σημ. 1/ Π. Τρεμπέλα, *Λειτουργικὸί τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας)*, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1961, σ. 6.

48. Βλ. σχετικῶς ἐν J. A. Jungmann, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*, Münster 1962², σσ. 120 ἐξ. (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen* 19/20).

49. Βλ. περισσότερα ἐν J. Betz, *Die Eucharistie in der Zeit der griechischen Väter, I/1, Die Aktualpräsenz der Person und des Heilswerkers Jesu im Abendmahl nach der vorephesinischer griechischen Patristik*, Freiburg 1955, σσ. 128, 194.

50. *Memores igitur mortis et resurrectionis eius, offerimus tibi panem et calicem...* [Αποστολική Παράδοσις 4, έκδ. Β. Botte, ὄπ.π., σ. 16(6-8)].

51. Βλ. σχετικῶς ἐν Schultz, ὄπ.π., σ. 46.

52. *Λόγος ΜΓ'*, 34, ΒΕΠΕΣ 60, 1980, σ. 154(14).

53. *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 27, 66, έκδ. Β. Pruche, *Sources Chrétiennes*, 17bis, 1968, σ. 480 (15-17).

54. Ὁπ.π., σ. 480 (19-21).

55. Πρβλ. Π. Κ. Χρήστου, *Ὁ Μέγας Βασίλειος*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 79-83.

56. Παράθεση τῆς μαρτυρίας ἐν P. de Meester, «Grecques (Liturgies)», *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie*, 6, 1925, στ. 1599.

57. PL 62, 90C, 449C. Βλ. καί Π. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοί τύποι*, σσ. 327-328.

58. Ἐν Ἁ. Ἀλιβιζάτου, *Οἱ ἱεροὶ κανόνες καί οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι*, Ἀθῆναι 1949², σ. 91.

59. Πρβλ. Ἰ. Φουντούλη, «Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», *Λειτουργικά θέματα Δ'*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 31-32.

60. Βλ. σχετικῶς ἐν Schultz, ὄπ.π., σ. 49.

61. Dom B. Capelle, «Les liturgies «basiliennes» et saint Basil», ἐν J. Doresse - E. Lanne, *Un témoin archaïque de la Liturgie copte de S. Basile*, Louvain 1960, σσ. 45 ἐξ. Τό ἴδιο θέμα εἶχε ἐπεξεργασεῖ ὁ A. Raes σέ δύο σημαντικές μελέτες του [«L'authenticité de la liturgie byzantine de S. Basile», *Revue des études byzantines* 16(1958) σσ. 158-161/ «Un nouveau document sur la liturgie de S. Basile», *Orientalia Christiana Periodica* 26(1960), σσ. 401-411]. Πρόσοφατ μελέτ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ βυζαντινὴ Ἀναφορά τοῦ Μ. Βασιλείου προῆλθε ἀπὸ ἀντίστοιχη ἀλεξανδρινή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. R. Wassef Behman Dons, *Ἡ Ἀλεξανδρινὴ Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου κατὰ τὴν κοπτικὴ παράδοση (κριτικὴ ἔκδοσις)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 12 ἐξ.). Τό γεγονός ὅτι, τό ἀλεξανδρινό κείμενο τῆς βασιλειανῆς Λειτουργίας ὑπῆρξε ἡ βάση γιὰ τό βυζαντινὸ εἶχε ἐπεξεργασεῖ στό παρελθόν ὁ H. Engberding [*Das eucharistische Hochgebet der*

Basileiosliturgie, Textbeschichtliche Untersuchungen und kritische Ausgabe, Münster i.W., 1931 (*Théologie des christlichen Ostens* 1)].

62. G. Wagner, *Der Ursprung der Chrysostomus liturgie*, Münster W., Aschendorff 1973 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen* 59).

63. Ἐπί τοῦ σημείου αὐτοῦ, βλ. τὴν εἰδική μελέτη τοῦ Β. Bobrinskoy, «Liturgie et ecclésiologie Trinitaire de Saint Basile», *Eucharisties d'Orient et d'Occident*, t. II (Semain liturgique de l'Institut Saint Serge), Paris, Cerf, 1970, σσ. 197-240 (*Les Orandi* 47).

64. Περὶ τοῦ ρήματος «ἀναδείκνυμι» ὡς καθαγιαστικοῦ στὴν ἐπίκληση τοῦ Μ. Βασιλείου, βλ. ἐν Β. Botte, «Et elevatis oculis in caelum». *Etude sur les récits liturgiques de la dernière Cène*, *Gestes et paroles dans les diverses familles liturgiques* (Conférences Saint-Serge, XXIVe semaine d'études liturgiques), Roma 1978, σσ. 80-81 (*Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae», «Subsidia», 14*).

65. Βλ. σχετικῶς ἐν Schultz, ὄπ. π., σ. 207.

66. Βλ. περισσότερα ἐν W. J. Grisbrooke, ὄπ.π., σ. 16.

67. Πρβλ. A.G. Martimort, ὄπ.π., σ. 109.

68. Ἀπὸ τίς πολλῆς μελέτες περὶ τοῦ διαλόγου τῆς Ἀναφορᾶς ἐπιλέγουμε τίς ἀκόλουθες: H. Engberding, «Der Gruss des Priesters zu Beginn der Eucharistia in den östlichen Liturgien», *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 9 (1929), σσ. 138-143 / J. Hausleiter, «Erhebung des Herzens», *Reallexikon für Antike und Christentum* 6 (1964), στ. 1-22 / C.A. Bouman, «Variants in the introduction to the eucharistic prayer», *Vigiliae Christianae* 4 (1950), σσ. 94-115 / E. Ferguson, «The liturgical function of the Sursum corda», *Studia Patristica* 13, Berlin, Akademie Verlag, 1975, σσ. 360-363 (*Texte und Untersuchungen* 116).

69. Κ. Καλλινίκου, ὄπ. π., σ. 425.

70. Ἐνδιαφέρουσα ἡ μελέτη τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς Ἀναφορᾶς ὑπὸ L. Ligier, «Célébration divine et anamnèse dans la première partie de l'Anaphore ou Canon de la messe orientale», *Eucharisties d'Orient et d'Occident*, t.II (Semain liturgique de l'Institut Saint Serge), Paris, Cerf, 1970, σσ. 139-178 (*Lex Orandi* 47).

71. Ἀπὸ τίς ποικίλες ἐπὶ τοῦ θέματος μελέτες ἐπιλέγουμε τίς ἀκό-

λουθες: A. Raes, «Les paroles de la consécration dans les anaphores syriens», *Orientalia Christiana Periodica* 3 (1937), σσ. 484-504/ Τοῦ ἰδίου, «Le récit de l'institution eucharistique dans l'anaphore chaldéenne et malabare des Apôtres», *Orientalia Christiana Periodica* 10 (1944), σσ. 216-226/ J. Jungmann, «Das Gedächtnis des Herrn in der Eucharistia», *Theologische Quartalschrift* 133(1963), σσ. 385-399.

72. Πρβλ. Ἄ. Σταυροπούλου, *Μνήμη καί λήθη στή Θεία Λειτουργία*, Ἀθήνα, Λύχνος, 1989, σ. 13.

73. Ἀναφερόμεθα κυρίως στή μελέτη τοῦ Μητροπολίτου Περγάμου Ἰ. Ζηζιούλα, «Εὐχαριστία καί βασιλεία τοῦ Θεοῦ», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στό περιοδικό *Σύναξη*, τεῦχ. 49 (σσ. 7-18), 51 (σσ. 7-18), 51 (σσ. 83-101) καί 52 (σσ. 81-97).

74. Βλ. Γ. Ν. Φίλια, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στή λατρεία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα, Γρηγόρης, 1997.

Δημητρίου Β. Τζέρπου
Πρωτοπρεσβυτέρου, Δρ. Θ.

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΘΕΣΕΩΣ (ΠΡΟΣΚΟΜΙΔΗΣ) Ίστορικολειτουργική θεώρηση

Σεβασμιώτατοι, σεβαστοί πατέρες, ἐλλογιμότατοι κ. Καθηγητές καί ἀγαπητοί ἀδελφοί,

Λέγοντας Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως¹ ἐννοοῦμε τή λειτουργική ἐκείνη ἀκολουθία, στά πλαίσια τῆς ὁποίας γίνεται σήμερα ἡ τελετουργική προετοιμασία τῶν τιμίων δώρων, τά ὁποῖα διαμέσου τῆς Μεγάλης Εἰσόδου μεταφέρονται ὕστερα στήν Ἁγία Τράπεζα γιά τήν ἐπιτέλεση τῆς Ἁγίας Ἀναφορᾶς. Περιλαμβάνει δέ τά ἐξῆς βασικά τελετουργικά στοιχεῖα: α) τήν προετοιμασία τοῦ ἄρτου καί τοῦ ποτηρίου τοῦ οἴνου, β) τήν μνημόνευση τῶν ἀγίων καί τῶν πιστῶν (ζώντων καί κεκοιμημένων), γ) τήν εὐχή καί προσφορά τοῦ θυμιάματος, δ) τήν κάλυψη τῶν δώρων, ε) τήν εὐχή τῆς προθέσεως καί στ) τήν ἀπόλυση. Πρόκειται γιά μιά ἀκολουθία, ἡ ὁποία ἀπό ἀποψη μὲν ἱστορικολειτουργική ἀποτελεῖ ἴδιο γνῶρισμα τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ἀφοῦ στή διαμόρφωσή της συνετέλεσαν κυρίως λόγοι συμβολικοί, σχετιζόμενοι ἄμεσα μέ τή

γενικώτερη εξέλιξη της βυζαντινής λειτουργίας. Ἀπό ἄποψη δέ τελετουργική εἶναι μιά καθαρά ἱερατική ἀκολουθία, στήν ὁποία δέν ἔχει ἄμεση συμμετοχή ὁ λαός, ἀφοῦ τελεῖται μυστικῶς, κατά τή διάρκεια τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου, στήν ὁμώνυμη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Κάτω ἀπό τίς προϋποθέσεις αὐτές καί στά πλαίσια τῆς γενικῆς προβληματικῆς τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ θά διερευνήσουμε στή συνέχεια τή γένεση καί εξέλιξη τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς προσπαθώντας κυρίως νά προσδιορίσουμε τή σχέση της πρὸς τήν κύρια εὐχαριστιακή τελεσιουργία, τήν ὁποία καί προοιμιάζει².

1. Ἀναμφίβολα στήν ἀφετηρία ἀνάπτυξης τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως εὐρίσκεται ὁ πλούσιος πρωτογενῆς συμβολισμός τόν ὁποῖο ἔχουν ἀπό τή φύση τους τά ὑπό τῶν πιστῶν προσφερόμενα δῶρα τοῦ ἄρτου³ καί τοῦ οἴνου⁴ γιά τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Διότι τά ὑλικά αὐτά στοιχεῖα πού ἀποτελοῦν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας, ἀποκλειστική τροφή τοῦ ἀνθρώπου, προσφέρονται ἀπό τήν Ἐκκλησία ὡς ἀπαρχές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς⁵, γιά νά ἐκφράσουν μέ τόν τρόπο αὐτό τή μυστηριακή πραγματικότητα τοῦ ζῶντος ἄρτου, τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάντος (Ἰωάν. 6,51), διαμέσου τοῦ ὁποίου ὁ Θεός *τὴν ζωὴν ἡμῶν συγκροτεῖ καὶ ταύτην καὶ τὴν μέλλουσας*⁶.

Μιά περαιτέρω ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ βαθύτατου πνευματικοῦ νοήματος, πού κατέχουν πρὶν ἀπό τόν καθαγιασμό ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος, συναντᾶμε ἤδη στό ἀρχαιότερο τελετουργικό στοιχεῖο τῆς ἐν λόγῳ ἀκολουθίας, πού εἶναι ἡ σημερινή Εὐχή τῆς Προθέσεως *Ὁ Θεός ὁ Θεός ἡμῶν ὁ τόν οὐράνιον ἄρτον...* Πράγματι ἡ εὐχή αὐτή εἶναι τό μόνο ἀπό τά ἄλλα ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως, πού στό

ἀρχαιότερο σωζόμενο βυζαντινὸ Εὐχολόγιο (βαρβερινὸς κώδικας 336, 8-9 αἰ.) εὐρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ φέρεται μὲ τὴν ἐπιγραφή *Εὐχή ἣν ποιεῖ ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ ἀποτιθεμένου τοὺς ἄρτους ἐν τῷ δίσκῳ*⁷... Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια εὐχὴ πού παλαιότερα διαβάζοταν στὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν κατὰ τὴν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς προσφορά τῶν πρὸς τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας δώρων στὸ Σκευοφυλάκιο⁸, πού ἦταν πρόσκτισμα τοῦ ναοῦ, ὅπου καὶ γινόταν ἡ ἐπιλογή τους ἀπὸ τοὺς διακόνους γιὰ τὴν τελικὴ προσαγωγή τους στὴν ἁγία τράπεζα⁹.

Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει γιὰ τό θέμα μας ἰδιαίτερη σημασία εἶναι τό γεγονός ὅτι μὲ τὴν εὐχὴ αὐτὴ προεξαγγέλλεται συμβολικά, ὅ,τι στή συνέχεια θά ἀκολουθήσει μὲ τὴ μυστηριακὴ πραγματικότητα τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Διότι στὴν εὐχὴ αὐτὴ γίνεται κατ' ἀρχὴν μιὰ ἐν εἴδει ἐπικλήσεως ἀναφορὰ στὴν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ἰωάννεια θεολογία περὶ τοῦ ἄρτου τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάντος. Ἀκόμη, καὶ σέ συσχέτιση πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ καθαγιασμοῦ καὶ τῆς συμμετοχῆς τῆς ἐπίγειας στὴν οὐράνια λειτουργία, διατυπώνεται ἡ δέηση πρὸς τό Θεό Πατέρα νά εὐλογῆσει τὴν πρόθεση τῶν ἄρτων καὶ νά τὴν κάνει δεκτὴ στὸ ὑπερουράνιο θυσιαστήριο. Τέλος καὶ ἡ μνημόνευση στὴν εὐχὴ αὐτῶν πού πρόσφεραν τὰ δῶρα καὶ αὐτῶν γιὰ τοὺς ὁποίους προσφέρονται συνιστᾶ ἓνα εἶδος διπτύχων, ἀνάλογο πρὸς αὐτό τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς.

2. Ὅμως ἡ συνταύτιση τῶν προτιθέμενων δώρων μὲ τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, πού γίνεται στὴν ἐν λόγῳ εὐχὴ, ἔχει μιὰ πιό σύνθετη προϊστορία, πού ἐντάσσεται στὰ πλαίσια ἀνάπτυξης τοῦ ἀπεικονιστικοῦ χαρακτῆρα τῆς θείας λατρείας, ὅπως τὸν καλλιέργησε ἀρχικὰ ἡ ἀντιοχειανὴ σχολή. Ἔτσι ἓνας ἀπὸ

τούς κύριους εκπροσώπους τῆς σχολῆς αὐτῆς, ὁ Θεόδωρος Μοφουεστιάς (426), ἀφορμώμενος ἀπό τή γενική ἀντίληψη ὅτι ὁ λειτουργός ἱερέας εἶναι εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, τονίζει ὅτι καί οἱ ἐπιμέρους τελετουργικές πράξεις τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας πρέπει νά ἀποτελοῦν εἰκόνες τοῦ σωτηριολογικοῦ του ἔργου μέσα στήν ἱστορία¹⁰. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, πρῶτος αὐτός μέσα στήν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας, θεωρεῖ τήν λιτανευτική μεταφορά τῶν προτιθέμενων δώρων ἀπό τό διακονικό-παστοφόριο τῶν συριακῶν ναῶν στήν ἁγία Τράπεζα ὡς λιτανευτική πομπή τοῦ νεκροῦ σώματος τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τόν τάφο, τήν δέ εὐχαριστία καθ' ἑαυτήν ὡς ἀνάμνηση τῆς ἀναστάσεως. Κατά συνέπεια καί ὅλες οἱ ἄλλες φάσεις τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἡ γέννηση καί ἡ σταυρική θυσία, θά ἔπρεπε νά ἐξεικονίζονται σέ προηγούμενα ἀπό τή Μ. Εἴσοδο στοιχεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας.

Εἶναι ἐντυπωσιακό ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή προσέλαβε προοδευτικά τέτοια δυναμική, ὥστε νά θεωρεῖται ἀπό τούς ἱστορικούς τῆς χριστιανικῆς Λατρείας ὡς μιά ἀπό τίς κύριες γενεσιουργούς αἰτίες τῆς Μ. Εἰσόδου, πρὸς τήν ὁποία σχετίζεται ἄμεσα ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως¹¹. Διότι παρά τήν ἔνσταση τοῦ πατριάρχου Κων/λεως Εὐτυχίου (552-565/577-582) ὅτι πρὶν ἀπό τόν καθαγιασμό τά προσκομιζόμενα στήν ἁγία τράπεζα δῶρα δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀπλοῦς ἄρτος καί οἶνος¹², ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής (628-630) χαρακτηρίζει τή μεταφορά αὐτή ὡς *εἴσοδο τῶν ἁγίων καί σεπτῶν μυστηρίων*¹³. Βρισκόμαστε ἤδη στήν ἐποχή κατά τήν ὁποία μετά τήν προοδευτική κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῶν κατηκουμένων ἡ προσφορά τῶν δώρων ἀπό τούς πιστούς ἔχει μετατεθεῖ στήν ἀρχή τῆς Θείας Λειτουργίας¹⁴. Παράλληλα διαμορφώνεται στήν Κωνσταντινούπολη ἡ λεγομένη Μεγάλη

Εἴσοδος καί εἰσάγεται στή Θεία Λειτουργία ἐπί Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578) ὁ χερουβικός ὕμνος¹⁵, μέ τόν ὁποῖο προσδίδεται στή λιτανευτική αὐτή μεταφορά τῶν μῆ καθαγιασμένων δώρων ὁ θριαμβικός χαρακτήρας μιᾶς οὐράνιας βασιλικῆς πομπῆς, πού συμβολίζει εἴτε τή θριαμβευτική βαΐοφόρο εἴσοδο τοῦ Κυρίου στά Ἱεροσόλυμα, εἴτε τό θριαμβευτικό χαρακτήρα αὐτῆς καθαιτῆς τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου καί τοῦ σταυροῦ ὡς τροπαίου νίκης. Στήν ἀνάπτυξη δέ τῆς ἀντίληψης αὐτῆς φαίνεται ὅτι συνετέλεσαν καθοριστικά δύο παράγοντες: πρῶτον ἢ ἀπό τούς πατέρες θεώρηση τοῦ ἱεροῦ βήματος ὡς συμβόλου γενικά τοῦ οὐρανοῦ καί γενικά τοῦ νοποῦ κόσμου, σέ ἀντίθεση μέ τόν κυρίως ναό πού συμβολίζει τή γῆ καί τόν αἰσθητό κόσμο· καί δεύτερον ἢ κατ' ἐπίδραση τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης διαμόρφωση κατά τήν ἐποχή αὐτή καί ἰδιαίτερα στήν περιοχή τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ βήματος ὡς θριαμβικοῦ τόξου, μέ τό ὁποῖο ἢ αὐτοκρατορική λατρεία ἐξέφραζε τό θρίαμβο καί τήν ἀποθέωση τοῦ αὐτοκράτορα¹⁶.

Κάτω ἀπό τίς ἀνωτέρω προϋποθέσεις φτάνουμε στήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, πού εἶναι ἡ ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως ἀρχίζει νά λαμβάνει τή μορφή μέ τήν ὁποία τή γνωρίζουμε σήμερα. Διότι, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τῶν εἰκόνων ὄχι μόνο στηρίχτηκε στή θεολογία τῆς Θείας Λατρείας, ἀλλά καί ἐπηρέασε τόν τρόπο κατανόησης καί ἐρμηνείας της, προσδίδοντας σ' αὐτήν ἕναν ἔντονο ἀπεικονιστικό χαρακτήρα¹⁷. Ἐπειδή δέ τόσο τό τελετουργικό σχῆμα ὅσο καί ἡ συμβολική τοῦ κυρίως τμήματος τῆς Θείας Λειτουργίας εἶναι ἤδη κατά τήν ἐποχή αὐτή στό μεγαλύτερο βαθμό διαμορφωμένα, γι' αὐτό καί ἡ δυναμική αὐτή διοχετεύτηκε κυρίως στήν ἀκολουθία τῆς Προθέσεως,

έχοντας ως άπώτερο σκοπό τήν κατά τό δυνατόν πληρέστερη έκφραση τοῦ μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ, ὅπως ἄλλωστε αὐτό συμβαίνει κατά τήν ἐποχή αὐτή καί μέ τήν ἀνάλογη ἀρχιτεκτονική ὀργάνωση τοῦ χώρου τῶν ναῶν, τήν ἀνάπτυξη τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων κ.λπ.

3. Κατ' ἀρχήν σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τή φύση ὅσων τελεῖ στό ἐξῆς ὁ λειτουργός ἱερέας κατά τήν ἀκολουθία τῆς Προθέσεως ἐπί τοῦ προσφερόμενου ἄρτου εἶναι ἀποφθεγματικός ὁ λόγος τοῦ ἁγίου Νικολάου Καβάσιλα ὅτι *τό τοῦ Χριστοῦ πάθος καί τόν θάνατον ἐν αὐτῷ γράφει καθάπερ ἐν πίνακι. καί πάντα ὅσα ποιεῖ, τά μέν κατά χρείαν, τά δέ ἐπίτηδες εἰς τήν σημασίαν ταύτην βιάζεται καί ἔτσι τά γινόμενα τινικαῦτα τῶν σωτηρίων παθῶν καί τοῦ θανάτου πρακτική διηγήσεως*¹⁸. Αὐτῆς δ' ἀκριβῶς τῆς *καθάπερ ἐν πίνακι πρακτικῆς διηγήσεως* ὄχι μόνο τῆς σταυρικῆς θυσίας, ἀλλά καί ὅλου τοῦ μυστηρίου πού περιβάλλει τό ἱερό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὡς μιά πρώτη φάση θά πρέπει νά θεωρήσουμε τήν κατά τήν τελετουργική προετοιμασία τοῦ προτιθέμενου ἄρτου ἐμφάνιση τῆς λόγχης, ὡς ἐνός νέου λειτουργικοῦ σκεύους. Ἀφορμή ἔμπνευσης γιά τήν καθιέρωσή της φαίνεται ὅτι ἀποτελέσε ἡ κατά τήν 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 614 μ.Χ. μεταφορά τῆς σωζόμενης λόγχης τῆς σταυρώσεως ἀπό τά Ἱεροσόλυμα στήν Κωνσταντινούπολη ὅπου, μέχρι τουλάχιστο τόν 11ο αἰ., εἶναι γνωστό ὅτι ἐξετίθετο, ἰδιαίτερα κατά τή Μ. Ἑβδομάδα, σέ προσκύνηση¹⁹. Ἡ ἐπακολουθήσασα χρήση τοῦ νέου αὐτοῦ λειτουργικοῦ σκεύους κατά τήν κοπή τοῦ ἄρτου καί σέ συνδυασμό μέ τήν ἀπαγγελία τῶν στίχων Ἡσ. 53,7 καί Ἰω. 19,34 πού ἐπελέγησαν νά συνοδεύουν τή διαδικασία αὐτή, ἦταν φυσικό νά ἀναδείξει προοδευτικά τήν ἔννοια τοῦ προσφερομένου ἄρτου ὡς τελετουργικῆς ἀπεικόνισης

τοῦ σφαγιαζομένου ἀμνοῦ. Ἔτσι ἀπό τὴν ἀπλή εὐχή τῆς Προθέσεως, πού εἶδαμε κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, φτάνουμε πλέον στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἀκολουθίας, διαμέσου τῆς ὁποίας καὶ διακηρύσσεται τελετουργικά ὄχι μόνο αὐτὸ καθαυτό τὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐπιμέρους γεγονότα τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας του, ἰδιαίτερα τῆς σταυρικῆς του θυσίας. Αὐτὴ ἡ διαμέσου τῆς λειτουργικῆς συμβολικῆς ἀπεικόνιση καὶ παροντοποίηση τῶν σωτηριολογικῶν πραγματικότητων²⁰ εἰσάγεται γιὰ πρώτη φορά συστηματικά στὴ βυζαντινὴ λειτουργικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀπὸ τὸν εἰκονόφιλο πατριάρχη Κων/λεως Γερμανό (733), ὁ ὁποῖος στὸ λειτουργικὸ ὑπόμνημά του *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*²¹, γράφει γιὰ τὴν ἀκολουθία τῆς Προθέσεως μεταξύ πολλῶν ἄλλων τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: *Ἡ προσκομιδὴ ἡ γενομένη ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ ἥτοι ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ, ἐμφαίνει τοῦ κρανίου τὸν τόπον ἐν ᾧ ἐσταυρώθη ὁ Χριστός... ὡς ἀμνός σφαιτόμενος τῇ λόγχῃ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ... Ὁ δὲ οἶνος καὶ τὸ ὕδωρ ἐστὶ τὸ ἐξελθόν ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτοῦ αἷμα καὶ ὕδωρ... ἀντὶ γάρ τῆς λόγχης τῆς κεντησάσης τὸν Χριστόν ἐν τῷ σταυρῷ, ἔστι καὶ αὕτη ἡ λόγχη...*²².

Ὡς μιά δεύτερη φάση στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ θά πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ βυζαντινὸ λειτουργικὸ ὑπόμνημα *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ Θεῖα Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων*...²³, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφεὴς του Θεόδωρος ἢ Νικόλαος Ἀνδίδων (11ος-12ος αἰ.), ἀποδύεται σὲ μιά προσπάθεια συμπλήρωσης τοῦ ἔργου τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ. Παρουσιάζει, δηλαδή, τὴ Θεῖα Λειτουργία ὡς μιά ὀλοκληρωμένη πλέον τελετουργικὴ ἀπεικόνιση ὅλων τῶν ἐπιμέρους γεγονότων τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, διευρύνοντας τὴν ἄχρι τοῦδε σταυρικῆς της συμβολικῆς μὲ τὰ γεγονότα τῆς γεννήσε-

ως καί γενικά τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου. Ἔτσι κατά τό βυζαντινό αὐτό λειτουργικό υπόμνημα ἡ κόγχη τῆς Προθέσεως εἶναι κατ' ἀρχὴν ὁ τόπος ὅπου λαμβάνουν χώρα τὰ γεγονότα τῆς Βηθλεέμ καί τῆς Ναζαρέτ²⁴, σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἁγία τράπεζα, ὅπου διαδραματίζονται κυρίως τὰ γεγονότα τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ ἀποκοπή ἀπὸ τὸν προτιθέμενο ἄρτο τοῦ σφραγισμένου ἐκείνου τμήματος, πού χαρακτηρίζεται ὡς ἀμνός, γίνεται ὡς *ἐκ τινός κοιλίας καί αἱμάτων καί σαρκός τοῦ παρθενικοῦ σώματος*, δηλαδή τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου²⁵. Ὁ δέ ἀστερίσκος, πού ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μαρτυρεῖται ὡς νέο λειτουργικό σκεῦος²⁶ διευρύνει κατ' ἀρχὴν τὴν ἀπὸ τὸν πατριάρχην Γερμανό εἰσαχθεῖσα συμβολικὴ τοῦ κυκλικοῦ δίσκου, ὅπου ἀποτίθεται τό πρόσφορο, ὡς συμβόλου τοῦ κύκλου τοῦ οὐρανοῦ, πού *ἐμφαίνει ἐν μικρᾷ περιγραφῇ τὸν νοπτόν ἥλιον Χριστόν χωρῶν ἐν τῷ ἄρτῳ καί ὀρώμενον*. Γι' αὐτὸ καί ἀρχικὰ τὴν ἐπίθεση τοῦ ἀστερίσκου πάνω στό δίσκο συνόδευε ὁ ψαλμικός στίχος *Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν* (Ψαλμ. 32,6). Προοδευτικά ὅμως συνταυτίζεται πρὸς τὸν ἀστέρα τῆς Βηθλεέμ, μέ ἀποτέλεσμα στή μεταγενέστερη διάταξη τοῦ Φιλοθέου (1379), ὁ προμνημονεθεῖς ψαλμικός στίχος νά ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν γνωστό εὐαγγελικό στίχο. *Καὶ ἐλθὼν ὁ ἀστὴρ ἔστη ἐπάνω οὗ ἦν τό παιδίον μετὰ Μαρίας τῆς Μητρὸς αὐτοῦ* (Ματθ. 2,9)²⁷.

Ὁ πολλαπλασιασμός τῶν ἐξαγομένων μερίδων ἀπὸ τὸν προσφερόμενο ἄρτο θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ ὡς ἡ τρίτη φάση στὴν ἐν λόγῳ ἐξέλιξη, ὅπως αὐτὴ ἀντανακλᾶται ἰδιαίτερα στὴν ἐπιστολὴ ἑνὸς ἀγνωστοῦ ἱερέως πρὸς τὸν παρεπιδημοῦντα στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπίσκοπό του Ἡλία τὸν Κρήτης (1120). Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ ἐπιστέλλων διε-

ρωτᾶται κυρίως γιά τήν ὀρθότητα τῆς τάξεως τῆς Μ. Ἐκκλησίας²⁸, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κατά τήν ἀκολουθία τῆς Προθέσεως γίνεται πλέον χρήση τεσσάρων προσφορῶν, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἐξαγωγή τοῦ ἁμνοῦ καί οἱ ὑπόλοιπες γιά τήν ἐξαγωγή καί ἄλλων συμπληρωματικῶν μερίδων, πού προορίζονται γιά τή μνημόνευση τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου²⁹, τῶν ἁγίων καί τῶν πιστῶν (ζώντων καί κεκοιμημένων)³⁰.

Εἶναι ἐξακριβωμένο ἱστορικά ὅτι ἡ νέα αὐτή τελετουργική πρακτική, πού ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἀνάπτυξης τῶν διπτύχων τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς, πρωτοεμφανίστηκε στό χῶρο τοῦ μοναχισμοῦ, ἐξαιτίας κυρίως τῆς ἀνάγκης μνημόνευσης τῶν ὀνομάτων τῶν κτιτόρων καί ἀνακαινιστῶν τῶν ἱερῶν μονῶν, πού καταστράφηκαν κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας³¹. Ὅμως ταυτόχρονα μέ τόν τρόπο αὐτό διευρύνθηκε καί ἡ ἀπό τόν Θεόδωρο Ἀνδίδων, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, εἰσαχθεῖσα στήν Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως συμβολική τῆς ἐνανθρωπήσεως. Διότι ἄν σέ πρώτη φάση ἡ ἐξαγωγή τοῦ ἁμνοῦ ἀπό τόν προσφερόμενο εὐχαριστιακό ἄρτο θεωρήθηκε ὡς σύμβολο τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ ἀπό τήν Παρθένο Μαρία, τότε ἡ ἐξαγωγή μερίδων πρὸς ἀνάμνηση τῆς Παναγίας, τῶν ἁγίων καί τῶν πιστῶν, ζώντων καί κεκοιμημένων ἀπό τό ὑπόλοιπο τμῆμα του, τόν καθιστᾶ σύμβολο καί ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους³², τοῦ ὁποίου τό ἐκλεκτώτερο τμῆμα ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε ἡ Παναγία³³. Ἔτσι μέ τούς συνεχῶς διευρυνόμενους κύκλους μνημονεύσεων τό ἱερό δισκάριο τῆς Προθέσεως ἀναδεικνύεται προοδευτικά σ' ἕνα εἶδος κιβωτοῦ τοῦ Νῶε³⁴, πού στά πλαίσια τῆς κοινωνίας τῶν ἁγίων καί τῆς ὑποστατικῆς παρουσίας τῶν προσώπων³⁵ ἀγκαλιάζει σωτηριολογικά ὀλόκληρο τόν κόσμο³⁶. Γι' αὐτό καί ἡ μνημόνευση πρέ-

πει νά γίνεται ονομαστικά³⁷, διότι οί μερίδες ἀντί τῶν προσώπων εἰσίν, ὑπέρ ὧν προσάγονται, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης³⁸. Συνεχίζει δέ ὁ ἴδιος Συμεών λέγοντας ὅτι *Διά τούτου τοῦ θείου τύπου καί τοῦ ἔργου τῆς ἱεραῆς Προσκομιδῆς τόν Ἰησοῦν αὐτόν καί τήν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ μίαν πᾶσαν ὁρῶμεν, μέσον αὐτόν τό ἀληθινόν φῶς, τήν ζωήν τήν αἰώνιον κεκτημένην καί φωτιζομένην ὑπ' αὐτοῦ καί συνεχομένην. Αὐτός μέν γάρ διά τοῦ ἄρτου μέσον ἐστίν· ἡ μήτηρ δέ διά τῆς μερίδος ἐκ δεξιῶν· ἅγιοι δέ καί ἄγγελοι ἐξ ἀριστερῶν· ὑποκάτω δέ ἅπαν τῶν αὐτῶ πιστευσάντων τό εὐσεβές ἄθροισμα. Καί τοῦτό ἐστι τό μέγα μυστήριον· Θεός ἐν ἀνθρώποις καί Θεός ἐν μέσῳ θεῶν, θεουμένων, ἐκ τοῦ κατά φύσιν ὄντως Θεοῦ σαρκωθέντος ὑπέρ αὐτῶν. Καί τοῦτο ἡ μέλλουσα βασιλεία καί τῆς αἰωνίου ζωῆς τό πολίτευμα· Θεός μεθ' ἡμῶν ὁρώμενός τε καί μεταλαμβανόμενος³⁹.*

4. Σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀνωτέρω περιγραφεῖσα ἐξέλιξη τῆς τελετουργικῆς προετοιμασίας τοῦ προτιθέμενου ἄρτου πρὸς τήν ὁποία καί διοχετεύτηκε κυρίως ἡ ἀντίστοιχη λειτουργική δημιουργικότητα τῆς ἐποχῆς, ἡ προετοιμασία τοῦ ποτηρίου τοῦ οἴνου, τοῦ θυμιάματος καί τῆς κάλυψης τῶν προτιθέμενων δώρων ἐμφανίζεται πολὺ πιο ἀπλή καί λιτή.

α. Σχετικά μέ τό ποτήριο ἀναφέραμε ἤδη παραπάνω ὅτι κατά τόν 6ο αἰ. ὁ πατριάρχης Κων/λεως Εὐτύχιος ὁμιλεῖ γιά τό *ἀρτίως κερασθέν ποτήριον*⁴⁰, ἐννοώντας ὅτι ἡ ἀνάμειξη τοῦ οἴνου μέ νερό, τό ὁποῖο κατά μία ἐκδοχή ἦταν ζεστό, γινόταν τήν ἐποχή αὐτή μόλις λίγο πρὶν ἀπό τήν προσκομιδή τῶν δώρων στήν Ἀγία Τράπεζα, ὥστε τό ὅλο περιεχόμενο τοῦ ποτηρίου νά παραμείνει ζεστό μέχρι τήν ὥρα τῆς Θείας Κοινωνίας⁴¹. Ἡ πρακτική αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν προ-

μνημονευθεῖσα Εὐχή τῆς Προθέσεως τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, στήν ὁποία γίνεται ἀποκλειστικά καί μόνο λόγος γιά τόν προτιθέμενο ἄρτο. Ὡστόσο εἶναι ἐνδεικτικό τῆς διαγραφόμενης ἐξέλιξης τό γεγονός ὅτι στή λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου, πού ἐμπεριέχει τό ἴδιο χειρόγραφο εὐχολόγιο, προτάσσεται ἄλλη εὐχή τῆς προθέσεως, πού δέν ἐπιβίωσε στή μετέπειτα λειτουργική πράξη, καί στήν ὁποία ὅμως γίνεται λόγος ἐκτός τοῦ ἄρτου καί γιά τό προτιθέμενο ποτήριο⁴².

Στήν ἀρχόμενη λοιπόν κατά τήν ἐποχή αὐτή τελετουργική ἐπεξεργασία τοῦ προτιθέμενου ποτηρίου τοῦ οἴνου τό πρῶτο βασικό στοιχεῖο τό ὁποῖο καταγράφεται, ὄχι χωρίς ἀντιδράσεις, εἶναι ἡ εὐλογία αὐτοῦ τούτου τοῦ ποτηρίου. Αὐτό τουλάχιστον προκύπτει ἀπό τόν 12^ο κανόνα τοῦ πατριάρχου Κων/λεως Νικηφόρου (10ος-11ος αἰ.), στόν ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι *οὐ χρῆ σφραγιδα ποιεῖν ἐν τῇ εὐχῇ τοῦ σκευοφυλακίου ἐπί τό ἅγιον ποτήριον*⁴³. Ὡς ἕνα δεύτερο στοιχεῖο στήν ἐξέλιξη αὐτή θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ ἀπό τόν Ἀναστάσιο τόν Βιβλιοθηκάριο (δεύτερο ἥμισυ τοῦ 9ου αἰ.) μνημονευόμενη γιά πρώτη φορά ἀνάμειξη τοῦ οἴνου καί τοῦ ὕδατος μέ ταυτόχρονη ἀπαγγελία τοῦ στίχου Ἰωάν. 19, 33-34: *Εἶς τῶν στρατιωτῶν λόγχη τήν πλευράν αὐτοῦ ἔνυξε...*, ἡ ὁποία μετά ἀπό μιά μεταβατική τελετουργική ρευστότητα⁴⁴, προσλαμβάνει στή Διάταξη τοῦ Φιλοθέου⁴⁵ τή μορφή μέ τήν ὁποία τή γνωρίζουμε σήμερα.

β. Ἡ προσφορά θυμιάματος ὡς τελετουργική πράξη καθεαυτήν δέν φαίνεται νά ἀνήκει στά πρωτογενῆ στοιχεῖα τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως, ἀφοῦ σίς σχετικές πηγές⁴⁶ ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά κατά τόν 9ο αἰ. συνοδεύοντας τήν εὐχή τῆς Προθέσεως. Ἐπ' αὐτοῦ συνηγορεῖ τό γεγονός ὅτι καί ἡ σημερινή εὐχή τοῦ θυμιάματος⁴⁷ ἐμφανίζεται στά ἀρχαιότερα τῶν χειρογράφων μόλις ἀπό τόν 10ο αἰ. καί ἐξῆς,

όπου και καταχωρίζεται σέ διάφορα μέρη τῆς Θείας Λειτουργίας μέ τόν τίτλο *Εὐχή τοῦ θυμιάματος τῆς Θείας Λειτουργίας*⁴⁸. Μέ τήν ἀκολουθία τῆς Προθέσεως ἡ εὐχή αὐτή συνδέεται σταθερά ἀπό τόν 12ο αἰ. καί ἐξῆς⁴⁹, συντελώνοντας ὄχι μόνο στή διεύρυνση τοῦ θυσιαστικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς, ἀλλά καί στήν ὑπογράμμιση τοῦ πνευματικοῦ χαρακτήρα τῆς γινόμενης προσφορᾶς. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ἡ εὐχαριστιακή θυσία δέν προσάγεται *διά καπνοῦ καί κνίσης, οὐδέ δι' αἱμάτων καί λύτρων, ἀλλά διά τῆς τοῦ Πνεύματος χάριτος*⁵⁰, τήν εὐωδία τῆς ὁποίας *μηνύει*, κατά τόν Γερμανό Κων/λεως *ὁ εὐώδης καπνός*⁵¹.

γ. Τέλος ἡ κάλυψη τῶν δώρων⁵², ὡς πρακτική ἀνάγκη προστασίας τους μέχρι τῆ στιγμῆ πού θά μεταφερθοῦν στήν Ἁγία Τράπεζα, εἶναι γνωστή στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κων/λεως ἀπό τό 11ο αἰ. καί ἐξῆς. Μέ βάση δέ τῆ θεολογία τῆς ἐνανθρωπήσεως συμβολίζει κυρίως *τό μυστήριον τό ἀποκεκρυμμένον ἀπό τῶν αἰώνων καί ἀπό τῶν γενεῶν* (Κολ. 1,26. Πρβλ. Ἰωάν. 7,3), πού περιέβαλλε τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ μέχρι τῆ στιγμῆ τῆς δημόσιας ἐμφάνισής του. *Καί γάρ συνεκαλύπτετο*, κατά τόν ἱερό Νικόλαο Καβάσιλα, *ἡ τοῦ σαρκαμένου Θεοῦ δύναμις, ἕως τοῦ καιροῦ τῶν θαυμάτων καί τῆς ἐξ οὐρανῶν μαρτυρίας*. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐξηγεῖ ὁ ἱερός συγγραφεύς καί τήν τελετουργική λαμπρότητα πού προσδίδει στήν κάλυψη ἡ ἐπιλογή τῶν ψαλμικῶν στίχων πού τῆ συνοδεύουν: *Ἴνα μή διά τήν σάρκα καί τό φαινόμενον ἀνθρωπομικρά περί αὐτοῦ καί ἀνάξια τῆς αὐτοῦ θεότητος ὑπολάβωσιν: Τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοί ἐστερεώθησαν. - Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο. - Ἐκάλυψεν οὐρανοῦς ἡ ἀρετή αὐτοῦ· καί τῆς συνέσεως αὐτοῦ πλήρης ἡ γῆ. Καί ταῦτα λέγει καί καλύπτει τόν ἄρτον καί τό ποτήριον πέπλοις τιμίους καί θυμιᾶ πανταχόθεν*⁵³.

Σεβασμιώτατε ἅγιε Πρόεδρε, σεβαστοί καί ἀγαπητοί σύνεδροι, Ἄπό τήν ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα σύντομη ἱστορικολειτουργική θεώρηση εὐκόλα συνάγονται διάφορα συμπεράσματα, χρήσιμα καί γιά τήν ἰσχύουσα σήμερα Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως, ὅπως αὐτή σταθεροποιεῖται μέ τή Διάταξη τοῦ Φιλοθέου καί ἐξῆς⁵⁴. Κυρίως ὅμως ἐπιβεβαιώνεται πλήρως ἡ παρατήρηση σύγχρονου ξένου λειτουργιολόγου, ὅτι ἡ ἀκολουθία τῆς Προθέσεως ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ζωντανοῦ ἀρχαίου⁵⁵, στό ὁποῖο καταγράφεται ἰδιαίτερα ἡ λειτουργική θεολογία καί εὐσέβεια τῶν ἀπλῶν ἱερέων-ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας καί ἰδιαίτερα τῶν μοναχῶν. Παρά δέ τό γεγονός ὅτι ἡ πλήρης ἐναρμόνιση τῶν ἐμπεριεχομένων σ' αὐτήν τύπων καί συμβολισμῶν ὑπῆρξε ἐνίστε προβληματική, δέν ἔπαυσε ποτέ ἡ ἀκολουθία αὐτή νά εὐρίσκεται στό ἐπίκεντρο τῆς ὀρθόδοξης πνευματικότητας. Διότι ἐνεργοποιεῖ μ' ἕνα μυστικό τρόπο αὐτή τήν ἐσώτερη κοινωνία ψυχῶν κλήρου καί λαοῦ, πού προϋποθέτει ἡ τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως τήν ἐνσάρκωσε μέ τίς πολύωρες μνημονεύσεις τῶν προσωπικῶν του διπτύχων ἡ ἀγιασμένη μορφή τοῦ παπα-Νικόλα Πλανᾶ, καί ὅπως τή διερμήνευσε μέ τόν γεροντικό του λόγο ὁ ἀγιορείτης μοναχός π. Παῖσιος: *Ὅταν ὁ ἱερεύς χτυπάει τό κουδουνάκι τήν ὥρα πού κάνει Προσκομιδή, καί μνημονεύετε καί ἐσεῖς νοερῶς ὀνόματα, νά συμμετέχει ἡ καρδιά σας στόν πόνο κάθε ψυχῆς πού μνημονεύετε, εἴτε ζωντανή εἶναι εἴτε κεκοιμημένη. Νά φέρνετε στό νοῦ σας γενικά ὅλες τίς περιπτώσεις τῶν ἀνθρώπων καί ὅποιον συγκεκριμένα ἔχετε ὑπ' ὄψιν σας καί νά λέτε: Μαρίας, Νικολάου... Ξέρεις Ἐσύ, Θεέ μου, τά προβλήματά τους· βοήθησέ τους*⁵⁶.

Σᾶς εὐχαριστῶ θερμά.

Παραπομπές

1. Για τήν ἐναλλασσόμενη χρήση στίς πηγές τῶν ὄρων Πρόθεση-Προσκομιδή βλ. ἰδιαίτερα π. Π. Κουμαριανός, *Πρόθεση, Προσκομιδή, Προσφορά. Ἐνα ξεκαθάρισμα λειτουργικῶν ὄρων*. ΘΕΟΛΟΓΙΑ Ο (1999), σελ. 483-512.

2. Για μία συνολική θεώρηση τῆς ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως βλ. M. Mandala, *La protesi de lla liturgia nel rito bizantino - greco, Grottaferrata*, 1935. Κ. Καλλίνικος (Πρωτοπρεσβύτερος), *Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ*. Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήναι 1969³, σελ. 304-312. Ἄ. Σμέμαν, *Εὐχαριστία*. Ἀκρίτας, Ἀθήναι 2000, σελ. 139-179. Κ. Καραϊσαρίδης (Πρωτοπρεσβύτερος). *Ἡ συμβολή τοῦ π. Δημητρίου Στανιλοάε σπὴ μελέτη τῶν λειτουργικῶν θεμάτων*, Ἀθήνα 1997, σελ. 214-240.

3. Γι' αὐτὸ καί ἀνεκάθεν κατὰ τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας χρησιμοποιεῖται ἔνζυμος ἄρτος, σέ ἀντίθεση μέ τόν ἄζυμο, πού ἀποτελεῖ μεταγενέστερη ἐφεύρεση τῶν Δυτικῶν. Ἐκτός δέ ἀπὸ τήν πιστότητα στήν παράδοση πού ἐγκαινιάζεται μέ τήν ὑπό τοῦ Κυρίου χρήση ἔνζυμου ἄρτου κατὰ τήν τέλεση τοῦ μυστικοῦ δείπνου, μέ τόν τρόπο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἐπιχειρήθηκε καί μία λειτουργική ἀναίρεση τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ, ὁ ὁποῖος δίδασκε ὅτι ὁ Κύριος προσέλαβε σάρκα ἄνουν καί ἄψυχον. Γι' αὐτὸ καί ὁ ἅγιος Συμεών Θεσσαλονίκης παρατηρεῖ ὅτι *Ὁ μὲν οὖν ἄρτος ἐνζυμῶς ἐστίν, ὡς ἔμψυχός τις διὰ τῆς ζύμης ὧν καί ἀληθῶς ἄρτιος. Μαρτυρεῖ δέ ὡς καί τέλειον ἦν τό πρόσλημμα, ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ὁ τοῦ Θεοῦ προσελάβετο Λόγος. Καί γάρ σὰρξ ἐγένετο μὴ ἀλλοιωθεῖς· καί μετὰ ψυχῆς λογικῆς τε καί νοεῤῥᾶς ἦν, αὐτό τό ἀνθρώπινον προσλαβόμενος· καί ὡς Θεός τέλειος καί ἀνθρωπος τέλειος ἐστίν, ἵνα καί ἐμέ ὄλον ἀναπλάσῃ*. (Περὶ τῆς ἱεραῆς Λειτουργίας ΠΣΤ. PG 155, 265 AB). Βλ. σχεπικά Εὐ. Ἀργέντης, *Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων*. τμήμα Γ, 1845². Κ. Καλλίνικος,

μν. ἔργ., σελ. 310. Δ. Γεωργόπουλος (Ἱεροδιδάσκαλος), *Ἱερά Ἀνθολογία...*, Ἐκδόσεις Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 21.

4. Γιά τήν αἴρεση τῶν Ἐγκρατιῶν ἢ Ὑδροπαραστατῶν οἱ ὅποιοι ἀντί ὕδατος καί οἴνου χρησιμοποιοῦσαν μόνο ὕδωρ κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας βλ. Κ. Καλλίνικος, μν. ἔργ., σελ. 312.

5. *Explication de la divine liturgie*. CERF 1967. σελ. 72, 74: *Καρπῶν ἀπαρκᾶς οἱ παλαιοὶ προσῆγον, ἢ ποιμνίων, ἢ βουκολίων ἢ ἄλλων κτήσεων. Ἡμεῖς δέ ὡς ἀπαρκᾶς τῆς ἡμετέρας ζωῆς τῷ Θεῷ ἀφιερῶμεν ταῦτα τὰ δῶρα τροφήν ἀνθρωπίνην ὄντα, δι' ἧς ἡ σωματική ζωὴ συνέστηκε· καί οὐ συνέστηκε μόνον διὰ τῆς τροφῆς ἡ ζωὴ, ἀλλὰ καί σημαίνεται δι' αὐτῆς... Τό δέ κατασκευῆς ἄρτου δεηθῆναι ὥστε φαγεῖν καί μηχανισασθαι οἶνον ὥστε πειν ἀνθρώπου μόνον ἴδιον. - Ἀποστολικὸς Κανὼν 3: Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος παρά τὴν τοῦ Κυρίου διάταξιν τὴν ἐπὶ τῇ θυσίᾳ προσενέγκῃ ἕτερα ἢ ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἢ μέλι ἢ γάλα ἢ ἀντὶ οἴνου σίκερα ἐπιτηδεύατ' ἢ ὄρνεις ἢ ζῶά τινα ἢ ὄσπρια παρά τὴν διάταξιν καθαιρέσθω. - Κανὼν 4: Ἡ ἄλλη δέ πᾶσα ὀψάρα εἰς οἶκον ἀποστελλέσθω, ἀπαρκῆ τῷ ἐπισκόπῳ καί τοῖς πρεσβυτέροις, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὸ θυσιαστήριον. Γ. Ράλλης - Μ. Ποιτῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων*. (Ἐκδόσεις Γρηγόρη. Φωτοστατική ἀνατύπωσις 1992), τόμ. Β, σελ. 4, 6.*

6. Χρυσόστομος, *Ὁμιλία 46 εἰς Ἰωάννην*. PG 59, 258. Γαβριήλ Σεβήρος, *Ἐγχειρίδιον...*, σελ. 67: Οὗτος γοῦν ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τρεῖς λαμβάνει καί κέκτηται τιμᾶς. α. Τὴν μὲν ἔχει φυσικῶς. β. Τὴν δέ λαμβάνει μετοχικῶς. γ. Τὴν δέ εἰσδύεται Πνεύματι ἀγίῳ μετουσιαστικῶς. Καί τὴν μὲν φυσικὴν ἔχει, καθά κτίσμα καί ποίημα Θεοῦ... τὴν δέ δευτέραν τιμὴν καί ἀξίαν λαμβάνει μετοχικῶς ὅταν τῇ ἀγίᾳ προσαχθῇ τραπέζῃ καί εὐλογηθῇ ὑπὸ τοῦ ἱερέως καί ἀφιερωθῇ, τότε οὐκ ἔστιν ἔτι ἄρτος καί οἶνος ὡς πρότερον, ἀλλ' ἅγιος καί δῶρον τίμιον καί θεῖον καί ὕλη ἐνδεχομένη καί ἀναγκαία καί ὠρισμένη πρὸς τὸ γενέσθαι κυρίως σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, σωζομένης αὐτοῦ τῆς οὐσίας καί τῶν αὐτῆς συμβεβηκότων. Διὰ τοῦτο προσκυνεῖται εὐλόγως καί τιμᾶται δικαίως καί γεραίρεται καί προπέμπεται ἕνοις καί λαμπάσιν καί εὐωδίαις ἀπροκριματίστως. τὴν δέ γε τρίτην ἀξίαν καί ἄρρητον, τιμὴν λαμβάνει κατὰ μετουσίωσιν, ὅταν τὴν ἴδιαν ἀποβάλλῃ ἅπασαν οὐσίαν τῆς ψωμότητος καί εἰς σάρκα καί αἷμα Χριστοῦ μετουσιωθῇ.

7. St. Parenti - El. Velskovska, *L' Eucologio Barberini gr. 336*. Edizioni Liturgiche - Roma 1995, σελ. 1. Για τή χρονολόγηση τῆς εὐχῆς βλ. ἰδιαίτερα R. Taft, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preamphoral Rites of the liturgy of St. John Chrysostome*, Roma 1978², σελ. 274. G. Descœudres, *Die Pastophorien im Syro-byzantinischen Osten. Eine Untersuchung zu Architektur- und Liturgiegeschichtlichen Problemen*. Wiesbaden 1983, σελ. 93.

8. Για τὴν ἱστορική ἐξέλιξη τῶν παστοφορίων - διακονικῶν - σκευοφυλακίων βλ. συνοπτικά ΘΗΕ 10, στλ. 114. Εὐ. Ἀντωνιάδης, *Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας*. Τύποις Σακελλαρίου. Ἐν Ἀθήναις 1908, σελ. 131-146. G. Descœudres, μν. ἔργ.

9. Στὴ θέση αὐτὴ ἀπαντᾶται στὴ λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, στὴν ἱεροσολυμιτικὴ Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου, στὴν Ἀλεξανδρινὴ τοῦ Ἁγίου Μάρκου ὅπως καὶ στὴν ἰσχύουσα σήμερα ἀρχιερατικὴ λειτουργία. Ἰ. Φουντούλης, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι 1989³, σελ. 240.

10. Χ.Ι. Σούλτζ, *Ἡ βυζαντινὴ λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως καὶ συμβολικὴ ἔκφραση*. (Μετάφραση ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ π. Δημήτριος Τζέρπος), Ἀκρίτας 1998, σελ. 54: Περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ Χρυσόστομος ὁ Θεόδωρος Μοφουεστίας τονίζει ὅτι ἡ λειτουργία εἶναι ἀνάμνηση τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας μέσα στὴν ἱστορία, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀναστάσεως, καὶ ὅτι ἡ πραγμάτωση αὐτῆς τῆς ἀναμνήσεως συντελεῖται *δυνάμει* τῶν λειτουργικῶν πράξεων, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται καὶ ἐρμηνεύονται ὡς εἰκόνες, τύποι καὶ σύμβολα μιᾶς οὐράνιας πνευματικότητας.

11. Ἡ παρατηρούμενη ὁμοιότητα μεταξύ τῆς προετοιμασίας καὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν δῶρων ὀδήγησε παλαιότερους ἐρευνητὲς στοῦ συμπέρασμα ὅτι ἡ Μεγάλῃ Εἰσοδος ἀποτελεῖ μετεξέλιξη τῆς ἐπίσημης προσφορᾶς τῶν δῶρων πού ἔκαναν στοῦ σημεῖο αὐτοῦ τῆς Θείας Λειτουργίας οἱ πιστοὶ ἀπ' εὐθείας στὴν Ἁγία Τράπεζα. Σύμφωνα ὅμως μὲ νεώτερες ἔρευνες φαίνεται ὅτι ἡ πρακτικὴ αὐτὴ (Offertorium) συνηθίζοταν κυρίως στὴς Ἐκκλησίες τῆς Δύσεως. Ἀντίθετα στὴν Ἀνατολή οἱ πιστοὶ προσκόμιζαν τὰ δῶρα ἀρχικὰ σὲ παρακείμενο στοῦ ναοῦ χῶρο, τὸ γνωστὸ διακονικὸ ἢ παστοφόριο. Ἀπ' ἐκεῖ καὶ μὲ ἐπίσημη λιτανευτικὴ πομπὴ τὰ μετέφεραν ὕστερα, λίγο πρὶν τὴν ἀναφορὰ, οἱ διάκονοι στοῦ ἱεροῦ βῆμα καὶ τὰ ἀπέθεταν στὴν

ἀγία Τράπεζα γιὰ τὴν τέλεση τῆς ἀναίμακτης θυσίας. Περαιτέρω ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς ἐπίσημης ἀπὸ τοὺς διακόνους μεταφορᾶς τῶν δώρων ἀποτελεῖ σὸ βυζαντινὸ λειτουργικὸ τύπο ἡ Μ. Εἴσοδος καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν ἄμεσα σχετιζόμενη *Εὐχή τῆς Προσκομιδῆς μετὰ τὸ ἀποτεθῆναι τὰ ἅγια ἐν τῇ τραπέζῃ καὶ πληρῶσαι τὸν λαόν τὸν μυστικὸν ὕμνον*. Βλ. σχετικὰ Π. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθῆναι 1982², σελ. 87. Taft, *μν. ἔργ.*, σελ. 101. Πρβλ. Στουφῆ-Πουλημένου, *μν. ἔργ.*, σελ. 149-159. Τρ. Τσοπάνης, *Ἡ μεγάλη εἴσοδος σπὴν εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 62-100.

12. *Sermo de paschate et de ss. Eucharistia*. PG 86, 2400 ἐξ.: *Ματαιάζουσιν οἱ τὸν τῆς προθέσεως ἄρτον καὶ τὸ κερασθέν ἄρτίως ποτήριον προσάγειν μελλούσης τῆς λειτουργικῆς τάξεως ὕμνον τινὰ ψαλμικὸν λέγειν παραδεδωκότες τῷ λαῷ τῷ γινομένῳ πράγματι πρόσφορον, ὡς νομίζουσιν βασιλεῖα δόξης προσφέρειν ἢ καὶ προσαγορεύειν τὰ εἰσφερόμενα καὶ μηδέπω τελειωθέντα διὰ τῆς ἀρχιερατικῆς ἐπικλήσεως καὶ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἀναλάμποντος ἁγιασμοῦ, εἰ μὴ τί ἕτερον βούλοιο αὐτοῖς τὸ μιμούμενον*.

13. *Μυσταγωγία*. PG 91,963 CD.

14. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων* PG99,1689C: *Ἡ τελεία Προσκομιδὴ ἐν τῇ ἀρχῇ γίνεται καὶ τὸ εὐλογημένη ἡ βασιλεῖα ἀνακηρύττεται τῷ Θεῷ ἡμῶν*.

15. *Κεδρηνός*. PG 121,748.

16. Στουφῆ-Πουλημένου, *μν. ἔργ.*, σελ. 154-156.

17. Σούλτις, *μν. ἔργ.*, σελ. 95 ἐξ. Γενικὰ γιὰ τὸν ἀναπαραστατικὸ χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς λατρείας βλ. ἰδιαιτέρα π. Ἄ. Σμέμαν, *Ἡ Ἐκκλησία προσευχομένη. Εἰσαγωγή στὴ Λειτουργικὴ Θεολογία*. (Ἀπόδοση ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά π. Δημήτριος Β. Τζέρπος), Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1991, σελ. 137-151.

18. *Μν. ἔργ.*, σελ. 80.

19. *Πασχάλιον Χρονικόν*. PG 92,988. Πρβλ. G. Descoedres, *μν. ἔργ.*, σελ. 95-96. Th. Pott, *La reforme liturgique byzantine. Edizioni liturgiche*, Roma 2000, σελ. 174.

20. Σούλτις, *μν. ἔργ.*, σελ. 116 ἐξ.

21. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. ἰδιαιτέρα R. Bornert, *Les commentaires*

byzantins de la divine liturgie du vij au xv siecle. Paris 1966 (Archives de l' Orient Chretien 9), σελ. 125 έξ.

22. Ν. Βοργία, *Il Commentario liturgico di S. Germano Patriarca Constantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario*. Grottaferrata 1912 (Studi Liturgici I), σελ. 28, 19. Πρβλ. Σούλτζ, *μν. έργ.*, σελ. 113. Έκφραστική τής έμπεδούμενης συμβολικής τής ένανθρωπήσεως στήν Πρόθεση εί̑ναι ή κατά τόν 9ο αι. χρονολογούμενη θαυματουργική διήγηση του Γρηγορίου του Δεκαπολίτου, πού ένέπνευσε καί τό εικονογραφικό θέμα *Μελισμός*, πού παριστάνεται κατά τήν παλαιολόγια έποχή στό κάτω μέρος τής άψίδας του ιεροῦ βήματος ή στήν κόγχη τής Προθέσεως: *Άρξαμένου οὔν του ιερέως τής Θείας Προσκομιδής καί λαβόντος τόν άρτον ποιήσαι τήν άναίμακτον θυσίαν ό Σαρακνός εί̑δε τόν ιερέα, ότι παιδίον έλαβεν τα̑ς χερσίν καί έσφαττεν αυτό κινῶν τό αί̑μα αυτού έν τῷ ποτηρίῳ καί τό σῶμα αυτού κλῶν, θεί̑ς έν τῷ δίσκῳ... Ως δέ ήγγικεν ή ὥρα τής άγίας εισόδου, ό Σαρακνός εί̑δεν αύ̑θις τραυτέρως τό παιδίον έν τῷ δίσκῳ μεμελισμένον εί̑ς τέσσερα καί τό αί̑μα αυτού έν τῷ ποτηρίῳ*. PG 100, 1201C-1203 C. Πρβλ. Σούλτζ, *μν. έργ.*, σελ. 115.

23. Βλ. Bornert, *μν. έργ.*, σελ. 181 έξ.

24. PG 140, 429 CD: *Οὔτω τοιγαροῦν άφεται τό θεϊον σῶμα έν τῇ Προθέσει, ὡσπερ Βηθλεέμ, ὅπου γενένηται ό Χριστός... ὁμοῦ δέ καί ὡς έν τῇ Ναζαρέτ, πρὸς δέ καί τής έν Καπερναούμ διατριβῆς, τόν τόπον ή Πρόθεσις έκπληροῖ*. Cabasilas, *μν. έργ.*, σελ. 62: *Τά έν τῇ προθέσει τῶν δῶρων γινόμενα καί λεγόμενα τόν πρῶτον καιρόν τής του Χριστου οικονομίας σημαίνουσι*. Γιά τήν παράλληλη πρὸς τήν βυζαντινή Πρόθεση εξέλιξη πού γνώρισε ή λειτουργική συμβολική τής Γεννήσεως στή Δύση μέ τή φάτνη τής Βηθλεέμ κ.λπ. βλ. ιδιαίτερα Κ. Καλοκύρης, *Η φάτνη τῶν Χριστουγέννων*. Νῆσος, Ρέθυμνο 1992.

25. PG 140,429 C. Πρβλ. Σούλτζ, *μν. έργ.*, σελ. 153.

26. Σούλτζ, *μν. έργ.*, σελ. 154.

27. Π. Τρεμπέλας, *Αί τρεῖς λειτουργίαι κατά τούς έν Αθήναις κώδικας*. Αθήνα 1982², σελ. 4. PG 100,1201-1203. Πρβλ. Σούλτζ, *μν. έργ.* σελ. 115.

28. Ό άνώνυμος ιερεῦς εί̑χε ὑπ' ὄψιν του τίς διαφορές πού διαπί-

στωνε μεταξύ τῆς τάξεως τῆς ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως, ὅπως αὐτή ἐκτίθεται στίς κανονικές διατάξεις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου τοῦ Γραμματικοῦ (1111 - *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople...*, I, 3-4 ἀριθμ. 992. Ἔκδ. Grumel, Kadikoy - Istanbul 1936), πού ἐκπροσωποῦν τήν ἰσχύουσα τότε πρακτική τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας καί τοῦ προμνημονευθέντος ὑπομνήματος τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ, πού κυκλοφοροῦσε ἤδη σέ διάφορες μορφές.

29. Ἡ μερίδα τῆς Θεοτόκου τίθεται στό δεξιό μέρος τοῦ ἄμνου κατά τό ψαλμικό «παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου» (Ψαλμ. 44,10), ἐνῶ οἱ μερίδες τῶν ἐννέα, κατά τόν Ἀρεοπαγίτη Διονύσιο, οὐρανίων ταγμάτων στό ἀριστερό. Ὡστόσο τό ποῖο εἶναι τό δεξιό μέρος τοῦ ἄμνου εἶναι πρόβλημα πού ἀπασχόλησε τούς ἀγιορεῖτες μοναχοὺς κατά τόν 16-17ο αἰ., καί ρυθμίστηκε μέ τήν συνοδική ἐπιστολή τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Παρθενίου τοῦ Μογιλάλου (1667), στήν ὁποία ἐπισημαίνεται ὅτι *εἰς οὐδέν παραλυμαίνονται αἱ τῆς μερίδος διπλλαγμέναι θέσεις τήν οὐσίαν ἢ τήν δύναμιν ἢ τήν ἐνέργειαν τοῦ ζωοποιοῦ μυστηρίου, ἀλλ' ἄμφω δεξιά τε καί φίλοι διαγινώσκεσθαι κατά διάφορον θεωρίαν τε καί διδασκαλίαν* (Μ. Γ ε δ ε ὦ ν, *Κανονικαί διατάξεις...*, τ. Α-Β, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1888-1889, σελ. 56-58). Πάντως καί κατά τήν ἐπιστολή αὐτή ὡς δεξιό μέρος τοῦ ἄμνου θεωρεῖται τό πρὸς τά ἀριστερά τοῦ ἱερουργοῦντος.

30. V. Laurent, *Le Rituel de la Proscomidie et le metropolite de Crete Elie*, *Revue des Etudes Byzantines* 16(1958), σελ. 129-130: *Ἡ μὲν πρώτη προσφορά ἐστίν ἡ δεσποτική, καί ὀφείλει ποιεῖν σταυρόν ὁ προσκομίζων διά τῆς λόγχης ἐπάνω τῆς προσφορᾶς, λέγων τόν στίχον· εἶτα πηγνύει τήν λόγχην καί ἐκβάλλει τήν σφραγίδα, εἶτε τετραγώνον, εἶτε στρογγύλην καί λέγει τό ῥῆμα τοῦτο· Θύεται ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱός τοῦ Πατρός, ὁ αἴρων τήν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Προσφορά δευτέρα. Καθά πῆξει τήν λόγχην ὁ ἱερεὺς ὀφείλει ἐκβάλλειν σφραγίδα μικράν καί λέγειν· Δέξαι, Κύριε, τήν θυσίαν ταύτην τῇ πρεσβείᾳ τῆς ὑπερενδόξου Δεσποίνης Θεοτόκου καί ἀειπαρθένου Μαρίας εἰς ἰλασμόν τοῦ δεῖνος τοῦ προσενέγκαντος... Προσφορά τρίτη. Πρόσδεξαι, Κύριε, τήν θυσίαν ταύτην τῇ πρεσβείᾳ τῶν ἁγίων καί ἐπουρανίων δυνάμεων. Μιχαήλ, Γαβριήλ καί*

τῶν λοιπῶν ταγμάτων εἰς ἰλασμόν τοῦ δεινός τοῦ προσενέγκαντος. Προσφορά τετάρτη. Πρόσδεξαι, Κύριε, τήν θυσίαν ταύτην τῇ πρεσβείᾳ τοῦ τιμίου Προδρόμου, τῶν ἁγίων καί πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν ἁγίων προφητῶν, τῶν ἁγίων ἱεραρχῶν καί τοῦ ἁγίου τοῦδε, οὗ καί τήν μνήμην ἐπιτελοῦμεν καί πάντων τῶν ἁγίων εἰς ἰλασμόν τοῦ δεινός τοῦ προσενέγκαντος. Εἰ δέ καί ἑτέρας προσφοράς ἔχει λέγει εἰς ἑκάστην· ἐπί μὲν τῶν ζώντων: Δέξαι, Κύριε, τήν θυσίαν ταύτην εἰς ἰλασμόν τοῦ προσενέγκαντος· ἐπί δέ τῶν τελευτησάντων: Πρόσδεξαι, Κύριε, καί ταύτην τήν θυσίαν εἰς ἰλασμόν τοῦ δεινός τοῦ προσενέγκαντος καί δι' οὓς προσήγαγον.

31. G. Descoeudres, μν. ἔργ., σελ. 105-109.

32. Cabasilas, μν. ἔργ. σελ. 79-80: Τό δέ κυριακόν σῶμα ὑπό τοῦ αὐτοῦ ἱερέως καί ἀφωρίσθη τῶν ὁμογενῶν καί προσπνέχθη καί ἀνελήφθη, καί ἀνετέθη Θεῷ καί τελευταῖον ἐτύθη. Αὐτός μὲν γάρ ἐξῆλθεν τοῦ ἡμετέρου φυράματος ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱός ἀφελών... Διά τοῦτο τόν μέλλοντα ἄρτον εἰς ἐκεῖνο μεταβάλλειν τό σῶμα, ὁ αὐτός ἱερεύς καί ἀποκόπτει τῶν ὁμοφυῶν καί ἀνατίθησι τῷ Θεῷ. Θεῖς ἐν τῷ ἱερῷ πίνακι καί μετά ταῦτα εἰς τό θυσιαστήριον ἄγων θύει.

33. Σχετικὰ μέ τόν δοξολογικό χαρακτήρα πού ἔχει τό μνημόσυνο τῶν ἁγίων σέ ἀντίθεση μέ τόν ἱκετευτικό τῶν ἁπλῶν πιστῶν ὁ ἱερός Καβάσιλας παρατηρεῖ ὅτι (οἱ) οἰόμενοι τούς ἁγίους δι' αὐτῶν (τῶν προσευκῶν) ὠφελεῖν, τήν αὐτῶν (ἁγίων) ἀρνοῦνται δόξαν, ὅπερ ἐστὶ βλασφημεῖν οὐκ αὐτούς μόνον ἀλλά καί τόν Θεόν αὐτόν, ὡς ψευσάμενον τάς ἐπαγγελίας, ὅς ἐπιγγεῖλατο δοξάσειν καί τῆς βασιλείας μεταδώσειν αὐτοῖς (μν. ἔργ., σελ. 276). Μιά κάπως διαφοροποιημένη γνώμη ἐκφράζει ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὅταν γράφει ὅτι αἱ μὲν ὑπέρ τῶν ἁγίων προσαγόμενα θυσία εἰς δόξαν αὐτῶν καί τιμὴν καί ἀνάβασιν τῆς ἀξίας καί τοῦ θεοῦ φωτισμοῦ παραδοχὴν μείζονα· αἱ δέ ὑπέρ τῶν πιστῶν, κεκοιμημένων μὲν, εἰς λύτρωσιν ἁμαρτιῶν καί θείας χάριτος ἔνωσιν, ζώντων δέ, εἰ μετανοία μόνον τήν ζωὴν ἐξοικονομοῖεν, εἰς δεινῶν ἀπαλλαγὴν, εἰς ἁμαρτημάτων ἄφρασιν, εἰς ζωῆς αἰωνίου ἐλπίδα (PG 155, 748 c). Διό καί ὁ ἀείμνηστος Π. Τρεμπέλας συμπεραίνει ὅτι «τό μνημόσυνο τῶν ἁγίων γίνεται θριαμβευτικῶς μετά συναισθήματος εὐγνωμοσύνης διὰ τήν πρὸς αὐτούς χάριν καί δόξαν τῆς Ἐκκλησίας προβαλλούσης τούτους τῷ Θεῷ ὡς στρατιάν νικηφόρον,

ἀποδεικνύουσαν ὅτι οὐκ εἰς μάτην ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐθυσίασεν ἑαυτόν, ἐνῶ τῶν λοιπῶν καὶ δὴ τῶν ἀμαρτωλῶν γίνεται ἰκετευτικῶς ἐκζητουμένου τοῦ θεοῦ ἐλέους ὑπὲρ αὐτῶν. Πάντως ὅμως εἴτε τις ἀρίεται ἀπὸ τῶν δεσμῶν διὰ χάριτος βασιλικῆς, εἴτε εὐφημεῖται ὡς νικητῆς καὶ διὰ τῆς εὐφημίας μείζονα τιμὴν λαμβάνει, πάντοτε εἰς τὴν θέσιν τοῦ λαμβάνοντος εὐρίσκεται. Ἐν Χριστῷ δὲ ἔλεος δέν εἶναι μόνον ἡ ἄφεσις ἀμαρτιῶν καὶ ἡ ἀπὸ τῶν δεσμῶν ἀπαλλαγὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ μετὰ τοῦ Χριστοῦ συνανύψωσις καὶ δόξα» (*Δογματική*, Ἐκδ. Ὁ Σωτήρ, Ἀθῆναι 1961, τόμ. 3, σελ. 237).

34. Pott, *μν. ἔργ.* σελ. 189.

35. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἀντιρρητικός* γ. 1. PG 99,405: *Παντός εἰκονιζομένου, οὐκ ἡ φύσις, ἀλλ' ἡ ὑπόστασις εἰκονίζεται.*

36. Γιά τὴν ἔννοια καὶ λειτουργία τῆς μνήμης στή Θεία Λατρεία βλ. ἰδι-αίτερα Σμέμαν, *μν. ἔργ.*, σελ. 170 ἐξ. Α. Σταυρόπουλος, *Μνήμη καὶ λήθη στή Θεία Λειτουργία*. Ἐκδόσεις Λύχνος, Ἀθήνα 1989, σελ. 31-60.

37. Ἀποκρίσεις. PG 155, 892D: *Ὁφείλει δὲ ὑπὲρ ἀπάντων προσενεγκεῖν ὀνομαστικῶς τῶν προσενεγκόντων ὑπὲρ ἐκάστου τῷ Θεῷ μερίδα. Διό καὶ χρή σημειοῦσθαι τὰ τῶν προσφερόντων ὀνόματα...893 B: Καὶ μὴ ἀμελεῖν τοῦ προσφέρειν μερίδας ὑπὲρ τε ἐκάστου τάγματος τῶν ἁγίων καὶ ὑπὲρ πάντων ὁμοῦ καὶ ὑπὲρ ἐκάστου τῶν προσφερόντων πιστῶν· εἰ δὲ μὴ, προδήλως μόνον παρανομοῦσιν τινες καὶ ἀμαρτάνουσιν. Ὅτι ἀντὶ τῶν προσώπων αἱ μερίδες τῶν προσαγόντων εἰσὶν. καὶ νοπη γίνεται μετὰ Χριστοῦ τούτοις κοινωνία. Διό οὔτε τῶν ἀμαρτανόντων φανερωῶς καὶ μὴ ἀφισταμένων χρή δέχεσθαι τὰς προσφοράς, οὔτε γυναικῶν, κἄν πισταὶ καὶ ὀρθόδοξοι ᾄσιν, συνοικοῦσαι, ἢ ἀσεβέσιν ἀνδράσιν ἢ αἰρετίζουσι.*

38. *Περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ*. PG 155, 748 C.

39. *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας* ςστ. PG 155, 285 C.

40. Βλ. σημ. 12.

41. R. Taft, *Water into wine. The twice-mixed chalice in the Byzantine eucharist*. Le Museon 100 (1987) σελ. 340-342.

42. Parenti, *μν. ἔργ.*, σελ. 24-25: *Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ προθεὶς ἑαυτόν ἄμνόν ἄμωμον ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς ἐπιδε ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τόν ἄρτον τοῦτον καὶ ἐπὶ τό ποτήριον τοῦτο, καὶ ποίησον αὐτό ἄκραντόν σου σῶμα καὶ τίμión σου αἷμα εἰς μετάληψιν ψυχῶν καὶ σωμάτων.*

43. Pitra, J.B. *Spicilegium...*, (Φωτ. Ἀνατύπωση Graz 1963), σελ. 387.

44. Βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας*. PG 155, 264-265. Πρβλ. Descoeudres, *μν. ἔργ.*, σελ. 103.

45. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σελ. 2-3. *Νύτων δέ αὐτὸν ἐν τῷ δεξιῷ μέρει μετὰ λόγχης ἐπλέγει: Εἷς τῶν στρατιωτῶν λόγχῃ τὴν πλευράν αὐτοῦ ἔνυξε καὶ εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ. Καὶ ὁ ἑωρακῶς μεμαρτύρηκε καὶ ἀληθινὴ ἐστίν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ. Ὁ δέ διάκονος ἐγκέ-
ει τῷ ἀγίῳ ποτηρίῳ ἐκ τοῦ νάματος καὶ τοῦ ὕδατος ὁμοίως εἰπὼν πρὸς
τόν ἱερέα: εὐλόγησον Δέσποτα· καὶ λαβὼν ἐξ αὐτῆς εὐλογίαν.*

46. Τὴν ἀρχαιότερη ἐπ' αὐτοῦ μαρτυρία μᾶς παρέχει ἡ λατινικὴ μετά-
φραση τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ πατριάρχου Κων/λεως Γερμανοῦ,
πού ἐκπόνησε ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάρχιος (869/870). Borgia, *μν.*
ἔργ., σελ. 21. Γιά περαιτέρω μαρτυρίες βλ. ἰδιαίτερα Descoeudres, *μν.*
ἔργ., σελ. 96. Πρβλ. Pott, *μν. ἔργ.*, σελ. 179-180.

47. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σελ. 4.

48. A. Dmitrievskij, *Opisanie...*, (Φωτ. Ἀνατύπωση G. Olms, Hilde-
sheim 1965), τόμ. II: Εὐχολόγια, σελ. 52. J. Goar *Euchologion, sive Rit-
uale Graecorum* (Φωτ. ἀνατύπωση Graz 1960), σελ. 50.

49. Τὴν ἀρχαιότερη ἐπ' αὐτοῦ μαρτυρία μᾶς παρέχει ἡ ἀπὸ τόν Λέο-
ντα Τοῦσκο (1173-1178) ἐκπονηθεῖσα λατινικὴ μετάφραση τῆς Θείας
Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου. Βλ. A. Jacob, *La traduction de la liturgie
de St. J. Chrysostome par Leon Toscan*, *Orientalia Christiana Periodica*
32 (1966), σελ. 136.

50. PG 48, 902-903.

51. PG 98, 400. Κατὰ τόν Συμεών Θεσσαλονίκης (Ἀποκρίσεις ἃ Ε.
PG 155,285 BC) ἡ προσφορά τοῦ θυμιάματος γίνεται *εἰς εὐχαριστίαν τοῦ
ἔργου καὶ τῆς ἐνεργείας ἐπιδημίαν τοῦ Πνεύματος...* Ἄμα καὶ τόν Θεόν
τιμῶν ὁ ἱερεὺς διὰ τῆς προσαγωγῆς καὶ εὐωδίας τοῦ θυμιάματος καὶ δει-
κνύς ὡς καὶ μετὰ τοῦ Πνεύματος ἐνεργεῖ καὶ ὡς ἀπὸ τοῦ μυστηρίου τού-
του ἡ χάρις τοῦ Πνεύματος εἰς τόν κόσμον ἐκκέχυται.

52. Βλ. σχετικὰ Descoeudres, *μν. ἔργ.*, σελ. 89, 124. Τρεμπέ-
λας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σελ. 4. Πρβλ. Γρηγορίου (Ἱερομόναχος), *Ἡ
Θεία Λειτουργία*, Σύναξη 1982, σελ. 125-126.

53. Μν. ἔργ., σελ. 100. Κατ' ἀνάλογο τρόπο ὑπομνηματίζει τὴν κάλυψη τῶν δώρων καὶ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης (*Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, PG 155, 285D-288A): *Εἶτα τό τοῦ δίσκου κάλυμμα λαβὼν, σημαῖνον σύν τοῖς ἄλλοις καλύμμασιν τὰ σπάργανα, τὰ ψαλμικά λέγει, ἃ δηλοῦσιν τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου· «Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο» καὶ τὰ ἐφεξῆς. Καὶ τό ἐν τῷ ποτηρίῳ ἐνὶ ἧ καὶ πλείοσιν, ἐπιλέγων τὰ δηλοῦντα ὁμοίως τοῦ Κυρίου τὴν σάρκωσιν. «Ἐκάλυψεν οὐρανοῦς ἡ ἀρεπὴ αὐτοῦ καὶ τῆς συνέσεως αὐτοῦ πλήρης ἡ γῆ». Αὐτός δέ ἐστιν ὅς καὶ τὸν οὐρανὸν καλύπτει ταῖς ἀρεταῖς ὁ Θεὸς Ἰησοῦς Χριστός. Καὶ τῆς συνέσεως αὐτοῦ, ἦτοι τῆς γνώσεως, πλήρης ἡ γῆ γενένηται. Σαρκοθέντος γάρ αὐτοῦ, πᾶσα ἡ γῆ αὐτόν σὺν τῷ Πατρὶ ἐπέγνω καὶ τῷ Πνεύματι. Εἶτα τελευταῖον τὸν ἀέρα θεὸς ὁ ἱερεὺς θυμιάσας, ὅς δὴ καὶ τό στερέωμα ἐν ᾧ ὁ ἀστήρ καὶ τὴν σινδόνα σημαίνει, διὰ τοῦτο γάρ καὶ ἐσμυρνιασμένον νεκρὸν πολλακίς περιφέρει τὸν Ἰησοῦν καὶ ἐπιτάφιος λέγεται, αὐτὸ διδάσκει ἄχρι τέλους καθαρῶς ὡς ἐν πίνακι τό μυστήριον... 729C: Ἐπιπθέμενα δέ τὰ θεῖα δῶρα τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ καλύπτεται, ὅτι οὐ τοῖς πᾶσιν ἐξ ἀρχῆς ἐγνωσμένος ὁ Ἰησοῦς καὶ ὅτι σωμαθωθεὶς, οὐδ' οὕτω τοῦ κρυφίου τῆς αὐτοῦ θεότιτος καὶ τῆς προνοίας ἐξέστη. ἀλλ' ἀκατάληπτός ἐστι καὶ ἄπειρος αἰεὶ, καὶ τοσοῦτον μόνον γινώσκεται, ὅσον αὐτὸς ἀποκαλύπτει.*

54. Γιά τὴν ἰσχύουσα σήμερα Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως βλ. ἰδιαίτερα Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, σελ. 1-5. Δ. Γεωργόπουλος, μν. ἔργ., σελ. 21-26. Ι. Φουντούλης, *Λειτουργική Α*. Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 196-197. Τοῦ ἰδίου, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, (Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι), τόμ. Α, 1997⁵, σελ. 88, 241/ τόμ. Β, 1989³, σελ. 240,242/ τόμ. Γ, 1991², σελ. 242/ τόμ. Δ, 1994, σελ. 250. Α. Κάττιγκας (Πρωτοπρεσβύτερος), *Ἀκολουθία τῆς ἱερᾶς Προθέσεως ἢ Προσκομιδῆς*. Ἐκδόσεις Μυγδονία 1999, σελ. 59-64. Χριστόδουλος (Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν), *Ἡ τέλεσις τῆς Προσκομιδῆς*. Ἐφημέριος ΝΑ (2001) 7-8, σελ. 5-8.

55. Pott, μν. ἔργ., σελ. 190.

56. Παϊσίου (Ἀγιορείτου), *Μέ πόνος καὶ ἀγάπη γιὰ τό σύγχρονο ἄνθρωπο*, (Λόγοι Α), Σουρωτὴ Θεσσαλονίκης 1998, σελ. 333-334.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΡΙΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Δευτέρα 15.10.2001)

Ἰωάννη Φουντούλη
Ὁμότιμου Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Εὐχαριστῶ τό Σεβασμιώτατο Πρόεδρο καί τά μέλη τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως γιατί γιά τρίτη ἤδη φορά κατά τό τρίτο τοῦτο Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων μέ ἀντικείμενο μελέτης «*Τό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας*» μού ἀνέθεσαν εἰσήγηση μέ τό δηλωθέν ἀπό τόν Πρόεδρο τῆς συνεδρίας αὐτῆς θέμα. Κόπος, εὐθύνη, ἀλλά ὁμολογουμένως μεγάλη τιμή.

Στό φάκελλο τοῦ Συμποσίου οἱ σύνεδροι θά βροῦν σέ ἀνάτυπο μιά ἄλλη παράλληλη εἰσήγηση τοῦ ὑποφαινομένου, πού ἔγινε στό ΙΕ' Ἱερατικό Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας κατά τό ἔτος 1998 στήν Ἱερά Μονή Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγγαίου καί δημοσιεύθηκε στόν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου αὐτοῦ μέ τίτλο «*Ἡ θεία Λειτουργία*», Ἱερά Μητρόπολις Δράμας, Δράμα 1998, σελ. 135-170. Ἡ εἰσήγηση ἐκείνη φέρει τόν τίτλο «*Ἡ θεία Λειτουργία - Τελετουργι-*

κή θεώρηση». Δηλαδή κινεῖται στὸν ἴδιο κύκλο θεμάτων μὲ τὴ σημερινή εἰσήγησή μου. Παρακαλῶ, κάμετε τὸν κόπο νὰ τὴ διαβάσετε, ἂν δὲν τὸ ἔχετε ἤδη κάνει, ὄχι γιατί λέγονται σ' αὐτὴν τίποτε σπουδαία πράγματα, ἀλλὰ γιατί θὰ προσπαθήσω νὰ ἀποφύγω τὶς ἐπαναλήψεις, πολλές φορές προϋποθέτοντας ὅσα γράφονται ἐκεῖ. Καί ἐκεῖνα καί τὰ σημερινὰ εἶναι ἀπλές σκέψεις, ταπεινές τοποθετήσεις καί ὑπομνήσεις, βγαλμένες ὅμως ἀπὸ πολλή μελέτη, ἀναζήτηση τῆς ὀρθῆς τάξεως καί λειτουργικῆς παραδόσεως, ἀγάπη καί πόθο γιὰ τὴν βελτίωση τῶν λειτουργικῶν μας πραγμάτων, ὀραματισμὸ γιὰ τὴν ἀκριβή τάξη καί εὐτακτὴ τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας, λατρείας «ἀληθινῶν προσκυνητῶν», πού λατρεύουν τὸ Θεὸ «ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ» (Ἰω. δ' 23-24), «ἐν ἀρεστῶς... μετὰ αἰδούς καί εὐλαβείας» (Ἐβρ. ιβ' 28).

Τὶς θεωρητικὲς αὐτὲς τοποθετήσεις συμμερίζομαστε ὅλοι οἱ ἐδῶ παρόντες, ἀλλὰ καί οἱ ἀπόντες, ὅλοι οἱ μὲ τὴ χάρη καί τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ εὐλαβεῖς λατρευτὲς τοῦ ἐν Τριάδι ἀγία Θεοῦ καί ἰδιαιτέρως ὅσοι ἔχουμε μιά κάποια ὑπευθυνότητα ἔναντι τῆς ὀρθῆς καί ἀκριβοῦς, ἐν ἐπιγνώσει καί φόβῳ Θεοῦ διεξαγωγῆς τῆς θείας λατρείας καί συμμετοχῆς σ' αὐτὴν. Καί ἡ ὑπευθυνότητα αὐτὴ καταμερίζεται ἀναλόγως μετὰς θεσμῶν καί προσώπων, σαφῶς ὄχι ἀνευθύνων καί ἀδιαφόρων, ἀλλὰ ὑπευθύνων καί μάλιστα συνυπευθύνων, ὄχι ὅμως, εὐτυχῶς, κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸ ἐνόχων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας Του. Ἐννοῶ τὴν Ἱερά Σύνοδο, τοὺς Ἀρχιερεῖς, τοὺς Ἱερεῖς, τοὺς Διακόνους, τοὺς Ὑποδιακόνους, τοὺς Ἀναγνώστες, τοὺς Ψάλτες, τοὺς Νεωκόρους, τοὺς Κατηχητές, τοὺς Θεολόγους-Διδασκάλους καί καθένα ἕκαστο ἀπὸ τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ, χωριστὰ καί ὅλους μαζί. Καί τοῦτο γιατί ἡ θεία Λειτουργία καί ἡ ἐν γένει θεία Λατρεία, παρὰ τὴν μακραίωνη

δισχιλιετή ιστορική της πορεία σ' ἓνα κόσμο κάθε ἄλλο παρά «ἀγγελικά πλασμένο», ἦταν ἀπό καταβολῆς καί παρέμεινε μέ τή χάρη τοῦ Θεοῦ καί μέ τή συνεκτική δύναμη τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔργο συλλογικό, συντονισμοῦ καί συνεργασίας ὀλοκλήρου τοῦ ἱεροῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἐκκλησίας, ἀληθινή στήν κυριολεξία καί μέ τήν ἀρχική γραμματική ἔννοια τοῦ ὄρου: *Λειτουργία, ἐκ τοῦ λειτός* (λαός) καί ἔργον, ἔργο τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ἔργο Θεοῦ (*opus Dei*).

Προηγουμένως μίλησα γιά τό ΙΕ' Ἱερατικό Συνέδριο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας καί γιά τά Πρακτικά του, ἀπό τά ὁποία ἔχετε ἓνα ἀπόσπασμα, τήν τότε εἰσήγηση τοῦ ὑποφαινομένου. (Τό ἀνάτυπο ἔχει τόν τίτλο «Ἡ θεία Λειτουργία - Τελετουργική θεώρηση», Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως, Νεάπολη Θεσσαλονίκης 2001). Καί στό Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο τῶν Στελεχῶν τῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων πού συνεκλήθη ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο στήν Ἱερά Μονή Πεντέλης τό ἔτος 1999 μέ θέμα τό ἅγιον Βάπτισμα κάναμε μετ' ἐγκωμίων λόγο γιά τά, πρωτοποριακά καί προδρομικά γιά τά παρόντα Συμπόσια, Ἱερατικά Συνέδρια τῆς Μητροπόλεως Δράμας καί δικαίως ἐπαινέσαμε τόν ἐμπνευστή καί διοργανωτή τους Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δράμας κ. Διονύσιο. Καιρός τώρα, πέρα ἀπό κάθε διάθεση ἐφάρματης ἀνθρωπαρέσκειας καί γλοιώδους κολακείας, νά ἀποδώσουμε τή δικαία ὀφειλή καί τόν ἔπαινο στό νῦν θεοφιλῶς ἀρχιεπισκοπεύοντα Μακαριώτατο κ. Χριστόδουλο, ἐνσάρκωση τῶν ὁραματισμῶν τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν τά παρόντα τρία λειτουργικά ἐπιτελικά Συμπόσια.

Ὅ,τι ἐπί δεκαετίες ὀλόκληρες ἡ ἀκαδημαϊκή Λειτουργική μελετοῦσε στά Σπουδαστήρια, ἐρευνοῦσε στά χειρόγραφα καί στή βιβλιογραφία, δίδασκε στούς φοιτητές καί ἐφάρμοζε δοκι-

μαστικά στίς λειτουργικές ασκήσεις, ὀραματιζομένη τὴν ἀνανέωση, τὴν ἀκρίβεια, τὴν παράδοση, τὴ «*λογικὴ λατρεία*», ὅ,τι μέ σύνεση καὶ προσεκτικὰ βήματα προωθοῦσε ὡς θέματα διαλέξεων, δημοσιευμάτων καὶ ἱερατικῶν συνάξεων καὶ συνεδρίων -τύπου Μητροπόλεως Δράμας-, ὅ,τι «*εἰς τό οὔς*» ἐλέγετο, κηρύσσεται τώρα «*ἐπὶ τῶν δωματίων*» (Ματθ. ι' 27. Λουκ. ιβ' 3). Τὰ Συμπόσια αὐτὰ καὶ οἱ εἰσηγήσεις καὶ συζητήσεις πού γίνονται σ' αὐτὰ ἀπευθύνονται σ' ὄλο τόν ἱερό κληρο καὶ τόν εὐσεβὴ λαό τῆς Ἑλλάδος, μεταδίδονται στὰ πέρατα ἀπὸ τόν ραδιοφωνικό σταθμό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀναμεταδίδονται, δημοσιεύονται, ἀναδημοσιεύονται, συζητοῦνται. Ἐπιπλέον, στό ἐπιτελεῖο τῶν εἰσηγητῶν δέν μετέχουν μόνον οἱ φίλοι καὶ συνεργάτες τῶν Τομέων Λατρείας καὶ Τέχνης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὅπως στὰ Συνέδρια Δράμας καὶ σέ ἄλλες παρόμοιες ἐκδηλώσεις καὶ προσπάθειες, ἀλλὰ τό σύνολο τῶν θεολογικῶν δυνάμεων τοῦ τόπου. Εὐχεσθε, ὁ Θεός νά εὐλογῆσει ἐνθυμήσεις, λόγους καὶ πράξεις ὄλων γιά τὴν εὐτακτοτέρα διεξαγωγή τῆς θείας λατρείας πρὸς δόξαν Θεοῦ, οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας Του καὶ σωτηρίαν τοῦ Χριστωνύμου λαοῦ, ὄλων ἡμῶν.

* * *

Ἡ «*τελετουργικὴ*» λοιπὸν «*προσέγγιση τῆς θείας Λειτουργίας*» εἶναι τό θέμα τῆς εἰσηγήσεώς μας, θέμα σπουδαῖο, γιατί ἡ ὀρθὴ πράξη ἀποτελεῖ τὴν ἐπίβαση τῆς ὅλης θεωρίας, τῆς ἱστορικῆς καὶ θεολογικῆς γνώσεως, τῆς εὐλαβείας καὶ τῆς ποιμαντικῆς ἀγωνίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἦδη οἱ ἐπιμέρους εἰσηγήσεις στὸν προγραμματισμό τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου καὶ τώρα στὴν ἐφαρμογὴ τους, κυκλώνουν τὴν τελετουργικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος, ἀφοῦ βασικῶς τελετουργικὰ προβλήματα σχετιζόμενα μέ τὴ θεία Λειτουργία ἔχουν ἤδη θεωρητικῶς καὶ

κατά τό δυνατόν διεξοδικῶς ἀντιμετωπισθεῖ ἢ θά ἀντιμετωπισθοῦν στή συνέχεια, ὅπως τό πρόβλημα τῶν ἀναγνωσμάτων καί τοῦ θείου κηρύγματος, τῆς σχέσεώς του πρός τά ἀναγνώσματα καί τῆς θέσεώς του στήν λειτουργική σύναξη, ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς καί ὁ τρόπος ἀναγνώσεώς της, ἡ ἀκολουθία τῆς προθέσεως καί ἡ τελετουργική προβληματική της, τά κανονικά προβλήματα τῆς θείας Λειτουργίας, ἡ ψαλμωδική ἔκφρασή της καί τά κατ' αὐτήν ψαλλόμενα, ἡ στάση τοῦ ἱερέως καί τοῦ λαοῦ, ἡ δεοντολογία πού ἀφορᾷ στά λειτουργικά σκεύη καί ἄμφια καί, πρό πάντων, ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στή θεία μετάληψη.

Ἔτσι ὅμως, παρά τά ἀναμφισβήτητα πλεονεκτήματα, πού παρέχει ἡ παράλληλη πορεία τῆς εἰσγησεῶς μας πρός τίς λοιπές εἰσγήσεις, καί παρά τήν ἐξομάλυνση τοῦ τελετουργικοῦ ἐδάφους πού γίνεται ἀπό αὐτές, καθῶς καί τή συμπληρωματική παρέμβαση τῆς εἰσγησεῶς τοῦ ὑποφαινομένου στή Δράμα, ἡ τωρινή διαπραγμάτευση περνᾷ μέσα ἀπό συμπληγάδες. Ἐννοῶ τό ἡμίωρο τοῦ προγράμματος καί τήν τεραστία ἔκταση τοῦ θέματος. Μᾶς λείπει ἡ περιστέρα τοῦ Ἰάσωνα. Ἄλλ' ὁ Θεός καί ἡ εὐχή σας βοηθός.

Μένει ἀκόμα μιά εἰσαγωγική, ἀλλ' «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» διευκρίνιση: Ποιός εἶναι ὁ σκοπός καί ποιά ἡ ἐνδεχομένη ὠφελιμότητα μιᾶς «τελετουργικῆς προσεγγίσεως» στή θεία Λειτουργία καί γενικότερα στή θεία λατρεία; Ἀναγνώριση ἐδάφους; Ἰκανοποίηση εὐλαβῶν ἢ ἀπλῶς γνωστικῶν ἐνδιαφερόντων; Πνευματική οἰκοδομή; Ἐπισήμανση τυχόν ἀτελειῶν, φθορῶν ἢ ἀναζήτηση τελειότερων μέσων καί τρόπων ἐκφράσεως; Διόρθωση τυχόν κακῶς κειμένων ἢ καί προώθηση ἀλλαγῶν, ἀντιπαραδοσιακῶν σχημάτων καί μεταρρυθμίσεων; Ἐρωτήματα «καυτά», ἰδιαιτέρως μερικά ἀπό αὐτά προκλη-

τικά γιά πολλούς ἤ καί γιά ὅλους τούς εὐσεβεῖς χριστιανούς, πού στέκονται μέ εὐλάβεια καί δέος μπροστά στήν ἱερή παράδοση τῆς λειτουργικῆς μας τάξεως καί τῆς θείας ἐν γένει λατρείας. Ἐντεῦθεν καί ὁ πρό τοῦ λόγου ἀντίλογος καί ἡ πρό τῆς θέσεως τῶν θεμάτων ἀρνητική καί ἀνένδοτη στάση μερικῶν σεβαστῶν καί ὑπερτίμων προσώπων. Σεβαστές οἱ ἐπιφυλάξεις, ἀλλ' ὑπέρ πάντα σεβαστή ἡ λειτουργική παράδοση καί τάξη τῆς Ἐκκλησίας, πού ἐκφράζει, στό μέτρο της, αὐτήν τήν πίστη της καί τήν ἀπ' ἀρχῆς, ἀπό τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καί Πατέρων λατρευτική δεοντολογία της.

Ἡ πρώτη, λοιπόν, ἐπαφή μέ τήν τελετουργική τάξη τῆς σημερινῆς μας λειτουργικῆς πράξεως εἶναι περιγραφική καί διαπιστωτική στό κατά πόσον τά παρόντα συμφωνοῦν πρός τά παρελθόντα, δηλαδή πρός τή ζωντανή παράδοση καί πατροπαράδοτη λατρεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅχι μόνο στίς γενικές γραμμές, ἀλλά καί στίς ἐπιμέρους λεπτομέρειες. Αὐτές βασικά, ὅσο ἀσήμαντες τυχόν καί ἄν φαίνονται, τόσο περισσότερο σημαντικές εἶναι, γιατί κρίνουν αὐτήν τήν γνησιότητα τῆς ταυτότητάς μας στό παρόν καί τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς πορείας μας πρός τό μέλλον τῆς λειτουργικῆς μας ζωῆς. Καί ἄν μέν ἡ συμφωνία εἶναι ἀπόλυτη, χαρά καί ἀγαλλίαση. Ἄν ὄχι, τότε ὀφείλουμε νά προβληματισθοῦμε σοβαρά καί ὑπεύθυνα. Οἱ βαρύγδουπες καί εὐσεβοφανεῖς ἐκφράσεις περὶ ἀναλλοιώτων λειτουργικῶν μορφῶν, στατικῶν καί ἀμετακινήτων, δέν μᾶς καλύπτουν. Τότε τά ἐρωτήματα εἶναι ἀμείλικτα καί ἡ ἀπάντηση σ' αὐτά ὀφείλει νά δίδεται χωρίς δικολαβισμούς καί ὑπεκφυγές. Μέ κάθε εὐλάβεια, δηλαδή, καί ταπείνωση νά μελετᾶται ἡ παράδοση, νά σταθμίζονται οἱ λόγοι ἀπομακρύνσεως ἀπ' αὐτήν, οἱ δυνατοί τρόποι ἐπιστροφῆς

σ' αὐτή καί ἡ μέ ρεαλισμό καί σύνεση ἀποκατάσταση ἐνδεχομένων φθορῶν στή σημερινή μας λειτουργική τάξη, πού εἶναι νομίζω σαφές ὅτι γιά τήν διακρίβωση τῆς γνησιότητάς της, πού εἶναι τό αἰτούμενο, βρίσκεται ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ παρελθόντος, δηλαδή τῆς παραδόσεως.

Τά κατωτέρω ἀναπτυσσόμενα θά δείξουν τοῦ λόγου τό ἀληθές. Ὑπάρχουν περιπτώσεις στή λειτουργική μας τάξη ἀπομακρύνσεως ἀπό τήν ἀληθινή παράδοση ἢ καί ἀντιστροφῆς τῶν ὄρων· ἡ μή παράδοση νά θεωρεῖται παράδοση καί ἡ παράδοση νά θεωρεῖται μή παράδοση. Τό νέο, καί ἐνίοτε νόθο καί ἐσφαλμένο, νά ἐκλαμβάνεται ὡς ἀρχαῖο καί παραδοσιακό καί τό ἀρχαῖο καί ὀρθό νά ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐσφαλμένο καί ἀπορριπτέο. Καί αὐτό εἶναι τό τραγικό δίλημμα στή θεία λατρεία. Τό λέγει αὐτό, ὄχι ἐγώ ἀλλά, ὁ ἅγιος Συμεών Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ὁ στύλος ὁ ἀκλόνητος τῆς λειτουργικῆς τάξεως. Βέβαια ὄχι σπανίως οἱ ἐξελίξεις εἶναι νόμιμες καί ἀναπότρεπτες. Ἄλλ' οὔτε ἡ ἐρασιτεχνική ἀναζήτηση παλαιῶν μορφῶν καί ἡ ἐξιδανίκευσή τους ἀποτελεῖ τήν πανάκεια γιά τήν θεραπεία τῶν λειτουργικῶν τραυμάτων. Γενικῶς δέ ἡ ἀποκατάσταση παλαιῶν μορφῶν ἀπαιτεῖ γνώση καί ἀκρίβεια, κάτι σάν τήν ἀναπαλαίωση παραδοσιακῶν κτισμάτων, πού εἶναι δυσχερέστερη καί δαπανηρότερη ἀπό τήν ἐξ ὑπαρχῆς οἰκοδομή τους. Καί σίς δύο περιπτώσεις ἂν κάτι δέν γίνεται «μετ' ἐπιστήμης» εἶναι ἀνεύθυνο, θνησιγενές, ἀκόμη καί ἐπικίνδυνο γιά τίς ὑλικές καί πνευματικές δομές, ἐδῶ δέ γιά τή λειτουργική τάξη καί παράδοση.

Κατωτέρω, μετὰ τίς μακρές, ἀλλ' ἀπαραίτητες τοποθετήσεις καί ἐπισημάνσεις, ἀκολουθώντας τήν σειρά πορείας τῆς τάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας, ἐπισημαίνουμε μερικά κατ' ἐκλογήν σημεῖα πού ἔχουν ἀνάγκη, ὄχι βέβαια ἀλλαγῆς καί μεταρ-

ρυθμίσεως, ἀλλά μελέτης καί ἐνδεχομένης ἀποκαταστάσεως ἥ τουλάχιστον προβληματισμοῦ, γιά νά ξαναβρεῖ ἡ θεία Λειτουργία τό ἀρχαῖο κάλλος καί τήν εὐπρέπεια. Σ' αὐτά ἡ ἀληθινή παράδοση ἀντιλέγει πρὸς τό τώρα, πρὸς τήν ἀπλοϊκὰ θεωρούμενη «παράδοση». Σ' αὐτά ἡ ἀρχαία καί σεβάσμια πορεία τῶν λειτουργικῶν μας πράξεων, ὅπως ἐκφράζεται στή χειρόγραφη παράδοση, στίς μαρτυρίες τῶν πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, στή «Διάταξη τῆς θείας Λειτουργίας» τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου καί στίς ἄλλες σεβάσμιες καί ἀξιόπιστες λειτουργικές πηγές, μᾶς ἀνακαλεῖ στήν τάξη, εἰδοποιώντας ὅτι κάτι δέν πῆγε καλά. Ὅτι δηλαδή ἔχουμε μιά διακοπή, μιά ἐκτροπή ἢ ἀλλαγὴ πορείας στήν παράδοση καί στήν ἀπό αἰῶνων παραδεδομένη λειτουργικὴ τάξη. Τό ἂν θά ἀντιμετωπισθεῖ καί τό πότε καί πῶς θά ἀντιμετωπισθεῖ εἶναι θέματα πού δέν ἀφοροῦν σ' ἐμᾶς, ἀλλά στήν ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, τήν κατά τόπους ἢ τήν οἰκουμενική.

Κατ' ἀναπόδραστη ἀνάγκη ἡ ἐπισήμανση τῶν κατ' ἐπιλογὴν σημείων, γιά τὰ ὅποια μιλήσαμε, γίνεται σύντομα καί οἰονεὶ τηλεγραφικά. Τό ἀπαιτεῖ ἡ κλεψύδρα τοῦ χρόνου. Γιά τό σχολιασμό κα τήν αἰτιολόγησή τους παραπέμπουμε στίς σχετικές εἰσηγήσεις τοῦ Συμποσίου τούτου, στίς συζητήσεις καί στήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία. Ἐκλάβετε τέ, ὅπως καί εἶναι, ὡς ἀφορμές προβληματισμοῦ, μελέτης, σκέψεων καί ἰδιαίτερης διοικητικῆς καί ποιμαντικῆς φροντίδας.

Χριστὸς ἠγείσθω.

1. Χρόνος τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας

“Όταν ἡ θεία Λειτουργία, ἀρκετά ἔνωρίς γιά τούς γνωστούς λόγους, ἀποδεσμεύθηκε ἀπό τίς ἑσπερινές «ἀγάπες», δηλαδή τό δεῖπνο, συνεδέθη μέ τήν ἄλλη παραδοσιακή ὥρα λήψεως τροφῆς, τό γεῦμα, καί ἐτελεῖτο γιά λόγους εὐλαβείας πρό τοῦ γεύματος, δηλαδή πρό τῆς μεσημβρίας, ἀκριβέστερα μεταξύ τρίτης καί ἔκτης ὥρας τῆς ἡμέρας (9 π.μ. μέ 12η μεσημβρινή κατά τό σύγχρονο ὠρολόγιο). Ἡ θεολογική ἐρμηνεία ἤλθε νά δικαιολογήσει τήν ἐπιλογή τῆς ὥρας μέ δογματικά ἐπιχειρήματα, κατά τά ὁποῖα ὀριοθετήθηκε ἡ τέλεσή της ἀπό τήν κάθοδο τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατά τήν τρίτη ὥρα ἀφ’ ἑνός καί τήν σταύρωση τοῦ Κυρίου κατά τήν ἕκτη ὥρα ἀφ’ ἑτέρου. Πρό καί μετά τά δύο αὐτά ὀριακά χρονικά σημεῖα ἐθεωρεῖτο μή ἐπιτρεπτή ἡ τέλεσή της, σφοδρῶς δέ κατεκρίνοντο ἀπό τούς Ὁρθοδόξους οἱ Λατίνοι γιατί συνήθιζαν νά λειτουργοῦν πρό τῆς τρίτης ὥρας τό πρωῖ. Αὐτά ἴσχυαν γιά τίς ἡμέρες τῶν ἑορτῶν. Κατ’ ἐξαίρεση κατά τίς ἡμέρες τῶν νηστειῶν, καί μόνο κατ’ αὐτές, ἐτελεῖτο ἡ θεία Λειτουργία κατά τίς ἑσπερινές ὥρες κατά ἤ μετά τήν ἀκολουθία τοῦ λυχνικοῦ, μετά ἀπό πλήρη νηστεία, τελεία δηλαδή ἀποχή ἀπό βρώση καί πόση καθ’ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἡμέρας (παραμονές Χριστουγέννων καί Θεοφανείων, Μέγα Σάββατο καί καθημερινές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς). Οἱ γεωργικές καί ποιμενικές συνθήκες ἔφεραν τή θεία Λειτουργία στίς πρῶτες πρωινές ὥρες τῶν Κυριακῶν καί ἑορτῶν καί ἀκολούθησαν οἱ ἡμέρες τῶν νηστειῶν μέ τήν Προηγιασμένη. Ἡ κατά τούς νεωτάτους χρόνους ἀναζήτηση ποιμαντικῶν λύσεων, τελέσεως δηλαδή τῆς θείας Λειτουργίας γιά προφανεστάτη ἀνάγκη ἐξυπηρετήσεως τῶν νέων καί τῶν ἐργαζομένων πιστῶν κατά τίς ἑσπε-

ρινές ὥρες μέ τίς λεγόμενες νυκτερινές Λειτουργίες πρό τοῦ μεσονυκτίου, ὀδήγησαν σέ κατάλυση τῆς παραδόσεως καί τελεία ἀλλοίωση τῶν περί εὐχαριστιακῆς νηστείας ἀρχαιοτάτων καί σεβασμίων διατάξεων. Κατ' αὐτές ἡ τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας καί ἡ αὐτονοήτως πρὸς αὐτήν συνδεδεμένη κοινωνία τῶν ἀκράντων μυστηρίων, προϋπόθεση ἔχει τήν πλήρη ἀποχή τροφῆς καί ποιοῦ ἀπό τοῦ δείπνου τῆς προηγουμένης ἡμέρας, πρᾶγμα δυνατό μόνο κατά τίς ἡμέρες τῶν νηστειῶν. Κατά τίς Κυριακές καί τίς ἑορτές εἶναι ἀδιανόητη ἡ τήρηση νηστείας, πού εἶναι, πολύ ὀρθῶς, σημεῖο πένθους καί κατανύξεως. Οἱ νυκτερινές αὐτές Λειτουργίες εἶναι ὄντως μιά θαυμασία λύση γιά τούς ἐργαζομένους πιστούς, γιά τίς ἡμέρες μάλιστα τῶν ἑορτῶν πού δέν εἶναι ἡμέρες ἀργίας, ἀρκεῖ νά λαμβάνεται εἰδική πρόνοια νά τελοῦνται κατά τίς πρῶτες μετά τό μεσονύκτιο ὥρες, δηλαδή ἐντός τῆς νέας ἡμέρας. Τότε καί ὁ χρόνος τῆς εὐχαριστιακῆς νηστείας συστελλεται καί οἱ χριστιανοί δέν στεροῦνται τῆς δυνατότητος ἐκκλησιασμοῦ καί θείας κοινωνίας σέ μεγάλες δεσποτικές καί θεομητορικές ἑορτές πού θεωροῦνται ἐργάσιμες (Ἵψωση τιμίου Σταυροῦ, Εἰσοδίων, Ἵπαπαντῆς, Μεταμορφώσεως κ.λπ.) καί σέ ὅλες σχεδόν τίς ἑορτές τῶν ἑορταζομένων μεγάλων ἀγίων.

2. Ἡ σύνδεση τῆς θείας Λειτουργίας πρὸς τίς ἄλλες ἀκολουθίες

Στίς ἐνορίες κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας γιά πρακτικούς λόγους συνηθίστηκε ἡ σύνδεση θείας Λειτουργίας καί ὄρθρου. Αὐτό ἔχει τό πρακτικῶς ὠφέλιμο καί ἐξυπηρετικό ὅτι ἀντί δύο συνάξεων τήν ἴδια ἡμέρα γίνεται μόνο μιά. Ὁ ὄρθρος θεωρήθηκε ἔτσι «προπαρασκευή» γιά τή θεία Λει-

τουργία· καί αὐτό ἀκούγεται συχνά. Ἀπό μιά ἄποψη μπορεῖ νά εἶναι, ἔστω καί ἂν γενετικῶς δέν ἦταν. Ὁ ὄρθρος ὅμως ἔτσι, πιεζόμενος ἀπό τή θεία Λειτουργία, ἔμεινε ὁ μισός καί λιγότερος, τά πιό ἐντυπωσιακά του στοιχεῖα. Ἀλλ' ὄχι μόνο αὐτό. Ἡ θεία Λειτουργία, καί αὐτή πιεζομένη ἀπό τόν ὄρθρο συρρικνώθηκε στό πρῶτο ψαλμωδικό μέρος της, τά τυπικά ἤ τά ἀντίφωνα. Τό ἴδιο ἔπαθαν καί οἱ ἐκτενεῖς τοῦ τέλους τοῦ ὄρθρου καί ἡ μετὰ τά ἀναγνώσματα τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἔπεσαν καί οἱ δύο στό πεδίο τῆς μάχης τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἀλλά καί ἡ νέα τρίωρη ἀκολουθία, ὄρθρου-Λειτουργίας, εἶχε ὡς συνέπεια τήν μείωση προσελεύσεως τῶν χριστιανῶν στόν ὄρθρο ἢ καί στήν ὑπερβολική κόπωση αὐτῶν πού ἔχουν τήν εὐλάβεια νά μετάσχουν ἐξ ἀρχῆς καί στίς δύο.

Καί στά μέν μοναστήρια τήρησαν -κατ' ἀρχήν- τήν παλαιά τάξη τῶν δύο αὐτοτελῶν ὁμάδων ἀκολουθιῶν: Μεσονυκτικό - ὄρθρος - Α' ὥρα / διακοπή / Γ' καί ΣΤ' ὥρα - θεία Λειτουργία. Οἱ σλαβικές δέ ἐκκλησίες διέσωσαν τήν αὐτοτέλεια καί τήν ἄνεση τελέσεως καί τῶν δύο μεγάλων ἀκολουθιῶν, μεταφέροντας τόν ὄρθρο τό ἐσπέρας τοῦ Σαββάτου καί τῶν παραμονῶν τῶν μεγάλων ἑορτῶν ἐν εἴδει μικράς ἀγρυπνίας καί ἀφήνοντας στήν παραδοσιακή θέση της τήν θεία Λειτουργία στό πιό ἐξυπηρετικό, ἀκόμα καί γιά κλιματολογικούς λόγους, τρίωρο μεταξύ Γ' καί ΣΤ' ὥρας τῆς ἡμέρας τῆς Κυριακῆς καί τῶν ἑορτῶν. Ἐμεῖς ἀκολουθοῦμε τήν πρακτική τῶν ἀγροτικῶν καί ποιμενικῶν συνθηκῶν, καίτοι κατά μέγα μέρος ἀστικοποιημένοι. Δέν προβληματισθήκαμε γιά νά δοκιμάσουμε, ἔστω καί πειραματικά καί κατ' ἐξάιρεση, τήν ἄλλη λύση, παρά τό ὅτι τό παράδειγμα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος ἔχει ἀνοίξει δρόμους, μέ ἄκρως ἐνθαρρυντικά ἀποτελέσματα.

3. Χρονική διάρκεια τῆς θείας Λειτουργίας

Πολλά λέγονται γιά τό μῆκος τῆς θείας Λειτουργίας καί γιά τήν ἀνάγκη συντομεύσεώς της. Ἰδίως στίς ἀρχές τοῦ περασμένου, τοῦ εἰκοστοῦ, αἰῶνα ἐπικρατοῦσε ἕνα εἶδος πανικοῦ ὡς πρός τήν χρονική διάρκειά της, καί τῆς θείας λατρείας γενικότερα. Τώρα παρατηρεῖται μάλλον κάποια ὑφεση ὡς πρός τό αἴτημα αὐτό. Ἡ θεία Λειτουργία δέν εἶναι μεγάλη ἀκολουθία. Ἐξάλλου μιά καθ' ἑβδομάδα ἐπίσημη σύναξη τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι δυνατό νά περισταλεῖ περισσότερο ἀπό τόν ὠφέλιμο χρόνο τῆς μιάμισυ ὥρας. Τόσο διαρκεῖ ἡ θεία Λειτουργία μαζί μέ δεκαπεντάλεπτο κήρυγμα. Τά χρονικά αὐτά ὅρια ὑπερβαίνονται ὅταν ὁ ρυθμός τῆς ἀπαγγελίας καί τῆς ψαλμωδίας εἶναι νωχελικός καί ἀπαράδεκτος, ἐπίδειξη καλλιφωνίας ἢ μουσικῶν γνώσεων καί ἱκανοτήτων ἀπό διακόνους, ἱερεῖς, ψάλτες καί ἀναγνῶστες. Οἱ ταχεῖς σέ λογικά ὅρια ρυθμοί, ὅπως π.χ. γίνεται στό "Ἁγιον" Ὄρος, δέν κουράζουν, κρατοῦν τεταμένη τήν προσοχή καί μάλιστα δίνουν χρονικά περιθώρια ἀποκαταστάσεως φθορῶν στή λειτουργική τάξη, γιά τίς ὁποῖες θά γίνει λόγος παρακάτω (ἀντίφωνα, προκείμενα, ἀλληλουάρια, ἐκτενής).

4. Μετά τά ἀνωτέρω εἶναι εὐκαιρο νά γίνει λόγος γιά τήν ψαλμωδία στήν θεία Λειτουργία. Ἡ θεία Λειτουργία εἶναι τέλεση μυστηρίου, δηλαδή τῆς ἐξαγγελίας τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, διά τῶν ἀναγνωσμάτων καί τοῦ κηρύγματος, καί τῆς τελέσεως τῆς θείας εὐχαριστίας, τῆς προσφορᾶς τῶν δώρων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ καθαγιασμοῦ των καί τῆς κοινωvίας ἀπό αὐτά. "Ὅπως σ' ὅλα τά μυστήρια (βάπτισμα, χρίσμα, χειροτονίες, γάμο, εὐχέλαιο), τήν κυρία θέση σ' αὐτήν ἔχει ὁ

εὐχαιτικός λόγος καί οἱ λατρευτικές πράξεις, τῶν ὁποίων φορεῦς εἶναι ὁ λειτουργός. Ὁ διάκονος ἔχει ὑπηρετικό ρόλο καί θέση μεσάζοντος μεταξύ ἱερέως καί λαοῦ, οἰονεῖ τελετάρχου, πού εἰσάγει τίς εὐχές, καθορίζει τίς στάσεις προσευχῆς καί θέτει στό στόμα τοῦ λαοῦ -καί τοῦ ἱερέως- τά αἰτήματα. Δέν ψάλλει. Κατά τόν παραδοσιακό τρόπο λέγει ἐμμελῶς τά αἰτήματα καί τά παραγγέλματα καί κατά τόν ἴδιο τρόπο ἀναγινώσκει τό Εὐαγγέλιο. Ὁ ἱερεύς εὐχεται, ἀναπέμπει δηλαδή τίς εὐχές γιά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου, ἀπαγγέλει ἐκφωνητικῶς τίς καταλήξεις τῶν εὐχῶν, διδάσκει, προσφέρει τά δῶρα, τελεῖ τόν καθαγιασμό, κοινωνεῖ τό λαό. Δέν ψάλλει, παρά μόνο μετέχει στήν ψαλμωδία ὅταν συλλειτουργεῖ μέ ἄλλους ἱερεῖς. Τότε ἀπαρίζουν χορό γιά νά ἐκτελέσουν τό *«χορικόν ᾄσμα»* καί νά ψάλουν ὅσα προβλέπει ἡ τάξη καί μόνο: τό εἰσοδικό, τό ἀπολυτίκιο, τό κοντάκιο καί τά δύο τρισάγια. Ὁ λαός ψάλλει τά ἀντίφωνα ἢ τά τυπικά καί τά ἀπολυτίκια καί τό τρισάγιο καί, παλαιότερα, τό προκείμενο καί τά ἀλληλου(ῖ)αρια. Ἀπαντᾷ στίς προτροπές γιά προσευχή τοῦ ἱερέως ἢ τοῦ διακόνου, συμμεριζόμενος τά αἰτήματα μέ τό *«Ἀμήν»*, εὐχόμενος ἢ ἀντευχόμενος (*«Κύριε, ἐλέησον»*, *«Παράσχου, Κύριε»*, *«Σοί, Κύριε»*, *«Καί μετά τοῦ Πνεύματός σου»*) ἢ μετέχοντας διαλογικά στήν πορεία τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς (*«Ἐχομεν πρός τόν Κύριον»*, *«Ἄξιον καί δίκαιον»*, *«Ἅγιος, ἅγιος...»*, *«Σέ ὑμνοῦμεν...»*). Τά περίτεχνα μέλη ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀργότερα ὡς καλυπτήριοι ὕμνοι γιά τήν κάλυψη λειτουργικῶν πράξεων καί εὐχῶν, κατά τήν ἐτοιμασία τοῦ λειτουργοῦ καί τῶν δώρων (χερουβικό), ἀνάγνωση τῶν διπτύχων (*«Ἄξιόν ἐστιν...»*) καί προπαρασκευῆς τῆς θείας κοινωνίας καί κοινωνίας (κοινωνικό). Κατ' ἀνάγκην αὐτά μονοπωλήθηκαν ἀπό τοὺς γνῶστες τῆς μουσικῆς καί καλλιφώνους, ἀπό χορούς ψαλτῶν ἢ μονω-

δούς. Δέν εἶναι ἀσύνηθες οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ νά ὑπερβαίνουν τά ὄριά τους, μέ τάση νά κυριαρχοῦν στή λειτουργική σύναξη. Ἀλληλεγγύως ὅμως μπορεῖ νά εἶναι ὑπεύθυνοι γιά τήν ἐκτροπή τοῦ μυστηρίου σέ ἱερή μουσική συναυλία καί οἱ λειτουργοί. Αὐτοὶ ὡς μυσταγωγοὶ ὀφείλουν νά κρατοῦν τόν ἔλεγχο δίδοντας καί οἱ ἴδιοι τό καλό καί ὀρθό παράδειγμα.

5. Τά συλλειτουργγα

Κατά τούς τελευταίους χρόνους παρατηρεῖται μιά ὑπερβολική, ὅπως τουλάχιστον προσωπικά νομίζω, διάδοση τοῦ συλλειτουργγοῦ. Ἴσως αὐτό ὀφείλεται στήν πλήθυνση τῶν μέσων ἐπικοινωνίας καί συγκοινωνιῶν στούς ὀδικούς, θαλάσσιους καί ἐναέριους δρόμους, ἴσως εἶναι καί ἓνα εἶδος μόδας. Ἡ συλλειτουργγία εἶναι καλή καί ἐκφράζει τήν συλλογικότητα τῆς θείας λατρείας καί τήν κοινωνία τῆς ἀγάπης μεταξύ τῶν λειτουργῶν. Ἀναμφισβητήτως δίνει ἓνα ἐντονώτερο πανηγυρικό χρῶμα στήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἔχω ὅμως τήν ἐντύπωση ὅτι φθάσαμε σέ μιά κραυγαλέα ὑπερβολή. Σέ συλλειτουργγο πέραν τῶν τριῶν ἱερέων καί τῶν δύο διακόνων οἱ λοιποὶ μεταβάλλονται σέ βωβὰ πρόσωπα, σέ ἓνα εἶδος διακοσμητικῶν στοιχείων, πού μετέχουν μιᾶς δημοσίας ἐκδηλώσεως πρὸς τό θεαθῆναι. Σημειωτέον ὅτι σέ περίπτωση ἀρχιερατικῆς χοροστασίας κατά τή θεία Λειτουργία -ἀγνώστου ἄλλως τε στήν ὀρθή ἀρχαία τάξη- δέν ἐπιτρέπεται συλλειτουργγο ἱερέων. Θεωρεῖται ὡς κατ' οἰκονομίαν πράξη, λόγῳ ἀσθενείας ἢ ἀδυναμίας τοῦ ἀρχιερέως νά τελέσει τή θεία Λειτουργία, καί λειτουργεῖ μόνον ἓνας ἱερεὺς μέ διάκονο.

Κατ' ἀκρίβειαν στό συλλειτουργο λειτουργεῖ ὁ πρῶτος τῆ τάξει. Οἱ ἄλλοι «συλλειτουργοῦν» μέ αὐτόν. Ὁ πρῶτος διαβάσει τίς εὐχές καί δίνει τίς εὐλογίες, ἐνῶ οἱ ἐκφωνήσεις κατανέμονται κατά τάξη καί κατά τίς προδιαγραφές τῶν τυπικῶν διατάξεων, ὁ δέ πρῶτος λέγει τίς καιριότερες. Κατά τή νεωτέρα πράξη, κατά τό πρότυπο τοῦ ἀρχιερατικοῦ συλλειτουργοῦ, οἱ δευτερεύουσες εὐλογίες διανέμονται κατά τάξιν μεταξύ τῶν συλλειτουργῶν, ἐνῶ ὁ πρῶτος κρατεῖ καί πάλι τίς καιρίες.

6. Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν

Περί αὐτοῦ ὑπάρχει εἰδική εἰσήγησις. Τό ζήτημα καλῶς συζητεῖται στά περιθώρια τῆς λειτουργικῆς πράξεως, πού σαφῶς διέρχεται μεταβατική περίοδο. Τό ἀμετακίνητο αἴτημα καί ὁ ἀπαράβατος ὅρος εἶναι νά ἀναγινώσκονται ὅλες οἱ εὐχές χαμηλοφώνως, οὔτε ἐπιτροχάδην οὔτε «μέ τό μάτι», κατά τό λεγόμενο, μέ συναίσθησι καί φόβο Θεοῦ, χωρίς ὑπερβολές καί ρητορισμούς. Νά ἀναγινώσκονται δέ ὅλες οἱ εὐχές στή θέσι τους καί στήν ὥρα τους, οὔτε πρῖν οὔτε μετὰ, ἀλλά πρό τῆς ἐκφωνήσεως, ἀπό τήν ὁποία τίς ἀπεμάκρυνε ἡ κακή ἐξέλιξις, ὄχι μόνο ἀπό τοὺς λειτουργοὺς κατά τήν ὥρα τῆς τελεσεως κατά τήν τετριμμένη προφορική νεωτέρα παράδοσι, ἀλλά καί ἀπό αὐτές τίς νεώτερες ἐκδόσεις λειτουργικῶν φυλλάδων. Ἐάν ἡ ἀνάγνωσι τῶν εὐχῶν θά εἶναι ἀκουστή ἀπό τό λαό, πού εἶναι τό εὐκτέο καί τό δυνατό, μέ τά σύγχρονα τηλεακουστικά μέσα, ἐξ ὀλοκλήρου ἢ ἐν μέρει μόνο ἀπό τότε πού ἔχει τελειώσει ἡ ἀπαντητική φράσι τοῦ λαοῦ, θά τό δείξει τό μέλλον. Ἀπότομες παρεμβάσεις δέν οἰκοδομοῦν.

7. Στήν τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας μετέχει τό σύνολο τῆς Ἐκκλησίας, πειθαρχημένο καί ὀργανωμένο, ὅπως ἀρμόζει σέ σῶμα -σῶμα Χριστοῦ- μέ ἱεραρχημένες λειτουργίες, ἄσκηση χαρισμάτων καί διακριτοῦς λειτουργικούς ρόλους. Δύσκολες καταστάσεις ὀδήγησαν στό νά φθάσει ἡ θεία Λειτουργία νά εἶναι ὑπόθεση ἱερέως καί ψάλτου. Οἱ δύσκολες περιστάσεις μᾶλλον ἔχουν ξεπερασθεῖ, ἐνῶ πρακτικές δυσχέρειες εἶναι φυσικό νά ὑφίστανται πάντοτε. Αὐτό ὅμως δέν δικαιολογεῖ τή σέ μέγιστο ποσοστό παραμονή στό σχῆμα τῆς ἔκτακτης ἀνάγκης, πού ἔζησαν πολλοί ὀρθόδοξοι λαοί στό παρελθόν. Ἱερεύς, διάκονος, ὑποδιάκονοι, ψάλτες, ἀναγνώστες, ὀλόκληρο ἐν ἐνεργείᾳ πνευματικό λατρευτικό ἐπιτελεῖο, καί λαός πολὺς πού ἐνεργά μετέχει στή θεία Λειτουργία· ἀκροᾶται μέ ἐπίγνωση τῶν λεγομένων, συμπάλλει, συναπαγγέλλει, προσφέρει τά δῶρα, κοινωνεῖ τῶν μυστηρίων. Στόχοι ὄχι γιά τό ἀπώτερο μέλλον, ἀλλά γιά τό παρόν. Γιά τήν ἐπίτευξη ὅμως αὐτῶν δέν ἀρκοῦν μόνο οἱ ὀραματισμοί καί τά καλά λόγια. Χρειάζεται ἄμεση στράτευση ὅλων τῶν δυνάμεων γιά νά ξαναβρεῖ ἡ θεία Λειτουργία ὅ,τι ἔχασε, τό νά εἶναι φανέρωση τῆς Ἐκκλησίας στήν ὀλότητά της, ἐμφάνιση τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μέ τά πολλὰ μέλη του καί τά κατανεμημένα χαρίσματα ἐν λειτουργίᾳ.

8. Ἰδιαιτέρο τελετουργικό πρόβλημα ἀποτελοῦν τά ἁγιογραφικά ἀναγνώσματα στήν θεία Λειτουργία. Τό κάλυψε ἡ ἐμπεριστατωμένη εἰσήγηση τοῦ π. Κωνσταντίνου Παπαγιάννη. Συνοψίζω, ὅτι πρόκειται γιά πολυδιάστατο πρόβλημα. Πρῶτον, ἀφορᾶ στόν τρόπο καί στό ὕφος τῆς ἀναγνώσεως. Ἡ ἀνάγνωση παραδοσιακῶς γίνεται ἐμμελῶς, ἀλλά ὄχι ψαλμωδικῶς. Ὑπέρ τοῦ τρόπου αὐτοῦ συνηγορεῖ ὄχι μόνον ἡ ἀρχαία

παράδοση, ἀλλά καί λόγοι αἰσθητικοί καί πρακτικοί. Τό δεύτερο πρόβλημα ἀφορᾷ στό σύστημα τῶν ἀναγνωστέων περικοπῶν, Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀποστόλων καί Εὐαγγελίων, ἔτσι ὥστε νά ἀναγινώσκειται καί νά ἐρμηνεύεται ἐπ' ἐκκλησίας ὀλόκληρη ἡ ἀγία Γραφή κατὰ τίς πραγματικές καί ὄχι ὑποθετικές μεγάλες συνάξεις τοῦ λαοῦ, δηλαδή κατὰ τή θεία Λειτουργία τῶν Κυριακῶν. Γιά τά μοναστήρια τό ἰσχύον σύστημα εἶναι ἄριστο. Προβλέπει τήν ἀνάγνωσθαι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στούς ἑσπερινούς, τῶν Ἀποστόλων δέ καί τῶν Εὐαγγελίων κατὰ τίς καθημερινές καί τίς Κυριακές ὅλου τοῦ ἔτους, ἔτσι ὥστε νά ἀνακυκλοῦται κατ' ἔτος τό ὅλο σύστημα καί νά ἀναγινώσκειται διηρημένη σέ ἰσάριθμες περικοπές ὅλη ἡ Καινή Διαθήκη ἐκτός τῆς Ἀποκαλύψεως. Γιά τήν ἐνοριακή ὅμως πραγματικότητα, πού οἱ χριστιανοί ἐκκλησιάζονται μόνο τίς Κυριακές, τό σύστημα αὐτό ἐλέγχεται ἀνεπαρκές, γιατί ἀπό τίς τριακόσιες περίπου εὐαγγελικές καί τίς ἰσάριθμες ἀποστολικές περικοπές μόνο το ἕνα ἕκτο περίπου ἀκούγεται καί ἐρμηνεύεται, σχεδόν δέ καθόλου ἡ Παλαιά Διαθήκη. Ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει ὅμως νά ἀναγνώσει ἐπ' ἐκκλησίας ὀλόκληρη τήν ἀγία Γραφή καί νά τήν ἐξηγήσει στό λαό. Αὐτό μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μόνο μέ ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος καί ἀνακατανομή τῶν περικοπῶν τῶν Κυριακῶν, πού θά ἀνακυκλώνεται σέ ὀρισμένη περίοδο ἐτῶν, κυρίως στίς λεγόμενες περιόδους τοῦ Ματθαίου καί τοῦ Λουκᾶ, ἀπό τῆς Κυριακῆς τῆς Πεντηκοστῆς μέχρι τῆς ἐνάρξεως τοῦ Τριωδίου, πού δέν ἐπηρεάζουν τήν ὑμνογραφία καί τό ἑορτολογικό θέμα τῆς Κυριακῆς, ὅπως τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου, τοῦ Ἀσώτου, τῆς Σαμαρείτιδος, τοῦ Τυφλοῦ κ.λπ. Γιά τήν Παλαιά Διαθήκη πρέπει νά ἐκπονηθεῖ σύστημα κατ' ἐκλογὴν περικοπῶν, πού, καθ' ὀρισμένα ἔτη ἀνακυκλούμενο, θά καλύπτει ὀλόκληρη τήν Παλαιά Διαθήκη

στά κύριά της σημεία. Ἡ περικοπή αὐτή θά πρέπει νά ἀναγινώσκειται πρό τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος κατά τίς Κυριακές καί τίς ἑορτές. Ἡ ἀνακατανομή τῶν ἀναγνώσμάτων εἶναι, ὡς γνωστό, ἓνα ἀπό τά θέματα στή μέλλουσα νά συγκληθεῖ Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδο.

9. Τό θεῖο κήρυγμα

Βιβλικά ἀναγνώσματα καί κήρυγμα εἶναι ἀλληλένδετα ἀπό καταβολῆς, ἀκόμη καί ἀπό τήν προϊστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἀπό τήν ἰουδαϊκή δηλαδή συναγωγή, τήν πράξη τοῦ Κυρίου καί τῶν Ἀποστόλων καί μέχρι τή διασάλευση τῆς συζυγίας αὐτῆς κατά τούς νεωτάτους χρόνους. Ἡ μετάθεση τοῦ κηρύγματος στό κοινωνικό εἶναι ἀπαράδεκτη γιά πολλούς λόγους, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἐπιστροφή στήν ἀρχαία ἐνότητα ἀναγνώσμάτων καί ὁμιλίας εἶναι ἰδιαίτερος ἐπιθυμητή καί ἐπιβεβλημένη. Μέ τή μετάθεση, μετατίθεται αὐτό τό κέντρο τοῦ βάρους τῆς συνάξεως ἀπό τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας στό κήρυγμα, ἀποδεσμεύεται ἡ ὁμιλία ἀπό τά ἀναγνώσματα καί εὐνοεῖται ἡ κατατριβή της σέ ἀλλότρια θέματα, καταλύεται δέ ὁ εἰδικός σκοπός τοῦ κοινωνικοῦ, ἡ προετοιμασία καί παρότρυνση τοῦ λαοῦ γιά τήν προσέλευση στή θεία κοινωνία. Ἀντιθέτως, τό κήρυγμα βρίσκεται στή φυσιολογική του θέση ἀμέσως μετά τά ἀναγνώσματα, στό διδακτικό μέρος τῆς συνάξεως καί σέ ἄμεση συνάρτηση καί συσχετισμό πρός τήν Ἁγία Γραφή καί τή θεία λατρεία καί τό ἑορτολόγιο, ὅπως τό θέλει ἡ ἀπό αἰῶνων παράδοση. Ἄν τό κήρυγμα εἶναι καλό, θά παρακινηθεῖ ὁ λαός νά ἔρχεται ἐγκαίρως στό ναό, ἄλλως μέ τήν ἴδια λογική θά ἔπρεπε νά μεταθεοῦν στό κοινωνικό καί τά ἀναγνώσματα. Παραμένει ὅμως

αναπάντητο τό κáιριο ἐρώτημα: Οἱ τόσο καθυστερημένοι στήν προσέλευση στή θεία Λειτουργία χριστιανοί, τί εἶναι προτιμότερο νά χάσουν τή διδασκαλία-κήρυγμα ἢ τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Προφανῶς τό πρῶτο. Γι' αὐτό μιλήσαμε γιά μετάθεση τοῦ κέντρου τοῦ βάρους τῆς συνάξεως σέ περίπτωση μεταθέσεως τοῦ κηρύγματος.

10. Ἀμέσως μετά τά ἀναγνώσματα καί τό κήρυγμα ἀκολουθεῖ ἡ ἐκτενής (δέσεις), **τά κατηχούμενα καί οἱ δύο εὐχές τῶν πιστῶν.** Ἡ ἐκτενής καί τά κατηχούμενα ἀποτελοῦν τό τέλος τοῦ πρώτου μέρους τῆς θείας Λειτουργίας, τῆς «συνάξεως» ἢ «τῆς Λειτουργίας τοῦ λόγου», τῆς κακῶς λεγομένης «Λειτουργίας τῶν κατηχουμένων», καί οἱ δύο εὐχές τῶν πιστῶν τήν προπαρασκευή καί τή μετάβαση στό δεύτερο μέρος, στήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Κακῶς κατά τούς νεωτέρους χρόνους καί στίς ἑλληνόφωνες μόνο ἐνοριακές ἐκκλησίες ἐπεκράτησε, προφανῶς γιά λόγους συντομεύσεως τῆς ἀκολουθίας ἢ μή παρουσίας κατηχουμένων, νά λέγονται «μυστικῶς», δηλαδή εὐσχημόνως νά παραλείπονται, καί ἡ μετάβαση στό δεύτερο μέρος νά γίνεται ἀπό τήν οὕτως ἢ ἄλλως χωρίς νόημα ἐκφώνηση τῆς β' εὐχῆς τῶν πιστῶν («Ὅπως ὑπό τοῦ κράτους σου...»). Τό χρονικό κέρδος εἶναι ἐλάχιστο, ἐνῶ ἡ παράλειψη ζημιώνει καιρίως τή δομή καί τήν ὅλη οἰκονομία τῆς θείας Λειτουργίας. Ἡ ἐκτενής εἶναι ζωτικότερο στοιχεῖο, πού περιλαμβάνει δεήσεις ὑπέρ ὅλων τῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας καί τήν ἀπαραίτητη μνημόνευση ὀνομάτων ζώντων, κεκοιμημένων καί ἐν ἀνάγκαις καί περιστάσεσι ἀδελφῶν μας. Οἱ δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων, παρά τή δῆθεν ἢ καί ὄντως ἀναχρονιστική μορφή, εἶναι ἀπαραίτητες, γιατί ἡ Ἐκκλησία εἶχε καί ἔχει πάντοτε

κατηκουμένους, παρόντες ἢ ἀπόντες, καί ὀφείλει νά δέεται γι' αὐτούς τά προσήκοντα, ἀλλά καί νά ὑπενθυμίζει στούς πιστούς ὅτι δέν ἔληξε τό ἔργο τοῦ εὐαγγελισμοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὀφείλομε νά προσευχόμαστε καί νά ἐργαζόμαστε γιά τό ἱεραποστολικό γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλά καί ἡ μεταφορά τῶν δύο εὐχῶν τῶν πιστῶν, τῆς ἐκτενοῦς καί τῶν κατηκουμένων σέ ἄλλο σημεῖο τῆς θείας Λειτουργίας, ὅπου λέγονται κατά παράδοξο καί ἀνακόλουθο τρόπο «μυστικῶς», κατά τήν ἀνάγνωση τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος ἢ κατά τό χειρουργικό, ἀποτελεῖ ἀπαράδεκτη ἀναστάτωση καί ἀνατροπή τῆς ἀριστοτεχνικῆς παραδεδομένης ἀπό τούς Πατέρες λειτουργικῆς εὐταξίας.

11. Ἰδιαιτέρα πρόνοια ἀπαιτεῖται ὡς πρός τό τί ψάλλεται στή θεία Λειτουργία.

Πρόκειται γιά ἓνα εὐαίσθητο καί εὐάλωτο κῶρο, ὅπως δείχνουν τά πράγματα. Ἀνωτέρω μιλήσαμε γιά τόν τρόπο τῆς ψαλμωδίας καί τῆς ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως, ἀφήνοντας τά περισσότερα καί σοφώτερα γιά τήν εἰδική εἰσήγηση.

α'. Τό Τυπικό, ὡς γνωστόν, προβλέπει γιά τίς Κυριακές τά τυπικά καί τούς μακαρισμούς, κατά τήν τάξη τῶν μοναστηρίων. Λαμπρά βιβλικά κείμενα, πού ἄν ψάλλονται εὐρύθμως ἀποτελοῦν μιά θαυμασία εἰσαγωγή στή λειτουργική σύναξη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἐπιμηκύνουν τή διάρκεια τῆς ἀκολουθίας καί ὅτι ὁ συνδυασμός τῶν τροπαρίων στούς μακαρισμούς παρέχει κάποιες δυσκολίες. Γιά τούς λόγους αὐτούς σπανίως ἀκούονται στίς ἐνορίες. Τό ἐνοριακό ἐξάλλου τυπικό ἐξ ἀρχῆς γνώριζε μόνο τά ἀντίφωνα, στά ὅποια λανθανόντως καί ἐπιστρέφει. Ἡ παράδοση ὅμως τῶν ἀντιφώνων εἶχε ἤδη ἀτονήσει. Παρενέβησαν δέ καί ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ἡ πίεση τῆς ἀκολου-

θείας τοῦ ὄρθρου στόν ὁποῖο ἐπισυνάπτεται ἡ θεία Λειτουργία, οἱ μουσικές προτιμήσεις τῶν ψαλτῶν πού προτιμοῦσαν τά δύσκολα καί ἐπιμελημένα ψάλματα, παρά τά εὐκόλα καί λαϊκότροπα, ὅπως τά ἐφύμνια τῶν ἀντιφώνων, κάποια «φοβία» ἔναντι τῶν ἐπαναλήψεων πού ἐθεωροῦντο ἄσκοπες καί κουραστικές γιά τό λαό -φυσικά καί γιά τούς ψάλτες-, ὁ γενικῶς παρατηρούμενος παραμερισμός τῶν στίχων τοῦ Ψαλτηρίου κατά τήν Ψαλμωδία, ἀσφαλῶς καί ἡ γενική τάση γιά συντόμηση τῆς θείας Λειτουργίας. Ἔτσι ἔφθασε νά ψάλλονται μόνο τά ἐφύμνια, τρεῖς, δύο ἢ καί μία φορά τό καθένα, φυσικά χωρίς στίχους. Μιά ἀτυχής παρέμβαση γιά τή διάσωση τῶν στίχων, πού στό μεταξύ εἶχε ξεχασθεῖ ποιοί εἶναι (Ψαλμοί 91, 92 καί 94) καί τό συγκερασμό ἀντιφώνων, τυπικῶν καί μακαρισμῶν ταυτοχρόνως, προκάλεσε τόν καταποντισμό ὅλων. Τώρα ζοῦμε τίς συνέπειες τοῦ ναυαγίου.

β'. Ἀπό πολλή εὐλάβεια στούς ἁγίους συνετάχθησαν «νεωστί» ἀπολυτίκια γιά ὅλους. Ἡ παράδοση καθόριζε, ὄχι ἄνευ λόγου, ἀλλά μετά λόγου καί σοφίας, ποιοί ἅγιοι ἔπρεπε νά ἔχουν ἀπολυτίκιο ἰδιαίτερο καί ποιοί τό κοινό γιά κάθε τάξη ἁγίων καί ποιῶν ἁγίων ψάλλεται τό ἀπολυτίκιο στή θεία Λειτουργία καί ποιοί μνημονεύονται κατά τίς ἀπολύσεις. Τώρα ὅλα γίνονται χύδην καί ὅλα τά ἀπολυτίκια τείνουν κάκιστα νά ἐπικρατήσουν.

γ'. Ἄλλη εὐλαβῆς μάστιγα εἶναι τά μεγαλυνάρια. Μεγαλυνάρια δέν ψάλλονται στή θεία Λειτουργία, ἀλλά μετά τήν θ' ὠδή τοῦ κανόνος τοῦ ὄρθρου ἢ στήν ἀντίστοιχη θέση τῶν παρακλητικῶν κανόνων. Στή θεία Λειτουργία διακόπτουν τή ροή τοῦ μυστηρίου καί ἀποπροσανατολίζουν τή σύναξη ἀπό τήν τελεσιουργία τῆς θείας εὐχαριστίας σέ θέματα πού

ἔχουν ἤδη ἐξαντληθεῖ στόν ὄρθρο καί στό πρῶτο μέρος τῆς συναΐξεως.

δ'. Τό κοινωνικό κυκλώνεται ἀπό ἀσχέτους ὕμνους, εἴτε ψαλμούς, πού δέν εἶναι ὁ κοινωνικός ψαλμός τῆς ἡμέρας, εἴτε ἀπό πολυελέους, στιχηρά, καταβασίεις, καθίσματα, δοξαστικά, ἀκόμη καί ἀπό τά εὐλαβή ἄσματα τοῦ ἀγίου Νεκταρίου, πού συνέθεσε καί ἐμελοποίησε γιά πνευματική τέρψη τῶν μοναζουσῶν του καί ὄχι γιά κοινωνικά. Ὁ κίνδυνος νά ἀλωθεῖ τό κοινωνικό εἶναι ἐμφανής καί ἡ ἀνάγκη λήψεως ἐπειγόντων μέτρων συγκρατήσεως τῆς παραδόσεως εἶναι ἄμεση. Ὡς γνωστόν, κοινωνικόν εἶναι καίριος στίχος ψαλμοῦ ἐπιλεγόμενος καί ἀναφερόμενος εἴτε στήν θεία κοινωνία ὡς προτρεπικός σ' αὐτήν, εἴτε στήν ἐορτή. Ψάλλεται ἀργῶς καί μετά μέλους, ἢ, κατά τήν ἀρχαία τάξη, ὡς ἐφῦμνιο τοῦ ψαλμοῦ ἀπό τόν ὁποῖο λαμβάνεται, ἐνῶ στιχολογοῦνται οἱ στίχοι τοῦ ἰδίου πάντοτε ψαλμοῦ τοῦ ἐφῦμνίου. Ἀποσκοπεῖ δέ ἡ ψαλμωδία τοῦ κοινωνικοῦ στήν κάλυψη τοῦ χρόνου πού ἀπαιτεῖται γιά τή θεία μετάληψη κλήρου καί λαοῦ. Τό δεύτερο αὐτό ἔχει λησμονηθεῖ, γιατί κατά τούς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἢ μετετίθετο ἡ θεία κοινωνία τοῦ λαοῦ μετά τήν ἀπόλυση τῆς Λειτουργίας, ἢ, συνθηθέστερα, δέν προσήρχοντο στήν θεία κοινωνία οἱ χριστιανοί παρά μόνο κατά τίς μεγάλες ἐορτές. Ἡ πλήθυσση κατά τούς νεωτέρους χρόνους τῆς προσελεύσεως τῶν χριστιανῶν στή θεία μετάληψη, ἔφερε τούς ψάλτες σέ ἀμνηχανία περὶ τοῦ πρακτέου καί ἢ ἐπαναλαμβάνουν τόν ὕμνο τῆς Μεγάλης Πέμπτης «*Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ...*» κατά κόρον, ἢ, μὴ καταλλήλως καθοδηγούμενοι, ψάλλουν ὀτιδήποτε, ὅπως καί κατά τήν κοινωνία τῶν ἱερέων, ἢ σιωποῦν καί προκαλεῖται χασμωδία, ἀταξία καί θόρυβος. Τό τυπικό σαφῶς ὀρίζει ποιό κάθε φορά εἶναι τό κοινωνικό.

Ὅμοιως ἡ ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς μεταλήψεως ἀντί κοινωνικοῦ εἶναι πράξη ἀντιλειτουργική. Οἱ εὐχές εἶναι ἰδιωτικές εὐχές καί λέγονται κατ' ἰδίαν ἀπό τοὺς μέλλοντες νά κοινωνήσουν πιστοὺς πρό τῆς θείας Λειτουργίας. Καί οἱ εὐχές τῆς εὐχαριστίας μετὰ τῆς θείας μεταλήψεως λέγονται πάλι κατ' ἰδίαν μετὰ ἀπό τῆς θείας Λειτουργίας καί κοινωνίας. Ἡ θεία Λειτουργία ἔχει ἐνσωματωμένη σ' αὐτή καί τὴν προπαρασκευὴ γιὰ τῆς θείας μεταλήψεως (εὐχή πρό τοῦ «Πάτερ ἡμῶν» καί εὐχή κεφαλοκλισίας) καί τὴν εὐχή τῆς εὐχαριστίας «μετὰ τό πάντας μεταλαβεῖν». Ἄρκουν αὐτά γιὰ τὴν ὥρα τῆς συνάξεως.

ε'. Ἀντιθέτως, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς ἰδιαίτερος ἐπιθυμητή ἂν μή καί ἐπιβεβλημένη ἡ ἀποκατάσταση δύο ψαλμάτων πού ἀτόνησαν γιὰ διαφόρους λόγους κατὰ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς θείας Λειτουργίας. Πρόκειται γιὰ τό Ἀλληλουάριον (ἢ Ἀλληλουϊάριον) μετὰ τὸν Ἀπόστολο καί πρό τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ τριπλοῦ δηλαδή «Ἀλληλουΐα» πού ψάλλεται ἐπανειλημμένως μέ στίχους ἀπό τὸν ἐκάστοτε δηλούμενο ψαλμό, καί τοῦ «Πληρωθήτω», πού ψάλλεται μετὰ τῆς θείας κοινωνίας ὡς εὐχαριστία, μεταξύ τοῦ «Πάντοτε νῦν καί αἰεί...» καί τοῦ «Ὁρθοί· μεταλαβόντες...». Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται περὶ καλυπτηρίων ὕμνων πού ἡ ψαλμωδία τους ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένους καί ἀπαραιτήτους λειτουργικούς σκοπούς, καί ἀποσκοποῦν ὁ μὲν πρῶτος στὴν εὐπρεπὴ κάλυψη τῆς θυμιάσεως πρό τοῦ Εὐαγγελίου καί τῆς εὐχῆς «Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν...», ὡς καί τῆς εὐλογίας τοῦ διακόνου-εὐαγγελιστοῦ καί τῆς μεταβάσεώς του στὸν ἄμβωνα τό Ἀλληλουάριο, καί τῆς ὁμοίως μετ' εὐλαβείας μεταφορᾶς καί ἀποθέσεως τοῦ ἁγίου ποτηρίου μέ τὰ περισσεύματα τῆς θείας κοινωνίας στὴν πρόθεση τό «Πληρωθήτω». Σήμερα πού δέν ψάλλεται οὔτε τό Ἀλληλουάριο οὔτε τό «Πληρωθήτω», οἱ

ἀντίστοιχες λειτουργικές πράξεις γίνονται, οἱ μὲν πρῶτες ἐν σπουδῇ κατὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Ἀποστόλου κατ' ἀπαραδέκτως ἄτακτο καὶ ἄκοσμο τρόπο, οἱ δὲ δεύτερες παρομοίως.

12. Κατὰ τοὺς νεωτάτους ἐπίσης χρόνους ἀπὸ ἐπίδραση τῆς Δύσεως μέσω Ρωσίας καὶ γιὰ λόγους εὐλαβείας εἰσῆχθη ἡ κλίση τῶν γονάτων κατὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καλυπτομένη πίσω ἀπὸ τὸ ἀρχαιότατο ἔθος τῆς γονυκλισίας κατὰ τὸν ἑσπερινό τῆς Πεντηκοστῆς. Εἰσῆχθη δὲ γιὰ ὅλες τίς ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Κυριακή καὶ γι' αὐτὸ τὸ Πάσχα, ἡμέρες γιὰ τίς ὁποῖες ὑπάρχει σαφῶς ἀντίθετος πατερική διδασκαλία καὶ κανονικὴ ἐπιταγή. Ἡ μὴ κλίσις τῶν γονάτων, ἡ ὀρθία δὲ καὶ εὐλαβὴς στάση (πρβλ. «*Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου*»), ἰσχύει γιὰ ὅλη τὴ θεία Λειτουργία καὶ ἰδιαίτατα γιὰ τὴν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, δηλαδή αὐτὴν τὴν καρδιά τοῦ μυστηρίου, οἰανδῆποτε ἡμέρα καὶ ἂν τελεῖται αὐτό. Τελεῖται δὲ ἡ θεία Λειτουργία μόνον κατὰ τίς χαρμόσυνες ἡμέρες -λόγῳ τοῦ πασχαλίου χαρακτῆρος της- καὶ ἀργεῖ κατὰ τίς ἡμέρες τῆς κατανύξεως, δηλαδή κατὰ τίς καθημερινές τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, πού εἶναι ἡμέρες γονυκλισιῶν καὶ μετανοίας. Πάσχα, ἀνάστασις, ὀρθία στάση κατὰ τὴν προσευχὴ καὶ θεία Λειτουργία συμπορεύονται.

13. Τέλος θὰ ἤθελα νά κλείσω μέ κάτι τὸ αἰσιόδοξο καὶ παρήγορο, πού ἀκριβῶς δείχνει ὅτι ἡ βελτίωση τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων μας εἶναι μακροπροθέσμως δυνατή, χωρὶς σπασμωδικές ἐνέργειες καὶ ἄνωθεν ἀποφάσεις καὶ παρεμβάσεις, πού τελικῶς ἢ μένουν ἀνεφάρμοστες ἢ καὶ προκαλοῦν ἀντιδράσεις καὶ ἔριδες.

“Όσοι ζήσαμε ἰδίως στά χωριά μας, ἀλλά καί στίς πόλεις μας, τήν πρακτική πού ἴσχυε γιά τήν προσέλευση τῶν πιστῶν στή θεία κοινωνία, θά μέ δικαιώσουν: Κοινωνία μιά φορά τό χρόνο, τό Πάσχα, ἡ δύο, Πάσχα-Χριστούγεννα, ἡ τρεῖς ἡ τέσσερις τό πολύ, μετά τίς μεγάλες νηστείες. Τίς ἄλλες ἡμέρες ἦταν σχεδόν ἀδιανόητο νά κοινωνήσῃ κάποιος. Μετά τό «Μετά φόβου Θεοῦ...» ἀκολουθοῦσε τό «Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...». Τό ἴδιο ὅμως ἴσχυε καί γιά τίς ἡμέρες προσελεύσεως στή θεία κοινωνία, πού μνημονεύσαμε: Κοινωνία μετά τήν ἀπόλυση τῆς θείας Λειτουργίας, ἀκαταστασία, καμιά φορά καί κοινωνία πρό τῆς θείας Λειτουργίας κατά τίς παραμονές τῶν μεγάλων ἑορτῶν.

Σήμερα τά πράγματα ἔχουν αἰσθητῶς ἀλλάξει ἐπί τό καλύτερο. Ἡ ἀλλαγὴ δέ ἀφορᾷ στή συχνότητα προσελεύσεως καί ὡς πρὸς τό χρόνο μεταδόσεως τῆς θείας κοινωνίας καί ὡς πρὸς τόν εὐτακτο τρόπο προσελεύσεως τῶν πιστῶν σ’ αὐτή. Καί ὅλα αὐτά χάρη στή συστηματική καί ἀθόρυβη καλλιέργεια τοῦ λειτουργικοῦ φρονήματος τοῦ λαοῦ ἀπό εὐσεβεῖς φορεῖς τοῦ μυσταγωγικοῦ λόγου, ἀπό εὐλαβεστάτους ἱερεῖς, ἀπό σεβασμίους πνευματικούς, ἀπό τήν προφορική καί γραπτή θεία διδασκαλία πού παίδευσε λειτουργικά τούς ἀνθρώπους τῆς Ἐκκλησίας.

Βέβαια ἡ παλαιά καί μακροχρόνιος κακή συνήθεια δέν ἦταν δυνατόν παρά νά μὴν ἐξαλειφθεῖ τελείως ἡ καί νά ἀφήσῃ ἴχνη, ἔστω καί σποραδικά, στή σημερινή πράξη. Θά ἰδεῖ ἐνίστε, ἐπί παραδείγματι, κανεῖς νά παραπέμπονται οἱ μέλλοντες νά κοινωνήσουν στό τέλος τῆς Λειτουργίας ἡ στίς πλάγιες πόρτες ἡ νά συνεχίζεται παραλλήλως ἡ θεία Λειτουργία καί ὁ κοινωνῶν ἱερεὺς νά λέγει τά διακονικά καί τήν ὀπισθάμβωνο, ἡ νά παραδίδει τό ὕψιστο ἔργο τῆς μεταδόσεως

τῆς θείας κοινωνίας τῶν ἀχράντων μυστηρίων στό διάκονο, ὁ δέ ἱερεὺς νά μοιράζει ἀργότερα τό ἀντίδωρο, ἢ οἱ ψάλτες νά μή ξέρουν πῶς νά καλύψουν τό χρόνο τῆς μεταλήψεως καί νά ψάλλουν ὅ,τι τούς τύχει, ἢ νά σιωποῦν δείχνοντας ἔτσι ἐπιδεικτικά τήν ἀδιαφορία τους καί τήν ἀποδοκιμασία τους γιά τήν ἀδικαιολόγητη κατ' αὐτούς παράταση τῆς ἀκολουθίας, ἢ νά ὑπάρχει ἄκρα ἀκαταστασία στήν προσέλευση τοῦ λαοῦ καί ὁ ἱερεὺς νά μή φροντίζει γιά τήν εὐταξία, ἢ τέλος σέ περιπτώσεις μεταδόσεως ἀπό ραδιοφώνου ἢ τηλεόρασεως τῆς θείας Λειτουργίας νά παρατηρεῖται ἀληθινός πανικός γιά νά χωρέσει ἡ ἀκολουθία στό πρόγραμμα μεταδόσεως καί νά μή δημιουργηθοῦν προβλήματα ἀπό τήν καθυστέρηση πού προκαλεῖ ἡ παρατεινομένη θεία κοινωνία.

Αὐτά ὅμως εἶναι ἐξαιρέσεις καί σχετικῶς δευτερεύοντα, πού μποροῦν νά διορθωθοῦν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἢ μέ σοβαρές καί διακριτικές παρεμβάσεις φοβουμένων τό Θεό καί ἐντρεπομένων τούς ἀνθρώπους εὐλαβῶν λειτουργῶν. Ἐμεῖς ὅμως ἄς μείνουμε στό μῆζον καί στό ἐξαγόμενο δίδαγμα: "Ὅτι ἡ ἀλλαγὴ ἐπὶ τό ὀρθότερο τῶν λειτουργικῶν μας πραγμάτων καί ἐθῶν εἶναι δυνατή. Τό δείχνει ἡ προσέλευση τοῦ λαοῦ στή θεία κοινωνία.

π. Θεοδώρου Ἰ. Κουμαριανοῦ
Λέκτορος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

*Μακαριώτατε,
ἅγιοι πατέρες καί ἀδελφοί,*

Ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας ἔχει πεῖ ὅτι: «Σημαίνεται ... ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις, οὐκ ὡς ἐν συμβόλοις... Οὐ γάρ ὀνόματος ἐνταῦθα κοινωνία μόνον ἢ ἀναλογίας ὁμοιότης, ἀλλά πράγματος ταυτότης»¹. Ἡ τόσο σημαντική ἐπισήμανση τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης ἀγίου, ὅτι μεταξύ τῆς Θείας Λειτουργίας (διότι αὐτήν σημαίνει ὁ ὄρος μυστήρια) καί τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχει «πράγματος ταυτότης», ἀνοίγει μπροστά μας τόν εὐρύ κῶρο τῆς μελέτης μας. Ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας σημαίνει ἐρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι σάν νά θέλουμε νά ἐρευνήσουμε καί νά ἀναλύσουμε τήν κοινωνία τοῦ Θεοῦ μέ τόν ἄνθρωπο, τήν σχέση τοῦ Θεοῦ μέ τόν κόσμο, ὅλην τήν ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργία καί ὅλην τήν Θεία Οἰκο-

νομία για τήν σωτηρία τοῦ κόσμου ἕως τό τέλος, τήν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας. Πρόκειται για ἕνα πολύ μεγάλο ἔργο! Ἡ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας μέσα στόν κόσμο, ἡ «σκηνή τοῦ Θεοῦ μετά τῶν ἀνθρώπων» (Ἀποκ. 21, 3), εἶναι ἕνα μέγεθος ἀσύλληπτο γιά τόν ἀνθρώπινο νοῦ. Ὅσα καί ἄν νομίζουμε, ὅτι γνωρίζουμε περί αὐτοῦ, πάντα ὑπάρχουν πολλά ἄλλα πού δέν γνωρίζουμε, πού μένουν ἀπρόσιτα ἔξω ἀπό τίς δυνατότητές μας. Καί αὐτό δέν ὀφείλεται σέ περιστασιακή ἀδυναμία μας, ὀφείλεται στήν οὐσιώδη ἀδυναμία μας νά συλλάβουμε ὅλο τό ἔργο τοῦ Θεοῦ γιά χάρη τοῦ ἀνθρώπου.

Μέσα σέ αὐτήν τήν ἄγνοια καί τήν ἀδυναμία μας ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει πολύ καλά, ὅτι τό ἔργο τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο ἔχει ἕνα ὄνομα: Ἰησοῦς Χριστός. Ἡ ἀλήθεια αὐτή εἶναι ζωτανή μέσα στήν Ἐκκλησία ἀπό καταβολῆς κόσμου. Εἶναι πράγματι θαυμαστό, πῶς τό πρόσωπο τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι παρόν σέ ὅλην τήν ἱστορία τοῦ κόσμου, ὄχι μόνον κατά τόν καιρό τῆς ἐνσαρκώσεως, ἀλλά ἀπό τήν δημιουργία ἕως τήν τελική κρίση τοῦ κόσμου καί ἀκόμη μετά. Ἔτσι, ὅλα αὐτά, πού ὑπαινιχθήκαμε προηγουμένως ὅτι γνωρίζουμε, καί ὅλα, ὅσα δέν γνωρίζουμε ἢ δέν μπορούμε ποτέ ἐντελῶς νά γνωρίσουμε, ἡ Ἐκκλησία ἔχει βρεῖ ἕνα τρόπο γιά νά τά ὀνομάζει. Λέγει μαζί μέ τόν ἅγιο Ἀπόστολο Παῦλο: «τά πάντα καί ἐν πᾶσι Χριστός» (Κολ. 3, 11).

Ἐπόμενο εἶναι ἡ ἔρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας νά συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ αὐτήν τήν πείρα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι ἡ κοινωνία τοῦ Θεοῦ μέ τόν ἄνθρωπο. Ὁ Θεός, πού ἐπισκέφθηκε τόν κόσμο, μᾶς ἄφησε κληρονομία τό Σῶμά Του καί τό Αἷμά Του, γιά νά Τό τρώγουμε καί νά Τό πίνουμε καί νά κοινωνοῦμε δι' Αὐτοῦ μαζί Του μέ τόν πῶ τέλειο δυνατό τρόπο. Ἡ Θεία Λειτουργία μᾶς δείχνει τόν Χρι-

στό, ἡ Θεία Λειτουργία μᾶς ὀδηγεῖ στόν Χριστό, ἡ Θεία Λειτουργία μᾶς ἐνώνει μέ τόν Χριστό. Ἔτσι ἀπό τήν πρώτη στιγμή ἡ Θεία Λειτουργία θεωρεῖται «ἐν Χριστῶ» καί ποτέ δέν ἔχασε αὐτόν τόν προσανατολισμό της. Ἄν τόν χάσει θά πάψει νά εἶναι ἡ Θεία Λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας.

Ἔχοντας πάντα μπροστά μας αὐτήν τήν προοπτική μπορούμε νά ξεχωρίσουμε μέσα ἀπό τόν πλοῦτο τῆς πατερικῆς γραμματείας τά ἔργα ἐκεῖνα, στά ὁποῖα γίνεται κάποια προσπάθεια νά ἐρμηνευθεῖ ἡ Θεία Λειτουργία. Κατά τούς πέντε πρώτους αἰῶνες τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας δέν ἔχει δημιουργήσει ἀκόμη ἰδιαίτερη σχολή. Οἱ μεγάλοι Πατέρες καί θεολόγοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης προτιμοῦν νά ἀναφέρονται στήν Θεία Λειτουργία καί στήν σημασία της μέσα ἀπό τυχαῖες ἀναφορές στούς λόγους ἢ στά ἄλλα ἔργα τους. Οἱ Μυσταγωγικές Κατηχήσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι χαρακτηριστικό προϊόν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καί στίς ὁποῖες γίνεται συστηματική παρουσίαση τῆς Θείας Λειτουργίας πρὸς τούς νεοφωτίστους, πού γιά πρώτη φορά στήν ζωή τους μετέχουν σέ Θεία Λειτουργία, δέν προσφέρουν κάποια ἰδιαίτερη ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας, πέρα ἀπό τήν προβολή, ὅσων θεολογικῶν στοιχείων εὐρίσκονται ἤδη στήν Καινή Διαθήκη.

Διαφαίνεται λοιπόν ἕνας πρῶτος τρόπος ἐρμηνείας τῆς Θείας Λειτουργίας, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ Θεία Λειτουργία θεωρεῖται ὡς ἐνιαῖο ὄλον, ὡς μία πράξη, κατά τήν ὁποία δέν διακρίνονται τά ποικίλα στοιχεῖα τῆς διατάξεώς της ἢ, καί ὅταν ἀκόμη διακρίνονται, δέν δίδεται ἰδιαίτερο βᾶρος σέ αὐτό. Στήν περίπτωση αὐτή ἐξαιρεται ὁ χαρακτήρας τῆς Θείας Λειτουργίας ὡς θυσίας τοῦ Κυρίου, ὡς ἱερατικῆς προσφορᾶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος διὰ τοῦ Χριστοῦ στό Θεό Πατέρα καί ὡς μυστήριο ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ὠριγένης

(γ' αἰ.) πρῶτος, ὁ ἅγ. Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων (δ' αἰ.) καί ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (ε' αἰ.) ἀναφέρουν, ὅτι ὁ Χριστός εἶναι ὁ βωμός, τό προσφερόμενο (θῦμα) καί ὁ ἱερέας². Σέ αὐτό συμφωνεῖ καί ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος χρησιμοποιοῦντας πió πλούσιο θεολογικό ὑλικό³. Στόν ἴδιο κῶρο ἀνήκει καί ἡ θεώρηση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὡς τραπέζης, ὅπου προσφέρεται δεῖπνο εὐφροσύνης γιά τούς πιστούς. Λέγει ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: «πίετε τήν ἐμήν εὐφροσύνην, οἶνον ὄν ἐκέρασα ἡμῖν, τό γάρ ποτήριόν μου μεθύσκον με, ὡσεὶ κράτιστον μεθύσκον ἀντιφάρμακον, χάριν τῇ ἐν Ἀδάμ βλαστησάσῃ λύπη... δεδώρημα ὑμῖν τράπεζαν ζωοποιόν τε καί χαροποιόν καί ἀντί λύπης ἄφατον χαράν ἀμοίβουσαν τοῖς πεφθονκόσιν ὑμῖν»⁴. Εἶναι προφανές, ὅτι ὅλα αὐτά τά θεολογικά στοιχεῖα προέρχονται ἀπό τήν Καινή Διαθήκη χωρίς ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία. Μποροῦμε, λοιπόν, νά χαρακτηρίσουμε τήν θεώρηση αὐτή ὡς ἀρχαϊκή ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας, κατά τήν ὁποία ἡ ἐρμηνεία τῆς Καινῆς Διαθήκης παίξει πρωταρχικό ρόλο.

Μέσα ἀπό αὐτήν τήν πολύ πρόωμη ἐποχή, μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε τόν ἅγ. Ἰγνάτιο τόν Θεοφόρο (†107), ὁ ὁποῖος προβαίνει σέ μία σημαντική παρατήρηση. Βλέπει ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος σέ κάθε Θεία Λειτουργία τήν Ἐκκλησία ὅλη συναγμένη καί θέλει κάθε ἐνέργεια τῶν χριστιανῶν νά ἀποτελεῖ μία ἀντανάκλαση αὐτῆς τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως. Ἡ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὄλεθρος τοῦ διαβόλου, λόγω τῆς ἐνότητος τοῦ πνεύματος, τῆς «ὁμονοίας τῆς πίστεως» καί τῆς εἰρήνης, πού μέ αὐτήν ἐπιτυγχάνεται⁵. Παρακαλεῖ, λοιπόν, τούς χριστιανούς ὅλα νά γίνονται σέ κοινωνία καί σέ σύμφωνη γνώμη μέ τόν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ Πατρός, καί μέ τό συνέδριο τῶν πρεσβυτέρων, πού παρακάθηνται

γύρω ἀπό τόν ἐπίσκοπο σάν τούς ἀποστόλους, καί τόν ὄμιλο τῶν διακόνων, πού συνεχῶς κινοῦνται καί ὑπηρετοῦν, ἀφοῦ εἶναι «πεπιστευμένοι διακονίαν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁶. Ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος δίδει ἐδῶ μία πρώτη ἰδέα γιά τό ἐπόμενο βῆμα στήν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἡ εἰκόνα πού βλέπει μπροστά του, ὅταν συνάζονται οἱ χριστιανοί κατά τήν Θεία Λειτουργία, τοῦ δίδει τήν ἀφορμή νά διατυπώσει κάποιον ἐρμηνευτικό λόγο γιά τήν Θεία Λειτουργία. Ὁ ἀρχαϊκός τρόπος ἐρμηνείας, πού ἀναφέραμε, βλέπει τήν Θεία Λειτουργία μέσα ἀπό τήν Καινή Διαθήκη, ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος δίδει τό πρῶτο ἔναυσμα γιά νά δοῦμε μέσα ἀπό τήν Θεία Λειτουργία τήν ζωή τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἱεροσολύμων (313-†387) ἐπίσης μέ τίς Κατχητικές του Ὁμιλίες μπορεῖ νά μήν προσφέρει καινούριες ἰδέες καί νά παραμένει πάντοτε προσπλωμένος στό λόγο τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἕνας λόγος του, ὅμως, συνοψίζει μέ τόν καλύτερο τρόπο ὅλην τήν πατερική θεολογία τῆς μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ μέσα ἀπό τίς λειτουργικές πράξεις: «ὦ ξένου καί παραδόξου πράγματος· οὐκ ἀληθῶς ἀπεθάνομεν, οὐδ' ἀληθῶς ἐτάφημεν, οὐδ' ἀληθῶς σταυρωθέντες ἀνέστημεν, ἀλλ' ἐν εἰκόνι ἢ μίμησις, ἐν ἀληθείᾳ δέ ἢ σωτηρία. Χριστός ὄντως ἐσταυρώθη καί ὄντως ἐτάφη καί ἀληθῶς ἀνέστη, καί πάντα ἡμῖν ταῦτα κεχάρισται, ἵνα μιμήσει τῶν παθῶν αὐτοῦ κοινωνήσαντες ἀληθείᾳ τήν σωτηρίαν κερδήσωμεν»⁷. Ἡ ἔννοια αὐτή τῆς μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ καί τῆς συμμετοχῆς στήν ζωή τοῦ Χριστοῦ διά μέσου τῆς εἰκόνας εἶναι πολύ σημαντική γιά τήν κατανόηση τῶν λειτουργικῶν πράξεων καί αὐτήν θά προσπαθήσουν νά ἀξιοποιήσουν, ὁ κάθε ἕνας μέ τόν δικό του τρόπο, οἱ μεταγενέστεροι ἐρμηνευτές τῆς Θείας Λειτουργίας.

Σφραγίδα στην θεολογική θεώρηση της Θείας Λειτουργίας έχει αφήσει ο άγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (350-407). Οἱ ἀναφορές του στην παρουσία τοῦ Χριστοῦ κατά τήν τέλεση της Θείας Λειτουργίας ἔχουν τόση ζωντάνια, πού εἶναι δύσκολο νά βρεθεῖ ὁμοιά της. Ὁ Χριστός γιά τόν χρυσορρήμονα άγ. Ἰωάννη εἶναι παρών σέ κάθε Θεία Λειτουργία καί παραθέτει τράπεζα γιά ὅλην τήν Ἐκκλησία. Αὐτός ἀγιάζει τά προσφερόμενα δῶρα καί μαζί Του παρευρίσκονται στην σύναξη ὅλες οἱ οὐράνιες δυνάμεις, πού Τόν ὑπηρετοῦν συνήθως, καί μαζί ὅλη ἡ κτίση, πού ἐκπροσωπεῖται διά τῶν ἀγίων. Σήμερα σέ κάθε Θεία Λειτουργία εἶναι ἐνωμένος ὁ οὐρανός καί ἡ γῆ καί συνεορτάζουν καί σήμερα ὁ πιστός, πού συμμετέχει στό μυστήριο, ἐνώνεται μέ τόν Χριστό πραγματικά. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «οὐκ ἰδεῖν αὐτόν μόνον παρέσχε τοῖς ἐπιθυμοῦσιν, ἀλλά καί ἄψασθαι καί φαγεῖν καί ἐμπῆξαι τούς ὀδόντας τῇ σαρκί καί συμπλακῆναι καί τόν πόθον ἐμπλήσαι πάντα». Ἡ συμμετοχή στην Θεία Λειτουργία «ποιεῖ τόν οὐράνόν βατόν», ὀδηγεῖ τόν πιστό μπροστά στόν Χριστό καί φέρνει τόν Χριστό μπροστά σέ κάθε πιστό⁸. Χωρίς νά συνθέτει μία συστηματική ἐρμηνευτική πραγματεία γιά τήν Θεία Λειτουργία ὁ άγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μᾶς ἔχει δώσει ἐγκατεσπαρμένη μέσα στίς ὁμιλίες του τήν τελειότερη ἐρμηνεία αὐτοῦ πού λέγαμε στην ἀρχή, ὅτι ὁ Χριστός εἶναι τό πᾶν, ὄχι μόνον γιά τήν Θεία Λειτουργία, ἀλλά γιά ὅλην τήν ζωή της Ἐκκλησίας.

Τό ἐπόμενο βῆμα στην ἐρμηνευτική θεώρηση της Θείας Λειτουργίας εἶναι πολύ σημαντικό, ἴσως τό σημαντικότερο. Κατά τίς ἀρχές τοῦ σ' αἰ. παρουσιάζονται στην Βασιλεύουσα γιά πρώτη φορά (σέ κάποια σύνοδο τό ἔτος 532) τά Ἀρεοπαγίτικα Συγγράμματα. Ἐνα αἰῶνα ἀκόμη ἀβεβαιότητος καί

δυσπιστίας ἀπέναντί τους κατακλείει ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής (580-662), ὁ ὁποῖος παραλαμβάνει μέ μεγάλο σεβασμό τίς ιδέες τοῦ Ἀρεοπαγίτη καί τούς δίδει τήν πνοή πού τούς ἔλειπε.

Τό «Περί ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχΐας» ἔργο τοῦ ἀγνώστου συγγραφέα, πού κρύβεται πίσω ἀπό τό ὄνομα τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, εἶναι τό πρῶτο συστηματικό σύγγραμμα, στό ὁποῖο ἡ Θεΐα Λειτουργΐα θεωρεῖται μέ τρόπο ἀνεξάρτητο ἀπό τήν Καινή Διαθήκη. Αὐτό δέν σημαίνει βέβαια, ὅτι δέν ἔχει σχέση μέ τήν Καινή Διαθήκη ἢ μέ τήν βασικώτατη γιά τήν κατανόηση τῆς Θεΐας Λειτουργΐας θεολογία τοῦ Ἀποστ. Παύλου, ἀλλά ἐπισημαίνουμε ἐδῶ, ὅτι γιά πρώτη φορά ἡ Θεΐα Λειτουργΐα θεωρεῖται ὡς μία πράξη αὐτοδύναμη καί σύνθετη. Αὐτόνομη καί ἀνεξάρτητη ἀφ' ἑνός, πολύπλοκη καί διαιρούμενη σέ μέρη ἀφ' ἑτέρου. Ἀπό αὐτήν τήν αὐτοδύναμη καί σύνθετη πράξη ὡς βάση ξεκινᾷ ὁ Ἀρεοπαγίτης καί ἐμβαθύνει στίς θεολογικές καί ἀνθρωπολογικές ἔννοιες, πού τοῦ ἐμπνέει ἡ τέλεσή της. Τήν βασική ἀρχή τῆς ἐρμηνευτικῆς προσπάθειάς του τήν διατυπώνει ὁ ἴδιος λέγοντας: «ἡμεῖς δέ αἰσθηταῖς εἰκόσιν ἐπί τάς θεΐας, ὡς δυνατόν, ἀναγόμεθα θεωρίας»⁹. Ἡ ἀρχή αὐτή εἶναι ὅμοια μέ ἐκείνη πού εἶδαμε, ὅτι ἐνέπνευσε σέ ἀνύποπο χρόνο τόν ἅγ. Ἰγνάτιο τόν Θεοφόρο. Ἀπό τήν αἰσθητή εἰκόνα, πού βλέπουμε μπροστά μας κατά τήν τέλεση τῆς Θεΐας Λειτουργΐας, ὁδηγεῖται ἡ σκέψη μας σέ μίαν ἄλλη θεωρία. Κατά τήν ἐποχή τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ὅμως, ἡ Θεΐα Λειτουργΐα ἔχει πολύ πῖό πολύπλοκη διάταξη ἀπό αὐτήν πού εἶχε κατά τήν ἀρχαϊκή ἐποχή τοῦ ἅγ. Ἰγνατίου, καί ἔτσι τώρα ἡ ποικιλία στίς διάφορες κινήσεις καί ἐνέργειες τῶν ἱερουργῶν καί τοῦ λαοῦ ἐμπνέουν καί τίς ποικίλες ἐρμηνεΐες τους. Ἡ ἐναρκτήρια θυμίαση τοῦ ναοῦ ὅλου, ἡ ψαλμωδία τῶν

Παλαιοδιαθηκικῶν Ψαλμῶν καί ἡ ἀνάγνωσις τῶν Ἀποστολικῶν καί τῶν Εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων, συνδυάζεται μέ τήν ἰδέα τῆς διαδοχικῆς ἀποκαλύψεως τῶν ἀληθειῶν. Ἡ ἀποπομπή τῶν κατηχουμένων καί τῶν ἄλλων τάξεων τῶν ἀναξίων, ἐνεργουμένων καί μετανοούντων, ἡ ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ὁ ἀσπασμός τῆς ἀγάπης καί ἡ μνημόνευσις τῶν ὀνομάτων τῶν κεκοιμημένων ἁγίων, προσφέρει μία πρώτη ἰδέα περί τῆς καθάρσεως καί τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητος καί εἰρήνης τῶν συμμετεχόντων. Ἡ πρόθεσις τῶν τιμίων δώρων ἐπάνω στήν ἁγία τράπεζα, ἡ ἀπόνησις τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων, ἡ συγκεκριμένη καί ὑποδειγματικά κατά παράδοσιν δομημένη Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς, ὁ διαμελισμός τοῦ ἁγίου Ἄρτου, ἡ θεία μετάληψις καί ἡ εὐχαριστία, ἐρμηνεύονται ὡς ἡ κάθοδος τοῦ Θεοῦ Λόγου στόν κόσμον καί ἡ ἄρρητη ἔνωσις του μέ κάθε πιστό κατά τό μέτρο τοῦ καθενός.

Μέσα ἀπό τό ἐρμηνευτικό σχῆμα τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν διαφαίνεται μία πορεία ἀπό τά ἀτελή καί σύνθετα πρός τά τελειότερα καί ἀπλούστερα. Ἡ ἔννοια τῆς ἱεραρχίας κατά τά Ἀρεοπαγιτικά βασίζεται σέ αὐτήν τήν διαδοχική μετάδοσις καί μετάληψις μεταξύ τῶν διαφόρων τάξεων τῶν δημιουργημάτων. Τά τελειότερα καί ἀπλούστερα πλάσματα μεταδίδουν τό φῶς τῆς γνώσεως πρός τά ἀτελέστερα καί πιό σύνθετα. Ἀντίστροφα, τά ἀτελέστερα πλάσματα μεταλαμβάνουν τό φῶς ἀπό τά ἀμέσως τελειότερά τους καί ἂν θέλουν μποροῦν νά κινηθοῦν πρός τά ἄνω σέ μία πορεία τελειώσεως διὰ μέσου τῶν διαδοχικῶν καταστάσεων τελειότητος. Αὐτή ἡ πορεία καθάρσεως καί ἐνώσεως μέ τόν ἕνα καί ἀπλοῦν Θεοῦ εἶναι πού ἐνθουσιάζει τόν Ἀρεοπαγίτη καί αὐτήν βλέπει νά προβάλλεται μέσα ἀπό τήν Θεία Λειτουργία. Τά τελούμενα κατά τήν Θεία Λειτουργία μᾶς ὀδηγοῦν κλιμακωτά στήν θεωρία τῶν θείων ἀλη-

θειῶν καί στήν ἐνότητα μέ τόν Θεό, εἶναι εἰκόνες τῆς ἀναβάσεως τῆς ψυχῆς στήν θεωρία τοῦ Θεοῦ καί τήν θέωση.

Τό ὑλικό αὐτό στά χέρια τοῦ ἁγ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ ἐκαρποφόρησε ἑκατονταπλασίως. Τό σχετικά δυσνόητο καί ὡς ἐκ τούτου δυσπρόσιτο ἔργο τοῦ Ἀρεοπαγίτη ἐπιβιώνει στήν ἐκκλησιαστική παράδοση χάρις στόν ἅγ. Μάξιμο, ὁ ὁποῖος μέ τήν σειρά του δίδει μία ἐντελῶς πρωτότυπη ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας ὑπό τόν τίτλο «Περί Ἐκκλησιαστικῆς Μυσταγωγίας· περί τοῦ τίνων σύμβολα τά κατά τήν ἁγίαν ἐκκλησίαν ἐπί τῆς θείας συνάξεως τελούμενα καθέστηκε»¹⁰. Μπορεῖ νά ἐμπνέεται ἀπό τόν Ἀρεοπαγίτη καί τό ὁμολογεῖ αὐτό πολλές φορές ἀναφερόμενος συχνά καί ὀνομαστικά στόν «μέγα γέροντα καί τά θεῖα σοφόν», ἀλλά ἡ γόνιμη καί φωτισμένη σκέψη τοῦ ἁγ. Μαξίμου δημιουργεῖ ἕνα καινούριο ἐρμηνευτικό οἰκοδόμημα. Ἡ Θεία Λειτουργία δέν εἶναι μόνον ἡ πορεία κάθε ψυχῆς πρὸς τόν Θεό καί ἡ ἄρρητη ἔνωσή της μαζί Του, εἶναι ἡ πορεία ὅλου τοῦ κόσμου πρὸς τόν Θεό καί ἡ ἔνωση μαζί Του. Τά τελούμενα κατά τήν Θεία Λειτουργία θεωροῦνται ὡς εἰκόνες τῆς πορείας τοῦ κόσμου πρὸς τήν Δευτέρα Παρουσία καί τήν Μέλλουσα Κρίση, πού θά ἀκολουθήσει ἀμέσως, καί τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀντίληψη βέβαια, ὅτι τά παρόντα ἀποτελοῦν εἰκόνα καί πρόγευση τῶν πραγματικῶν καί ἀληθινῶν γεγονότων τῆς Μελλούσης Βασιλείας, ὅπως ἐπίσης ἡ ἰδέα, ὅτι μέσω τῶν ἁγίων Μυστηρίων μετέχουμε καί προγευόμαστε τά μέλλοντα ἀγαθά, πού προορίζει ὁ Θεός γιά ὅσους εὗρεθοῦν ἄξιοι «τῆς κλήσεως» (Ἐφεσ. 4, 1), ἀνήκουν στήν θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ ἅγ. Μάξιμος τώρα ἐμβαθύνει, μέσα ἀπό τήν πνευματική του πείρα, στήν βασική αὐτή ἀλήθεια τῆς πίστεως καί ἐκθέτει μέ μεγάλη σαφήνεια καί διακριτικότητα τήν διαδρομή τῆς Ἐκκλησίας ὅλης καί

τοῦ κάθε ἑνός πιστοῦ ξεχωριστά ἀπό τήν παροῦσα καί ἔλλειπή κατάσταση στήν μέλλουσα καί τελική, τήν ὁποία χαρακτηρίζει ἡ πληρότητα, ἡ τελειότητα, ἡ ἀπλότητα καί ἡ μονιμότητα. Ὁ τρόπος αὐτός ἑρμηνείας τῆς Θείας Λειτουργίας ὀνομάζεται εἰκονολογικός ἢ ἔσχατολογικός. Ἐσχατολογικός, διότι θεωρεῖ ὡς βάση τά ἔσχατα τῆς ἱστορίας, τήν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καί τήν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας, γιά νά κατανοήσει τά παρόντα. Εἰκονολογικός, διότι ἡ εἰκόνα ἐπιτελεῖ αὐτήν ἀκριβῶς τήν λειτουργία, εἰκονίζει μέ ὑλικά μέσα τά πρόσωπα καί τίς καταστάσεις, ὅπως αὐτά εὐρίσκονται στήν Μέλλουσα Βασιλεία τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ ὄρου «μυσταγωγία» στόν τίτλο τοῦ ἔργου ὀφείλεται στήν ἐπίδραση ἀπό τίς «μυσταγωγικές κατηχήσεις» τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Οἱ μυσταγωγικές κατηχήσεις εἰσήγαγαν τούς νεοφωτίστους στά «μυστήρια» τοῦ Χριστοῦ καί τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου, τούς ἐδίδασκαν τήν σημασία τοῦ Βαπτίσματος καί τῆς Θείας Λειτουργίας, ὅπως ἐπίσης τῶν βασικῶν πρακτικῶν καί θεολογικῶν ἀρχῶν τῆς πίστεως, ὅπως εἶναι ἡ προσευχή, τό «Πάτερ ἡμῶν», καί τό Σύμβολο τῆς πίστεως. Μέ τήν Μυσταγωγία του ὁ ἅγ. Μάξιμος ἐπιχειρεῖ μία ὅμοια εἰσαγωγή στό μέγα «μυστήριο» τῆς σχέσεως Θεοῦ καί κόσμου, πού ταυτίζεται μέ τό «μυστήριο» τῆς σωτηρίας, τό ὁποῖο βλέπει νά εἰκονίζεται μέσα στήν Θεία Λειτουργία.

Ἡ ἑρμηνευτική πορεία τοῦ ἁγ. Μαξίμου γίνεται σέ πολλά παράλληλα ἐπίπεδα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο εἶναι τά βασικά, τό ἕνα τό ὀνομάζει «γενικόν» καί τό ἄλλο «εἰδικόν». Τό βασικό χαρακτηριστικό τοῦ «γενικοῦ» εἶναι ἡ εἰκονολογική ἢ ἔσχατολογική προοπτική, πού ἀναφέραμε. Ἀντίστοιχα μέ τό «εἰδικόν» μέρος ἡ Θεία Λειτουργία θεωρεῖται, ὅτι περιγράφει τά στάδια, ἀπό τά ὁποῖα περνᾷ ἡ ψυχὴ κατὰ τήν πορεία τῆς πρὸς

τήν τέλεια ἔνωση μέ τό Θεό. Στήν «εἰδική» θεώρηση ὁ ἅγ. Μάξιμος ἀκολουθεῖ πιστά τήν θεώρηση τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν Συγγραμμάτων, δίδοντας μέ τήν δική του ἐρμηνεία νέα στοιχεῖα περί αὐτῆς καί ἀποδεσμεύοντάς την ἀπό τήν αὐστηρότητα τῶν διαδοχικῶν ἱεραρχικῶν τάξεων τοῦ Ἀρεοπαγίτη.

Ἄς δοῦμε λεπτομερέστερα τό «γενικόν» μέρος τῆς Μυσταγωγίας, μιά καί εἶναι τό βασικό καί πρωτότυπο μέρος τῆς ἐρμηνείας του. Ἀρχίζοντας τήν Μυσταγωγία ὁ ἅγ. Μάξιμος¹¹ δημιουργεῖ τό περιβάλλον, Θεός καί δημιουργία, μέσα στό ὅποιο τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία καί μέ ἀποφατική γλῶσσα θεολογεῖ ἐν συντόμῳ περί τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καί τῶν ὄντων, πού ἐδημιούργησε ὁ Θεός. Ἀκολουθῶς ἀναφέρεται σέ μία σειρά εἰκονισμῶν, πού βλέπει νά ὑπάρχουν μέσα στήν δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Θεωρεῖ πρῶτα τήν Ἐκκλησία «τύπον καί εἰκόνα Θεοῦ, ... ὥσπερ γάρ ὁ Θεός πάντα τῇ ἀπείρῳ δυνάμει ποιήσας καί εἰς τό εἶναι παραγαγών συνέχει καί συνάγει καί περιγράφει καί ἀλλήλοις καί ἑαυτῷ προνοητικῶς ἐνδιασφίγγει, ... κατά τόν αὐτόν τρόπον καί ἡ ἀγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία ... ὡς ἀρχετύπῳ εἰκῶν ἐνεργοῦσα δειχθήσεται», θά ἀποδειχθεῖ δηλαδή, ὅτι καί ἡ Ἐκκλησία ὅμοια ἐνεργεῖ μέσα στήν δημιουργία. «Πολλῶν γάρ ὄντων καί ἀπείρῳ ἀριθμῷ σχεδόν ἀνδρῶν τε καί γυναικῶν καί παίδων, γένει καί εἶδει, καί ἔθνεσι καί γλώσσαις, ... μίαν πᾶσι κατά τό ἴσον δίδωσι καί χαρίζεται θεῖαν μορφήν καί προσηγορίαν, τό ἀπό Χριστοῦ καί εἶναι καί ὀνομάζεσθαι ... ἧν γάρ πάντων, φησιν, ἡ καρδιά καί ἡ ψυχὴ μία». Μέσα στήν Ἐκκλησία ὅλοι ἔχουν γεννηθεῖ «ἐν Χριστῷ» καί ὀνομάζονται χριστιανοί, τίποτε ἄλλο, κανένα ἄλλο διακριτικό γνώρισμα δέν ὑπάρχει. Στήν συνέχεια τό κτίριο τῆς ἐκκλησίας θεωρεῖ ὡς εἰκόνα «τοῦ σύμπαντος κόσμου, τοῦ ἐξ ὀρατῶν καί ἀορατῶν οὐσιῶν ὑφεστῶτος ... εἷς οἶκος ὑπάρ-

χουσα ... διαιρουμένη» ἀφ' ἑνός στόν χῶρο πού ἀνήκει στους ἱερεῖς, τό ἅγιο βῆμα, τό ὅποιο ἀντιστοιχεῖ στόν χῶρο τῶν ἀοράτων οὐσιῶν, καί ἀφ' ἑτέρου στόν χῶρο πού ἀνήκει σέ ὅλον τόν λαό, πού ἀντιστοιχεῖ στόν χῶρο τῶν ὁρατῶν οὐσιῶν. Θεωρεῖ ἔπίσης, ὅτι «συμβολικῶς εἰκονίζει τόν ἄνθρωπον ἢ ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία καί αὐτή ὡς ἄνθρωπος ὑπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ... ψυχὴν μὲν ἔχουσαν τόν ἱερατεῖον, καί νοῦν τό θεῖον θυσιαστήριον, καί σῶμα τόν ναόν» καί ἀντίστοιχα ὁ ἄνθρωπος εἰκονίζεται ἀπό τὴν Ἐκκλησία ὁμοίως. Ὁ χῶρος τοῦ ναοῦ εἰκονίζει «τό πρακτικόν τῆς ψυχῆς», τό σῶμα δηλαδή, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεργοῦνται οἱ ἐντολές τοῦ Θεοῦ, τό ἅγιο βῆμα εἶναι σάν τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὅποια μὲ τόν λόγο ἀναφέρει στόν Θεό τούς νοερούς «κατ' αἴσθησιν λόγους», καθαρούς πλέον καί «τῆς ὕλης περιτμηθέντας», καί τέλος τό θυσιαστήριον, ἢ ἁγία τράπεζα, εἶναι σάν τόν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καλεῖ «διά λάλου τε καί πολυφθόγγου σιγῆς» «τὴν ἐν ἀδύτοις πολυῦμνητον τῆς ἀφανοῦς καί ἀγνώστου μεγαλοφωνίας σιγὴν τῆς θεότητος». Ὁ ἕνας λόγος, τοῦ ἀνθρώπου, ἐν σιγῇ καλεῖ τόν ἄλλο Λόγο, τόν Θεό Λόγο τῆς μεγαλοφώνου σιγῆς, Αὐτόν δηλαδή πού εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστός καί παντελῶς ξένος καί ἀγνωστος. Εἶναι ἐμφανὴς ἐδῶ ἡ εἰκόνα πού προβάλλεται. Εἶναι ὁ ἱερέας, πού μπροστά στὴν ἁγία τράπεζα προσεύχεται καί ἀπευθύνει ἐν σιγῇ λόγον πρὸς τόν Θεό, καί ὁ Θεός, πού πάντα ἀκούει, εἴτε τό ἀντιλαμβανόμεστε ἡμεῖς εἴτε ὄχι. Ἀλλὰ καί «πάλιν τῆς ψυχῆς καθ' ἑαυτὴν νοουμένης εἰκῶν τε καί τύπος (ἔστιν) ἢ ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία», λέγει τελειώνοντας τίς παρομοιώσεις γιὰ τὴν Ἐκκλησία καί ἀναλύει ἐκτενῶς τὰ περὶ ψυχῆς, τῆς φύσεως, τῶν ἰδιοτήτων καί τῶν κινήσεων τῆς, καί πῶς ὁμοιάζει μὲ τὴν Ἐκκλησία στὴν πορεία τῆς καί στὴν ἀνέλιξή τῆς πρὸς τόν Θεό. Γιὰ νά

τελειώσει μέ ὄλες αὐτέσ τίς εἰσαγωγικές εἰκονίσεις ἀναφέρει καί ἀναλύει τήν ὁμοίότητα, πού ὑπάρχει μεταξύ ἀνθρώπου καί 'Αγίας Γραφῆσ ἀφ' ἑνός, ὅπου τό παλαιότερο καί ἐλλειπέστερο, ἡ Παλαιά Διαθήκη, ὀδηγεῖ στό νεώτερο καί πληρέστερο, στήν Καινή Διαθήκη, ὅπως τό γράμμα ὀδηγεῖ στό πνεῦμα καί τό σῶμα παίρνει ἀξία καί νόημα ἀπό τό πνεῦμα, καί ἀφ' ἑτέρου τήν ὁμοίότητα μεταξύ ἀνθρώπου καί κόσμου, πού ἀποτελοῦνται ἀπό δύο μέρη, αἰσθητό καί νοητό, ὀρατό καί ἀόρατο.

Μέ ὄλες αὐτέσ τίς διαδοχικές καί παράλληλεσ συνάμα ἀπεικονίσεις Θεοῦ, κόσμου ἢ δημιουργίας, Ἐκκλησίας, ναοῦ, ἀγγέλων, ἀνθρώπου, σώματος καί ψυχῆσ ὁ ἅγ. Μάξιμος μᾶσ πείθει, ὅτι παντοῦ στήν δημιουργία τοῦ Θεοῦ ἐφαρμόζεται ὁ εἰκονισμός. Ἡ σχέση μεταξύ Θεοῦ καί δημιουργίας πραγματώνεται μέσα ἀπό τήν λειτουργία τῆσ εἰκόνοσ. Ὁ Θεός διά τῆσ δημιουργίας Του ἀποτύπωσε τίς θεϊκές πραγματικότητες, ὅσο εἶναι δυνατόν νά λεχθεῖ κάτι τέτοιο, ἐπάνω στά πνευματικά καί ὑλικά δημιουργήματα. Τό πρότυπο, βάσει τοῦ ὀποίου ἐδημιούργησε ὁ Θεός τόν κόσμο, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός, Αὐτό δηλαδή, πού γνωρίζει καί ἔχει ἀπέναντί Του καί βλέπει ὁ Θεός, θά μπορούσαμε νά ποῦμε μέ ἀνθρωπομορφικό πάλι τρόπο. Ἀπέναντί Του ὁ Θεός ἔχει τόν Θεό, τόν Μονογενή Του Υἱό καί τό Ἅγιο Πνεῦμα. Αὐτούσ γνωρίζει καί βάσει Αὐτῶν δημιουργεῖ τήν εἰκόνα Του. Κάθε τί λοιπόν, στήν δημιουργία τοῦ Θεοῦ, κάθε δημιούργημα, φέρει κατά κάποιον τρόπο τήν σφραγίδα τοῦ προτύπου του, τοῦ Δημιουργοῦ του, καί μεταξύ ὄλων τῶν δημιουργημάτων πληρέστερη εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, τό τέλειο καί ὀλοκληρωμένο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὁ ἀνθρωπος, στόν ὀποῖο ἐμφαίνονται ὄλα τά γνωρίσματα τοῦ Θεοῦ.

Μέ αυτό τό θεωρητικό όπλοστάσιο προχωρεῖ ὁ ἅγ. Μάξιμος στήν εἰκονολογική ἢ ἐσχατολογική ἐρμηνεία τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς ἐποχῆς του. Ἡ Θεία Λειτουργία παραλληλίζεται μέ τά γεγονότα τῆς Θείας Οἰκονομίας, μέ τά σημαντικά γεγονότα, δηλαδή, πού ἔλαβαν χώρα κατά τήν πρώτη ἔλευση τοῦ Σωτῆρος καί μέ αὐτά, πού θά συμβοῦν κατά τήν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου, τήν Μέλλουσα Κρίση καί τήν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας Του, τήν ὀλοκλήρωση δηλαδή τῆς σωτηρίας.

Ἡ εἴσοδος τοῦ ἀρχιερέως στόν ναό (ἡ ἀντίστοιχη τῆς σημερινῆς μικρᾶς εἰσόδου) εἶναι τύπος καί εἰκὼν τῆς πρώτης παρουσίας τοῦ Κυρίου ἐπί τῆς γῆς καί ἡ ἄνοδος του ἐπί τοῦ θρόνου, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται μέσα στό ἱερό βῆμα πίσω ἀπό τήν ἁγία τράπεζα στό βάθος τῆς ἀψίδος τοῦ ναοῦ, εἰκονίζει τήν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου καί τήν ἐνθρόνισή Του στή δεξιά τοῦ Πατρός. Ὅπως φαίνεται ἀμέσως δέν παραλληλίζεται κάθε κίνηση τοῦ ἀρχιερέως ἢ κάθε μία ὁδηγία τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας μέ κάποια ἱστορική στιγμή τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Κυρίου, ἀλλά στήν εἴσοδο τοῦ ἀρχιερέως στόν ναό εἰκονίζεται συνοπτικά ἡ παρουσία τοῦ Κυρίου ἐπί τῆς γῆς καί πολύ γρήγορα, στίς ἀμέσως ἐπόμενες στιγμές τῆς Θείας Λειτουργίας, εἰκονίζεται τό τέλος τῆς ἐπίγειας παρουσίας τοῦ Κυρίου, ἡ Ἀνάληψή Του. Στήν συνέχεια θά δοῦμε πολύ σύντομα νά εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία καί ἡ ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας.

Τό Εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα εἰκονίζει τήν ἰδιαιτέρη ἐπίσκεψη τοῦ Θεοῦ Λόγου πρὸς τοὺς μάρτυρες τῆς πίστεως, ὄσους ἔπαθαν καί ἐμαρτύρησαν τήν καλή μαρτυρία, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Θεός Λόγος «συστέλλει τό φρόνημα τῆς σαρκός». Οἱ εἰρνεύσεις, πού συνοδεύουν κάθε ἀνάγνωσμα, σημαίνουν τήν

εἰρήνη, πού χαρίζεται στους ἀγωνιστές «ἐν τῇ καταργήσει τοῦ σώματος τῆς ἁμαρτίας ... ἵνα τοῦ πολεμεῖν ἀφέμενοι πρὸς γεωργίαν πνευματικὴν, εἴπουν ἀρετῶν ἐργασίαν, τὰς τῆς ψυχῆς μετασκευάσωσι δυνάμεις». Τό βιβλίον τοῦ Εὐαγγελίου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὅπως ἐπίσης ὁ ἀρχιερέας εἶναι εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἔτσι ἡ κάθε κίνηση τοῦ ἀρχιερέα ἢ ἡ χρήση τοῦ Εὐαγγελίου γίνεται ἀφορμὴ γιὰ νὰ διατυπωθοῦν οἱ ποικίλες θεολογικὲς ἐννοιες καὶ καταστάσεις τῆς πορείας πρὸς τὴν ἔνωση μὲ τὸν Θεό. Μετά τὴν Ἀνάληψη εὐρισκόμαστε στὸν καιρὸ τῆς Ἐκκλησίας, στὸν καιρὸ τῆς μαρτυρίας τῆς πίστεως μέσα στὸν κόσμον, κατὰ τὸν ὅποιο ὁ Θεὸς κοινωνεῖ μὲ τὸν κόσμον διὰ τῶν ἁγίων Του.

Ἴσως θὰ πρέπει νὰ θυμίσουμε γιὰ μία ἀκόμη φορά, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία πού ἔχει κατὰ νοῦν ὁ ἅγ. Μάξιμος εἶναι ἡ συνηθισμένη Κυριακάτικη Θεία Λειτουργία τῆς ἐποχῆς του, μία λαμπρὴ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας ὅλης τῆς πόλεως, στὴν ὁποία προΐσταται ἀρχιερέας περιστοιχιζόμενος ἀπὸ πλῆθος ἱερέων καὶ διακόνων καὶ παρόντος ὅλου τοῦ λαοῦ.

Ἡ ἀπόλυση τῶν κατηχουμένων, πού ἀκολουθεῖ, ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία: «Γενικῶς δέ τὴν τοῦ κόσμου τούτου συντέλειαν ὑποσημαίνουσας». Συγχρόνως τό κλείσιμο τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας «τὴν τῶν ὑλικῶν δηλοῖ πάροδον καὶ τὴν γεννησομένην μετὰ τὸν φοβερόν ἐκεῖνον ἀφορισμόν ... εἰς τὸν νοπτόν κόσμον, ἥτοι τὸν νυμφῶνα τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἀξίων εἴσοδον». Εὐρισκόμαστε πλέον μέσα ἀπὸ τὴν Θεία Λειτουργία στὴν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας. Ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων, ἡ ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως καὶ ὁ ἀσπασμός τῆς ἀγάπης, πού ἀκολουθοῦν, «ἀρχὴ καὶ προοίμιόν ἐστιν ... τῆς γεννησομένης ἐν οὐρανοῖς καινῆς διδασκαλίας περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ, τῆς εἰς ἡμᾶς, καὶ ἀποκάλυψις τοῦ ἐν

ἀδύτοις τῆς θείας κρυφίτητος ὄντος μυστηρίου τῆς ἡμῶν σωτηρίας. Οὐ γάρ μή πῶ ... ἀπ' ἄρτι ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ὅταν αὐτό πίνω μεθ' ἡμῶν καινόν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρός μου». Ἡ πλήρης ἀποκάλυψη, ἡ ἀπόρριψη κάθε εἴδους καλύμματος καί ἐμποδίου, συνδέεται στενά μέ τήν ἐνότητα τῆς ἀγάπης καί τήν «ὁμόνοιάν τε καί ὁμογνωμοσύνην καί ταυτότητα λογικήν». Πρόκειται γιά τιν μέλλουσα πραγματοποίηση τῆς ἐπισημάνσεως τοῦ Ἀποστ. Παύλου: «βλέπομεν γάρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δέ πρόσωπον πρός πρόσωπον» (Α' Κορ. 13, 12). Ἡ Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς καί ὁ τρισάγιος ἀγγελικός ὕμνος, πού περιλαμβάνεται σέ αὐτήν, «τὴν πρὸς τὰς ἀσωμάτους καί νοεράς δυνάμεις κατὰ τό μέλλον φανησομένην ἔνωσιν τε καί ἰσοτιμίαν παραδηλοῖ», μέ βασικό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς ἐνότητος καί ἰσοτιμίας μεταξύ ἀγγέλων καί ἀνθρώπων τήν «ταυτότητα τῆς ἀτρέπτου περὶ Θεόν ἀεικινήσεως». Ἡ Κυριακή προσευχή, τό «Πάτερ ἡμῶν», εἶναι προεικόνιση τῆς «ἐνυποστάτου τε καί ἐνυπάρκτου κατὰ δωρεάν καί χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος υἰοθεσίας ... καθ' ἣν πάσης ὑπερνωκωμένης τε καί καλυπτομένης ἀνθρωπίνης ιδιότητος τῇ ἐπιφοιτήσει τῆς χάριτος υἱοῦ Θεοῦ χρηματίσουσί τε καί ἔσσονται πάντες οἱ ἅγιοι». Καί τέλος ἡ θεία μετάληψη «τὴν ὑπὲρ λόγον καί νοῦν πρὸς τό ἐν τῆς θείας ἀπλότητος κρύφιον γενησομένην ... συναγωγὴν τε καί ἔνωσιν δηλοῖ ἐν τῷ ἀφθάρτῳ τῶν νοητῶν αἰῶνι ... ὥστε καί αὐτοὺς δύνασθαι εἶναί τε καί καλεῖσθαι θέσει κατὰ τὴν χάριν θεοῦ, διὰ τὸν αὐτοὺς ὅλως πληρώσαντα ὅλον Θεόν καί μηδὲν αὐτῶν τῆς αὐτοῦ παρουσίας κενόν καταλείψαντα». Τό τέλος τῶν πάντων εἶναι σπὴν ἀγκαλιά τοῦ Θεοῦ, ὅπου τὰ πάντα πληροῖ ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ.

Ἐχοντας μπροστά στά μάτια μας τήν ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Μαξίμου ξεχωρίζουμε τήν δευτέρη βασική ἀρχή τῆς δημιουργίας, μετά ἀπό ἐκείνην τήν πρώτη τοῦ εἰκονισμοῦ. Ἡ δευτέρη ἀρχή εἶναι ἡ κίνηση τῶν ὄντων πρὸς τόν Θεό, ἡ ἀναφορά τῶν δημιουργημάτων πρὸς τόν Δημιουργό τους. Οἱ διαδοχικοί εἰκονισμοί, ἀλλά καί κάθε ἕνας εἰκονισμός ξεχωριστά, ἔχουν ζωή, διότι ὅλοι καί ὅλα κινοῦνται πρὸς τόν Θεό. Γιά παράδειγμα ἀναφέρουμε τόν εἰκονισμό κόσμου, ἐκκλησίας καί ἀνθρώπου. Τό ἀτελέστερο σῶμα κινεῖται διαδοχικά διά τῆς ψυχῆς καί ἐκφράζεται σέ ἀκόμη τελειότερο βαθμό διά τοῦ λόγου, μέ τόν ὁποῖο κοινωνεῖ μέ τόν Θεό. Ὅμοια καί ὁ κόσμος ὅλων τῶν ὀρατῶν οὐσιῶν εἰσέρχεται στήν Ἐκκλησία, ὅπου λαμβάνει τό πνευματικό του νόημα, καί τελικά διά μέσου τῶν πνευματικῶν νοημάτων ἀναφέρεται στόν Θεό.

Μέ τήν Μυσταγωγία ὁ ἁγ. Μάξιμος ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ ἀπό τήν φύση της τήν ἀκριβέστερη εἰκόνα τῆς σχέσεως τοῦ Δημιουργοῦ μέ τά δημιουργήματά Του. Ὅ,τι ἔκανε ὁ ἐν Τριάδι Θεός δημιουργώντας τόν κόσμο καί καλώντας τόν ἄνθρωπο στήν κοινωνία μαζί Του, αὐτό ἀκριβῶς τελεῖται σέ κάθε Θεία Λειτουργία. Ἡ τόσο ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ ἁγ. Μαξίμου σκοπό ἔχει νά φωτίσει ἅπλετα σέ κάθε λεπτομέρειά της τήν ἀλήθεια αὐτή.

Μετά ἀπό τήν σύνθεση τοῦ ἁγ. Μαξίμου ἡ εἰκονολογική του θεώρηση ἐπηρέασε ἐλάχιστα τήν πορεία τῆς ἐρμηνείας τῆς Θείας Λειτουργίας. Κάποια ἄλλα στοιχεῖα της, ἐκτός ἀπό τό ἐσχατολογικό, ὅπως οἱ εἰκονισμοί τοῦ ναοῦ καί τοῦ κόσμου, ἔχουν διασωθεῖ ἢ μᾶλλον ἔχουν μεταφερθεῖ αὐτούσια στήν ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ, πού θά δοῦμε στήν συνέχεια, καί στά παράγωγά της. Τό σημαντικό στοιχεῖο, πού παραμένει στήν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας ἀπό τόν ἁγ.

Μάξιμο, είναι ή λειτουργία τοῦ εἰκονισμοῦ, σέ μία παραλλαγμένη μορφή ὅμως. Εἶπαμε, ὅτι ή εἰκόνα εἶναι μία θεώρηση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ μέ ὑλικά τοῦ δικοῦ μας σημερινοῦ κόσμου. Τήν ἐποχή ἐκείνη ὅμως τοῦ ζ' καί τοῦ η' καί τῶν ἐπομένων αἰώνων, γιά τήν ἔννοια αὐτή τοῦ εἰκονισμοῦ ἐχρησιμοποιοῦντο δύο ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο ταυτόσημοι, οἱ ὅροι τύπος καί εἰκόν. Ὅλοι οἱ πατέρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καί ὁ ἴδιος ὁ ἅγ. Μάξιμος ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποιοῦν τούς ὅρους τύπος καί εἰκόν συνήθως μαζί μέ τήν ἴδια ἀκριβῶς σημασία. Σήμερα ὁ ὅρος τύπος, σέ ἀντιδιαστολή μέ τόν ὅρο εἰκόν, σημαίνει τίς προτυπώσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης μέσα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη. Ὁ πασχάλιος ἀμνός εἶναι τύπος τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὄφης πού ὕψωσε ὁ Μωυσῆς στήν ἔρημο εἶναι τύπος τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, ὁ προφήτης Ἰωῶνᾶς μέ τήν τριήμερη παραμονή του στήν κοιλία τοῦ κήτους καί οἱ τρεῖς παῖδες ἐν καμίνῳ εἶναι τύποι τῆς τριήμερου ταφῆς τοῦ Χριστοῦ. Σήμερα εἶναι συνειδητό, χάρις στίς ἔρευνες καί στίς παρατηρήσεις συγχρόνων μας ἐπιστημόνων ἐρευνητῶν, καί ἰδιαίτερα τοῦ Μητροπ. Περγάμου Ἰωάννη Ζνζιούλα, ὁ ὁποῖος μᾶς τιμᾷ μέ τήν παρουσία του στό Συμπόσιό μας, ὅτι ή εἰκόνα βλέπει πρός τό μέλλον, τά ἔσχατα τῆς ἱστορίας, ἐνῶ ὁ τύπος βλέπει πρός τόν ἱστορικό Χριστό, εἴτε πρός τό μέλλον εἶναι Αὐτός εἴτε πρός τό παρελθόν¹². Ἔτσι ἦταν πολύ εὐκόλο ἀπό τόν εἰκονισμό τοῦ ἁγ. Μαξίμου νά περάσουν στήν τυπολογική ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ, τήν στιγμή μάλιστα πού μέσα σέ ὅλα, ὅπως εἶπαμε, συνεκτικός παράγων εἶναι τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ ἅγ. Γερμανός Α', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κατά τά ἔτη 715-730, διετύπωσε σέ πολύ σύντομη μορφή καί μέ ὑπερβολικά ἀπλοϊκή γλῶσσα τήν τυπολογική ἤ ἀναπαρα-

στατική ἔρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἀμέσως ἔγινε εὐρέως δεκτὴ καὶ στοὺς ἐξῆς ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ ὅλους τοὺς μεταγενεστέρους ἔρμηνευτὲς μὲ μικρὲς καὶ σχολαστικὲς προσθῆκες, μὲ μόνη ἐξάιρεση τὸν ἅγ. Νικόλαο Καβάσιλα, ὁ ὁποῖος δὲν ἀλλάζει μὲν τίποτε σημαντικὸ στὴν θεώρηση αὐτή, εἶναι μόνον θεολογικώτερος τῶν ἄλλων. Τὸ ἔργο τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ μέχρι τὸν ιε' αἰ. κυκλοφορεῖτο στὰ χειρόγραφα μὲ τοὺς τίτλους «Ἐξήγησις τῆς θείας λειτουργίας» ἢ «Ἱστορία μυσταγωγικὴ ἐκκλησιαστικὴ» ἢ «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία». Μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας τυπώνεται πολὺ συχνὰ στὰ λειτουργικὰ βιβλία ἀμέσως μετὰ τὸ κείμενο τῶν τριῶν Θείων Λειτουργιῶν καὶ ἔτσι συνδέεται πολὺ στενά μὲ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας¹³. Σύμφωνα μὲ τὴν τυπολογικὴ ἔρμηνεία οἱ Ἅγιοι Τόποι καὶ τὰ γεγονότα τῆς σωτηρίας, πού συντελέστηκαν ἐκεῖ, γίνονται τὸ πρότυπο γιὰ κάθε λειτουργικὴ πράξη. Σὲ κάθε ἱερό ναὸ ἡ ἁγία τράπεζα συμβολίζει τὸν Πανάγιο Τάφο ἢ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ ἢ τὴν τράπεζα τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, καὶ οἱ διάφορες κινήσεις τῶν ἱερέων καὶ τῶν διακόνων τὰ ἀντίστοιχα γεγονότα. Ἡ μικρὰ εἴσοδος μὲ τὸ Εὐαγγέλιο συμβολίζει τὸ κήρυγμα τοῦ Κυρίου στὸν κόσμον, ἡ μεγάλη εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων τὴν ἐκφορὰ καὶ τὴν ταφὴν τοῦ Κυρίου, ὁ καθγιασμός τῶν τιμίων δώρων τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου. Ἡ μεταγενέστερα καὶ καθυστερημένα ἀναπτυχθεῖσα τελετὴ τῆς Προθέσεως (ἀπὸ τὸν ν' αἰ.) παίρνει ἐκ τῶν ὑστέρων τὸν συμβολισμό της: ἀφοῦ στὴν μεγάλη εἴσοδο ὁ Κύριος εἶναι ἤδη νεκρός, ἡ θυσία ἔγινε στὴν Πρόθεση, ἀλλὰ καὶ ἡ Γέννησις τοῦ Κυρίου συμβολίζεται ἐπίσης μὲ τὴν Πρόθεση! Πολλὲς φορές ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς Θείας Λειτουργίας συμβολίζει πολλὰ πρότυπα. Ἡ ἀποτύπωση στὴν Θεία Λειτουργία ἐπίσης δὲν ἔχει ἱστορικὴ ἢ λογικ-

κή συνέχεια. Θέματα από τήν ζωή τοῦ Χριστοῦ ἐπανέρχονται ξανά καί ξανά. Δέν εἶναι, ὅμως, μόνον οἱ Ἅγιοι Τόποι καί ἡ ζωή τοῦ Χριστοῦ, πού ἀποτυπώνονται στήν Θεία Λειτουργία, εἶναι καί κάποιες θεολογικές ἔννοιες, πού ὅποτε δίδεται εὐκαιρία εἰσάγονται, ὅπως ἡ σωτηρία, ἡ προσευχή, ἡ πίστη.

Τό πρωτότυπο κείμενο τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ δέν σώζεται. Περίπου 150 χρόνια μετά, ἐκπονήθηκε μία λατινική μετάφραση τοῦ ἔργου καί τό κείμενο ἦταν ἤδη νοθευμένο¹⁴. Τό ἔργο, ὅσο μπορούμε νά τό ξεκαθαρίσουμε καί νά τό φέρουμε στήν πρωτότυπή του μορφή, ἀρχίζει μέ μία πολύ σύντομη θεολογική θεώρηση τῆς ἐκκλησίας, κατά τό πρότυπο τοῦ ἁγ. Μαξίμου, κατά πολύ ἀπλούστερη βέβαια, ὑπό τήν μορφή συντόμων ἀποφθεγμάτων καί ἀμέσως μᾶς εἰσάγει στήν τυπολογική ἤ ἀναπαραστατική θεώρηση τοῦ ναοῦ, τῶν διαφόρων ἱερῶν σκευῶν καί ἀμφίων καί στήν συνέχεια ὅλης τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας λεπτομερῶς. Τά ἀντίφωνα σημαίνουν τίς προφητικές προρρήσεις. «Ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου ἐμφαίνει τήν παρουσίαν καί τήν εἴσοδον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τόν κόσμον τοῦτον» κατά τήν Γέννησή Του (ἀνεπτυγμένη Πρόθεση δέν ὑπῆρχε ἀκόμη). Ὁ τρισάγιος ὕμνος προσφέρεται κατά τό πρότυπο τοῦ ὕμνου τῶν ἀγγέλων καί τῶν δώρων τῶν Μάγων. Ἡ ἐναρκτήριος εἰρήνευσις (ἀμέσως μετά τόν τρισάγιο ὕμνο καί πρό τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος, ἡ ὁποία σήμερα ἔχει ἐκπέσει) σημαίνει τό τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, ὅταν εὐλόγησε τούς μαθητές λέγοντας «εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν». «Τό δέ καθίσαι ἐστίν ὅτε ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ τήν σάρκα ... ἀνεβίβασεν ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καί ἐξουσίας ... καί προσήγαγεν αὐτήν τῷ Θεῷ» (ἐννοεῖται ἡ καθέδρα τοῦ ἀρχιερέως στό σύνθρονο γιά νά ἀρχίσουν τά ἀναγνώσματα, ἡ ὁποία φέρεται νά συμβολίζει τήν Ἀνάληψη, κατά τό πρότυπο τοῦ ἁγ. Μαξίμου, κω-

ρίς ὅμως τίς θεολογικές προϋποθέσεις ἐκείνου). Τό προκείμενον τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος πάλι σημαίνει τήν προφητική προμήνυση τοῦ Κυρίου. «Ὁ θυμιατήρ δεικνύει τήν εὐωδίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προπορευομένην». Νεώτερη προσθήκη κάνει περισσότερο λεπτομερή ἀνάλυση: «ὁ θυμιατήρ δεικνύει τήν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, τό πῦρ τήν θεότητα, ὁ εὐώδης καπνός μνηύει τήν εὐωδίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁵. Τό Εὐαγγέλιο δεικνύει τήν ἀποκαλυπτική διδασκαλία τοῦ Κυρίου, τό Εὐαγγέλιο εἶναι τετραμερές (κατά Ματθαῖον, Μᾶρκον, Λουκᾶν, Ἰωάννην) σύμφωνα μέ τά τετράμορφα ζῶα τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ. «Τό κατασφραγίσαι τόν ἀρχιερέα τόν λαόν», ἡ εὐλογία τοῦ λαοῦ δηλαδή, πού γίνεται σταυροειδῶς μέ τό χέρι τοῦ ἀρχιερέως, τά δάκτυλα τοῦ ὁποίου εἶναι συμπλεγμένα σέ χαρακτηριστικό σχῆμα, «ὑποδεικνύει τήν μέλλουσαν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ἐν ,ςφ' ἔτει ἔσσεσθαι διά τῆς ψήφου τῶν δακτύλων ἐμφαινούσης ,ςφ». Στά συμπλεγμένα δάκτυλα, δηλαδή, τοῦ εὐλογοῦντος ἀρχιερέως βλέπει τό σχῆμα τῶν γραμμάτων ς καί φ, τά ὁποῖα ἐρμηνεύονται, ὅτι ὑποδεικνύουν τό ἔτος ἀπό γενέσεως κόσμου 6500 (ἔτος 993 μ.Χ.), κατά τό ὁποῖο θά γίνει ἡ Δευτέρα Παρουσία. Τό εἰλητόν σημαίνει τήν σινδόνα, μέ τήν ὁποῖα ἐτύλιξαν τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Γιά τούς κατηκουμένους ὁ Κύριος εἶπε «καί ἄλλα πρόβατα ἔχω, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης, κάκεινά με δεῖ ἀγαγεῖν ...» (Ἰω. 1', 16). Ἡ εἴσοδος τῶν τιμίων δώρων σημαίνει «τήν εἴσοδον τῶν ἁγίων καί δικαίων ἀπάντων ... μεθ' ὧν τό Πνεῦμα τό Ἅγιον εἰσπορεύεται ἔμπροσθεν ... νοερῶς θεωρούμενον πυρί καί θυμιάματι καί ἀτμίδι ... [καί καπνοῦ] εὐώδους· τοῦ μέν πυρός δεικνύοντος τήν θεότητα, τοῦ δέ εὐώδους καπνοῦ τήν παρουσίαν αὐτοῦ ... ἔστι καί κατά μίμησιν τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Χριστοῦ». Σύμφωνα μέ τήν τελευταία

αὐτή ἐρμηνεία ὁ «δίσκος ἐστίν ἀντί τῶν χειρῶν Ἰωσήφ καί Νικοδήμου ... τό δισκοκάλυμμα ἐστίν ἀντί τοῦ σουδαρίου ... τό καταπέτασμα, ἦτουν ὁ ἀήρ, ἐστίν ἀντί τοῦ λίθου». Ἀμέσως μετά τήν ταφή τοῦ Κυρίου ἔρχεται ἡ προαναγγελία τῆς Ἀναστάσεως «στῶμεν καλῶς· ἰδοῦ πρώτη ἡμέρα· στῶμεν μετά φόβου· ἰδοῦ δευτέρα ἡμέρα· ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν· ἰδοῦ τρίτη ἡμέρα!» «Τά δέ ριπίδια καί οἱ διάκονοι ἐμφαίνουσι τά ἐξαπτέρυγα σεραφεῖμ καί τήν τῶν πολυομμάτων κερουβεῖμ ἐμφέρειαν». Ἡ λατινική μετάφραση τοῦ θ' αἰ. διακόπεται στό σημεῖο αὐτό, στόν τρισάγιο ἀγγελικό ὕμνο τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς, ἐνῶ τό ἀρχαιότερο σωζόμενο ἐλληνικό χειρόγραφο τοῦ 18' αἰ. συνεχίζει μέ θεολογικότερη γλῶσσα τόν σχολιασμό τῆς Εὐχῆς τῆς Ἀναφορᾶς καί τῶν ὑπολοίπων μέχρι τήν θεία μετάληψη ἀναμειγνύοντας πάλι ἀποσπάσματα ἀπό τήν Μυσταγωγία τοῦ ἁγ. Μαξίμου.

Τό ἔργο τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ δίδει τήν ἐντύπωση πρόχειρων καί ἀσύνδετων μεταξύ τους σημειώσεων, τίς ὁποῖες ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐρμηνευτές ἐμπλούτισαν μέ δικές τους σκέψεις καί προσπάθησαν νά τίς βάλουν σέ κάποια σειρά δίδοντας ἔτσι στήν τυπολογική ἐρμηνεία μία πιό ὀλοκληρωμένη μορφή¹⁶. Ὁ Νικόλαος καί ὁ Θεόδωρος, ἐπίσκοποι Ἀνδίδων τῆς Παμφυλίας κατά τόν 14' αἰ., κάποιοι ἄλλοι ἄγνωστοι, οἱ ὁποῖοι κρύβονται πίσω ἀπό τό ὄνομα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου καί τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων κατά τόν 18' καί 19' αἰ., ὁ ἁγ. Συμεών Θεσσαλονίκης καί ὁ ἱεράρχης καί πρωτοσύγκελλος Ἰωάσαφ τόν 15' αἰ., ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος τόν 12' αἰ., εἶναι ὅλοι σχολιαστές καί ἐμπλουτιστές τῶν σκέψεων τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ.

Ἔρχεται, τέλος, ὁ ἁγ. Νικόλαος ὁ Καβάσιλας νά δώσει νέα ὄθηση στήν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας μέ τόν λόγο του

«Εἰς τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν», τὸν ὁποῖο συνέγραψε περὶ τὸ 1350. Ὁ ἅγ. Νικόλαος δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκθέσει συστηματικὰ τὴν τυπολογικὴ ἑρμηνεία, διότι αὐτό, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἤδη γίνῃ πολλές φορές ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ. Ἐπιδιώκει νὰ ἐξηγήσει καὶ νὰ ἑρμηνεύσει θεολογικὰ κάθε λεπτομέρεια τῆς διατάξεως τῆς Θείας Λειτουργίας: «εὐχαί, ψαλμοὶ καὶ ἱερῶν γραφῶν ἀναγνώσεις καὶ πάντα ἀπλῶς τὰ πρὸ ἁγιασμοῦ τῶν δώρων καὶ μετὰ τὸν ἁγιασμόν ἱερῶς γινόμενα καὶ λεγόμενα»¹⁷, καὶ τὸ ἐπιτυχάνει αὐτό μὲ ποικίλους τρόπους, εἴτε ἀκολουθώντας τὴν ἐξέλιξιν τῆς Θείας Λειτουργίας, εἴτε ἐπιλέγοντας νὰ σχολιάσει συστηματικὰ διάφορα θέματα, ὅποτε τοῦ δίδεται ἡ ἀφορμὴ γιὰ αὐτό.

Εἶναι περισσότερο σχολαστικὸς ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἑρμηνευτὲς καὶ ἐπιδιώκει νὰ ἀναλύσει τὰ τελούμενα κατὰ τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν μὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη τεχνικὴ λεπτομέρεια καὶ ἀκρίβεια. Ἀρχίζει λέγοντας, ὅτι «Τῆς ἁγίας τελετῆς τῶν ἱερῶν μυστηρίων ἔργον μὲν ἢ τῶν δώρων εἰς τὸ θεῖον σῶμα καὶ αἷμα μεταβολή, τέλος δὲ τὸ τοὺς πιστοὺς ἁγιασθῆναι, δι' αὐτῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσιν καὶ βασιλείας οὐρανῶν κληρονομίαν καὶ τὰ τοιαῦτα λαβόντας»¹⁸. Ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ αὐτὴ φράση καὶ μόνον γίνεται φανερό, πόσο ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἢ σκέψη τοῦ ἀπὸ τὸν σχολαστικισμό, ὅπως ἐπίσης δηλώνεται ἡ πρόθεσίς του νὰ κάνει μίαν ἀντικειμενικὴν ἀνάλυσιν τῶν τελουμένων. Ὁ σχολαστικισμὸς ἀποτελεῖ τὸ μεγάλο ρεῦμα σκέψεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ξεκίνησε πρὶν ἀπὸ ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἐξαπλώθηκε σὲ Ἀνατολήν καὶ Δύση, ὅπου ἀναπτύχθηκε καὶ γιγαντώθηκε ἄλλοτε ξεχωριστὰ σὲ κάθε ἓνα χώρα καὶ ἄλλοτε ὡς ἀποτέλεσμα ποικίλων ἀλληλεπιδράσεων¹⁹. Στὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἔργου τοῦ ἁγ. Νικολάου Καβάσιλα ἀποδεικνύεται, ὅτι μπορεῖ μὲν νὰ ἐργάζεται scho-

λαστικά, διαθέτει ὅμως εὐρεία γνώση τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ βαθύ θεολογικό νοῦ. Παραθέτει συχνά προφητικές ρήσεις καὶ ἀγιογραφικά χωρία κατάλληλα γιὰ κάθε θέμα πού θίγει καὶ θέτει ποικίλα καὶ ἐξαντλητικά θεολογικά ἐρωτήματα περὶ τῶν τελουμένων, ὥστε νά τοῦ δίδεται ἀφορμὴ νά ἐξηγήσει, ὅσο μπορεῖ καλύτερα, τό κάθε τί. Τόν τυπολογικό τρόπο θεωρήσεως τῶν τελουμένων τόν ὀρίζει ὡς ἐξῆς: «ἐν αὐτοῖς ὀρῶμεν τόν Χριστόν τυπούμενον καὶ τά ὑπέρ ἡμῶν αὐτοῦ ἔργα καὶ πάθη· καὶ γάρ ἐν τοῖς ψαλμοῖς καὶ ταῖς ἀναγνώσεσι καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τοῦ ἱερέως διὰ πάσης τῆς τελειῆς πραττομένοις ἡ οἰκονομία τοῦ Σωτῆρος σημαίνεται, τά μὲν πρῶτα αὐτῆς τῶν πρώτων τῆς ἱερουργίας δηλούντων, τῶν δέ δευτέρων τά δεύτερα, τῶν δέ τελευταίων τά μετ' ἐκεῖνα» καὶ συμπληρώνει «καὶ ἔστι ἡ πᾶσα μυσταγωγία καθάπερ τις εἰκὼν μία ἐνός σώματος, τῆς τοῦ Σωτῆρος πολιτείας, πάντα αὐτῆς τά μέρη ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα τάξιν καὶ ἀρμονίαν ὑπ' ὄψιν ἄγουσα»²⁰. Εἶναι ἐμφανὴς ἡ προσπάθεια νά θεωρηθεῖ ἡ Θεία Λειτουργία ὡς ἡ πῶ πιστὴ δραματικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἐν Χριστῷ Θείας Οἰκονομίας.

Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς περὶ τῆς Θείας Λειτουργίας μᾶς φέρνει στόν νοῦ τόν ὀρισμὸ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας, πού δίδει ὁ Ἀριστοτέλης στήν Ποιητική: «μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης ... χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας ...». Ἡ ἐπανάληψη τῆς Θείας Λειτουργίας, τῶν δραματικῶν δηλαδή πράξεων τῆς Θείας Οἰκονομίας, κάθε ἐβδομάδα ἢ καὶ συχνότερα, σύμφωνα μέ τόν ἅγ. Νικόλαο, ὠφελεῖ τίς ψυχές τῶν πιστῶν, διότι αὐξάνει τὴν πίστη τους, θερμαίνει τὴν εὐλάβειά τους, βεβαιώνει τὴν ἐλπίδα τους καὶ γενικά συντηρεῖ τό ἔργο τοῦ Θεοῦ, πού ἔγινε γιὰ χάρη τοῦ κόσμου²¹. «Διὰ τοῦτο ἐχρὴν

τήν ταῦτα ἡμῖν ἐνθεῖναι δυναμένην θεωρίαν ἐν τῇ συντάξει τῆς ἱεουργίας σημαίνεσθαι, ἵνα μή τῷ νῶ λογιζώμεθα μόνον, ἀλλά καί βλέπωμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ... καί οὕτω θαυμάσαντες τήν καινότητα τῆς σωτηρίας, ἐκπλαγέντες τό πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν, αἰδεσθῶμεν τόν οὕτως ἐλεήσαντα, τόν οὕτω σώσαντα, καί πιστεύσωμεν αὐτῷ τάς ψυχάς καί παραθώμεθα τήν ζωήν καί φλέξωμεν τάς καρδίας τῷ πυρί τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, καί τοιοῦτοι γενόμενοι τῷ πυρί τῶν μυστηρίων ὀμιλήσωμεν ἀσφαλῶς καί οἰκείως»²². Καί καταλήγει: «τούτου χάριν ὁ τοιοῦτος ἐπενοήθη τύπος, τοῦτο μέν οὐ λόγοις μόνον σημαίων, ἀλλά καί ὑπ' ὄψιν ἄγων ἅπαντα, τοῦτο δέ διά πάσης ἱεουργίας φαινόμενος, ἵν' ἐκείνῳ μέν εἰς τάς ψυχάς εὐκολώτερον δράση καί οὐ θεωρία ψιλή μόνον, ἀλλά καί πάθος ἡμῖν ἐντεθῆ, ὡς ἄν τῆς φαντασίας διά τῶν ὀφθαλμῶν ἐναργέστερον ἡμῖν τυπομένης»²³. Ἡ παρουσία τῶν πιστῶν στήν Θεία Λειτουργία, σύμφωνα μέ τόν ἅγ. Νικόλαο, ἔχει ὡς σκοπό τήν θέρμανση τῆς καρδίας τῶν πιστῶν διά μέσου τῆς θεωρήσεως τῶν τελουμένων, ὥστε τελικά νά καταστήσουμε ἑαυτούς ὅσο εἶναι δυνατόν ἀξίους γιά τήν θεία μετάληψη. Ἡ ἀναφορά τοῦ ἅγ. Νικολάου στό «πάθος», πού ἐπιδιώκεται διά τῆς Θείας Λειτουργίας νά «ἐντεθῆ» στίς ψυχές τῶν πιστῶν, θυμίζει πάλι σέ μεγάλο βαθμό τόν τελικό σκοπό τοῦ ὀρισμοῦ τῆς τραγωδίας: «δι' ἐλέου καί φόβου περαίνουσα τήν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν». Καί στήν τραγωδία αὐτό πού ἐπιτυχανόταν ἦταν ἡ κάθαρση τῶν παθῶν, πού συσσωρεύονταν, ὄχι μόνον στούς χαρακτῆρες τῆς τραγωδίας, ἀλλά καί στήν ψυχή τῶν θεατῶν, ἀπό τά διαδραματιζόμενα μπροστά τους, διά μέσου τῆς θεϊκῆς ἐπεμβάσεως («δι' ἐλέου») καί τῆς δικαίας («καί φόβου») λύσεως.

Ἡ θεώρηση τῆς Θείας Λειτουργίας ὡς δράματος, τό ὁποῖο μάλιστα παρακολουθοῦμε ὡς θεατές καί μετέχουμε σέ αὐτό, στόν βαθμό πού μετέχει ἕνας θεατής σέ ὅσα διαδραματίζονται μπροστά του, ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλο θέμα, τό ὁποῖο χρῆζει μελέτης. Ὡς πρώτη καί πρόχειρη σκέψη ἐπί τοῦ θέματος σημειώνουμε, ὅτι σέ σύγκριση μέ τόν ἅγ. Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τόν Χριστό παρόντα, προσφέροντα καί προσφερόμενο, παραθέτοντα αὐτοπροσώπως τόν δεῖπνο, στόν ὁποῖο εἴμαστε ὅλοι προσκεκλημένοι καί συνδαιτυμόνες, καί ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλά καί, ὅπως χαρακτηριστικά τόν εἶδαμε νά λέγει, «οὐκ ἰδεῖν αὐτόν μόνον παρέσχε τοῖς ἐπιθυμοῦσιν, ἀλλά καί ἄψασθαι καί φαγεῖν καί ἐμπῆξαι τούς ὀδόντας τῇ σαρκί καί συμπλακῆναι καί τόν πόθον ἐμπλήσαι πάντα», καί σέ σύγκριση μέ τόν ἅγ. Μάξιμο, ὁ ὁποῖος βλέπει ὅλους τούς συναγμένους χριστιανούς νά μετέχουν ἐνεργά στήν εἰκόνα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καί νά δέχονται μέ ποικίλους τρόπους, μέ τήν συμμετοχή τῶν ἁγίων, τῶν ἁγίων ἀγγέλων καί ὄλων τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων, τήν θεία χάρη, πού ἐκπορεύεται ἀπό τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ, ἡ θεώρηση τῆς Θείας Λειτουργίας ὡς δράματος ἐκτυλισσομένου μπροστά σέ θεατές εἶναι μᾶλλον ἀτελής καί κατ' ἐξοχήν σχολαστική.

Δέν θά ἐπιμείνουμε περισσότερο στήν ἀναλυτική παρουσίαση τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἁγ. Νικολάου, διότι εἶναι σέ ὅλους λίγο ὡς πολύ γνωστή. Χρήσιμο εἶναι νά ἐπισημάνουμε, ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας γίνεται ἀφορμή γιά νά ἐκθέσει ἕνα πλῆθος θεολογικῶν σχολίων γιά τήν ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί τά μέσα, μέ τά ὁποῖα σώζεται ὁ ἄνθρωπος. Τονίζεται τό γεγονός, ὅτι χωρίς τήν Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία εἶναι δομημένη βάσει τοῦ συγκεκριμένου γνωστοῦ τύπου (Πρόθεσις, Λειτουργία τοῦ Λόγου, Λειτουργία τῆς Εὐχαριστίας), τίπο-

τε οὐσιαστικό δέν μπορεῖ νά γίνει. Ἡ Θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ γιά τούς νεοφωτίστους τήν καλύτερη εἰσαγωγή καί διδασκαλία περί τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, γιά τούς πιστούς τήν καλύτερη καθημερινή μαθητεία καί ἐμπέδωση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως καί γιά τούς ἀγίους τήν καλύτερη καί ἀνυπέρβλητη ἐμπειρία. Ὁ ἅγ. Νικόλαος εἶναι ὁ πρῶτος ἀπό τούς βυζαντινοὺς ἐρμηνευτές τῆς Θείας Λειτουργίας, ὁ ὁποῖος δίδει μεγάλη σημασία στά κείμενα τῶν Εὐχῶν, τῶν διακονικῶν συναπτῶν καί τῶν ψαλμικῶν στίχων τῆς Θείας Λειτουργίας. Προσπαθεῖ νά σχολιάσει θεολογικά ὅλα, ἄν εἶναι δυνατόν, ὅσα λέγονται καί πράττονται εἴτε ἀπό τόν ἱερέα, εἴτε ἀπό τόν διάκονο, εἴτε ἀπό τόν ἀναγνώστη καί τούς ψάλτες, εἴτε λέγονται εἰς ἐπήκοον πάντων, εἴτε μυστικῶς ἀπό τόν ἱερέα μόνον μέσα στό ἱερό βῆμα. Αὐτό πού προβάλλεται καί τονίζεται εἶναι ἡ θεολογική ἐρμηνεία τῶν τελουμένων κατὰ τήν Θεία Λειτουργία καί ἡ σημασία τους γιά τήν συμμετοχή μας στήν σωτηρία. Γιά παράδειγμα μπορούμε νά σημειώσουμε, ὅτι ἡ πρωτότυπη ἐρμηνεία τῆς μεγάλης εἰσόδου ὡς τῆς εἰσόδου τοῦ Κυρίου στά Ἱεροσόλυμα κατὰ τήν Βοϊοφόρο, καί ὄχι ὡς τῆς πομπῆς πρὸς τόν ἐνταφιασμό, ἀνήκει μὲν στήν τυπολογική θεώρηση, γίνεται ὅμως γιά νά ἀποφευχθεῖ οἰοσδήποτε συσχετισμός τῶν τιμῶν δώρων μέ τό καθαγιασμένο Σῶμα καί Αἷμα τοῦ Κυρίου, ἀφοῦ τά τίμια δῶρα κατὰ τήν μεγάλη εἴσοδο δέν εἶναι ἀκόμη καθαγιασμένα²⁴. Αὐτό πού ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ἐπίσης εἶναι, ὅτι τά σχόλια περί τῆς μεγάλης εἰσόδου εἶναι πολύ περιορισμένα σέ ἔκταση συγκρινόμενα μέ ὅσα λέγονται σέ ἄλλα σημεία περί τῆς θεολογικῆς σημασίας τῆς Εὐχῆς τῆς Ἐναφοῦ, παραδείγματος χάριν, ἢ περί τῆς θεολογικῆς σημασίας τῶν ψαλμικῶν στίχων τῶν ἀντιφώνων. Μέ αὐτό ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ θεολογική ἐρμηνεία τῶν τελου-

μένων κατά τήν Θεία Λειτουργία γίνεται βάσει τοῦ θεολογικοῦ βάρους τοῦ κάθε ἑνός μέρους, σύμφωνα μέ τά κριτήρια πού ὁ ἅγ. Νικόλαος θέτει. Ἡ Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ τό βασικότερο σημεῖο μαζί μέ ὅλα τά θέματα πού σχετίζονται μέ αὐτήν²⁵, ὅπως τό περί τῆς ἱερωσύνης τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία συνδέεται μέ τίς ἔννοιες τῆς θυσίας, τοῦ θυσιαστηρίου καί τοῦ θύματος, τό περί τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος κατά τήν προσευχή τοῦ Χριστοῦ, κατά τήν σταυρική θυσία Του καί κατά τήν προσφορά ἀπό μᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας, τό περί τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τό περί τῆς μνημονεύσεως τῶν ἁγίων, τό περί τῆς ὠφελείας τῶν κεκοιμημένων, τό περί τοῦ ἁγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων σέ συνάρτηση μέ τήν πιθανή ἀναξιοσύνη τῶν ἱερέων καί ἄλλα, ἐνῶ ἡ θεία μετάληψη, γιά νά ἀναφέρουμε ἕνα ἄλλο σημεῖο τῆς Θείας Λειτουργίας, πού ἀπό τόν ἅγ. Μάξιμο ἐθεωρεῖτο πολύ σημαντικό, δέν σχολιάζεται ἐκτενῶς. Τέλος ὁ ἅγ. Νικόλαος δίδει μία ὠραία ἐρμηνεία τῆς ἀπολύσεως, μέ τήν ὁποία, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, δέν ἀσχολήθηκε κανείς ἀπό τούς προηγουμένους ἐρμηνευτές. Ἀφοῦ ἐτελέσθησαν ἀπό τόν ἱερέα ἅπαντα, ὅσα ὀφείλονται πρὸς «τό θεῖον ... ὥσπερ ἀπολύων ἑαυτόν τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ συνουσίας καί τοῦ ὕψους ἐκείνου, εἰς τήν τῶν ἀνθρώπων ὁμιλίαν φαίνεται κατά μικρόν καταβαίνων καί τοῦτο ἱεροπρεπῶς, καί γάρ εὐχόμενος τοῦτο ποιεῖ», λέγει ἐνοῶντας τήν ὀπισθάμβωνο Εὐχή. Ὅλα στήν Θεία Λειτουργία γίνονται ἱεροπρεπῶς, διότι γίνονται «ἐν προσευχῇ».

Ὁ ἅγ. Νικόλαος Καβάσιλας ἐπιδιώκει νά δείξει, ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι μία πολύ σημαντική ὑπόθεση μέσα στήν ζωή τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μέθοδος βέβαια πού μετέρχεται εἶναι πολύ διαφορετική ἀπό αὐτήν τοῦ ἅγ. Μαξίμου. Ὁ ἅγ. Μάξιμος ἔχει μίαν ἐνοποιό θεωρία περί τῆς δημιουργίας, τῆς σωτηρίας καί

τῆς Θείας Λειτουργίας μέσα στήν ἐνότητα τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. Ὅλα προχωροῦν ἢ προοδεύουν ξεκινώντας ἀπό τήν ἑτερότητα γιά νά ὀδηγηθοῦν στήν ἐνότητα. Ὁ ἅγ. Νικόλαος ἔρχεται μέ τήν ἀνάλυση τῆς πύο μικρῆς λεπτομέρειας νά δείξει, ὅτι τό κάθε τί ἔχει λόγο καί νόημα, ἐκεῖ πού εὐρίσκεται καί ἔτσι ὅπως εὐρίσκεται. Πιθανόν νά εὐρίσκει τήν ἐνότητα ἐν Χριστῷ ἀφοῦ ἐρμηνεύσει κάθε τύπο ἑτερότητας.

Ὁ ἅγ. Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, ὅπως εἶδαμε, μᾶς ἔχει δώσει τήν πύο πλήρη καί ὀλοκληρωμένη εἰκόνα περί τῆς Θείας Λειτουργίας. Μετά λοιπόν ἀπό αὐτήν τήν τόσο βαθυστόχαστη ἐρμηνεία του εἶναι θαυμαστός ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖο καλεῖ στήν κοινωνία τῆς Ἐκκλησίας ὅλους τούς χριστιανούς, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἰκανότητά τους νά κατανοήσουν καί νά ἐμβαθύνουν σέ ὅσα γράφει, ἀφοῦ, ὅπως καί ὁ ἴδιος ἐτόνισε, ἡ κατανόηση τῆς ἀλήθειας δέν εἶναι πάντα στόν ἴδιο βαθμό ἐφικτή γιά ὅλους. Καί εἶναι πράγματι θαυμαστό, πῶς ἕνας ἄνθρωπος μέ τά χαρίσματα καί τίς ἰκανότητες τοῦ ἅγ. Μαξίμου σημειώνει κάτι τέτοιο. Λέγει λοιπόν, ὅτι ὁ «μακάριος γέρων», ὁ διδάσκαλός του, ἐννοώντας τόν Ἀρεοπαγίτη Διονύσιο, «παρακαλεῖν οὐκ ἐπαύετο πάντα χριστιανόν τῇ ἀγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία σχολάζειν καί μή ἀπολιμπάνεσθαι ποτε τῆς ἐν αὐτῇ τελουμένης ἀγίας συνάξεως», διότι σέ κάθε σύναξη τῆς Ἐκκλησίας, ἔλεγε, παρίστανται ἅγιοι ἄγγελοι, οἱ ὁποῖοι ἀπογράφουν κάθε πιστό, πού εἰσέρχεται στήν Ἐκκλησία, καί ἀνεβαίνουν στόν θρόνο τοῦ Θεοῦ «τάς ὑπέρ αὐτῶν δεήσεις ποιουμένους». Δέν συμβαίνει, ὅμως, αὐτό τό θαυμαστό μόνον. Στήν Ἐκκλησία μέσα εἶναι «ἀοράτως αἰεί παροῦσα τοῦ ἀγίου Πνεύματος» ἡ χάρις, ἡ ὁποία ἐκτός τοῦ ὅτι ἔχει τούς δικούς της ἄγνωστους σέ μᾶς τρόπους γιά νά ἐνεργεῖ, ἰδιαίτερα «κατά τόν καιρόν τῆς ἀγίας συνάξεως, ἕκα-

στον τῶν εὐρισκομένων» μεταποιεῖ καί μετασκευάζει καί ἀληθῶς μεταπλάττει «ἐπί τό θειότερον, ἀναλόγως ἑαυτῶ», καί ὁδηγεῖ ὅπωςδήποτε κάθε πιστό πρός τό δηλούμενο τέλος τῶν μυστηρίων «κἄν αὐτός μή αισθάνηται, εἴπερ τῶν ἔτι κατά Χριστόν νηπίων ἐστί καί εἰς τό βάθος τῶν γινομένων ὄραν ἀδυνατεῖ καί τήν δηλουμένην δι' ἐκάστου τῶν τελουμένων θείων συμβόλων τῆς σωτηρίας ἐν αὐτῶ χάριν ἐνεργοῦσαν»²⁶. Ἡ κοινωμία μας μέ τόν Θεό γίνεται μέ τρόπους, πού ἐμεῖς μπορεῖ νά μὴν κατανοοῦμε μέ τόν νοῦ μας ἐντελῶς, αὐτό ὅμως δέν εἶναι καθόλου ἐμπόδιο γιά τόν Θεό νά μᾶς ἐλκύσει τελικά κοντά Του. Εἶναι μία ἀλήθεια, πού δέν πρέπει νά τήν ξεχνοῦμε ποτέ.

Σᾶς εὐχαριστῶ πολύ.

Παραπομπές

1. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν*, κεφ. ΛΗ', 1. Ἔκδ. ὑπό Salaville, S. - Bornert, R. - Gouillard, J. - Périchon, P., Nicolas Cabasilas, *Explication de la Divine Liturgie* (Sources Chrétiennes, 4bis). Paris 1967.

2. J. Daniέλου, *Ἁγία Γραφή καὶ Λειτουργία*. Ἀθήνα 1981, σελ. 140.

3. Γρηγορίου ἱερομονάχου, *Ἡ Λειτουργία τῆς Εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ*. Ἀθήναι 1971, σελ. 55-71.

4. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον*. MPG 77, 1021.

5. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἐφес. 13, *ΒΕΠΕΣ* 2, 266-267.

6. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἐφес. 4, *ΒΕΠΕΣ* 2, 265. Μαγν. 6,1, *ΒΕΠΕΣ* 2, 269. Τραλλ. 3,1, *ΒΕΠΕΣ* 2, 272. Συμρν. 8, *ΒΕΠΕΣ* 2, 281 κ.ά.

7. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Β'*, 5. Πολὺ ἐνδιαφέροντα σχόλια βλ. στὴν Εἰσαγωγή τοῦ Γ. Π. Πατρώνου στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου στὴν σειρὰ *Ἐπὶ τὰς Πηγὰς τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1982.

8. Γρηγορίου ἱερομονάχου, *Ἡ Λειτουργία τῆς Εὐχαριστίας τοῦ Θεοῦ*, σελ. 35, 85-96, 101-105, 113-115, 124-130. Πρβλ. τὰ σχόλια τοῦ Τρακατέλλη Δ., *Οἱ Πατέρες ἐρμηνεύουν*. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήναι 1996, σελ. 85-86.

9. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* Α', 2. MPG 3, 373.

10. Χ.Γ. Σωτηροπούλου, *Ἡ Μυσταγωγία τοῦ ἁγ. Μαξίμου*. Εἰσαγωγή, κείμενον, κριτικὸν ὑπόμνημα, μετάφρασις. Ἀθήναι 1978, β' ἔκδ. 1993, σελ. 140.

11. *Μυσταγωγία, προοίμιον*, κεφ. Α'-Ζ'. Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1973, σελ. 92-172.

12. Ἡ ἀντιδιαστολή αὐτὴ γίνεται μὲ σαφήνεια στοῦ δημοσίευσμα τοῦ Μητρ. Περγᾶμου Ἰωάννου (Ζηζιούλα), «*Συμβολισμὸς καὶ*

Ρεαλισμός στήν Ὁρθόδοξη Λατρεία (ιδιαίτερα στήν Θ. Εὐχαριστία).» Σύνταξη 71(1999)6-21. Ὁφείλουμε ἐπίσης νά σημειώσουμε τήν μελέτη τοῦ J., Daniélou, Ἁγία Γραφή καί Λειτουργία. Ἀθήνα 1981.

13. Editio princeps Δημητρίου Δούκα, Ρώμη 1526 καί ἄλλες ἑλληνικές καί ρώσικες ἐκδόσεις, γιά τίς ὁποῖες βλ. R., Taft, «*The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm.*» DOP 34-35(1980-81) 46, ὑποσημ. 10, καί R., Bornert, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle* (Archives de l'orient chrétien, 9). Inst. Français d'Études Byzantines, Paris 1966, σελ. 125-126, 130-160.

14. Bornert, *Les commentaires byzantins ...*, σελ. 125-180, γιά τόν Ἀναστάσιο Βιβλιοθηκάριο, γνωστό μεταφραστή ἀπό τήν ἑλληνική στήν λατινική γλώσσα, βλ. ἐπίσης C., Leonardi, «*Anastasio Bibliotecario e l'ottavo concilio ecumenico.*» Studi Medievali 8(1967)59-192. Παράδειγμα νοθείας: βλ. κείμενα τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου (†435): MPG 78, 264γδ, 276γ, 325α, ἐντεταγμένα στό ἔργο τοῦ ἁγ. Γερμανοῦ.

15. Τόν συσχετισμό τοῦ θυμιάματος μέ τήν εὐωδία τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπό τόν ἁγ. Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο βλ. στό Γρηγορίου ἱερομονάχου, Ἡ Θεία Λειτουργία, σελ. 120-121.

16. R., Taft, *The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm.* DOP 34-35(1980-81)46.

17. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν Α', 2.

18. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν Α', 1.

19. Ὡς ἓνα πρῶτο παράδειγμα σχολαστικῆς μεθόδου μελέτης θεολογικῶν θεμάτων μπορούμε νά ἀναφέρουμε κατὰ τόν ν' αἰ. τόν ἁγ. Ἰωάννη Δαμασκηνό. Ἀναλυτική παρουσίαση τοῦ θέματος βλ. στόν Ν.Α. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Α'*, Εἰσαγωγή στή θεολογική γνωσιολογία. Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 149-180.

20. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν Α', 6-7.

21. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν Α', 11.

22. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν Α', 12.

23. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν Α', 14.

24. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν ΚΔ', 5.

25. Εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν ΚΖ'-ΛΓ'.

26. Μυσταγωγία ΚΔ', Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, σελ. 224.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΤΕΤΑΡΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Τρίτη 16.10.2001)

Ἄρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαθανασίου Δρ. Ν. & Θ.
Ἱεροκέρυκος Ἱ. Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν

Ἡ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Εἰσαγωγή

Ἀντικείμενο τῆς παρούσης εἰσηγήσεως -ἄς ἐπιτραπεῖ νά ὑπενθυμίσω- εἶναι ἡ Θ. Λειτουργία στήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι λατρευτική μαρτυρία τῆς Ἀληθείας τῆς Ἀποκαλύψεως. Εἶναι ἡ καινή διαθήκη ἐν τῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ, ἐκδηλουμένη ὡς σύναξη τῶν πιστῶν, ὡς «κοινωνία τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ» (Α΄ Κόρ. 10, 16-17) καί ὡς «κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετά πάντων ἡμῶν» (Β΄ Κορ. 13, 13). Ἡ Θ. Λειτουργία ἄλλωστε βρίσκεται σ' αὐτό τοῦτο τό κέντρο τῆς ζωῆς καί τῆς καθόλου συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας, τῆς Μιάς, Ἁγίας, Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἡ πεμπτουσία τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Τά πάντα ἀρχίζουν καί τελειώνουν μέ τή Θ. Λειτουργία, διότι αὐτή συνιστᾷ, ἀλλά καί ἐκφράζει αὐτό τοῦτο τό εἶναι τῆς Ἐκκλησίας. Στή Θ. Λειτουργία βιώνουμε τήν ἐνότητα τῆς πίστεως καί τήν κοινωνία τοῦ

Ἁγίου Πνεύματος, κοινωνοῦμε Σώματος καί Αἵματος Χριστοῦ, ἀγιαζόμαστε καί γινόμαστε χριστοφόροι καί θεοφόροι. Μόνον ὅταν λάβουμε μέρος σ' αὐτόν τόν Μυστικό Δεῖπνο, πού μᾶς προσφέρει ὁ Ἴδιος ὁ Χριστός, μόνον τότε, μπορούμε καί μεῖς νά ψελλίζουμε τά λόγια τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν Παύλου, «Ζῶ δέ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δέ ἐν ἐμοί Χριστός» (Γαλ. 2, 20).

Α΄ Μέρος

Ἡ Θ. Λειτουργία, μέ ἐπίκεντρο τή Θ. Εὐχαριστία, εἶναι κορυφαῖο μυστήριό τῆς Ἐκκλησίας καί ἓνα ἀπό τά βασικότερα γνωρίσματά της εἶναι ἀκριβῶς ἡ παραδοσιακότητά της, ἡ ὀργανική της σχέση, ἡ ταύπισή της μέ τήν παράδοση, ὅ,τι δηλαδή παραδόθηκε στήν Ἐκκλησία. Δηλαδή ἄμεση σχέση μέ τήν παράδοση τῶν Ἀποστόλων, καί δι' αὐτῶν μέ τόν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό. Ἡ Θ. Λειτουργία - Θ. Εὐχαριστία ἀνάγεται στόν Μυστικό Δεῖπνο, εἶναι ἡ «ἀνάμνησις» τοῦ ὑπερφουῶς θείου πάθους τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, εἶναι ἡ θυσία τοῦ Σταυροῦ, πού ἔχει ἄπειρη ἀξία καί σώζει «εἰς τό παντελές τούς προσερχομένους δι' αὐτοῦ τῷ Θεῷ, πάντοτε ζῶν (ὁ Χριστός) εἰς τό ἐντυγχάνειν ὑπέρ αὐτῶν» (Ἐβρ. 7, 25).

Συνεπῶς ἡ *παραδοσιακότητα τῆς Θ. Λειτουργίας*, αὐτή δηλαδή ἡ παρακαταθήκη, εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς καθόλου παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας ἢ μέ ἄλλα λόγια τῆς κανονικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄλλά τί ὀρίζουμε ὅταν λέμε «κανονική παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας»;

Ὁ Μ. Βασίλειος ὁ πρῶτος καί μεγαλύτερος κανονολόγος τῆς Ἐκκλησίας, ἀναφέρει πολύ χαρακτηριστικά καί ἀρκούντως

διεξοδικά στον περίφημο 91ο κανόνα του τά ἐξῆς περί παραδόσεως.

«Τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καί κηρυγμάτων, τά μέν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τά δέ ἐκ τῆς τῶν Ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παραδεξόμεθα· ἅπερ ἀμφοτέρα τήν αὐτήν ἰσχύν ἔχει πρὸς τήν εὐσέβειαν· καί τούτοις οὐδεὶς ἀντερεῖ, ὅστις γε κἂν κατὰ μικρόν γοῦν θεσμῶν ἐκκλησιαστικῶν πεπείραται. Εἰ γάρ ἐπιχειρήσαιμεν τά ἄγραφα τῶν ἐθνῶν ὡς μή μεγάλην ἔχοντα δύναμιν, παραιτεῖσθαι, λάθοιμεν ἂν εἰς αὐτά τά καίρια ζημιοῦντες τό Εὐαγγέλιον, μᾶλλον δέ εἰς ὄνομα ψιλόν περιϊστῶντες τό κήρυγμα» (Κανὼν 91ος). Στή συνέχεια ὁ ἱερός Πατήρ παραθέτει παραδείγματα ἐθνῶν ἐκ τῆς «σιωπωμένης ὡς μυστικῆς παραδόσεως» καί «ἐκ τῆς ἀδημοσιεύτου καί ἀπορρήτου διδασκαλίας, ἣν ἐν ἀπολυπραγμονήτῳ καί ἀπεριεργάστῳ σιγῇ οἱ Πατέρες ἡμῶν ἐφύλαξαν» γιά νά ἀποδείξει τή σημασία, πού ἀποδίδει ἡ Ἐκκλησία στήν ἄγραφη παράδοση. Ἀπό τήν ἄγραφη παράδοση διδαχθήκαμε, τό σφράγισμα μέ τόν τύπο τοῦ Σταυροῦ, τούς λόγους τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος γιά τόν καθαγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων, τήν πρὸς ἀνατολάς κλίση ὅταν προσευχόμαστε, τήν εὐλογία τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος καί τοῦ ἐλαίου τῆς χρίσεως, τήν τρισσὴ (τριπλή) κατάδυση τοῦ βαπτιζομένου, τό νά μὴν κλίνουμε γόνατα τίς Κυριακές καί τήν περίοδο τοῦ Πεντηκοσταρίου.

Μέ τόν ὅρο «*δόγματα*» ὁ ἱ. Πατήρ ἐννοεῖ τίς ἀλήθειες τῆς πίστεως, τή διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, ἐνῶ μέ τόν ὅρο «*κηρύγματα*» τά ἄγραφα ἔθῃ πού ἀφοροῦν στή μυστηριακή καί λειτουργική ζωή, τά ὁποῖα ἡ Ἐκκλησία παρέλαβε καί παραδίδει «ἐν μυστηρίῳ» δηλαδή μέ τή μυστηριακή καί λειτουργική ζωή.

Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστική ἡ διδασκαλία τοῦ Μ. Βασιλείου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία «καθ' ἦν ἀμφοτέρα (δηλαδή ἡ γραπτή καί ἄγραφη Παράδοση) *τήν αὐτήν ἰσχύν ἔχει πρός τήν εὐσέβειαν*». Πράγματι, κατά τήν ὀρθόδοξη πατερική θεολογία δέν μπορεῖ νά τεθεῖ θέμα προτεραιότητος τῆς Γραφῆς ἐπί τῆς Παραδόσεως ἢ ἀντιθέτως. Μεταξύ τους ὑπάρχει ἀμοιβαιότητα. Ἡ ἔγγραφη καί ἄγραφη Παράδοση ἀποτελοῦν τήν ἐνιαία «θεομοθεσία».

Ἰδιαίτερη βαρύτητα ἔχει καί τό ρῆμα πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Μ. Βασίλειος. Λέγει ὅτι δέ θά ἐναντιωθεῖ στά παραπάνω κανένας πιστός Χριστιανός «ὅστις γε κἄν κατά μικρόν γοῦν θεσμῶν ἐκκλησιαστικῶν πεπείραται». Μέ τήν ἄγραφη αὐτήν παράδοση δέ θά διαφωνήσει, καθόλου ὁ πιστός ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ζεῖ μέσα στήν Ἐκκλησία, ἔχει ἐμπειρία Θεοῦ, καί προσωπική πείρα. Ἡ ἐκκλησιαστική ἐμπειρία εἶναι ἡ ὁδός γνώσεως τῆς Ἀληθείας καί ὄλων ὅσα συντελοῦνται στόν κῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Σχολιάζει πολύ εὐστοχα ὁ Ζωναράς, φέρνοντας παράδειγμα ἀπό τό βάπτισμα: «Καί τό ἀποτάσσεσθαι δέ τῷ Σατανᾷ, καί τ' ἄλλα ὅσα λέγειν ὁ βαπτιζόμενος ἀπαιτεῖται, πάντα, φησίν, ἐκ τῆς ἀπορρήτου καί ἀδημοσιεύτου διδασκαλίας εἰσίν, ἥγουν τῆς μὴ δημοσίᾳ κεκηρυγμένης, τῆς μὴ πᾶσι γινωσκομένης, ἦν οἱ πρό ἡμῶν ἐφύλαξαν σεσηγημένως, μὴ πολυπραγμονοῦντες ἢ περιεργαζόμενοι· ἐδιδάχθησαν γάρ τά σεμνά τῶν μυστηρίων, ἥγουν τά ἔνδοξα καί τίμια καί ἀπόρρητα σιωπῆ διασώζεσθαι καί φυλάττεσθαι· ἅ γάρ, φησίν, οὐδέ ὄραν ἢ κατασκοπεῖν ἐστιν ἀμυήτοις δυνατόν» (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων τῶν τε Ἀγίων καί Πανευφήμων Ἀποστόλων καί τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καί Τοπικῶν Συνόδων καί τῶν κατά μέρος Ἀγίων Πατέρων, τόμ. Δ', σελ. 285).

Καί στόν ἄλλο κανόνα του, τόν 92ο, ὁ Μ. Βασίλειος προσφέρει δύο ἀκόμη στοιχεῖα πολύ σημαντικά. Τό πρῶτο, εἶναι τό στοιχεῖο τοῦ ριζώματος τῆς ἄγραφης διδασκαλίας στή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς κριτηρίου γνησιότητος. Ἀναφέρει χαρακτηριστικώτατα τό ρῆμα «ἐγκατερρίζωσαν» τήν παράδοση οἱ παλαιοί, οἱ ἐξ ἀρχῆς διαταζόμενοι, «παραδιδόντες τοῖς ἐφεξῆς».

Τό δεύτερο στοιχεῖο εἶναι ἐκεῖνο τῆς τηρήσεως τῶν παραδόσεων κατά τήν Ἀποστολική προτροπή: «Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, στήκετε καί κρατεῖτε τάς παραδόσεις ἅς ἐδιδάχθητε εἴτε διά λόγου εἴτε δι' ἐπιστολῆς ἡμῶν» (Β' Θεσ. 2, 15). Καί ὅπως ἀναφέρει ὁ Καθηγούμενος τῆς Ἱ. Μ. Ὁσίου Γρηγορίου ἀρχιμ. Γεώργιος Καψάνης, «ἐγκεντριζόμενος οὕτως ὁ πιστός εἰς τήν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐγκεντρίζεται εἰς αὐτήν τήν ζωήν τῆς Ἐκκλησίας, τήν Ἀλήθειαν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι ὑποστατική Ἀλήθεια, δηλ. ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος τοῦ Θεοῦ. Δι' αὐτό καί διά τήν Ὁρθόδοξον Ποιμαντικήν ἡ ἐν ταπεινώσει παραδοχή τῆς Παραδόσεως συνιστᾷ ὄρον σωτηρίας. Ὁ Χριστιανός προσεγγίζει τήν Παράδοσιν ὡς μαθητής καί ὄχι ὡς διδάσκαλος. Ἀφήνεται νά μορφωθῇ ἐντός αὐτῆς καί δέν προσπαθεῖ νά μορφώσῃ αὐτήν εἰς τά ἰδικά του μέτρα. Τότε ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ Παράδοσις ἀποτελεῖ πηγὴν ζωῆς, ἔχουσα ἄπειρον βάθος. Ἀντλῶν τις ἐκ τοῦ ἀπείρου αὐτοῦ βάθους τῆς Παραδόσεως δύναται νά καταστήσῃ τόν λόγον τῆς Ἐκκλησίας εἰς πᾶσαν ἐποχὴν ἐπίκαιρον καί σωστικόν» (Γ. Καψάνη, Ἡ Ποιμαντικὴ Διακονία κατὰ τοὺς ἱερούς κανόνας, Πειραιεύς 1976, σελ. 57).

Ἡ παράδοση αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ, ὅπως εἶπαμε, ἓνα σύνολο ἀδιάσπαστο, ἐνιαῖο. Ὁραιοτάτα καί ἐπιγραμματικά τό διατυπώνει αὐτό ὁ καθηγητής Παν. Μπρατσιώτης: «Ἡ

Ἐκκλησία, ἡ Βίβλος καί ἡ Παράδοσις εἶναι καί μένουں εἰς τήν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν εἰς μίαν ἀδιαίρετον ἐνότητα». Τό σύνολο αὐτό τῆς αὐθεντικῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως *ὀνομάζεται εἰδικότερα* καί μάλιστα στόν χώρο τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου «ἀκρίβεια» καί ἀποτελεῖ συγχρόνως τό κριτήριο, βάσει τοῦ ὁποίου θά ζυγοσταθμιστοῦν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις.

* * *

Β' Μέρος

Στήν ἐκκλησιαστική αὐτή παράδοση ἀνήκουں καί οἱ θεοπιθέντες ἀπό τήν Ἐκκλησία *ἱεροί κανόνες*. Ἡ «ἀκρίβεια» εἶναι ἡ ὄλη κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἐπίσημη, ἡ αὐθεντική καί ἐπικυρωμένη ἀπό τίς Ἑπτά Οἰκουμενικές Συνόδους. Εἶναι ἡ κανονική τάξη τῆς Ἐκκλησίας, τό «καί ἀκρίβειαν», ὅπως λέμε στήν ἐπιστήμη τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, πού ἔχει σάν γνώμονα τήν θεανθρώπινη φύση της, ἀπορρέει ἀπό τή δογματική διδασκαλία της, ἀποτελεῖ τήν πρακτική διάσταση τῆς θεολογίας της καί χρησιμοποιεῖται γιά τή διασφάλιση τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως ἀπό κάθε ἄποψη, πού εἶναι πρωταρχικό θεμέλιο τῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὁρίζοντας, γενικότερα τήν κανονική τάξη τῆς Ἐκκλησίας ὡς τήν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας περί τοῦ ἀλαθῆτου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, θά λέγαμε ὅτι εἰδικότερα ταυτίζεται μέ τό ἀλάθητο τῆς Ἐκκλησίας.

Εἰδικότερα: Ἡ Ἐκκλησία, «ὁ στῦλος οὗτος καί τό ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας» (Α' Τιμ. 3, 15) ἡ ὁποία κατέχει τό Ἅγιο Πνεῦμα «μένον καί ὀδηγοῦν αὐτήν εἰς πᾶσαν τήν ἀλήθειαν» (Ἰω. 16, 13), ἔχει φέρει ὡς καρποφορία τοῦ ἱστορικοῦ της βίου

τούς ἱερούς κανόνες, τούς ὁποίους διακρατεῖ καί διαφυλάσσει στους κόλπους της. *Οἱ κανόνες αὐτοί εἶναι ἐπίσημα κείμενα τῆς Ἐκκλησίας μέ προέλευση τίς Οἰκουμενικές ἢ Τοπικές Συνόδους ἢ τή θεολογία συγκεκριμένων Πατέρων καί διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας.* Οἱ κανόνες δημιουργήθηκαν μετά τήν ὑπαρξη καί προβολή ἐρωτημάτων, ἀποριῶν ἢ προβλημάτων ἀπό τούς πιστούς καί ἔπειτα ἀπό τήν ἐμφάνιση διαφορῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, πού ἔπρεπε νά ἐπιλυθοῦν, νά ἀπαντηθοῦν, νά ρυθμιστοῦν καί νά ἀντιμετωπιστοῦν ἀπό τήν ἴδια τήν Ἐκκλησία. Καί αὐτό, διότι στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας πρέπει τά πάντα, κατά τόν Ἀπόστολο Παῦλο, νά γίνονται «εὐσχημόνως καί κατά τάξιν» (Α΄ Κορ. 14, 40), ἀφοῦ «οὐ γάρ ἐστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός» (Α΄ Κορ. 14, 33).

Οἱ ἴδιοι δέ, οἱ ἱεροί κανόνες, κρύβουν στό περιεχόμενό τους τή βασική αὐτή ἔννοια τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καί θαυμάσια βρισκόμε σ' αὐτούς καί τίς χαρακτηριστικές ἐκφράσεις «ἐκκλησιαστική εὐταξία» (17ος καν. Πρωτοδ.), «κανονική εὐταξία» (1ος καν. Ἀγ. Κυρίλλου Ἀλεξ.).

Οἱ ἱεροί κανόνες εἶναι θεολογία. Εἶναι κήρυγμα τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι ἐρμηνεία καί ἐφαρμογή τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι «ἀπαύγασμα» τῆς πνευματικῆς πείρας τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἱεροί κανόνες δέν εἶναι ἕξωθεν στοιχεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς πού εἰσήλθαν ἐκ τῶν ὑστέρων σ' αὐτή, ἀλλά εἶναι μέσα σ' αὐτή, ἀπόλυτα συνδεδεμένοι μέ τό δόγμα καί τό ἦθος, μέ τήν ἐν Χριστῷ ζωή. Εἶναι ριζωμένοι στή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί αὐτή καί μόνο ἐκφράζουν σέ ἀμοιβαία συνάφεια μέ τή δογματική της διδασκαλία. Αὐτό φαίνεται πολύ καθαρά ἀπό τούς ἴδιους τούς κανόνες, οἱ ὁποῖοι σχετίζονται μέ τό κατ' ἐξοκλήν γεγονός τῆς φανερώσεως τῆς Ἐκκλησίας, τή Θεία Εὐχα-

ριστία. Ἡ ὅλη ὀργάνωση τῆς ζωῆς θεμελιώνεται στή Θ. Λειτουργία - Θ. Εὐχαριστία. Οἱ ἰ. κανόνες ἔχουν λοιπόν ἄμεση, στενή σχέση μέ τή Θ. Λειτουργία - Θ. Εὐχαριστία, Θ. Κοινωνία. Αὐτό εἶναι πολύ βασικό, θεμελιῶδες καί οὐσιαστικό χαρακτηριστικό. Ἐάν δέν γίνει αὐτό κατανοητό, τότε οἱ ἱεροί κανόνες εἶναι ξηροί τύποι, νόμοι ἀβάσταχτοι. Ὁ ὅρος «ἀφοριζέσθω», πού συναντοῦμε συχνά στούς ἰ. κανόνες, εἶναι ἀκριβῶς ἡ δυνατότητα πού ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς ἡ Ἐκκλησία, νά λέει ποιός πρέπει νά κοινωνήσει καί ποιός δέν πρέπει, ποιός δηλαδή συμμετέχει στό μυστήριο τῆς Θ. Κοινωνίας καί ποιός ὄχι, ποιός ἀποβάλλεται ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινότητα καί ποιός παραμένει καί συμμετέχει στό κοινό Ποτήριο τῆς Ζωῆς τῆς ἀθανάτου, μαζί μέ τούς ἀδελφούς του, τούς ἄλλους «συνδαιτημένες» πιστούς, τό ὅλο σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐτσι οἱ ἰ. κανόνες, ἐπειδή εἶναι θεολογία, οὐδέποτε χωρίζονται ἀπό τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, ἀπό τήν προσευχή, τή μυστηριακή ζωή, τόν Ἐπίσκοπο, τή λατρεία, τήν πράξη τῶν εὐαγγελικῶν ἀρετῶν, τά ἔργα. Κατά συνέπεια, οἱ ἰ. κανόνες δέν εἶναι νομικές διατάξεις ἀναγκαστικοῦ χαρακτήρα, νόμοι, ἀνθρώπινες ἐντολές, δικαιοπραξίες, κατασκευάσματα τοῦ ἐκάστοτε κοσμικοῦ νομοθέτη. Ἐάν θεωρήσουμε τούς ἰ. κανόνες ὡς νομικές τυπικές διατάξεις, τότε παύουν νά εἶναι καί νά ὀνομάζονται ἱεροί καί εἶναι ἀπλῶς διατάξεις χωρίς πνευματική σημασία γιά τούς πιστούς, ἀνεπαρκεῖς καί ἀτελεῖς. Ἡ διαφορά τῶν νόμων τῆς Πολιτείας καί τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι σαφής. Οἱ κοσμικοί νόμοι ρυθμίζουν ἐξαναγκαστικά τήν ἐξωτερική συμπεριφορά τῶν πολιτῶν ἑνός κράτους, οἱ ἱεροί κανόνες ἀφοροῦν τήν πνευματική ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, ἀποβλέπουν στή σωτηρία τῆς ψυχῆς, στήν κατάκτηση τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν. Καί ἀκόμη, οὔτε εἶναι ὀρθό, ἀπό ἄποψη

θεολογική, νά διαχωρίζουμε τούς κανόνες σέ δογματικούς καί διοικητικούς ὡσάν νά ἰσχυριζόμαστε (ἀδοκίμως βέβαια) ὅτι ἄλλης φύσεως εἶναι τά κλαδιά τοῦ δένδρου καί ἄλλο τό δένδρο.

Ἔχουν, δηλαδή, σαφῶς ποιμαντικό χαρακτήρα. Εἶναι πρωτίστως ποιμαντικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας. Κείμενα πού τελικά ἀποβλέπουν στή λύτρωση ἀπό τήν ἁμαρτία καί στή σωτηρία τῶν πιστῶν. Αὐτομαρτυρία τοῦ ποιμαντικοῦ καί τοῦ σωτηριολογικοῦ χαρακτήρα τῶν ἰ. κανόνων μᾶς δίνει θαυμάσια ὁ σημαντικός 2ος κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ ὁποῖος καί χαρακτηρίζει τούς κανόνες ὡς ἀναγκαίους «πρός ψυχῶν θεραπείαν καί ἰατροίαν παθῶν». Ἀπόρροια τῆς θεολογικῆς αὐτῆς θέσεως εἶναι καί τό γεγονός ὅτι τά ἐπιτίμια πού ἀναγράφουν πολλές φορές οἱ κανόνες καί ἐπιβάλλουν οἱ πνευματικοί πατέρες στούς πιστούς, δέν χαρακτηρίζονται θεολογικά ὡς ποινές οὔτε ἔχουν ποινικό κυρωτικό χαρακτήρα, εἶδος δηλαδή τιμωρίας καί ἐξιλεώσεως, ἀλλά ἀποτελοῦν παιδαγωγικά καί θεραπευτικά μέσα γιά τή σωτηρία τῶν πιστῶν. Ἡ ποινή στά κοινά ποινικά δικαστήρια εἶναι κύρωση ἐξαναγκαστικοῦ χαρακτήρα, κακό πού ἐπιβάλλεται στόν καταδικασθέντα κατηγορούμενο, ἐνῶ τά ἐπιτίμια εἶναι πράξεις ἀγάπης καί φιλανθρωπίας, φάρμακα μετανόιας καί σωτηρίας γιά τόν πιστό, πού παρέχονται «ἐν ἐλευθερία». Τό παραπάνω, δέν εἶναι δυνατόν νά τό κατανοήσει κάποιος, ὅταν αὐτός εὐρίσκεται μακριά ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ζωή καί ἐμπειρία. Καί αὐτό, γιατί τελικά οἱ κανόνες ἐκφράζουν τήν ὅλη σύνθεση καί ἐμπειρία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τά μέλη τῆς ὁποίας πορεύονται μέ τήν ἄσκηση πρὸς τή θέωση.

Ἀπό τά παραπάνω, γίνεται κατανοητό, γιατί ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία οὐδέποτε κατασκεύασε ἕνα ἐπίσημο κώδικα τύπου

CODEX JURIS CANONICI, οὔτε ρύθμισε ποτέ λεπτομερειακά καί σχολαστικά τή χριστιανική ζωή τῶν πιστῶν. Πάντοτε προχωροῦσε στόν ἐσωτερικό πυρῆνα τῶν ἱερῶν κανόνων, δηλαδή στό πνεῦμα τους, ἀποβλέποντας στόν σωτηριολογικό ρόλο τους.

Οἱ Πατέρες τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787) τονίζουν ιδιαίτερα τήν ἀξία, τή σημασία καί τόν ρόλο τῶν ἱερῶν κανόνων, γι' αὐτό καί διακηρύσσουν περίτρανα: «Ἀσπασίως τούς θείους κανόνας ἐνστερνιζόμεθα καί ὀλόκληρον τήν αὐτῶν διαταγήν καί ἀσάλευτον κρατούμεν, τῶν ἐκτεθέντων ὑπό τῶν ἀγίων σαλπίγγων τοῦ Πνεύματος, τῶν πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν τε ἕξ ἀγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καί τῶν τοπικῶς συναθροισθεισῶν ἐπί ἐκδόσει τοιούτων διαταγμάτων, καί τῶν ἀγίων Πατέρων ἡμῶν· ἐξ ἑνός γάρ ἅπαντες καί τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος αὐγασθέντες (=φωτισθέντες), ὥρισαν τά συμφέροντα». Δικαιολογημένη εἶναι, ἐπομένως, ἡ δημόσια πνευματική ἀνησυχία καί στενοχώρια τοῦ μεγίστου κανονολόγου Πατρός τῆς Ἐκκλησίας Μ. Βασιλείου, ὅταν διαπιστῶνει, ὅτι αὐτοί οἱ ἱεροί κανόνες τίθενται στό περιθώριο, περιφρονοῦνται, λησμονοῦνται καί ἀγνοοῦνται ἀπό κληρο καί λαό. Γράφει πολύ χαρακτηριστικά: «Πάνυ με λυπεῖ, ὅτι ἐπιλελοίπασι λοιπόν οἱ τῶν Πατέρων κανόνες καί πᾶσα ἀκρίβεια τῶν ἐκκλησιῶν ἀπελήλθαι· καί φοβοῦμαι μή κατά μικρόν τῆς ἀδιαφορίας ταύτης ὁδῶ προϊούσης, εἰς παντελῆ σύγχυσιν ἔλθῃ τά τῆς ἐκκλησίας πράγματα» (89ος καν.).

Ὁ ἔγκριτος βυζαντινός σχολιαστής τῶν κανόνων Ἰωάννης Ζωναρᾶς σαφέστατα ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κανόνες ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπό τίς Συνόδους «εἰς κατάστασιν ἐκκλησιαστικήν καί ὠφέλειαν τῶν πιστῶν». Οἱ κανόνες ὑφίστανται γιά νά διατηροῦν τήν κανονική τάξη, ἐνότητα καί εἰρήνη στήν Ἐκκλησία,

συγχρόνως δέ βοηθοῦν κυρίως τούς ἀρμοδίους ποιμένες στό ποιμαντικό τους ἔργο. Προφυλάσσουν τούς πιστούς ἀπό τίς μεθοδεῖες καί παγίδες τοῦ ἀρχέκακου Σατανᾶ, ἐντείνουσι τήν προσοχή τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ὥστε νά μή λοξοδρομήσουν ἀπό τήν ὁδό τοῦ Κυρίου καί ριφθοῦν στόν κρημνό τῆς ἀποστασίας. Στά χέρια τῶν ὑπευθύνων λειτουργῶν, τῶν ποιμένων, οἱ ἰ. κανόνες λειτουργοῦν καθοδηγητικά, γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπ' αὐτούς ποιμαντικά, μέ σκοπό τήν πνευματική στήριξη καί βοήθεια τῶν πιστῶν πού ἐλεύθερα προστρέχουν στήν Κιβωτό τῆς Ἀλήθειας, τήν Ἐκκλησία. Στέκουν, μέ ἄλλα λόγια, ὡς ὀριοδείκτες τοῦ δρόμου τῆς σωτηρίας.

Ἀναφέραμε μόλις προηγουμένως ὅτι ὁ τελικός σκοπός τῆς ἀκρίβειας εἶναι ἡ λύτρωση καί ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου διά μέσου τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν ὅμως ἡ ἀπαρέγκλιτη τήρηση καί ἐφαρμογή ἑνός κανόνα σέ μία δεδομένη περίπτωση ἐμποδίζει τήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, τότε ἐξετάζουμε, τότε ἐξετάζει ἡ Ἐκκλησία, μήπως ἡ προσωρινή καί λογική ἀναστολή τοῦ ἐν λόγῳ κανόνα συμβάλλει στήν ἐπιτυχία τοῦ ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ.

Ἡ Μία, Ἀγία, Καθολική καί Ἀποστολική Ἐκκλησία, ὡς φορέας τῆς σωτηρίας, κινεῖται στήν ἴδια γραμμή, πού χάραξε ἡ Θεία Φιλάνθρωπία, ὁ Δοτήρας τῆς σωτηρίας Χριστός, γιά τή βίωση τοῦ σωτηριώδους θείου μηνύματος ἀπό τόν ἄνθρωπο. Ὅπως ὁ Χριστός, ἔτσι καί ἡ Ἐκκλησία, παίρνει φιλάνθρωπη στάση ἀπέναντι στόν πνευματικά ἀσθενῆ ἄνθρωπο καί λειτουργεῖ ὡς πνευματικό ἱατρεῖο, μέ σκοπό νά θεραπεύσει τά ἀσθενῆ καί νά ἀναπληρώσει τά ἐλλείποντα μέ τήν παρουσία τῆς θείας χάριτος, ἡ ὁποία πάντοτε δρᾷ στήν Ἐκκλησία.

Γι' αὐτό, ἐκτός ἀπό τήν «ἀκρίβεια» τῶν ἱερῶν κανόνων, ὑφίσταται καί μία ἄλλη μορφή κανονικῆς τάξεως μέσα στούς

κόλπους τῆς ζωῆς Ἐκκλησίας, ἡ «ἐκκλησιαστική οἰκονομία». Ὁ ὅρος «ἐκκλησιαστική οἰκονομία» δέν εἶναι τυχαῖος, διότι στηρίζεται στή Θεία Οἰκονομία, πού ἐκφράζεται στό γεγονός τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου, ἀπό τήν ὁποία ὅμως καί διακρίνεται σαφῶς.

Ἐχουν διατυπωθεῖ μερικοί ὀρισμοί γιά τόν θεσμό τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας», ἀλλά πάντως ὄχι καί ἀρκετοί. Εἰδικότερα ὁ Μέγας Ἀθανάσιος προσδιορίζει τήν ἔννοια τῆς οἰκονομίας ὡς ἐξῆς: «Ὡστε τό αὐτό κατά τι μὲν καί κατά καιρόν οὐκ ἔξεστι, κατά τί δέ καί εὐκαίρως ἀφίεται καί συγκεχώρηται» (Πρός Ἀμοῦν μονάζοντα, PG 26, 1173 B).

Ὁ Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης (Ζ' αἰ.) λέει ὅτι: «Οἰκονομία ἐστίν ἐκούσιος μεγέθους συγκατάβασις πρὸς σωτηρίαν τινῶν ἐπιτελουμένη» καί ὁ ἠγούμενος τῆς Μονῆς Στουδίου ἀναφέρει: «Οἰκονομίας ὅρος, ὡς οἶσθα, μήτε τι τῶν κειμένων ἀθετεῖν καθόλου, μήτε ἐφ' ᾧ οἶόν τε μικρόν ὑφεῖναι κατά καιρόν καί λόγον· ὡς ἐντεῦθεν εὐρεῖν τό ζητούμενον ἀτεχνῶς· πρὸς τό σφοδρότερον ὑπάγεσθαι τῷ πράγματι, καί ζημιουῖσθαι τά τελεώτερα...» (Ὁδηγός περὶ λόγου, PG 89, 77).

Ἐνας ἄλλος σοφός πατήρ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Μέγας Φώτιος, δίνει ἕνα καλὸ ὄρισμό τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας: «Ἐκκλησιαστική οἰκονομία εἶναι τῶν ἀκριβεστέρων νόμων ἢ ἐπὶ τινα χρόνον ὑποστολή ἢ σχολή ἢ τῶν ἀνειμμένων εἰσφορά, πρὸς τήν τῶν δεχομένων ἀσθένειαν, διοικονομοῦντος τοῦ νομοθέτου τό πρόσταγμα» (Τά Ἀμφιλόχεια, Ζήτημα Α', ιδ', Ἀθήνησιν 1858, σελ. 7). Θεολογικότερος, κατά τή γνώμη μας, εἶναι ὁ ὀρισμός τοῦ Νικολάου Α' (τοῦ Μυστικοῦ, Πατριάρχου Κων/λεως (Ι' αἰ.): «Οἰκονομία μὲν γάρ σωτηριώδης ἐστὶ συγκατάβασις, σώζουσα τόν ἡμαρτηκότα, χεῖρα βοηθείας ὀρέγουσα καί ἀνιστῶσα τοῦ πώματος τόν πεσόντα, οὐκί τῷ

πώματι ἐπιτρέπουσα κεῖσθαι, μᾶλλον δέ πρὸς ἐλεεινὸν βάρηθρον συνωθοῦσα· οἰκονομία ἐστὶ μίμησις τῆς θείας φιλάνθρωπίας, ἀρπάζουσα ἐκ στόματος τοῦ καθ' ἡμῶν ὠρυομένου θηρός τὸν μέλλοντα τῷ ἐκείνου ὀλεθρίῳ καταπίνεσθαι στόματι. Ἀρπάζεσθαι δέ παντός οὐχ ὁ πράττων τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλ' ὁ ταύτης θεία μεθόδῳ τῆς οἰκονομίας πόρρω καταστάς καὶ τὴν δίωξιν αὐτῆς ἀποκλίνας» (Ἐπιστολή ΛΒ' πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης PG 111, 212D-213A).

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης γράφει: «Δύο εἶδη κυβερνήσεως καὶ διορθώσεως, φυλάττονται εἰς τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν. Τὸ ἓν εἶδος ὀνομάζεται Ἀκρίβεια, τὸ δέ ἄλλο ὀνομάζεται Οἰκονομία καὶ Συγκατάβασις, μέ τὰ ὅποια κυβερνοῦσι τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν οἱ τοῦ πνεύματος οἰκονόμοι (=κληρικοί), ποτέ μὲν μέ τὸ ἓνα, ποτέ δέ μέ τὸ ἄλλο» (Πηδάλιον, σελ. 53).

Βασικὴ ἐπιδίωξη τῆς ὅλης ποιμαντικῆς ἐργασίας μέ τὴ βοήθεια τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου εἶναι ἡ σωτηρία τῶν πιστῶν καὶ γενικά ἡ εἴσοδος ὅλων τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν (Ὁ Κύριος «πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» [Α' Τιμόθ. 2, 4]).

Τόσο ἡ «ἀκρίβεια» ὅσο καὶ ἡ «ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία» τὸν ἴδιο ἀκριβῶς στόχο ἔχουν στό ποιμαντικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ δύο θεσμοὶ ἀφοροῦν τὴ μία καὶ ἐνιαία κανονικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐφαρμογῆς τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας» εἶναι ὁ ἴδιος, δηλαδή ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καὶ γενικότερα ὅλων τῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι βρίσκονται σὲ ἀδυναμία ἔναντι τῶν κανόνων. Δέν πρόκειται δέ γιὰ ὑποκειμενικὴ αὐτόματη ἐνέργεια, ἀλλὰ γιὰ κίνηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού φωτίζει καὶ κατευθύνει τοὺς ἀρμόδιους ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας εἴτε

μεμονωμένα, εἴτε ὡς Σύνοδο (Πρβλ. ε' καν. Ἀγκύρας, ΡΠ, τόμ. Γ', σελ. 31, ὅπου ὀρίζεται ὅτι «Τοὺς δέ ἐπισκόπους ἐξουσίαν ἔχειν τὸν τρόπον τῆς ἐπιστροφῆς δοκιμάσαντας, φιλο-θροπεύεσθαι, ἢ πλείονα προστιθέναι χρόνον». Βλ. καὶ Μπούμνι, Κανονικὸν Δίκαιον, σελ. 58-60), γιατί εἶναι **πράξη ἀγάπης τῆς Ἐκκλησίας**, ἐνέργεια καθαρὰ πνευματικὴ καὶ **ὄχι θεσμός νομικῆς φύσεως**. Δέν εἶναι εἶδος δικαιοπραξίας, οὔτε ὑπάγεται σέ δικονομικούς κανόνες τοῦ «κοσμικοῦ» ἀνθρώπινου δικαίου. Ἡ «ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία» καθιστᾷ τὸν κανόνα γιὰ τὸν ἄνθρωπο (Πρβλ. πη' καν. τῆς Πενθέκτης Οἰκ. Συνόδου [ΡΠ, τόμ. Β', σελ. 510-511]). Ὅπως γράφει ἐπιγραμματικά ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀσκοῦσαν καὶ ἀσκοῦν τὴν «ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία» «πρὸς τὴν ἀδελφικῶν ψυχῶν περιποίησιν» (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα..., Τόμ. Ε', σελ. 433). Ἡ «ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία», δηλαδή, συντονίζεται μέ τό πνεῦμα τοῦ περισπούδαστου ρβ' κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, κατὰ τὸν ὁποῖον πρέπει **«τό πλανώμενον πρόβατον ἐπαναγαγεῖν καὶ τρωθέν ὑπό τοῦ ὄφεως ἐξιάσασθαι**, καὶ μήτε κατὰ κρημνῶν ὠθῆσαι τῆς ἀπογνώσεως, μήτε τὸν χαλινόν ὑπενδοῦναι πρὸς τὴν τοῦ βίου ἔκλυσίν τε καὶ καταφρόνησιν· ἀλλ' ἐνί γε τρόπῳ πάντες, εἴτε διὰ τῶν αὐστηροτέρων τε καὶ στυφόντων, εἴτε διὰ τῶν ἀπαλοτέρων καὶ πραοτέρων φαρμάκων, κατὰ τοῦ πάθους στῆναι, καὶ πρὸς συνούλωσιν τοῦ ἔλκους ἀνταγωνίσασθαι, τοὺς τῆς μετανοίας καρπούς δοκιμάζοντι, καὶ οἰκονομοῦντι σαφῶς τὸν πρὸς τὴν ἄνω λαμπροφορίαν καλούμενον ἄνθρωπον. Ἀμφότερα τοίνυν εἰδέναι ἡμᾶς χρή, καὶ τὰ τῆς ἀκριβείας καὶ τὰ τῆς συνηθείας (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα..., τόμ. Β', σελ. 550).

Ἐπομένως ὁ θεσμός τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας» λειτουργεῖ στόν κῶρο τῆς Ἐκκλησίας «μείζονος ἔνεκα κατορθώματος» κατά τόν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας καί, ὅταν ὑπάρχει κάποια ἀνάγκη, δέν προχωρεῖ παρά μόνον «βραχύ τοῦ δέοντος... ἵνα τι μείζον κερδάνωσιν». Ὁ ἴδιος πατήρ, φέρνει δέ καί τό ἐξῆς παράδειγμα, γιά νά ἐξηγήσει τίς παραπάνω σκέψεις του: «Ὡσπερ γάρ οἱ τήν θάλασσαν ναυτιλλόμενοι, χειμῶνος ἐπικειμένου καί κινδυνευούσης τῆς νεώς, ἀλύοντες ἀποφορτίζονται τινα ὑπέρ τοῦ σῶσαι τά λοιπά· οὕτως καί ἡμεῖς ἐν τοῖς πράγμασιν, ὅταν μή ἐξῆ τό λίαν ἀκριβές ἀποσώζειν, παρορῶμεν τινά, ἵνα μή τοῦ παντός πάθωμεν ζημίαν» (Ἐπιστολή LVI πρὸς Γεννάδιον, PG 77, 320 B).

Ἦ ὄργανο δέ χορηγήσεως τῆς «ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας» εἶναι ἡ Ἐκκλησία, πού ἐφαρμόζει τήν οἰκονομία μέ τά ἀρμόδια ὄργανα (Σύνοδος - Ἐπίσκοπος - Πρεσβύτερος), καί ἀποβλέπει στήν πνευματική ὠφέλεια ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ. Τό κυρίως ὄργανο, πού δικαιούται νά χορηγεῖ τήν οἰκονομία, εἶναι ὁ Ἐπίσκοπος. Ὁ **18^{ος} κανόνας τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου** ὀρίζει: «Μετά τοῦ ἐξεῖναι τῷ ἐπισκόπῳ καί φιλανθρωπότερόν τι περί αὐτῶν βουλευσασθαι». Ὁ **ιστ^{ος} τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου** ἐπίσης ἀναφέρει: «Ὡρίσαμεν δέ ἔχειν τήν αὐθεντίαν τῆς ἐπ' αὐτοῖς φιλανθρωπίας τόν κατά τόπον ἐπίσκοπον» καί ὁ **ε΄ κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Ἀγκύρας** ὀρίζει σχετικῶς: «Τούς δέ ἐπισκόπους ἔχειν τόν τρόπον τῆς ἐπιστροφῆς δοκιμάσαντας φιλανθρωπεύεσθαι...».

Γ' Μέρος

Μετά τὰ ἀνωτέρω ἐρχόμεθα στό Γ' μέρος τῆς εἰσηγήσεώς μας.

Θέτουμε τό εὐλόγο ἐρώτημα: Ἔχουμε ἱερούς κανόνες, οἱ ὅποιοι νά ἀναφέρονται εἰδικῶς γιά τήν Θ. Λειτουργία καί Θ. Εὐχαριστία;

Τήν ἀπάντησιν μᾶς τήν δίνουν τά ἴδια τά κείμενα τῶν ἱερῶν κανόνων.

A. Ἡ Κανονική τέλεση τῆς Θ. Λειτουργίας - Θ. Εὐχαριστίας

Τό μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι τό μυστήριον τῆς Ἐνότητος. Εἶναι τό μυστήριον τῆς ἐνώσεως τῶν πιστῶν μεταξύ τους καί μέ τόν Χριστό. Σαφέστατα ἐπ' αὐτοῦ ἐκφράζεται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός: «Μετάληψις λέγεται δι' αὐτῆς γάρ τῆς Ἰησοῦ Θεότητος μεταλαμβάνομεν. Κοινωνία λέγεται τε καί ἔστιν ἀληθῶς διά τό κοινωνεῖν ἡμᾶς δι' αὐτῆς τῷ Χριστῷ καί μετέχειν αὐτοῦ τῆς σαρκός τε καί τῆς θεότητος, κοινωνεῖν δέ καί ἐνοῦσθαι καί ἀλλήλοις δι' αὐτῆς· ἐπεὶ γάρ ἐξ ἑνός ἄρτου μεταλαμβάνομεν, οἱ πάντες ἓν Σῶμα Χριστοῦ καί ἓν Αἷμα καί ἀλλήλων μέλη γινόμεθα, σύσσωμοι Χριστοῦ χρηματίζοντες» (Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσ/νίκη 1976, σελ. 374).

Ὅλοι βεβαίως γνωρίζουμε ὅτι γιά νά λειτουργήσῃ ὁ Ἱερεύς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ παρουσία ἔστω καί ἑνός μόνο πιστοῦ. Ὁ λόγος γιά τόν ὅποιον ἐπιβάλλεται ὁ περιορισμός αὐτός δέν εἶναι ἡ ἀνάγκη νά μὴν ὑποτιμᾶται τό λαϊκόν στοιχεῖο. Ὁ λόγος ἀφορᾷ τήν ἐπιτελουμένη μέ τήν Θ. Λειτουργία

διά τῆς κοινωνίας τοῦ Σώματος καί τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐνότητα, ἡ ὁποία πρέπει πάντοτε νά ἔχει τήν διπλή, κάθετη καί ὀριζόντια διάσταση τῆς κοινωνίας τῶν μελῶν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ τῶν πιστῶν μέ τήν Κεφαλήν, τόν Χριστό. Ἡ Κυριακή ἐντολή «ὅπου εἰσίν δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τό ἐμόν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμί ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. 18, 20), εὐρίσκεται στή βάση τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως κατά τήν θεία Λειτουργία. Ἐνευ τῆς ἐνότητος τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους δέν ἐπιτυγχάνεται ἔνωση μέ τόν Θεό καί σωτηρία. Εἶναι τόσο μεγάλη ἡ σημασία τοῦ ὅρου αὐτοῦ, ὥστε νά ἀπαιτεῖται καί προπαρασκευαστικῶς ἡ ἐνότητα τοῦ πνεύματος τῶν Χριστιανῶν πρό τῆς «ἐν τῷ κοινῷ Ποτηρίῳ» τῆς Θ. Εὐχαριστίας ἐνότητος. «Ἄν ἀγαπῶμεν ἀλλήλους ὁ Θεός ἐν ἡμῖν μένει» (Α΄ Ἰω. 4, 12) ὑπενθυμίζει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, καί συμπληρώνει ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος: «Χρήσιμον οὖν ἐστίν ἡμᾶς ἐν ἀμώμῳ ἐνότητι εἶναι ἵνα καί Θεοῦ πάντοτε μετέχητε...» ἢ ὅπως λέγει σέ ἄλλο σημεῖο ὁ ἴδιος «Ἐν τῇ ὁμοιοῖα ὑμῶν καί συμφώνῳ γνώμῃ Ἰησοῦς Χριστός ἄδεται!» (Πρός Ἐφεσίους 4).

Ἐκτός τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ Κανόνος τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν στή Θ. Λειτουργία, ἀπαιτοῦνται καί ἄλλες κανονικές προϋποθέσεις.

*α) Ἡ θέση τοῦ Ἐπισκόπου στό Μυστήριο
τῆς Θείας Εὐχαριστίας:*

Στήν ἀρχαία Ἐκκλησία τελοῦνταν μία Εὐχαριστία, στήν ὁποία συμμετεῖχε ὅλος ὁ λαός τοῦ Θεοῦ τῆς πόλεως ἐκείνης. Ἐπικεφαλῆς αὐτῆς τῆς Εὐχαριστιακῆς συνάξεως ἦταν ὁ τοπικός Ἐπίσκοπος, τοῦ ὁποίου ὁ ρόλος ἦταν ἀκριβῶς νά συνα-

θροίζει τόν λαό τοῦ Θεοῦ, καί νά προΐσταται τῆς Εὐχαριστιακῆς συνάξεως εἰς τύπον καί τόπον Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἅπαξ διά παντός προσέφερε, καί ἔκτοτε αἰωνίως προσφέρει, ἐνώπιον τοῦ Πατρός Του (καί προσφέρεται κατ' αὐτήν καί προσδέχεται) τήν αἰώνια Εὐχαριστία καί σ' αὐτή τήν Εὐχαριστία περιμένει ὅλους μας στήν Βασιλεία Του.

Ὁ Ἐπίσκοπος λοιπόν εἰκονίζοντας τόν Χριστό προΐστατο τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως καί προσέφερε τήν θεία Εὐχαριστία μαζί μέ τούς Πρεσβυτέρους, μέ τούς ὁποίους εἶναι ὀργανικά δεμένους, ἀλλά καί μέ τούς πιστούς, οἱ ὁποῖοι δέν εἶναι ἀπλοί θεαταί κατ' αὐτήν.

Ἀπό τόν ἐπισκοποκεντρικό αὐτό χαρακτήρα τῆς Ἐκκλησίας προκύπτει ἡ ἀδήριτη ἀνάγκη συμμορφώσεως καί ὑπακοῆς ὄλων εἰς τās ὑποδείξεις τῶν ἐπισκόπων, διαδόχων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (βλ. Ἰω. Ζηζιούλα, Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῖα Εὐχαριστία καί τῷ Ἐπισκόπῳ κατά τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἐν Ἀθήναις 1965). Ὁ κανὼν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἶναι σαφῆς ἐν προκειμένῳ: «Οἱ πρεσβύτεροι καί οἱ διάκονοι ἄνευ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου μηδέν ἐπιτελείωσαν· αὐτός γάρ ἐστιν ὁ πεπιστευμένος τόν λαόν Κυρίου καί τόν ὑπέρ τῶν ψυχῶν αὐτῶν λόγον ἀπαιτηθσόμενος» (39ος Ἀποστολικός κανὼν) καί ἀπ' αὐτόν θά ζητηεῖ νά λογοδοτήσει γιά τίς ψυχές τους. Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ἀναφέρει ὅτι οἱ πρεσβύτεροι ὀφείλουν νά εἶναι συναρμοσμένοι μέ τόν Ἐπίσκοπον «ὡς χορδαί κιθάρα» (Ἐπιστ. πρὸς Ἐφεσίους, 4, 1).

β) Ὁ ἐκκλησιασμός:

Ἀπαραίτητη καί βασικότερη προϋπόθεση τῆς πνευματικῆς πορείας καί ἀνόδου τῶν πιστῶν, τῆς προγεύσεως τοῦ Δείπνου

τῆς Βασιλείας τοῦ Χριστοῦ, τῆς μετοχῆς εἰς τό ἀληθινόν Πάσχα εἶναι ἡ μετοχή αὐτή νά καθίσταται πραγματικότης στήν εὐχαριστιακή σύναξη. Οἱ ἱεροί κανόνες διακελεύουν: Ὁ 80ός κανών τῆς Πενθέκτης Οἰκ. Συνόδου «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ τῶν ἐν τῷ Κλήρῳ καταλεγόμενων, ἢ λαϊκός, μηδεμίαν ἀνάγκην βαρυτέραν ἔχοι, ἢ πρᾶγμα δυσχερές, ὥστε ἐπί πλεῖστον ἀπολείπεσθαι τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐν πόλει διάγων, τρεῖς Κυριακάς ἡμέρας ἐν τρισίν ἑβδομάσι μή συνέρχοιτο, εἰ μὲν Κληρικός εἶη, καθαιρείσθω εἰ δέ λαϊκός, ἀποκινείσθω τῆς κοινωνίας».

Ἑρμηνεία

«Ὁ παρών Κανών διορίζει, ὅποιος Ἐπίσκοπος ἢ Διάκονος ἢ ἀπλῶς Κληρικός, ἢ λαϊκός, μή ἔχοντας ἀνάγκην βαρυτάτην ἢ δυσκολίαν, ἀναγκάζουσιν αὐτόν νά λείψει ἀπό τήν Ἐκκλησίαν του, ἀλλ' εὕρισκόμενος μέσα εἰς πόλιν, τρεῖς Κυριακάς δέν συνέλθῃ μέ τούς ἄλλους πιστούς εἰς τήν Ἐκκλησίαν, εἰ μὲν Κληρικός εἶναι, ἄς καθαίρεται, εἰ δέ λαϊκός, ἄς ἀφορίζεται δι' ὅτι ἕνα ἀπό τά δύο, ἢ ὁ τοιοῦτος δέν εἶναι πιστός, ἢ πιστός ὢν, καταφρονεῖ τῆς κοινῆς πρὸς Θεόν ὑμνωδίας καί προσευχῆς» (Πηδάλιον, σελ. 290).

Ἀπαγορεύεται, λοιπόν, ἡ συνεχῆς καί ἐπί τρεῖς Κυριακές χωρίς σοβαρό λόγο ἀπουσία κάθε πιστοῦ ἀπό τήν Ἐκκλησία.

Παρόμοιοι εἶναι καί οἱ παρακάτω δύο κανόνες τῆς ἐν Γάγγρα τῆς Παφλαγονίας (340) Τοπικῆς Συνόδου. Ὁ 5ος κανών λέγει:

«Εἴ τις διδάσκοι, τόν οἶκον τοῦ Θεοῦ εὐκαταφρόνητον εἶναι, καί τάς ἐν αὐτῷ συνάξεις, ἀνάθεμα ἔστω».

Ἑρμηνεία

«Ὁ παρῶν Κανῶν τούς Εὐσταθιανούς (=αἰρετικούς) ἀναθεματίζει, οἵτινες ἐδίδασκον τόν λαόν νά φεύγωσιν ἀπό τήν Ἐκκλησίαν, καί νά καταφρονοῦσι τάς συνάξεις τῶν Χριστιανῶν ὅπου γίνονται εἰς αὐτήν, λέγοντες τάχα, ὅτι εἰς κάθε τόπον ἤμπορεῖ τις νά προσεύχεται. Διότι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος εἶπε νά προσευχώμεθα (Α΄ Τιμ. β΄, 8) ἐν παντί τόπῳ, μά ὄχι διά νά μὴν πηγαίνωμεν εἰς τάς ἱεράς Ἐκκλησίας, ἀλλά διά νά μὴ περιγράψωμεν μόνον τήν προσευχὴν εἰς τόν τόπον τῆς Ἱερουσαλήμ, καθὼς ὁ μέγας Βασίλειος ἐρμηνεύει» (Πηδάλιον, σελ. 399).

Καί ὁ 20ός τῆς ἰδίας Συνόδου ὀρίζει:

«Εἴ τις αἰτιῶτο, ὑπερηφάνῳ διαθέσει κεκρημένος καί βδελυσσόμενος τάς συνάξεις τῶν Μαρτύρων, ἢ τάς ἐν αὐταῖς γινομένας λειτουργίας, καί τάς μνήμας αὐτῶν, ἀνάθεμα ἔστω».

Ἑρμηνεία

Καί τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις τῶν Εὐσταθιανῶν ἦτο διδασκαλία, τό νά καταφρονοῦν τούς τόπους καί ναούς, μέσα εἰς τούς ὁποίους εὐρίσκοντο Μαρτύρων ἅγια λείψανα, καί τό νά κατηγοροῦν τάς ἐκεῖ γινομένας λειτουργίας καί συνάξεις τῶν πιστῶν, καί νά τάς συγκαίνωνται. Διά τοῦτο ὁ

παρῶν Κανῶν καί αὐτούς ἀναθεματίζει, καί τούς ὁμοίους μέ αὐτούς, ὅσοι δηλ. ὑπερφηανευόμενοι, βδελυκτάς καί συγχαμεράς νομίζουν τάς μνήμας τῶν Μαρτύρων, καί τάς ἐν αὐταῖς γινομένας συνάξεις καί πανηγύρεις τῶν πιστῶν, ὡσάν ὀποῦ αὐται, εἰς δόξαν Θεοῦ, τοῦ τῶν Μαρτύρων Δεσπότου, καί τῶν ἀγίων Μαρτύρων γίνονται (Πηδάλιον, σελ. 404).

γ) Ὁ Χρόνος τελέσεως:

Ἡ Θεία Λειτουργία τελεῖται ὅλες τίς ἡμέρες τοῦ ἔτους, ἐκτός τῆς περιόδου τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς. Κατά αὐτήν, λόγῳ τοῦ πένθιμου χαρακτῆρος δέν τελεῖται ἡ πλήρης Θ. Λειτουργία τῆς ὁποίας κεντρικό σημεῖο ἀποτελεῖ ὁ καθαγιασμός τῶν Τιμίων Δώρων. Ἀντ' αὐτῆς τελεῖται ἡ Θ. Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων «παρεκτός Σαββάτου καί Κυριακῆς καί τῆς ἀγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας» κατά τίς ὁποῖες τελεῖται ἡ πλήρης Θ. Λειτουργία.

Τοῦτο ὀρίζει ὁ 52ος καν. τῆς Πενθέκτης: «Ἐν πάσαις ταῖς τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς τῶν νηστειῶν ἡμέραις, παρεκτός Σαββάτου καί Κυριακῆς καί τῆς ἀγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρας, γινέσθω ἡ τῶν προηγιασμένων ἱερά λειτουργία».

Σύμφωνος μέ τόν παρόντα κανόνα εἶναι καί ὁ 49ος τῆς Λαοδικείας: «Οὐ δεῖ ἐν τῇ Τεσσαρακοστῇ ἄρτον προσφέρειν, εἰ μή ἐν Σαββάτῳ καί Κυριακῇ μόνον».

Σχετικός εἶναι καί ὁ 51ος κανὼν τῆς ἰδίας Συνόδου.

«Ὅτι οὐ δεῖ ἐν Τεσσαρακοστῇ Μαρτύρων γενέθλια ἐπιτελεῖν, ἀλλά τῶν ἀγίων Μαρτύρων μνήμας ποιεῖν ἐν τοῖς Σαββάτοις καί Κυριακαῖς».

Ἑρμηνεία

«Ἀκόλουθος εἶναι καί ὁ παρών μέ τόν ἀνωτέρω μθ'. λέγει γάρ, ὅτι δέν πρέπει εἰς τάς ἄλλας ἡμέρας τῆς μ'. νά ἐπιτελοῦμεν τά γενέθλια (=Γενέθλια λέγει ὁ κανών τάς ἡμέρας κατά τάς ὁποίας ἔλαβον οἱ μάρτυρες τόν διά τοῦ μαρτυρίου θάνατον. Μόνον τοῦ Προδρόμου καί τῆς Παναγίας ἐορτάζομεν ἐξαιρέτως) καί τάς μνήμας καί ἐορτάς τῶν Μαρτύρων διά λειτουργίας τελείας, ἀλλά νά ἐπιτελοῦμεν αὐτάς δι' αὐτῆς, ἐάν τύχουν εἰς τά Σάββατα καί τάς Κυριακάς τῆς αὐτῆς μ'. Χαροποιά γάρ καί λυτικά τῆς νηστείας ὄντα τά γενέθλια καί αἱ ἐορταί αὐτῶν, ἀνοίκειον μέν εἶναι νά γίνωνται εἰς τάς πενθίμους ἡμέρας τῆς μ', οἰκειῶν δέ νά ἐπιτελοῦνται εἰς τάς ἀνεσίμους καί χαροποιάς αὐτῆς ἡμέρας, ὁποῖαι εἶναι τό Σάββατον καί ἡ Κυριακή» (Πηδάλιον, σελ. 439).

δ) Ἡ νηστεία πρό τῆς Θ. Κοινωνίας:

Κατ' ἀρχήν, ὁ λειτουργός τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὀφείλει νά εἶναι νηστικός (29ος κανών τῆς Πενθέκτης). Ἄλλά καί ἐκεῖνος πού μεταλαμβάνει ὀφείλει νά εἶναι νηστικός (41ος κανών τῆς Καρθαγέννης). Νά ἔχει ἀποχή ἀπό κάθε στερεά ἢ ὑγρά τροφή.

Ἐνδιαφέρον ἔχει ἐν προκειμένῳ ὁ 16ος κανών τοῦ Ἁγ. Τιμοθέου, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι, ὅταν κάποιος καταπιεῖ νερό κατά τήν στιγμή πού πλένεται, δέν ἐμποδίζεται ἀπό τήν Θ. Μετάληψη. Καί αἰτιολογεῖ ὅτι ὁ Σατανᾶς βρῆκε κατ' αὐτόν τόν τρό-

πον ἀφορμή γιά νά τόν ἐμποδίσει νά κοινωνήσει καί θά τό κάνει αὐτό πιό συχνά. «Ἐπεὶ εὐρών ὁ σατανᾶς ἀφορμὴν τοῦ κωλύειν αὐτόν τῆς κοινωνίας, συχνότερον τοῦτο ποιήσει».

Ἐπίσης καί μία ἐξαίρεση, τὴν ὁποῖαν ἀναφέρει ὁ ἅγ. Νικηφόρος ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ὁμολογητὴς (815) στὸν 9ο κανόνα του: «Ἐκεῖνον ὁποῦ κινδυνεύει εἰς θάνατον ὁ Ἱερεὺς ὀφείλει νά κοινωνήσει καί ἀφ' οὗ ἔφαγε».

Οἱ νηστεῖες, μάλιστα, οἱ ὁποῖες καθιερώθηκαν σὺν τῷ χρόνῳ στὴν Ἐκκλησία συνδέθηκαν μὲ τὴν προσέλευση στὴν Θ. Κοινωνία, ὡς μία πνευματικὴ προπαρασκευὴ γι' αὐτήν, ἡ ὁποία καί φυσικά δέν εἶναι ἡ μόνη. Οὐδόλως βέβαια δέν θά πρέπει νά διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας ἡ βάση τῆς ἀγιοπνευματικῆς ζωῆς. Ὁ 69ος Ἀποστολικὸς Κανὼν ὀρίζει: «Ἐἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὑποδιάκονος ἢ ἀναγνώστης ἢ ψάλτης, τὴν ἀγία Τεσσαρ. τοῦ Πάσχα οὐ νηστεύει ἢ Τετράδα ἢ Παρασκευὴν, καθαιρείσθω· ἐκτός εἰ μὴ δι' ἀσθένειαν σωματικὴν ἐμποδίζοιτο· εἴ δε λαϊκὸς εἶη ἀφοριζέσθω».

ε) Ὁ τόπος τῆς Θ. Λειτουργίας:

Κατ' ἀκρίβειαν ἡ Θεία Λειτουργία πρέπει νά τελεῖται σὲ ναὸ μὲ ἐγκαινιασμένη Ἀγία Τράπεζα ἢ καθαγιασμένο ἀντιμύνησιο. Καί τοῦτο γιά νά προφυλαχθεῖ ἡ Ἐκκλησία ἐκ τυχόν καταχρήσεων καί φατριασμῶν ἐπισκόπων ἢ πρεσβυτέρων, ὡς ἐπίσης καί ἀπὸ τῶν αἰρετικῶν καί σχισματικῶν.

Ὁ 58ος καν. τῆς Λαοδικείας ἀναφέρει: «Οὐ δεῖ ἐν τοῖς οἴκοις προσφορὰν γίνεσθαι παρὰ Ἐπισκόπων ἢ Πρεσβυτέρων».

Ἐπίσης καί ὁ 31ος καν. τῆς Πενθέκτης ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει τὴν ἐκτός τοῦ ναοῦ τέλεση τῆς Θ. Λειτουργίας κατόπιν ρητῆς ἀδείας τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου: «Τοὺς ἐν τοῖς εὐκτη-

ρίοις οἴκοις, ἔνδον οἰκίας τυγχάνουσι, λειτουργοῦντας Κληρικούς ἢ βαπτίζοντας, ὑπό γνώμην τοῦτο πράττειν τοῦ κατὰ τόπον Ἐπισκόπου ὀρίζομεν, ὥστε, εἴ τις Κληρικός, μὴ τοῦτο οὕτω προφυλάξῃ, καθαιρείσθω».

Ἑρμηνεία

«Δέν συγχωρεῖ ὁ παρών Κανὼν νά λειτουργοῦσι, ἢ νά βαπτίζουν οἱ ἱερωμένοι μέσα εἰς κάμαραν, καί ὀνδᾶν οἴκου τινός, εὐκτήριον, ἥτοι διωρισμένον, καί ἀφιερωμένον εἰς προσευκὴν, ἀνεγκαινίαστον (χωρὶς ἄδειαν καί γνώμην τοῦ κατὰ τόπον Ἐπισκόπου), διότι τοῦτο εἶναι παρασυναγωγή καί ἀποστασία κατὰ τοῦ Ἐπισκόπου, ἀλλά τοῦτο νά κάμνουσι μέ τὴν γνώμην αὐτοῦ καί ἄδειαν. Ὅποιος δέ δέν ἤθελε φυλάξει τοῦτο, ἅς καθαίρεται» (Πηδάλιον, σελ. 246).

στ) *Ἡ ὕλη ἢ τὰ προσφερόμενα ἅγια καί τίμια Δῶρα:*

Κατὰ τὴν Θ. Λειτουργίαν - Θ. Εὐχαριστίαν χρησιμοποιεῖται μόνον ἄρτος καί οἶνος γιὰ τὸν καθαγιασμόν τους καί μετάληψη ὑπό τῶν πιστῶν. Ἀναμειγνύεται δέ, μόνο ὕδωρ. Ὅμιλοῦμε γιὰ τὸ ὕδωρ τῆς Προσκομιδῆς. Τὸ «ζέον ὕδωρ» ἔχει ἄλλο λόγο.

Ὁ 3ος Ἀποστ. κανόνας εἶναι σαφής: «Εἴ τις Ἐπίσκοπος ἢ Πρεσβύτερος παρά τὴν τοῦ Κυρίου διάταξιν τὴν ἐπὶ τῇ θυσίᾳ, προσενέγκοι ἕτερα τίνα ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον, ἢ μέλι ἢ γάλα ἢ ἀντὶ οἴνου σίκερα ἐπιτηδευτά (=οἰνοπνευματώδη ποτὰ κατασκευασμένα εἰδικά γι' αὐτόν τὸν σκοπὸ ἀντὶ γιὰ κρασί) ἢ

ὄρνεις, ἢ ζῶα τινα ἢ ὄσπρια, παρά τήν διάταξιν, καθαιρείσθω...»

Τό ἴδιο ὀρίζει καί ὁ 44ος τῆς *Καρθαγένης*: «Ἐν τοῖς ἀγίοις μηδέν πλέον τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προσενεχθεῖν, ὡς καί αὐτός ὁ Κύριος παρέδωκε, τούτέστιν, ἄρτου καί οἴνου, ὕδατι μεμιγμένον».

Ἡ ἔγκυση θερμοῦ ὕδατος στό ἅγιο Ποτήριον ἐξυπηρετεῖ διπλό σκοπό. Ἄφ' ἑνός μὲν ὑπενθυμίζει τήν ἐκροή ὕδατος, ὅχι ἀσφαλῶς ψυχροῦ, ἀπό τήν λογχευθεῖσα πλευρά τοῦ Κυρίου· ἀφ' ἑτέρου δέ προσδίδει θερμή γεύση στό καθαγιασμένο περιεχόμενο τοῦ Ποτηρίου.

Ὁ ἱερός Νικόλαος ὁ Καβάσιλας ἀλληγορεῖ καί «τό ζέον» μέ τά ἐξῆς: «Αὐτός (ὁ ἱερεύς) πρῶτον μεταλαμβάνει καί ὅσοι τῶν ὁμοταγῶν (=ὁμοτίμων του) καί ὅσοι περί τό βῆμα, Θερμόν ὕδωρ πρότερον εἰς τό ποτήριον ἐμβαλῶν σημασίας ἔνεκα (=γιά νά σημάνει) τῆς τοῦ ἀγίου Πνεύματος ἐπί τήν Ἐκκλησίαν καθόδου... Τό μὲν γάρ ὕδωρ, τοῦτο αὐτό τε ὕδωρ ὄν (=μέ τό νά εἶναι ὕδωρ) καί πυρός μετέχον, τό Πνεῦμα σημαίνει τό ἅγιον, ὃ καί ὕδωρ λέγεται καί ὡς πῦρ ἐφάνη τότε τοῖς τοῦ Χριστοῦ μαθηταῖς ἐμπεσόν» (Ἑρμηνεία εἰς τήν Θ. Λειτουργίαν, κεφ. 38, παράγρ. 1 καί 4).

z) Ἡ συχνότητα τῆς Θ. Κοινωνίας:

Πάντοτε αἰῶνες τώρα ἡ ζῶσα Ἐκκλησία προσέφερε καί προσφέρει στους πιστούς τή Θ. Κοινωνία.

Αὐτό τό μυστήριο τῶν μυστηρίων καί τήν τελετή τῶν τελετῶν, τή δόξα τοῦ ἀγίου θυσιαστηρίου. Ἡ πρώτη χριστιανική κοινότητα στόν εὐχαριστιακό τρόπο ζωῆς κινήθηκε καί ἔζησε καί σ' αὐτή τήν εὐχαριστιακή θεολογία ἐκφράστηκε ἡ

Ἐκκλησία. Διότι τί θά ἦταν ἡ Ἐκκλησία χωρίς τή Θ. Εὐχαριστία; Θά ἦταν ἓνα σχολαστικό κήρυγμα, μία ωραία ἰδεολογία, μία ἀπλή συγκέντρωση ἀνθρώπων, μία ομάδα ἀτόμων οἰοῦ-
δήποτε τύπου, ὅπως πολιτικοῦ, ἀκαδημαϊκοῦ, συνδικαλιστικοῦ, κοσμικοῦ. Δέν εἶναι ὅμως αὐτό. Ἡ σύναξη τῶν πιστῶν γιά τήν τέλεση τῆς Θ. Εὐχαριστίας εἶναι ἡ φανέρωση τῆς Ἐκκλησίας ὡς σῶμα Χριστοῦ καί ἡ κοινωνία τοῦ Παναγίου Πνεύματος, ὅπου δίνεται ἡ δυνατότητα στούς συνειδητά μετέχοντες νά λυτρωθοῦν ἀπό τίς ἁμαρτίες τους καί νά σωθοῦν, ζώντας τή νίκη τοῦ θανάτου καί βιώνοντας τήν ἀνάσταση.

Ἡ Θ. Εὐχαριστία εἶναι ἡ πηγή καί τό κέντρο τῆς ἐν Χριστῷ πνευματικῆς ζωῆς. Γι' αὐτό γιά τήν Ἐκκλησία εἶναι παραφροσύνη καί πνευματική ἀταξία ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας χωρίς τή συμμετοχή τῶν πιστῶν στήν ἀγία Μετάληψη. Δέν νοεῖται δηλαδή νά ἐξέλθει ὁ λειτουργός ἱερεὺς ἀπό τό ἱερό Βῆμα, νά ἐκφωνήσει τήν πρόσκληση «μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης» πρὸς τοὺς πιστοὺς καί νά μὴν προσέλθει κανένας γιά νά κοινωνήσει. Ἡ Θεία Λειτουργία τελεῖται γιά νά κοινωνήσουμε, ὅταν βέβαια ἔχει προηγηθεῖ ἡ κατάλληλη προετοιμασία. Αὐτή εἶναι ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία καί αὐτή ἡ διδασκαλία καί πράξη ὑπῆρχε ἀνέκαθεν στήν Ἐκκλησία. Οἱ μαρτυρίες τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, τῶν Ἀποστολικῶν καί τῶν ἄλλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁσίων ἀσκητῶν, γιά τή συμμετοχή τῶν πιστῶν στή Θ. Εὐχαριστία, εἶναι πολλές καί ἐνδεικτικές. Καί ὀμιλοῦμε γιά τή συχνή συμμετοχή στή Θ. Κοινωνία, γιά τό συνεχές Πάσχα, γιά τό Κοινό Ποτήριο τῆς ζωῆς καί τόν Ἄρτο, γιά τόν Κύριο, ὁ Ὅποιος εἶναι «ὁ μελιζόμενος καί μὴ διαιρούμενος, ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καί μηδέποτε δαπανώμενος ἀλλά τοὺς μετέχοντας ἀγιάζων». Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κύριος

συνέστησε τή συχνή Θ. Κοινωνία ὅταν εἶπε: «Ὁ τρώγων μου τήν σάρκα καί πίνων μου τό αἷμα ἔχει ζωήν αἰώνιον». Δέν εἶπε «ὁ φαγών καί ὁ πίων» ἀλλά σέ ἐνεστῶτα χρόνο «ὁ τρώγων καί πίνων». Ἀλλά καί ἀπό τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων μαθαίνουμε τήν ἱερή συνήθεια τῶν πρώτων χριστιανῶν νά εἶναι «...προσκαρτεροῦντες... τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου». Καί ὄχι μόνο κοινωνοῦσαν οἱ παρόντες πιστοί στήν τέλεση τοῦ ἱεροῦ μυστηρίου, ἀλλά οἱ φλογεροί αὐτοί χριστιανοί φρόντιζαν καί γιά ἀποστολή τῆς Θ. Κοινωνίας στους ἀσθενεῖς, στους φυλακισμένους, στους αἰχμαλώτους. Ὁ Μ. Βασίλειος στήν ἐπιστολή του πρὸς τήν πατρικία Καισαρία γράφει: «Καί τό κοινωνεῖν καθ' ἐκάστην ἡμέραν καί μεταλαμβάνειν τοῦ ἁγίου σώματος καί αἵματος τοῦ Χριστοῦ, καλόν καί ἐπωφελές, αὐτοῦ (τοῦ Κυρίου) σαφῶς λέγοντος: ὁ τρώγων μου τήν σάρκα καί πίνων μου τό αἷμα ἔχει ζωήν αἰώνιον. Τίς γάρ ἀμφιβάλλει, ὅτι τό μετέχειν συνεχῶς τῆς ζωῆς οὐδέν ἄλλο ἐστίν ἢ ζῆν πολλὰ καὶ ὡς». Καί ὁ μέγας πατήρ τῆς Ἐκκλησίας μᾶς πληροφορεῖ: «Ἡμεῖς μέντοιγε τέταρτον καθ' ἐκάστην ἑβδομάδα κοινωνοῦμεν, ἐν τῇ Κυριακῇ, ἐν τῇ Τετράδι, ἐν τῇ Παρασκευῇ καί τῷ Σαββάτῳ, καί ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις, ἐάν ἡ μνήμη ἁγίου τινός». Ὁ δέ ἱερός Χρυσόστομος πολύ χαρακτηριστικά λέγει: «Εἰπέ μοι, εἴ τις εἰς ἐστίασιν κληθείς, τὰς χεῖρας νίψαιτο καί κατακλιθεῖν, καί ἔτοιμος γένοιτο πρὸς τήν τράπεζαν, εἶτα μή μετέχοι, οὐκ ὑβρίζει τόν καλέσαντα;»

Πολλοί ἄλλοι Πατέρες καί ἐκ τῶν ὁσίων ἀσκητῶν τῆς ἐρήμου τόνισαν τή σημασία καί ἀξία τῆς συχνῆς Θείας Μεταλήψεως, ἐφόσον δέν ὑπάρχει κάποιο κώλυμα.

Ὁ ἅγιος Συμεών, Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, δέν διστάζει νά διατυπώσει πολύ χαρακτηριστικά τήν πνευματικὴ αὐτὴ εὐεργεσία πού προέρχεται ἀπὸ τή συμμετοχή μας στό

Μυστήριο αὐτό γράφοντας: «Ἡ Κοινωνία, λοιπόν, εἶναι ἔνωσις Θεοῦ μέ ἡμᾶς, θέωσις ἐδική μας, ἀγιασμός, χάριτος γέμισμα, ἔλλαμψις, ἐμπόδιον κάθε ἐναντίου, χορηγία κάθε καλοῦ καί τί ἄλλο; παρά Θεοῦ σύγκρασις, ἤγουν ἔνωσις καί κοινωνία. Αὐτή εἶναι μυστήριον μυστηρίων... καί τῶν τελετῶν ὄλων τελετή».

Εἶναι ἄξιο ὅμως ἰδιαίτερης προσοχῆς ὅτι καί οἱ ἱεροὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλοῦν γιά τή συχνή Θεία Κοινωνία. Εἰδικότερα, οἱ Ἀποστολικοί Κανόνες, ὡς ἐκφραστῆς τοῦ λειτουργικοῦ ἥθους τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἐπικυρωθεῖ, ὡς γνωστόν, ἀπό τήν Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδο, συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς συνεχοῦς Θ. Κοινωνίας. Ὁ 8ος Ἀποστολικός κανόνας ἐπιτάσσει τά ἑξῆς: «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ἢ ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, προσφορᾶς γενομένης μή μεταλάβοι, τήν αἰτίαν εἰπάτω καί ἐάν ἢ εὐλογος, συγγνώμης τυγχανέτω· εἰ δέ μή λέγοι, ἀφορίζεσθω, ὡς αἴτιος βλάβης γενόμενος τῷ λαῷ, καί ὑπόνοιαν ἐμποήσας κατά τοῦ προσενέγκαντος, ὡς μή ὑγιῶς ἀνενέγκαντος». Δηλαδή, ἐάν κάποιος Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ κάποιος ἄλλος ἀπό τόν ἱερατικό κατάλογο (=οἱ κατώτεροι κληρικοί) δέν μεταλάβει ὅταν γίνεται ἡ προσφορά, δέν κοινωνήσει τῶν ἀκράντων Μυστηρίων κατά τή Θεία Λειτουργία, πρέπει νά πεῖ τήν αἰτία τῆς μή προσελεύσεως του στή Θ. Κοινωνία. Ἐάν ἡ αἰτιολογία εἶναι δικαία καί εὐλογος, τότε ἄς τοῦ δοθεῖ συγχώρεση. Ἄν ὅμως δέν τήν πεῖ, τότε νά ἀφορίζεται, γιατί ἐγίνε αἰτία βλάβης τοῦ λαοῦ, γιατί δημιούργησε ὑποψίες καί ἀμφιβολίες κατά τοῦ κληρικοῦ πού τέλεσε τήν ἀναίμακτη θυσία, ὅτι δέν ἔκανε σωστά τήν προσφορά, ὅτι εἶχε δηλαδή κάποιο κώλυμα γιά ἱεουργία. Ὁ κανόνας αὐτός θέλει, ὅπως πολύ ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ ἐρμηνευτής Ζωναρᾶς,

«έτοιμους πάντας ἀεὶ καὶ ἀξίους τῆς τῶν ἀγιασμάτων μεταλήψεως... εἶναι, καὶ μάλιστα τούς ἱερωμένους». Ὁ ἅγ. Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐρμηνεύει ὀρθότατα: «Ὁ παρῶν Κανὼν θέλει, ὅτι ὅλοι, καὶ μάλιστα οἱ ἱερωμένοι, νά ᾔναι προετοιμασμένοι καὶ ἄξιοι νά μεταλάβουν τά θεία μυστήρια, ὅταν γίνονται ἡ προσφορά, ἤγουν ἡ ἱεουργία τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου».

Ὁ ἐπόμενος σημαντικώτατος 9ος Ἀποστολικὸς κανόνας ὀρίζει τά ἑξῆς: «Πάντας τούς εἰσιόντας πιστούς, καὶ τῶν γραφῶν ἀκούοντας, μὴ παραμένοντας δέ τῇ προσευχῇ καὶ τῇ ἀγία μεταλήψει, ὡς ἀταξίαν ἐμποιοῦντας τῇ ἐκκλησίᾳ ἀφορίζεσθαι χρή». Δηλαδή, ὅλοι οἱ πιστοὶ πού προσέρχονται στήν ἐκκλησία ὅταν τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία καὶ ἀκοῦνε τίς Γραφές, ἀλλά δέν παραμένουν στήν ὥρα τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἀγίας Μεταλήψεως, πρέπει νά ἀφορίζονται, διότι δημιουργοῦν ἀταξία στήν ἐκκλησία. Ὅπως διαπιστώνουμε, ὁ κανόνας ὁμιλεῖ γιά ὅλους τούς πιστούς, κληρικούς καὶ λαϊκοὺς πού βρίσκονται στή Θ. Λειτουργία. Ὁ Ζωναρᾶς ἐρμηνεύει: «Πάντας ὁ παρῶν κανὼν ἀπαιτεῖ, τῆς ἀγίας ἐπιτελουμένης θυσίας, μέχρι τέλους προσκατερεῖν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ ἀγία μεταλήψει· καὶ οἱ λαϊκοὶ γάρ συνεχῶς μεταλαμβάνειν τότε ἀπητουντο...». Ὅπως τονίζει ὁ ἅγ. Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, αὐτός ὁ κανόνας «συνέχειαν τῆς Θείας Μεταλήψεως διδάσκει» καί, ἐπιλύοντας κάποια ἀσάφεια τοῦ Βαλσαμῶνος, προσθέτει ὁ σοφὸς ἀγιορείτης μοναχός. «Εἰ δέ καὶ ὁ Βαλσαμῶν εἰς τόν ν' Ἀποστολικόν λέγει ὅτι, εἶναι ἀδύνατον νά μεταλαμβάνουν οἱ χριστιανοὶ καθ' ἑκάστην ἰδού ὁποῦ ἐπιστομίζεται ἀπό τόν παρόντα Κανόνα, καὶ ἄκων ὁμολογεῖ (ὁ Βαλσαμῶν) πῶς εἶναι δριμύτατος, διὰ τί ἀφορίζει τούς φεύγοντας καὶ μὴ μεταλαμβάνοντας. Πῶς γάρ οἱ θεῖοι Ἀπόστολοι ἤθελαν νά νομοθετήσουν πρᾶγμα ἀδύνατον; ἔπειτα ὁ Κανὼν δέν λέγει καθ'

ἐκάστην, ἀλλά τούς μή παραμένοντας τῇ ἀγία Μετάληψι, ὅταν δηλαδή τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία».

Συναφῆς εἶναι καί ὁ 2ος κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας (4ος αἰ.), ὁ ὁποῖος λέγει τά ἑξῆς: «Πάντας τούς εἰσιό- ντας εἰς τὴν ἐκκλησίαν καί τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἀκούοντας, μή κοινωνοῦντας δέ εὐχῆς ἅμα τῷ λαῷ, ἢ ἀποστρεφομένους τὴν ἀγίαν μετάληψιν τῆς εὐχαριστίας κατὰ τινα ἀταξίαν, τούτους ἀποβλήτους γίνεσθαι τῆς ἐκκλησίας, ἕως ἄν ἐξομολογησάμε- νοι, καί δεῖξαντες καρπούς μετανοίας καί παρακάλεσαντες, τυχεῖν δυνηθῶσι συγγνώμης...». Ἐξηγεῖ μάλιστα ὁ Ζωναρᾶς τὴν ἔννοια τῆς ἀποστροφῆς πού ἀναφέρει ὁ κανόνας, λέγο- ντας ὅτι οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου αὐτῆς «ἀποστροφὴν... οὐ τό μισεῖν τὴν Θείαν μετάληψιν ὠνόμασαν, καί διὰ τοῦτο μὴ ἀνέ- χεσθαι τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ τό ἀποφεύγειν αὐτήν, δι' εὐλάβει- αν τάχα, καί οἷον διὰ ταπεινοφροσύνης». Διαφορετικά, ἐάν εἶχαμε περίπτωση μίσους ἢ βδελυγμίας, τότε θά εἶχαμε τὴν καταδίκη τους μέ τόν μεγάλο ἀφορισμό. Ὁ ἄλλος βυζαντινός ἐρμηνευτής, ὁ Ἀριστηνός, γράφει χαρακτηριστικά: «Ἀπόβλη- τος καί οὗτος τῆς ἐκκλησίας, ὁ μὴ συκοινωνῶν τῷ λαῷ τῆς εὐχῆς, ἀλλ' ἐξερχόμενος πρό τῆς ἀπολύσεως, ὡς περιφρονῶν καί ἀποστρεφόμενος τὴν Θείαν μετάληψιν· ἕως ἄν μεταμελη- θεῖς, καρπὸν μετανοίας ἐνδείξῃται· μετανοήσας δέ θερμῶς, παραδεχθήσεται». Τῆ συχνή Θ. Κοινωνία βεβαιώνει καί ὁ 66ος κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅταν ἀναφέρεται στὴν Διακαινίσμο Ἑβδομάδα. Ὅρίζει ὁ κανόνας: «Ἀπὸ τῆς ἀγίας ἀναστασίμου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἡμέ- ρας, μέχρι τῆς καινῆς Κυριακῆς, τὴν ὅλην ἑβδομάδα ἐν ταῖς ἀγίαις ἐκκλησίαις σχολάζειν δεῖ ἀπαραλείπτως τούς πιστούς, ἐν ψαλμοῖς καί ὕμνοις καί ᾠδαῖς πνευματικαῖς, εὐφραινομέ- νους ἐν Χριστῷ καί ἑορτάζοντας, καί τῇ τῶν θείων Γραφῶν

ἀναγνώσει προσέχοντας, καί τῶν ἁγίων μυστηρίων κατα-
τρυφώντας. Ἐσόμεθα γάρ οὕτω Χριστῷ συνανιστάμενοί τε καί
συναυψούμενοι...»

Συνεπῶς, ἡ μή συμμετοχή στήν ἁγία Μετάληψη στό Σῶμα
τοῦ Χριστοῦ εἶναι παρέκκλιση ἀπό τήν κανονική τάξη τῆς
Ἐκκλησίας καί συνιστᾷ ἀντικανονική πράξη, ἡ ὁποία μετα-
τρέπει τήν Θ. Λειτουργία σέ ἀπλό ἀκρόαμα καί θέαμα τῶν ἐπι-
τελουμένων κατ' αὐτήν. Οἱ ἱεροί κανόνες, ἡ κανονική παρά-
δοση καί ἡ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς μία φωνή ὁμιλοῦν,
συνιστοῦν καί προτρέπουν τούς πιστούς γιά συχνή Θεία Κοι-
νωνία. Τά λειτουργικά καλέσματα «Γεύσασθε καί ἴδετε ὅτι
Χριστός ὁ Κύριος», «Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, πηγῆς ἀθα-
νάτου γεύσασθε» ἰσχύουν διπνεκῶς καί κανονικῶς ἐν τῇ
Ἐκκλησίᾳ.

η) Ἡ ἀκολουθητέα τάξη εἰς τήν Θ. Λειτουργίαν:

Ἐδῶ ἔχουμε μία δυσκολία. Ἡ δυσκολία ἔγκειται στίς
ἀλλαγές πού ἔχουν ἐπέλθει ἀπό τόν 4ο αἰῶνα στή διάταξη
τῆς Θ. Λειτουργίας, ὅπως σήμερα αὐτή ἔχει διαμορφωθεῖ.
Ἐπάρχει ὁ σημαντικώτατος 19ος κανὼν τῆς Συνόδου τῆς
Λαοδικείας ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τά ἑξῆς: «Περί τοῦ, δεῖν ἰδία
πρῶτον μετά τας ὁμιλίας τῶν Ἐπισκόπων καί τῶν κατηκουμέ-
νων εὐχὴν ἐπιτελεῖσθαι, καί μετά τό ἐξελθεῖν τούς κατηκου-
μένους, τῶν ἐν μετανοίᾳ τήν εὐχὴν γίνεσθαι, καί τούτων προ-
σελθόντων ὑπό χεῖρα, καί ὑποχωρησάντων, οὕτω τῶν πιστῶν
τάς εὐχάς γίνεσθαι τρεῖς, μίαν μὲν τήν πρῶτην διά σιωπῆς,
τήν δέ δευτέραν καί τρίτην διά προσφωνήσεως πληροῦσθαι,
εἴθ' οὕτω τήν εἰρήνην δίδοσθαι. Καί μετά τό τούς Πρεσβυτέ-
ρους, δοῦναι τῷ Ἐπισκόπῳ τήν εἰρήνην, τότε τούς λαϊκούς τήν

εἰρήνην διδόναι, καί οὕτω τὴν ἀγίαν προσφορὰν ἐπιτελεῖσθαι, καί μόνοις ἐξόν εἶναι τοῖς ἱερατικοῖς εἰσιέναι εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ κοινωνεῖν». Ὁ κανὼν προϋποθέτει τίς γνωστές κατὰ τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία τάξεις τῶν μετανοούντων οἱ ὁποῖες ἦταν οἱ ἐξῆς: Τῶν προσκλαιόντων, τῶν ἀκρωμένων, τῶν ὑποπιπτόντων καὶ τῶν συνισταμένων.

Ἄς δώσουμε ὅμως τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ ἀγίου Νικοδήμου: Καί ἡ τάξη καὶ ἀκολουθία τῆς ἱερᾶς λειτουργίας ἀλλοία ἦτο εἰς τοὺς παλαιούς καιρούς ἀπὸ τὴν τωρινήν, ὡς δῆλον γίνεται τοῦτο ἀπὸ τοῦ παρόντος Κανόνος. Λέγει γάρ οὗτος, ὅτι ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἱεουργίας, ἀφ' οὗ πρῶτον κάμουσι διδασκὴν οἱ Ἐπίσκοποι, νά γίνεται ἡ εὐχή τῶν κατηχουμένων ἀβαπίστων (ἡ ὁποία εὐχή καὶ τώρα λέγεται ἐν ταῖς ἱεραῖς λειτουργίαις τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου), καὶ ἀφ' οὗ εὐγουν οἱ κατηχούμενοι ἔξω, νά γίνεται εὐχή τῶν βεβαπτισμένων μὲν Χριστιανῶν, διὰ δέ τὰ ἀμαρτήματα ὁποῦ ἔκαμαν μετανοούντων, ἐπιθεμένης καὶ τῆς χειρός τοῦ Ἱερέως εἰς τὰς κεφαλὰς των, περὶ οὗ ὅρα τὸν ἰδ', τῆς ἀ. (αὕτη δέ ἡ εὐχή τώρα οὐ λέγεται), καὶ ἀφ' οὗ εὐγουν ἔξω καὶ αὐτοί, νά γίνονται τρεῖς εὐχαὶ τῶν πιστῶν, ἡ μία μὲν μυστικῶς, ἡ δέ ἄλλαις δύο ἐκφώνως (τώρα δέ δύο μόνον εὐχαὶ λέγονται τῶν πιστῶν, καὶ αὐταὶ μυστικῶς, ὡς φαίνεται ἐν ταῖς λειτουργίαις τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου) ἀφ' οὗ δέ καὶ αὐταὶ πληρωθοῦν, νά δίδεται ἡ εἰρήνη, ἥτοι νά γίνεται ὁ ἀσπασμός τῶν Ἱερέων μετὰ τοῦ Ἐπισκόπου, καὶ τῶν λαϊκῶν μετὰ τῶν λαϊκῶν, ὅς τις ἀσπασμός ὀνομάζεται εἰρήνη, διὰ τί εἶναι σημεῖον ἀγάπης καὶ εἰρήνης· καὶ ἀφ' οὗ ταῦτα πάντα τελειωθοῦν, νά γίνεται ἡ μετουσίωσις τῶν Μυστηρίων, καὶ οὕτως, οἱ μὲν ἱερωμένοι μόνον νά ἔχουν τὴν ἄδειαν νά κοινωνοῦν μέσα εἰς τὸ Βῆμα, οἱ δέ λαϊκοὶ δηλ. ἔξω τοῦ βήματος (Πηδάλιον, σελ. 428).

***Β. Ἡ κανονική συμμετοχή στή Θ. Λειτουργία -
Θ. Εὐχαριστία***

α) Ὁ μετέχων πρέπει νά εἶναι μέλος τῆς Ὁρθοδόξου
Ἐκκλησίας καί νά μή βρίσκεται ὑπό ἀνάθεμα:

Ἀπαγορεύεται ἡ συμμετοχή αἵρετικοῦ ἢ σχισματικοῦ. Ἐν
προκειμένῳ ἔχουμε τόν κανόνα τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας:

Ἐρώτησις Θ'

Εἰ ὀφείλει Κληρικός εὐχεσθαι, παρόντων Ἀρειανῶν, ἢ ἄλ-
λων αἵρετικῶν; ἢ οὐδέν αὐτόν βλάπτει, ὅποταν αὐτός ποιῇ τήν
εὐχήν, ἤγουν τήν προσφοράν;

Ἀπόκρισις

Ἐν τῇ θείᾳ ἀναφορᾷ ὁ Διάκονος προσφωνεῖ πρό τοῦ
ἄσπασμοῦ. «Οἱ ἀκοινώνητοι περιπατήσατε». Οὐκ ὀφείλουσιν
οὖν παρεῖναι, εἰ μή ἄν ἐπαγγέλλωνται μετανοεῖν καί ἐκφεύ-
γειν τήν αἵρεσιν.

Ἑρμηνεία

«Ἐρωτήθη ὁ Πατήρ οὗτος, ἄν πρέπη ὁ Ἱερεὺς
καί προσφέρῃ ἀναίμακτον ἱερουργίαν, ὅταν ᾖναι
παρόντες Ἀρειανοί καί ἀπλῶς αἵρετικοί, καί ἀπο-
κρίνεται, ὅτι ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἱερουργίας ὁ Διά-
κονος φωνάζει νά ἔκβουν ἔξω τοῦ ναοῦ ὅσοι
εἶναι Κατηχούμενοι, λέγων· Ὅσοι Κατηχούμενοι
προέλθετε (τοῦτο γάρ δηλοῖ τό, οἱ ἀκοινώνητοι
περιπατήσατε). Ἀνίσως λοιπόν, ὅσοι εἶναι Κατη-
χούμενοι δέν συγχωροῦνται νά σταθοῦν ἐν τῷ

καιρῶ, ὅταν γίνεται ἡ θεία λειτουργία, πόσω μᾶλλον οἱ αἵρετικοί; ἔξω μόνον, ἂν ὑπόσχονται νά μετανοήσουν καί νά φύγουν ἀπό τήν αἵρεσιν· πλὴν καί τότε πάλιν δέν πρέπει νά ἀφίνωνται μέσα εἰς τόν ναόν, ἀλλά νά στέκονται ἔξω μέ τούς Κατηκουμένους. Εἰ δέ τοιοῦτοτρόπως δέν ὑπόσχονται, οὐδέ μέ τούς Κατηκουμένους συγχωροῦνται νά στέκουν, ἀλλά νά ἀποδιώκονται κατά τόν Βαλσαμῶνα» (Πηδάλιον, σελ. 670).

Συναφεῖς εἶναι καί οἱ παρακάτω κανόνες:

ἽΟ 45ος ἹΑποστολικός κανόνας.

«Ἐπίσκοπος ἢ Πρεσβύτερος ἢ Διάκονος αἵρετικοῖς συνευξάμενος, μόνον, ἀφοριζέσθω, εἰ δέ ἐπέτρεψεν αὐτοῖς, ὡς Κληρικοῖς ἐνεργῆσαί τι, καθαιρείσθω».

Ἑρμηνεία

«ἽΟ παρών Κανών διορίζει, ὅτι ὅποιος Ἐπίσκοπος, ἢ Πρεσβύτερος, ἢ Διάκονος ἤθελε συμπροσευχηθεῖ μοναχά, ἀλλ' ὄχι καί νά συλλειτουργήσῃ μέ αἵρετικούς ἄς ἀφορίζεται...» (Πηδάλιον, σελ. 50-51).

ἽΗ Σύνοδος τῆς Λαοδικείας ἔχει σημαντικούς κανόνες ἐν προκειμένῳ:

ἽΟ 6ος κανών λέγει:

«Περί τοῦ, μή συγχωρεῖν τοῖς αἵρετικοῖς εἰσιέναι εἰς τόν οἶκον τοῦ Θεοῦ, ἐπιμένοντας τῇ αἵρέσει.

Ἑρμηνεία

«Ὁ διορισμός τοῦ παρόντος Κανόνος εἶναι, νά μή ἔχουν τήν ἄδειαν οἱ αἵρετικοί νά ἐμβαίνουν μέσα εἰς τόν ναόν τοῦ Θεοῦ, τόν ὑπό ὀρθοδόξων κρατούμενον, ἐάν ἐπιμένουν εἰς τήν αἵρεσιν, καί δέν θέλουν νά ἐπιστραφοῦν» (Πηδάλιον, σελ. 422).

Καί οἱ 32ος καί 33ος ὀρίζουν κατηγορηματικά: «Ὅτι οὐ δεῖ αἵρετικῶν εὐλογίας λαμβάνειν, αἵτινες εἰσιν ἀλογίαι μᾶλλον, ἢ εὐλογίαι.

Ἑρμηνεία

«Δέν πρέπει κατά τόν παρόντα Κανόνα νά λαμβάνη τινάς Χριστιανός εὐλογίαν ἀπό τούς αἵρετικούς, ἐπειδή αὐταί δέν εἶναι εὐλογίαι, ἀλλά μᾶλλον ἀλογίαι» (Πηδάλιον, σελ. 433).

«Ὅτι οὐ δεῖ αἵρετικοῖς ἢ σχισματικοῖς συνεύχεσθαι».

Ἑρμηνεία

«Διορίζει οὗτος ὁ Κανών νά μή συμπροσευχώμεθα οὔτε μέ τούς αἵρετικούς, ἤτοι τούς σφάλλοντας περί τήν πίστιν, οὔτε μέ τούς σχισματικούς, ἤτοι τούς κατά τήν πίστιν μέν ὀρθοδόξους ὄντας, χωριζομένους δέ ἀπό τήν καθολικήν Ἐκκλησίαν διά τινας παραδόσεις καί ἔθιμα ἰάσιμα, κατά τόν α'. τοῦ Βασιλείου (Πηδάλιον, σελ. 433).

β) *Νά ἔχει τὰς αἰσθήσεις του:*

Ὁ 83ος καν. τῆς Πενθέκτης ὀρίζει: «Μηδεὶς τοῖς σώμασι τῶν τελευτώντων (ἢ τελευτησάντων) τῆς Εὐχαριστίας μεταδιδότω: γέγραπται γάρ, λάβετε, φάγετε· τὰ δὲ τῶν νεκρῶν σώματα, οὐδέ λαβεῖν δύνανται, οὐδέν φαγεῖν».

Τό ἴδιο λέγει καί ὁ 25ος τῆς Καρθαγένης.

«Ἦρρεσεν, ἵνα τοῖς σώμασι τῶν τελευτώντων Εὐχαριστία μὴ δοθῆ. Γέγραπται γάρ, Λάβετε φάγετε· τὰ δὲ τῶν νεκρῶν σώματα οὐδέ λαβεῖν δύναται, οὐδέν φαγεῖν, καί ἵνα μὴ τοὺς ἤδη τελευτῶντας βαπτισθῆναι ποιήσῃ ἢ τῶν Πρεσβυτέρων ἄγνοια».

Ὅταν εἶναι στίς ὕστερες ἀναπνοές πρέπει νά δίδεται ἡ Θ. Κοινωνία βάσει τοῦ 13ου καν. τῆς Α΄ Οἰκ. Συνόδου (βλ. ἐν προκειμένῳ καί τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη π. Δημ. Τζέρπου, Ἐφόδιον Ζωῆς, Ἡ μετάδοσις τῆς Θ. Κοινωνίας στοὺς ἀσθενεῖς πού ἀντιμετωπίζουν κίνδυνο θανάτου, Ἀθήνα 2000, σελ. 134).

γ) *Νά ἔχει πνευματικὴ καὶ σωματικὴ καθαρότητα:*

Ὁ Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας ἀποκρίνεται σχετικῶς:

Ἐρώτησις Ε.

Ἐάν γυνή συγγένηται μετὰ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς τὴν νύκτα, ἦγουν, ὁ ἀνὴρ μετὰ τῆς γυναικός, καὶ γένηται σύναξις, ὀφείλουσι μεταλαβεῖν, ἢ οὐ;

Ἀπόκρισις

Οὐκ ὀφείλουσι, τοῦ Ἀποστόλου βοῶντος, «Μὴ ἀποστερῆτε ἀλλήλους, εἰ μὴ τι ἂν ἐκ συμφώνου πρὸς καιρὸν, ἵνα σχολά-

σπε τῆ προσευχῆ· καί πάλιν ἐπί τό αὐτό συνέρχεσθε, ἵνα μή πειράζη ὑμᾶς ὁ σατανᾶς διά τήν ἀκρασίαν ὑμῶν».

Ἑρώτησις Ζ'

Ἐάν γυνή ἴδη τά καθ' ἔθος τῶν γυναικείων αὐτῆς, ὀφείλει προσέρχεσθαι τοῖς Μυστηρίοις αὐτῇ τῇ ἡμέρα, ἢ οὐ;

Ἀπόκρισις

Οὐκ ὀφείλει, ἕως οὔ καθαρισθῆ.

Ἑρώτησις IB'

Ἐάν ὀνειρασθεῖς ὁ λαϊκός, ἐρωτήσῃ Κληρικόν, ὀφείλει ἐπιτρέψαι αὐτῷ κοινωνῆσαι, ἢ οὐ;

Ἀπόκρισις

Εἰ μέν ὑπόκειται ἐπιθυμία γυναικός, οὐκ ὀφείλει· εἰ δέ ὁ σατανᾶς πειράζει αὐτόν, ἵνα διά τῆς προφάσεως ταύτης ἀλλοτριώσῃ τῆς κοινωνίας τῶν θείων Μυστηρίων, ὀφείλει κοινωνῆσαι, ἐπί οὐ παύσεται ὁ πειράζων κατ' ἐκεῖνον τόν καιρόν, ὅτε ὀφείλει κοινωνεῖν, ἐπιπθέμενος αὐτῷ.

Ἐπίσης δέν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πνευματική ἀκεραιότητα καί ἡ υἰεία τοῦ μεταλαμβάνοντος (π.χ. οἱ κωφάλαοι). Ἀκόμη ὁ *3ος καν. τοῦ Τιμοθέου* λέγει: «Ἐάν πιστός τις ὢν, δαιμονίζεται, ὀφείλει μεταλαμβάνειν τῶν ἁγίων Μυστηρίων ἢ οὐ;».

Ἀπόκρισις

Ἐάν μή ἐξαγορεύῃ τό Μυστήριον, μήτε ἄλλως πως βλασφημῆ, μεταλαμβάνέτω μή μέντοι καθ' ἑκάστην· ἀρκεῖ γάρ αὐτῷ κατά Κυριακὴν μόνον.

δ) Ἡ μετάδοσις τῆς Θ. Κοινωνίας:

Ἡ μετάδοσις τῆς Θ. Κοινωνίας ἀποτελεῖ ἱερό καθῆκον τῶν κληρικῶν. Ὁ 58ος κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκ. Συνόδου ἀναφέρει τά ἑξῆς:

«Μηδεὶς τῶν ἐν λαϊκοῖς τεταγμένων ἑαυτῷ τῶν θείων Μυστηρίων μεταδιδότω, παρόντος Ἐπισκόπου, ἢ Πρεσβυτέρου, ἢ Διακόνου. Ὁ δέ τι τοιοῦτο τολμῶν, ὡς παρά τά διατεταγμένα ποιῶν, ἐπὶ ἑβδομάδα μίαν ἀφοριζέσθω· ἐντεῦθεν παιδαγωγούμενος, μή φρονεῖν παρ' ὃ δεῖ φρονεῖν».

Ἐπίσης ὁ 23ος τῆς ἰδίας Συνόδου ἀναφέρει:

«Περί τοῦ μηδένα τῶν, εἴ τε Ἐπισκόπων, ἢ Πρεσβυτέρων, ἢ Διακόνων, τῆς ἀχράντου μεταδιδόντα Κοινωνίας, παρά τοῦ μετέχοντος εἰσπράττειν τῆς τοιαύτης μεταλήψεως χάριν, ὀβολοὺς ἢ εἶδος τό οἰνοῦν. Οὐδέ γάρ πεπραμένη ἡ χάρις, οὐδέ χρήμασι τόν ἁγιασμόν τοῦ Πνεύματος μεταδιδόμεν, ἀλλὰ τοῖς ἀξίοις τοῦ δώρου, ἀπανουργεῦτως μεταδοτέον. Εἰ δέ φανείη τις τῶν ἐν Κλήρῳ καταλεγομένων, ἀπαιτῶν, ᾧ μεταδίδωσι τῆς ἀχράντου Κοινωνίας, τό οἰνοῦν εἶδος, καθαιρεῖσθω, ὡς τῆς Σίμωνος ζηλωτῆς πλάνης καὶ κακουργίας».

Ἐπίλογος

Ἀπό τά ἄχρι τοῦδε ἀναφερθέντα καθίσταται φανερός ὁ στενός σύνδεσμος μεταξύ Θείας Λειτουργίας - Θείας Κοινωνίας καί κανονικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, μεταξύ θείας Λατρείας καί ἱερῶν Κανόνων, εἰδικότερα καί θεολογικότερα, θείας Κοινωνίας καί ἱερῶν Κανόνων. Οἱ ἱεροί κανόνες δέν λειτουργοῦν ξεχωριστά στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Δέν εἶναι ξερές διατάξεις, ἀπολιθώματα τοῦ παρελθόντος, ἄχρηστα στή σημερινή ἐποχή. Οἱ ἱεροί Κανόνες εἶναι διαχρονικοί καί συλλειτουργοῦν μέ τήν Ἀποστολική καί Πατερική παράδοση, διαμορφώνουν αὐτό τό ὅποιο ἀποκαλοῦμε κανονική συνείδηση καί παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἔρχονται καί ποδηγετοῦν τούς πιστούς στήν παραμονή καί πνευματική αὔξησή τους στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, στήν Ἐκκλησία, στήν ἀγιοπατερική ἀτμόσφαιρα τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Σ' αὐτήν τήν «μυστική» ἀτμόσφαιρα, τήν ὁποία μόνον ἐμπειρικά μπορεῖ νά προσπελάσει καί νά βιώσει ὁ ἄνθρωπος, ἐκεῖ στήν Εὐχαριστιακή Σύναξη.

Τήν μυστική ἐμπειρία τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν θ. Εὐχαριστία ἐκφράζουν ἐξόχως καί δυναμικῶς στόν Προσφωνητικό λόγο τους οἱ θεοφόροι Πατέρες τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκ. Συνόδου πρὸς τόν Ἰουστινιανό Β' Αὐτοκράτορα, τόν καί Ρινότιμpton λεγόμενον.

«Πανταχοῦ γάρ λατρεία λογική νενομοθέτηται καί ὀλοκάρπωσης ἀναφέρεται, καί ὁ Θεός θυόμενος, καί διαδιδόμενος εἰς σωμάτων ὁμοῦ καί ψυχῶν περιποίησησιν, θεουργεῖ τούς μετέχοντας· ὑφ' οὗ καί δαίμονες φυγαδεύονται, καί ἱερά τῶν ἀνθρώπων ἀθροισμένη πανήγυρις ἐν Ἐκκλησίαις, μυστικῶς ἀγιάζεται, καί τῆς τρυφῆς ὁ Παράδεισος τοῖς πᾶσιν ἀνέφκται, καί τέλος γίνεται τά πάντα καινά» (MANSI, 11, 657-668).

Οἱ ἱεροὶ Κανόνες εὐρίσκονται στή βάση τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς λογικῆς λατρείας, προσδιορίζοντες «τό πάντα εὐσχημόνως καί κατά τάξιν γινέσθω» τῆς Παύλειας αὐτῆς ἀρχῆς καί διδασχῆς περί τῶν λατρευτικῶν συνάξεων (Α' Κορ. 14, 40), ἡ ὁποία διά μέσου τῶν Κορινθίων ἀπευθύνεται πρὸς ἅπασα τήν Ἐκκλησία, ἀποκλείουσα οἰανδήποτε παρέκκλιση καί ἐκτροπή. Γι' αὐτό εἶναι ἐπιτακτική ἀνάγκη κάθε φορά νά ἐνεργοῦμε μόνον μέ θεμέλιο τήν τεθησαυρισμένην ζῶσα κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας.

Γρηγορίου Θ. Στάθη
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΨΑΛΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

*Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατοι, Κύριε Πρόεδρε,
Ἀγαπητοί Συνάδελφοι,
Σεβαστοί Γέροντες καί Γερόντισσες,
Κυρίες καί Κύριοι·*

Προοίμιο

«Οὓκουν ἔνεστι πρᾶξις ἐν ἀνθρώποις, ἥτις ἄνευ μουσικῆς τελεῖται. Θεῶι μὲν ὕμνοι καί τιμαί, μουσική κοσμοῦνται· ἑορταί δέ ἴδιαι καί πανηγύρεις πόλεων [μουσικῆ] ἀγάλλονται· πόλεμοι δέ καί ὁδῶν πορεῖαι διά μουσικῆς ἐγείρονται τε καί καθίστανται· ναυτιλίας τε καί εἰρεσίας, καί τὰ χαλεπώτατα τῶν χειρωνακτῶν ἔργα, ἀνεπαχθῆ ποιεῖ, τῶν πόνων γινομένη παραμύθιον»¹.

Προτίμηση τον αρχαιοελληνικόν αυτόν ὕμνο τῆς μουσικῆς, πού ἔπλεξε ὁ θεωρητικός Ἀριστείδης Κοϊντιλιανός, ἀπ' τῆς πολλῆς παρεμφερεῖς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὕμνολογίες γιά τήν μουσική. Δέν μπορῶ ὅμως νά παραλείψω τόν στίχο τοῦ ἰδιομέλου «ἦχος καθαρὸς ἑορταζόντων», γιά νά τόν ἀποδώσω στήν κατ' ἐξοχήν «πρᾶξιν ἐν ἀνθρώποις», τήν Λειτουργία· δηλαδή τό ἔργο τοῦ λαοῦ. Ἀπ' τήν ἀρχή αὐτή ἐδῶ εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι δέν νοεῖται δημόσια σύναξη γιά κοινή ἀναφορά στό Θεό χωρίς ἓνα ἠχητικό-ψαλτικό ἔνδυμα τοῦ λόγου τῆς ἀναφορᾶς μας· «οὐκουν ἔνεστι πρᾶξις ἄνευ μουσικῆς». Ὁ λόγος ὅμως καθ' αὐτόν, τό εἶδος του καί ἡ μορφή του, προσδιορίζει καί τό ἀντίστοιχο ἠχητικό ἔνδυμα, μέ τούς εἰδικούς μελοποιητικούς κανόνες καί τήν ἀπολυπραγμόνητη παραδοχή τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐγγυᾶται τήν ὀρθότητα τῆς ἀναπέμφσεως τῆς ἀναφορᾶς μας, ὅπως ἔκαναν οἱ γενεές τῶν γενεῶν μέχρι τώρα.

«Ἡ ψαλτική ἔκφραση τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας», εἶναι ἓνας καλός τίτλος γιά μιά εἰσήγηση· τό θέμα ὅμως εἶναι μεγάλο καί καίριο. Πρόκειται, οὐσιαστικά, γιά θέματα Αἰσθητικῆς, στό κῶρο τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Καί ἡ Αἰσθητική προϋποθέτει, ἀκριβῶς, τήν ἐπιτέλεση μιᾶς καλλιτεχνικῆς πράξεως, στόν ὑψιστο βαθμό τελειότητος· ἀλλοιῶς θά πρόκειται γιά ἔργο μέτριο, ἢ κακό καί ἀνάξιο λόγου, καί μέ τό ὅποιο δέν ἀσχολεῖται ἡ Αἰσθητική. Στήν προκείμενη ὑπόθεση, τό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἡ πράξη εἶναι πολύτεχνη· ὑπάρχει ὁ λόγος, κυρίως εὐχητικός ἀλλά καί ὕμνικός, ὑπάρχει ἡ δομή μέ συντελεστές τούς κληρικούς καί τούς ψάλτες, ὑπάρχει ὁ κῶρος τελέσεως, ὁ ἱερός ναός μέ τήν διάκριση σέ Ἱερό Βῆμα καί σέ κυρίως Ναό καί σέ Νάρθηκα, ὑπάρχει ἡ μουσική, ὑπάρχουν ἄμφια, θυμιάματα, ἀρώματα, χρώματα, κίνη-

ση, λαμπάδες, φῶς· γνώφος καί ἀνάταση πρὸς τὰ ἐπουράνια, ἢ μέσα στό γνώφωμα χαμήλωμα τῶν οὐρανῶν, ὅπως καί νά ἔναι ἀναφορά καί προσωπική σχέση μέ τό Θεό. Ἐνθυμηθοῦμε καί τήν περιγραφή τῆς οὐράνιας λειτουργίας στό βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως, μποροῦμε ἴσως νά συλλογισθοῦμε καλά, γιά τό ποιά πρέπει νά ἔναι καί ἡ δική μας «ἐπί γῆς» Λειτουργία καί «ἀπό γῆς» Ἀναφορά μας πρὸς τὰ οὐράνια.

Γυρνῶ πάλι στούς ὄρους αἰσθητικῆ καί τελειότητα τῆς πράξεως. Ὁ λόγος στό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, εἶναι τέλειος· κι ἡ δομή του εἶναι ἀριστοτεχνική· ἡ μουσική παράδοση εἶναι κι αὐτή τέλεια-ὑπερέλεια· τό ἴδιον κι οἱ ναοί καί οἱ εἰκόνες καί ὅλα τὰ ποικίλματα τῶν καλῶν τεχνῶν, πού διακονοῦν τήν λατρεία. Τί ἀπομένει, ἢ τί δέν εἶναι τέλειον; Ἡ δική μας τέλεση καί ἐπιτέλεση· ἡ ἐκφορά τοῦ λόγου, ἡ ποιότητα τῆς ψαλτικῆς, ἡ κίνησή μας, οἱ ἐπιλογές μας γιά τὰ σκευῆ, γιά τὰ ἄμφια, γιά τὰ μυρίσματα, γιά τό μεγαλοκραύγασμα, γιά τοῦτο, γιά ἐκεῖνο, γιά πολλά πράγματα. Τί μπορεῖ νά κάνει ἡ Αἰσθητική, καί μάλιστα μονάχα γιά τήν ψαλτική ἔκφραση; Ἴσως μόνο νά θίξει κάποιες ἀρχές, πού πρέπει νά γνωρίζουμε ὅτι διέπουν τήν Ψαλτική τῆς λατρείας μας, καί εἰδικότερα σήμερον, τήν ψαλτική τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Οἱ ἀρχές αὐτές ἀπό μόνες τους παρέχουν καί τό μέτρο τῆς ὀλιγωρίας μας ν' ἀκολουθοῦμε τόν ἀγιασμένο δρόμον τῆς παραδόσεως, καί συγχρόνως αὐτόν τό δρόμον τῆς ἐπαναγωγῆς στό πρωτότυπον κάλλος.

α. Διαστολή τῶν Μυστηρίων καί τῶν Ἀκολουθιῶν

Ὅπως καλά γνωρίζουμε ὅλοι, τό μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ἀνήκει στήν ἐνότητα τῶν ἐπτὰ Μυστηρίων. Ἡ ἄλλη

ένότητα είναι οί έπτά, πάλι, 'Ακολουθίες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νυχθημέρου. Δύο βασικές διαφορές μεταξύ τῶν Μυστηρίων καί τῶν 'Ακολουθιῶν, ἀπό περισσότερες ἄλλες μικρές, εἶναι οί ἀκόλουθες. Πρώτη· οί έπτά 'Ακολουθίες τελοῦνται κατά τακτές ὥρες τοῦ νυχθημέρου, ἐνῶ τά έπτά Μυστήρια δέν τελοῦνται σέ τακτούς καιρούς, παρά μονάχα ἄν τελοῦνται σέ συνύφανση μέ τό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὅπως συμβαίνει μέ τό μυστήριο τῆς 'Ιερωσύνης ἢ τοῦ Γάμου ἢ τοῦ Βαπτίσματος, κατά τό ἀρχαῖον ἔθος. Δεύτερη διαφορά· ὁ λόγος στά Μυστήρια εἶναι κυρίως εὐχητικός, ἐνῶ στίς 'Ακολουθίες εἶναι κυρίως ὑμνητικός. Μέ ἄλλα λόγια· στά Μυστήρια δέν ἔχουμε πολλή μουσική, ἔχουμε δέ σχεδόν μόνο μουσική, μέ πολυεῖδεια ὑμνων καί πολυποικιλία ψαλτικῆς ἐπιτηδεύσεως στίς 'Ακολουθίες, καί μάλιστα στόν 'Εσπερινό καί τόν 'Ορθρο.

β. Ὁ εὐχητικός λόγος εἶναι τό πρωτεῦον στά Μυστήρια

Ὅλοι, δυστυχῶς, δέν γνωρίζουμε τόν εὐχητικό λόγο τῶν Μυστηρίων, οὔτε βέβαια καί τῆς θείας Εὐχαριστίας, πού ὅπως δέποτε συχνότερα ἀπ' τ' ἄλλα μυστήρια παρακολουθοῦμε. Εἶπα παρακολουθοῦμε, γιατί αὐτό συνήθως συμβαίνει· δέν πράττουμε μαζί αὐτήν τήν πράξη, δέν συμμετέχουμε, δέν εἶναι ἔργο μας ἡ Λειτουργία, ὅπως θά 'πρεπε. 'Ακοῦμε μονάχα τίς δεήσεις, «τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», ἀπ' τόν διάκονο ἢ τόν ἱερέα, καί μόνο πάλι, τά ἀκροτελεύτια τῶν Εὐχῶν, τῶν θαυμασιῶν αὐτῶν λειτουργικῶν κειμένων, πού καλύτερα, γιά τήν ἀναφορά τοῦ ἀνθρώπου στόν Θεό, δέν ἔγιναν σέ ὅλη τήν οἰκουμένη, οὔτε πρόκειται νά γίνουν. Βέβαια τά παρακελεύσματα τῶν τυπικῶν διατάξεων, «μυστικῶς» καί «ἐκφώνως», κυρίως, ἀλλά καί πολλές ἄλλες παρεμφερεῖς διατυπώσεις γιά τόν τρόπο

ἀναγνώσεως καί ἐκφορᾶς τῶν Εὐχῶν εἶναι γνωστά πράγματα². Πάντως ὁ ὅποιος λόγος, γράφεται γιά νά ἀναγινώσκειται, ὅταν μάλιστα ἀφορᾶ σέ πολλούς ἢ σέ ὅλους. Αὐτό, ἄλλωστε, ἐπιζητεῖται στό μυστήριο· ἡ συμμετοχή ὄλων. Πρωτεύει ὁ λόγος στά μυστήρια, γιατί πρόκειται γιά ἄμεση ἀναφορά, κι ἡ ἀναφορά θέλει διάλογο· διάλογο μεταξύ αὐτῶν πού ἀναφέρονται, γιά νά ἔναι κοινή ἡ ἀναφορά καί νά προσφέρεται «ἐν ὁμοιοῖα καί εἰρήνῃ», καί διάλογο μέ τόν Θεό, τοῦ ὁποίου ὁ λόγος εἶναι ἄμεσος μέσ' ἀπ' τίς θεῖες γραφές.

Ἡ μουσική στό μυστήριο ἐνδύει τόν λόγο συγκεκριμένων ὕμνων καί μέ συγκεκριμένη μελική ἐπιπήδευση, πού θά δοῦμε ὕστερ' ἀπό λίγο. Μᾶς διαφεύγει ὅμως ὁ τρόπος ὁ ἐκφωνητικός, μέ τόν ὁποῖο ἐκφέρεται ὁ εὐχητικός λόγος. Κι ἐδῶ πρέπει νά γνωρίζουμε τήν βασική διάκριση· οἱ Δεήσεις ἐκφωνοῦνται καί οἱ Εὐχές ἀναγινώσκονται. Ἀκόμα· οἱ Εὐχές διακρίνονται στό κύριο τμῆμα τους πού ἀναγινώσκειται καί στό ἀκροτελεύτιο πού ἀπαραιτήτως ἐκφωνεῖται. Κι ἀκόμα, καί τό κύριο τμῆμα τῶν Εὐχῶν ἀναγινώσκειται τοῦλάχιστον ἱεροπρεπῶς, κατά τό λόγιο τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου «ἱεουργοῦμεν τόν λόγον». Ἐδῶ ἡ μουσική πρέπει νά κανοναρχεῖ στόν ἱεουργό τή βάση τοῦ ἤχου, στόν ὁποῖο ψάλλεται ἡ Λειτουργία, γιά νά τήν «βαστᾶ» ὡς βαστακτής καί ὁ λειτουργός ἱερεὺς ἢ Ἀρχιερεὺς. Τό λέω ἥπια, γιά νά μή πῶ πῶς πρέπει οἱ ἱερεῖς καί οἱ ἀρχιερεῖς νά εἶναι καί καλλιτέχνες ψάλτες. Ἀλλοιῶς, χάνουμε ἐξ ἀρχῆς, ἓνα βασικό στοιχεῖο τῆς ἰσορροπίας, αἰσθητικά, μουσικῆς ἐκφράσεως. «*Κακῶ δέ μή χρῆση ποτέ βοηθῶ· κρεῖττον γάρ ἢ μή ψάλλειν ἢ μόνον, ἢ μετά βοηθῶ· ἀπολέσει γάρ καί τό σόν τότε μέλος*», λέει ὁ Γαβριήλ ἱερομόναχος³. Κι εἴμαστε μάρτυρες τῶν κακοφωνιῶν πολλές

φορές καί τῆς καταστροφῆς τῆς γενικότερης μουσικῆς ἀπολαύσεως.

Καί τὰ ἐκφώνως λεγόμενα, Δεήσεις καί ἀκροτελεύτια τῶν Εὐχῶν, πρέπει νά ἀπαγγέλλονται ἐκφώνως, μέ τόν τρόπο ἀκριβῶς πού ἡ παραμελημένη ἐκφωνητική σημειογραφία ὑπαγορεύει καί ἡ παράδοση κανοναρχειῖ⁴, καί ὄχι νά ψάλλονται, καί μάλιστα μέ ἐπιτηδειότερο τρόπο ἀπ' ὅτι ψάλλουν οἱ ψάλτες. Οἱ διάκονοι καί οἱ ἱερεῖς ἄς μή ζηλώνουν τήν δόξαν καί τὰ καμώματα τῶν ψαλιῶν· δέν εἶναι ψάλτες. Ἄν ψάλλουν, μέ φωνητικούς μετεωρισμούς καί λαρρυγγισμούς καί λιγώματα, δέν συμβάλλουν στόν σκοπό τῆς ἀναφορᾶς· ἴσα ἴσα καταστρέφουν καί μέ τόν τρόπο αὐτό μιά ἀκόμα πτυχή τῆς Λειτουργίας, ἀπό ἄποψη αἰσθητικῆς θεωρήσεως τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου.

γ. Τά ψαλιτά τμήματα τῆς Θείας Εὐχαριστίας

Τά ψαλιτά τμήματα τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶναι λίγα καί συγκεκριμένα καί ἀφοροῦν σέ συγκεκριμένους ὕμνους· ἄρα σέ ποιητικό κείμενο. Αὐτά τὰ βασικά τμήματα εἶναι· ὁ Τρισάγιος Ὑμνος, καί μάλιστα ἡ περισσή του «*Δύναμις*, Ὁ Ἅγιος Ὁ Θεός» κατά τίς δεσποτικές καί μόνο ἑορτές, ὅπως ἀπαντᾷ σέ βυζαντινά μουσικά χειρόγραφα, καί οἱ ἀντί τοῦ Τρισαγίου «*Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε*» καί «*Τόν σταυρόν σου προσκυνοῦμεν*» - τό Ἀλληλουιάριον τοῦ Εὐαγγελίου, μέ τούς ἀρμοδίους κατ' ἦχο, καθ' ἡμέρα καί καθ' ἑορτή ψαλιτικούς στίχους - ὁ Χερουβικός ὕμνος «*Οἱ τὰ χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες*» καί οἱ ἀντί τοῦ χερουβικοῦ γνωστοί ἄλλοι ὕμνοι «*Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν*», «*Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*» καί «*Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία*» - τὰ Λειτουργι-

κά τῆς θείας Εὐχαριστίας, κυρίως τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος - Ἀμήν - Ἀμήν - Σέ ὑμνοῦμεν - Ἐπί σοί χαίρει» - τό μεγαλυνάριον «Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς» - καί ὁ Κοινωνικός Ὑμνος, πού εἶναι ψαλμικό κείμενο, ἐκτός ἀπό δύο περιπτώσεις, δηλαδή τά Κοινωνικά τοῦ Πάσχα «Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε» καί τῆς Μεσοπεντηκοστῆς «Ὁ τρώγων μου τήν σάρκα». Γι' αὐτούς τούς ὕμνους τῆς θείας Εὐχαριστίας ἔχουμε σταθερή ψαλτική παράδοση ἀπ' τούς βυζαντινοὺς 19'-ιδ' αἰῶνες.

Στήν παγιωθεῖσα λειτουργική πράξη ἔχουμε στήν ἀρχή καί τά δύο Ἀντίφωνα μέ ὑποψάλματα τά βραχέα τροπάρια «Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου» καί «Σῶσον ἡμᾶς Υἱέ Θεοῦ», καθῶς καί τά εισοδικά τροπάρια, ἀπολυτικά καί κοντάκια. Κι ὅταν πρόκειται γιά τήν ψαλμώδηση τῶν Τυπικῶν, ἀντί τῶν Ἀντιφώνων, ἔχουμε καί τροπάρια ἀπ' τόν κανόνα τῆς ἑορτῆς στικολογούμενα μέ τούς Μακαρισμούς. Αὐτά τά ψάλματα πού ἀριθμῶ ἐδῶ προέρχονται ἀπό ἄλλες Ἀκολουθίες καί ἀνήκουν σέ ἄλλα μελοποιητικά εἶδη καί συγκεκριμένα τό Εἱρμολογικό καί τό σύντομο Παπαδικό. Παρεμβαλλόμενα, στούς οικείους τόπους, στήν ἀτμόσφαιρα τοῦ καθ' αὐτό Παπαδικοῦ μέλους, ἀργοῦ καί καλοφωνικοῦ, τῶν βασικῶν ὕμνων τῆς Λειτουργίας, συμβάλλουν σέ ποικιλία μελική - ρυθμική - ὑμνητική, καί νεαροποιοῦν τήν νηφαλιότητα τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πιστῶν στήν λατρεία. Εὐκόλα, ὡστόσο, αὐτά τά ψάλματα διακρίνονται σάν 'στάσιμα', κάπως παράταιρα στό διάγραμμα τοῦ μυστηρίου. Κι ὅταν παραφορτώνονται μουσική, ἢ τροπαριακά, μέ τήν προσθήκη δηλαδή πολλῶν ἀπολυτικίων κατά τήν εἴσοδο, καταντοῦν καταστροφικά τῆς συμμετρίας τῶν στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τήν σύνολη πράξη. Τό ἴδιο δέν εὐσταθεῖ καί ἡ παρεμβολή τῆς ἄκριτης καί μακρόσυρτης μνημονεύσεως

«πάντων τῶν ἀμνημονεύτων» κατά τήν μεγάλην εἴσοδο. Ἔς τό συλλογισθοῦμε καλά.

δ. Ὁ ἦχος τῶν ψαλμάτων τῆς Θείας Εὐχαριστίας: ὁ δεύτερος κυρίως καί ὁ πλ. β´

Ἕνα θέμα, καθαρά μουσικό-ψαλτικό, πού λίγο προσέξαμε μέχρι τώρα, εἶναι ὁ ἦχος ἢ οἱ ἦχοι, στό μέλος καί τά ιδιώματα τῶν ὁποίων παραδόθηκε νά ψάλλονται οἱ βασικοί ὕμνοι τῆς Εὐχαριστίας, πού μνημόνευσα παραπάνω, ἀλλά καί τά περισσότερα ἀπ' τά σταθερά ἄλλα ψάλματα, τά ὁποία πάλι ἀνέφερα. Ὁ ἦχος αὐτός εἶναι κατ' ἐξοχήν ὁ δεύτερος χρωματικός, ἐναλλασσόμενος μέ τόν πλάγιο δεύτερο ἐπίσης χρωματικό. Ὁ Τρισάγιος Ὑμνος, τά Λειτουργικά τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου, τό Μεγαλυνάριο Ἄξιόν ἐστιν, ψάλλονται μέχρι σήμερα σέ δεύτερο ἦχο, καί πρωτοπαραδόθηκαν μελισμένα σέ β´ ἢ σέ πλ. β´ ἦχο τό Ἀλληλουιάριο, τό Εἰσοδικό, τό Χερουβικό⁵, ἀκόμα καί τό Κοινωνικό καί τό εἰς τήν ἀπόλυση «*Εἶπ τό ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον*». Σέ δεύτερο ἦχο ψάλλονται καί τά Ἀντίφωνα, καί ὁ ἀρχαῖος ὕμνος «*Ὁ μονογενῆς Υἱός*». Ὅλη, δηλαδή, ἡ Λειτουργία.

Τί συμβαίνει, λοιπόν, μέ τήν προτίμηση καί παράδοση αὐτή; Πρέπει ἐδῶ νά μουσικολογήσω λίγο περί τούς ἦχους καί ειδικότερα περί τό ἦθος καί τόν χαρακτήρα τῶν χρωματικῶν ἦχων. Γνωρίζουμε ὅτι καί ἡ ἀρχαία Ἑλληνική Μουσική καί ἡ Ἑλληνική Ψαλτική Τέχνη, βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ, διακρίνει τρία γένη μελῶν· τό διατονικό, τό χρωματικό καί τό ἐναρμόνιο. Καί διατονικό εἶναι τό γένος, τοῦ ὁποίου τά διαστήματα τῶν τετραχόρδων καί πενταχόρδων εἶναι φυσικά μεγέθη τόνων, δηλαδή τόνοι μείζονες, ἐλάσσονες καί ἐλάχι-

στοι. Χρωματικό γένος εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχει ἀλλοιωμένα - χρωματισμένα τὰ ἐνδιάμεσα φυσικά διαστήματα τοῦ τετραχόρδου καί ἔχει κι ἕνα διάστημα τριτημόριο τοῦ μείζονος τόνου. Καί ἐναρμόνιο γένος εἶναι ὅταν στό τετράχορδο ὑπάρχει καί διάστημα τεταρτημορίου τοῦ μείζονος τόνου. Τό ἄκουσμα πού παράγεται ἀπ' τήν τοιαύτη ἢ τοιαύτη διαδοχική διαστημάτων τῶν τετραχόρδων εἶναι διαφορετικό καί ἐμποιεῖ διαφορετική διάθεση στους ἀκροώμενους.

Ὁ ἀρχαῖος διδάσκαλος Ἀριστείδης Κοϊντιλιανός λέει χαρακτηριστικά: «*Εἰσί δέ τισι καί κατά γένη καί ἡλικίας πρός εἶδη τινά μελωδίας ἐπιτηδειότητες· αἱ μὲν γάρ παίδων, δι' ἡδονήν· αἱ δέ γυναικῶν, κατά πολύ διά λύπην· αἱ δέ πρεσβυτῶν, δ' ἐνθουσιασμόν*»⁶. Στηριζόμενος σ' αὐτό τό χωρίο ὁ Χρῦσανθος, ὁ θεωρητικός τῆς Νέας Μεθόδου ἀναλυτικῆς σημειογραφίας, διδάσκει: «*Διά τοῦτο καί λέγεται ὅτι οἱ δύο χρωματικοί ἦχοι ἀρμόζουσιν εἰς τούς νέους, καί οἱ τέσσαρες διατονικοί εἰς τούς ἄνδρας, καί οἱ δύο ἐναρμόνιοι εἰς τούς γέροντας. Ἐπι διά μερικὴν ἀρέσκειαν λέγονται καί ταῦτα. Ἄλλοι μὲν ἦχοι φαίνονται δραστικοί τό Ἔαρ, ἄλλοι δέ τό Θέρος, ἄλλοι δέ τό Φθινόπωρον, καί ἄλλοι τόν Χειμῶνα. Καί πάλιν, ἄλλοι μὲν ἦχοι ἀρέσκουσι τήν ἡμέραν, ἄλλοι δέ τήν νύκτα, ἄλλοι δέ τήν μεσημβρίαν, καί ἄλλοι τήν ἑσπέραν*»⁷. Αὐτά εἶναι ὀρθά καί ἀξιοπρόσεκτα, γιατί παρατηροῦνται καί στή μουσική, καί μάλιστα τήν λατρευτική, καί ἄλλων λαῶν καί θρησκευτικῶν παραδόσεων.

Ἐδῶ ἀρκεῖ νά ἀναφέρω τήν χρήση τῶν ἦχων, κυρίως στή μελοποίηση τῶν ἰδιομέλων, ἄρα καί τῶν δοξαστικῶν, ὅπως προκύπτει ἀπ' τὰ βυζαντινά καί μεταβυζαντινά Στιχηράρια, πράγμα πού μπορούμε νά τό γενικεύσουμε καί γιά τὰ ἄλλα ψαλτικά εἶδη. - Ὁ α' ἦχος εἶναι ὁ συχνότερος καί ἀπαντᾷ

κυρίως σέ ιδιόμελα τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν. - 'Ο β' ἦχος ἀπαντᾷ σέ ιδιόμελα σέ μνημες μαρτύρων, καί ἐναλλάσσεται μέ τόν πλ. β'. Εἶναι, πάντως, φανερό ὅτι προτιμᾶται γιά τήν ἱστορῆση καί ἐξύμνηση τῶν παθημάτων καί τῶν ἀγωνισμάτων. - 'Ο τρίτος ἀπαντᾷ ἀραιά καί μαζί μέ τόν ἀκόμη ἀραιότερο βαρύ ἦχο ἀπαντᾷ τήν Μ. Τεσσαρακοστή, γιά ἠχητική εὐφροσύνη, λόγω τοῦ χαρμοσύνου χαρακτῆρος τους. - 'Ο δ' ἦχος ἀπαντᾷ σέ ἐγκωμιαστικά τροπάρια ἀγίων. - 'Ο πλ. α', ὅπως καί ὁ α', εἶναι ἦχος ἰλαρός καί ἀπαντᾷ σέ δεσποτικές ἑορτές κυρίως καί σέ ἑορτές ἀγίων μέ μεγάλη διάδοση. - 'Ο πλ. δ' ἦχος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν μεγαλοπρεπής καί δεσποτικός ἦχος. Ἐάν ἀνακαλέσουμε στή μνήμη μας τά γνωστότερα δεσποτικά δοξαστικά ἢ τά Ἀνοιξαντάρια, ἢ τό Μακάριος ἀνὴρ, ἀκόμα καί τά Τυπικά τῆς Λειτουργίας, θά συνειδητοποιήσουμε τήν ἀλήθεια τοῦ πράγματος, γιά τόν πλ. δ' ἦχο.

Ἐπιστρέφω στούς δύο χρωματικούς ἦχους, τόν δεύτερο καί τόν πλάγιο δεύτερο γιά νά κάνω τήν παρατήρηση ὅτι ἀνήκουν σέ δύο διαφορετικά εἶδη τοῦ χρωματικοῦ γένους· στό μαλακό χρῶμα ὁ δεύτερος καί στό σκληρό ὁ πλάγιος δεύτερος. 'Ο πλάγιος δεύτερος, ἀπ' τή φύση του ὡς πλάγιος μέ βάση σέ χαμηλή φωνητική περιοχὴ, ἐκτείνεται ψηλά κι εὐκόλα ἐναλλάσσει τό τετράχορδο του στήν ψηλή φωνητική περιοχὴ μέ διατονικό τετράχορδο, καί προσφέρει ἄρα διπλὴ καί τριπλὴ μελικὴ ποικιλία. Κι εἶναι πρόσφορα ἐδῶ τά ἐξάστιχα ἱαμβεῖα αὐτῶν τῶν δύο ἦχων στήν Παρακλητική:

*Κᾶν δευτέραν εἴληψας ἐν τάξει θέσει
ἀλλ' ἡδονή πρώτη σοι τῷ μελιρρύτῳ.
Τό σόν μελιχρόν καί γλυκύτατον μέλος
ὄστᾱ παίνει, καρδίας τ' ἐννδύνει.
Σειρῆνες ἦδον δευτέρου πάντως μέλη·
οὔτῳ πράως σοι ρεῖ μελισταγές μέλος.*

Ὁ Χρῦσανθος χαρακτηρίζει ὡς ἐξῆς τόν β' ἦχο: «Τό ἦθος τούτου τοῦ ἦχου σώζει χαρακτῆρα ἐμψυχοῦντα καί κεντῶντα· ἐπι δέ καί λυποῦντα καί πάθος ἐνστάζοντα» (Θεωρητικόν, σ. 149, § 332).

*Ἐκτος μελωδός, ἀλλ' ὑπέρπρωτος πέλεις·
ὁ δεύτερος σύ τῶν μελῶν δευτερεύων.
Τάς ἡδονάς σύ διπλοσυνθέτους φέρεις,
τοῦ δευτέρου πῶς δευτερεύων δευτέρως.
Σέ τόν μελιχρόν, τόν γλυκύν, τόν τέτιγα,
τόν ἐν πλαγίοις δεύτερον, τίς οὐ φιλεῖ;*

Καί πάλι ὁ Χρῦσανθος λέγει γιά τόν πλ. β' ἦχο: «Τό ἦθος τούτου τοῦ ἦχου σώζει χαρακτῆρα ἀρμόζοντα εἰς ἄσματα ἐπικήδεια, καί εἰς μελέτας ὑψηλᾶς καί θείας» (Θεωρητικόν, σ. 161-2, § 361).

Φαίνονται λίγο θεωρητικά αὐτά ἐδῶ· ἀπορρέουν ὁμως ἀπ' τήν παρατήρηση ὅτι πράγματι ἔτσι συμβαίνει. Κι ἀφοῦ ἔτσι συμβαίνει κι ἡ παράδοση τά κατέστησε παραμόνιμα στοιχεῖα, αὐτά εἶναι τά ἀρμόδια γιά τήν ψαλτική ἔκφραση τοῦ μυστηρίου, ὡς «ἐπιπέδεια εἰς μελέτας ὑψηλᾶς καί θείας». Ἐς θυμηθοῦμε ἐδῶ, ὅτι ὁ Μέγας Κανὼν καί τά Τριώδια ἦ καί ὀλόκληροι Κανόνες τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος μελίσθησαν σέ πλ. β' καί β' ἦχο,

όσον αφορά στην έκφραση του στοιχείου του πάθους και του πόνου. Κι ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμα ὅτι ὁ ἐπιλύχνιος ὕμνος *Φῶς ἱλαρόν*, καί τὰ ἑωθινὰ ἐξαποστειλάρια εἶναι κι αὐτά σέ ἦχο δεύτερο, καί ἄς συνδυάσουμε τόν ἦχο μέ τόν καιρό τῆς ἡμέρας· ἠλιοβασίλεμα τή μιὰ φορά, χάραμα τῆς μέρας κι ἀνατολή τοῦ ἡλίου τήν ἄλλη φορά. Κι ὁ καιρός τῆς θείας Εὐχαριστίας, πάλι, εἶναι καιρός ἑωθινός. Προβάλλει ὅτι ὁ β' ἦχος καί γενικά οἱ χρωματικοί ἦχοι ἀρμόζουν ἢ καί ἐκφράζουν τήν ἀπαλότητα καί ἠπιότητα τοῦ φωτός, καί ἐνστάζουν ἀνάλογα συναισθήματα στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Τό μελιχρό καί γλυκύτατο μέλος πού παίνει τὰ ὀσῶ καί ἐνδύνει τίς καρδιές, καί τό μελισταγές πάλι μέλος πού ρέει πρῶς, εἶναι τό ἀρμοδιώτερο νά κατανύξει τίς ψυχές, κατά τόν καιρό τοῦ μυστηρίου, καί νά βοηθήσει στήν συναίσθηση τοῦ φόβου Θεοῦ καί μαζί τοῦ πόθου, νά ἀναχθοῦμε λίγο ψηλότερα, κατά τόν λόγο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου· «ὅταν γάρ τόν Θεόν διψήσῃ ἡ ψυχή, πρῶτον μέν τῷ φόβῳ κατανύσεται, ἔπειτα δέ τῷ πόθῳ»⁸.

ε. Ὁ Τρισάγιος Ὕμνος καί οἱ ἀντί Τρισαγίου Ὕμνου

Ὁ Τρισάγιος Ὕμνος Ὁ Ἅγιος ὁ Θεός καί ὁ ἀντί Τρισαγίου στίς ἑορτές τοῦ Σταυροῦ *Τόν σταυρόν σου προσκυνοῦμεν*, παραδόθηκαν σέ δεύτερο ἦχο, ὡς μόνιμα στοιχεῖα τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ὁ ἀντί Τρισαγίου βαπτισματικός Ὕμνος *Ὅσοι εἰς Χριστόν ἐβαπτίσθητε*, εἶναι σέ α' ἦχο, ἀκριβῶς ἐπειδή προέρχεται ἀπ' τό μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος, ὅπου ὁ χαρακτήρας ὁ μουσικός προσιδιάζει μέ τό διατονικό ὑμνητικό ἦθος καί παραβγαίνει μέ τό φῶς καί τό φῶτισμα ἐκείνου τοῦ μυστηρίου. Ἡ ψαλμῶδηση τοῦ Τρισαγίου Ὕμνου εἶναι ἰδιότυπη ἀντιφωνική. Γιά τό τρισσόν τῆς ὑμνήσεως ψάλ-

λεται τρεῖς φορές, καί ἐπιτείνεται ἡ τριαδική ὕμνηση μέ τήν μικρή Δοξολογία «*Δόξα Πατρί καί Υἱῶ καί ἀγίῳ Πνεύματι· Καί νῦν καί ἀεί...*» κ.λπ., καί ἐπαναλαμβάνεται μιά περισσὴ ἀκόμα φορά μέ μέλος ἔντεχνο καί καλοφωνικό, μέ τό παρακείμενον «*Δύναμις*». Ἡ περισσὴ αὐτὴ μᾶς παραδόθηκε ἀπ' τόν ἰδ' αἰῶνα σέ μελισματικό ὕφος καί μέ παρεμβολή κρατήματος, ἀλλά μόνο νά ψάλλεται κατά τίς δεσποτικές ἑορτές, καί μάλιστα σέ ἀρχιερατική καί πατριαρχική Λειτουργία. Τό μέλος, ὡς ἀντίφωνο, εἶναι ὅμοιο ἢ ἀκριβῶς τό ἴδιο κατ' ἀντιστοιχία τῶν στίχων, τό δέ κράτημα εἶναι τό ἠχητικό ἀνάπαυμα, μαζί μέ τήν ἀνάγκη τῆς καλύψεως τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου. Κι ὅταν δέν ὑπάρχει αὐτή ἡ ἀνάγκη, τό κράτημα παρατείνει τήν ἀνάτασή μας καί τήν μετάστασή μας στούς ὑπερουράνιους χώρους, ὅπου ἡ τρισάγια καί τριαδική ὕμνηση μᾶς ἀνύψωσε, μέ τά φτερά τοῦ ἰλαροῦ β' ἤχου· καί δέν θά θέλαμε, δέν θά ἔπρεπε νά θέλουμε, νά μᾶς κατεβάσουν σύντομα ἀπό ἐκεῖ!...

ς. Τό Ἀλληλουιάριον τοῦ Εὐαγγελίου

Ἐπιθυμῶ ἐδῶ νά προσφέρω μιά συγκεκριμένη, τήν πιό ἄρτια, τυπική διάταξη γιά τήν ψαλμώδηση τοῦ Ἀλληλουιαρίου τοῦ Εὐαγγελίου καί τήν τελετουργική πράξη τῆς προσφορᾶς τοῦ θυμιάματος καί τῆς ἐτοιμασίας τοῦ διακόνου γιά τήν ἐκφωνητική ἀπαγγελία τοῦ Εὐαγγελίου «ἐν τῷ τεταγμένῳ τόπῳ», καί στούς καιρούς μας βέβαια ἀπ' τόν ἄμβωνα.

Ὁ διάκονος· *Πρόσχωμεν.* Ὁ Ἀναγνώστης· *Ἀλληλουία, Ψαλμός τῷ Δαβίδ.* Ὁ διάκονος· *Πρόσχωμεν.* Καί ψάλλεται τό Ἀλληλουιάριον, ὑπό τοῦ λαοῦ, ὁ δέ διάκονος θυμιᾷ τήν ἁγίαν Τράπεζαν κύκλῳ σταυροειδῶς

καί ὄλον τό Βῆμα. Ὁ δέ ἱερεύς εὐχεται καθ' ἑαυτόν· *Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν· Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ...* καί λέγει τό *Κλῆνον, Κύριε, τό οὖς σου καί ἐπάκουσόν μου ...* ἕως τέλους. Ὁ δέ διάκονος, ὡς εἶπομεν, λαβών τόν θυμιατόν μετά τοῦ θυμιάματος πρόσεισι τῷ ἱερεῖ λέγων· *Εὐλόγησον, δέσποτα, τό θυμίαμα.* Τοῦ δέ ἱερέως συνήθως εὐλογήσαντος καί τήν εὐχὴν εἰπόντος, καί τοῦ διακόνου θυμιάσαντος, τό τε ἱερατεῖον ὄλον, ἅμα δέ καί τόν ἱερέα καί ἀποθεμένου τοῦ θυμιατοῦ, ἔρχεται πρὸς τόν ἱερέα· καί ὑποκλίνας αὐτῷ τήν κεφαλὴν αὐτοῦ ... λέγει· *Εὐλόγησον, δέσποτα, τόν εὐαγγελιστήν τοῦ ἁγίου ἀποστόλου [δεῖνος].* Ὁ δέ ἱερεύς σφραγίζων αὐτόν καί λέγων· *Ὁ Θεός διὰ πρεσβειῶν τοῦ ἁγίου, ἐνδόξου, ἀποστόλου καί εὐαγγελιστοῦ [δεῖνος].* Καί ὁ διάκονος εἰπὼν τό Ἄμην καί προσκυνήσας ἀπέρχεται καί στάς ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης μετ' εὐλαθείας, αἶρει τό ἅγιον Εὐαγγέλιον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέως καί ἐξελθὼν διὰ τῶν ἁγίων Θυρῶν ἀπέρχεται καί ἴσταται ἐν τῷ τεταγμένῳ τόπῳ, προπορευομένων δηλονότι τῶν μανουαλίων μετά λαμπάδων» [Χφ. ΕΒΕ 752 (13' αἰ.), φφ. 20α-21α]⁹.

Ἡ βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ ψαλτικὴ παράδοση μᾶς διέσωσε, ἀρχίζοντας μέ μέλος σέ β' ἦχο, μιά μεγάλη ἐνότητα Ἀλληλουιᾶριῶν σέ ὄλους τούς ἦχους, καί πολλὰ σέ ἴδιους ἦχους ἀπό πολλούς μελουργούς. Οἱ συνθέσεις αὐτές ἀναπτύχθηκαν μέχρι καί ἐννέα ἀλληλουῖα, χωρὶς ὅμως τούς ψαλτικούς στίχους. Γνωρίζουμε - καί ἀναγράφονται μέ σαφήνεια καί κατὰ τάξην στό βιβλίον τοῦ Ἀποστόλου, ὅτι ὁ κύκλος τῶν Ἀλληλουιᾶριῶν εἶναι κανονισμένος γιὰ ὅλες τίς ἡμέρες καί

ἐορτές μέ τούς ἀρμόδιους στίχους κατά τούς ἀρμόδιους πάντοτε ἤχους¹⁰. Στήν σύγχρονη λειτουργική μας παράδοση ἀτόνησε ἡ ψαλτική αὐτή πράξη, καί περιέπεσε σέ δευτερεύον στοιχεῖο ἡ προσφορά τοῦ θυμιάματος, πρό τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου. Αὐτή ἡ παράλειψη καί ἀπεμπόληση προξενεῖ μεγάλη βλάβη στό μυστήριο· ἀφαιρεῖ τό γνόφο τοῦ θυμιάματος καί περικόπτει ἕνα ζωτικό συμβολικό μέλος τῆς ὅλης πράξεως. Καί τό πρᾶγμα πρέπει νά θεραπευθῇ.

z. Τό Χερουβικόν

Ἡ ἀρχαιότερη μελοποίηση τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου, καί μάλιστα τοῦ «*Νῦν αἱ δυνάμεις*», στά τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀπ' τόν Νικηφόρο Ἡθικό, εἶναι σέ πλάγιο δεύτερο ἤχο. Σέ πλ. β' πάλι ἤχο εἶναι καί τό «*Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*». Καί τό πρῶτο καθ' αὐτό Χερουβικό, «*Οἱ τὰ χερουβίμ*», μελίσθηκε σέ β' ἤχο. Κατά τήν ἐξέλιξη καί ἀνάπτυξη τῆς μελοποιίας καί τήν ἐνασχόληση ὄλων τῶν μεγάλων μελοποιῶν νά ποιήσουν καί Χερουβικά, σειρές ὀλόκληρες, καί μάλιστα δύο καί τρεῖς, ἔχουμε ἕνα ἀρίφνητο πλουτισμό τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ, πού ὅμοιός του εἶναι μόνο τό Κοινωνικό. Χάρη σέ μιά θαυμάσια διδακτορική διατριβή τοῦ μαθητοῦ μου Κωνσταντίνου Καραγκούνη «*Ἡ παράδοση καί ἐξήγηση τοῦ μέλους τῶν Χερουβικῶν στή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή μελοποιία*», γνωρίζουμε ὅτι ἀπ' ἀρχῆς τῆς μελοποιίας μέχρι περίπου τά τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἀριθμοῦνται ὑπέρ τά χίλια διακόσια Χερουβικά, μελοποιήματα διακοσίων περίπου μελουργῶν.

Τό μέλος τοῦ Χερουβικοῦ, ἀνεξάρτητα τώρα ἀπ' τόν ἤχο μέ τόν ὁποῖο μελίζεται καί ψάλλεται, ἀνήκει στό Παπαδικό γένος μελοποιίας καί μπορεῖ νά διακρίνεται, ὡς πρός τήν

έκταση και τήν μελοποιητική βέβαια μεταχείριση σέ άπλό παπαδικό, σέ άργό παπαδικό, σέ καλοφωνικό, άκόμα και σέ άσματικό παπαδικό και μέ δίχορη έναλλάξ ψαλμώδηση, μέ παρεμβολές δυό και τρεῖς και τέσσερις φορές κρατημάτων ανά ψαλτικό πόδα. Άφήνοντας αυτές τίς ιδιαιτερότητες, μέ μουσικολογικό καθαρά ενδιαφέρον πιά, στήν ψαλμώδηση ενός κοινού Χερουβικοῦ, πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι επήλθε μιά μεγάλη άλλαγή ως πρός τήν μορφή, άπ' τά τέλη του ιν' αἰώνος και πίο πολύ τόν ιθ' αἰώνα. Τόν αἰώνα μας, τόν εἰκοστό πού πέρασε, και μάλιστα τήν δεύτερη πεντηκονταετία, τό Χερουβικό γνώρισε και άκόμα μεγαλύτερη άλλαγή, - καταστροφή θά 'λεγα, μέ ψαλτικές φωνητικές έμμονές σέ συγκεκριμένες λέξεις, κυρίως στήν αρχή, σαν μιά ανάγκη μουσικής εισαγωγής στήν όλη σύνθεση, και στήν λέξη «τριάδι», σέ συνδυασμό κυρίως μέ τήν μακρότερη άπ' όσο πρέπει θυμίαση του ιερουργούντος άρχιερέως άπ' τήν ώραία πύλη, μέ ό,τι συνεπάγεται αυτό, σέ βαθμό εκκοσμικεύσεως. Στίς εἰσχατες μέρες αυτή ή μεγάλη μελική ανισορροπία κατάντησε σέ κωλότητα και αναπηρία τέτοια ώστε νά ψάλλεται μονάχα ή λέξη «οἱ τὰ χερουβίμ», νά παρατρέχονται χῦμα οἱ άλλες λέξεις και νά πλατύνεται, χωρίς τελειωμό, τό μέλος στή λέξη «τριάδι», και νά κολοβώνεται όλη ή σύνθεση στή συνέχεια μέ επί τροχάδην ψαλμώδηση, και μέ γρήγορο, και σχεδόν στά κρυφά, ψελλισμό τῆς φράσεως «ὡς τόν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι», πού βέβαια δέν εἶναι ὀρθό· ή διακοπή γιά τήν εἴσοδο εἶναι άμέσως μετά τό «ὡς τόν βασιλέα».

Νά σχολιάσω εἰδῶ και νά προσφέρω τούς σχετικούς κανόνες μελισμοῦ του Χερουβικοῦ Ὑμνου, άπ' τό Θεωρητικό του Χρυσάνθου και άπ' τήν χιλιόχρονη πράξη τῆς μελοποιίας, εἶναι μάλλον άνώφελο. Δέν μπορῶ όμως νά μή πῶ πώς οἱ

μελικές περίοδοι σέ μιά παπαδική σύνθεση, μέ τίς συγκεκριμένες «θέσεις» τῆς μελοποιίας, εἶναι σύμμετρες καί ἰσόρροπες, ἡ διαδοχή τους εἶναι ὀμαλή καί ἀρμόδια καί ἡ ποικιλία τους ἐπιλεκτική, ἡ μετάθεσή τους σέ χαμηλές καί σέ ψηλές φωνητικές περιοχές εἶναι πάλι σύμμετρη γιά τήν δημιουργία τῶν καταλλήλων ἀντιθέσεων καί τῆς ἐντάσεως τῆς ἀνατάσεώς μας ἢ τῆς περιστολῆς μας στά γήινα, ἀφοῦ πρέπει νά μελίζονται οἱ ἔννοιες «κατά τά νοούμενα», καί οἱ καταληκτικές φράσεις ἢ οἱ ἀποδόσεις τῶν μεγάλων μελικῶν τόξων εἶναι πάντοτε ὅμοιες, γιά νά ἔναι προσιτές στούς ἀκροώμενους, τοῦλάχιστον αὐτές οἱ μελικές γραμμές, πού θά μπορούν νά τίς σιγοψέλνουν κι αὐτοί. Κι ἐδῶ πάλι, ὅπως καί στόν Τρισάγιο Ὑμνο, τό Κράτημα, ὅταν ἐπιβάλλεται τόν καιρό τῆς εἰσόδου, θέλει νά μᾶς ἀποδεσμεύσει ἀπ' τήν προσήλωσή μας στό κείμενο καί νά μᾶς συνεπάρεῖ στούς οὐρανοῦς, κοντά στό θρόνο τοῦ βασιλέως τῆς δόξης πού τόν δορυφοροῦν ἀοράτως οἱ ἀγγελικές τάξεις. Αὐτό λέει ὁ ὕμνος· καί γιατί νά μᾶς ἀφαιρεῖ ἡ ἀγνωσία καί ἡ ἀγευστία τῆς βυζαντινῆς εὐμέλειας αὐτήν τήν μετάσταση κι αὐτήν τήν γεύση οὐρανῶν; Ἰσα ἴσα πρέπει νά γνωρίζουμε ἐμεῖς πρῶτα καί νά διδάξουμε καί τούς ἀδελφούς μας στή λατρεία νά αισθάνονται ἔτσι.

n. Ἡ ἀναφορά τῆς Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου

Ἡ συμβολή τοῦ «λαοῦ», ὅπως παλαιά σημειώνεται στά Τυπικά, μέ μέλος στούς λόγους τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Μ. Βασιλείου, δηλαδή «*Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ*» καί ἐξῆς, εἶναι πάλι σέ β' ἦχο κι εἶναι βυζαντινή παράδοση τοῦ τέλους τοῦ ιγ' καί ἀρχῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος. Δέν συμβαίνει τό ἴδιο

καί γιά τά ἴδια αὐτά λόγια τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου. Πολύ ἀραιά ὑπάρχει μελοποίησή τους, καί μόνο στά τέλη τοῦ ἰν' αἰῶνος σέ ὀλοκληρωμένη μορφή. Αὐτό σημαίνει πῶς τό μουσικό ἔνδυμα τῶν λεγομένων Λειτουργικῶν, ἦταν ἀπλό καί ἀπέριπτο, σέ ὕφος ἐκφωνητικῆς ἀπαγγελίας· ἴσα πού νά τονίζεται τό νόημα τῶν λόγων καί νά ἀκούγεται ἡ χαμηλόφωνη ἀνάγνωση τῆς Ἀναφορᾶς. Αὐτό συμβαίνει καί σήμερα στίς καθημερινές Λειτουργίες τῶν Μοναστηρίων, κι αὐτή ἡ παράδοση πρωτογράφηκε μέ σημάδια, τόν περασμένο αἰῶνα, πρὶν ἀπ' τὴν πρωτοψαλτικὴ ἐπιβολή σέ ὅλους τοὺς ἤχους τῶν Λειτουργικῶν, πρᾶγμα πού παρακίνησε τοὺς λειτουργοὺς ν' ἀποκρίνονται κι αὐτοὶ μέ ψαλτικά καμῶματα στὸν κάθε ἦχο.

Τά Λειτουργικά τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι μιά θαυμάσια καί λιτὴ μελωδία, ποίημα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Γλυκέος τῶν ἀρχῶν τοῦ ἰδ' αἰῶνος, σέ σύντηψη ἀπ' τὸν Ἰωάννη Πρωτοψάλτη τῶν μέσων τοῦ ἰν' αἰῶνος. Τά μελικά τόξα ἐπαναλαμβάνονται σάν ἐπάλληλα κύματα, γιά νά ἔναι εὐκόλοψαλτα κι ἀπ' τοὺς πιστοὺς, καί δημιουργοῦν τό ἠχητικὸ ὑπόστρωμα γιά νά ἐκτυλίσσεται πάνω του ἡ ἐξομολογητικὴ ἀναφορὰ μας καί ἡ ἀνάμνηση ὅλων «τῶν γεγεννημένων δι' ἡμᾶς καί διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν».

θ. Τό Μεγαλυνάριον Ἔξιόν ἐστιν

Μέχρι πολὺ πρόσφατα στό Ἅγιον Ὄρος, καί μάλιστα στὴ Μεγίστη Λαύρα, τό μόνο μεγαλυνάριο πού ἐπέβαλε ἡ παράδοση νά ψάλλεται ἦταν τό σέ β' ἦχο «Ἔξιόν ἐστιν». Στίς πανηγύρεις μόνο τῶν μονῶν γινόταν ἡ παραχώρηση νά ψαλλῆ σέ ἄλλο ἦχο, καί πάντοτε μπροστά στὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου. Καί μέ ρῖγος θυμᾶμαι τοὺς γέρους στό χωριό μου καί σ' ὅλα

τά χωριά, νά κατεβαίνουν ἀπ' τό στασίδι τους, ὅταν ψάλλεται τό Ἄξιόν ἐστίν, ὅπως κάνουν κι ὅταν ψάλλεται τό τροπάριο Ὁ μονογενῆς Υἱός. Μέ μία λαϊκή θεολογία νοιώθουν τό θαῦμα τῆς ἐνανθρωπήσεως καί τό εἰλαβοῦνται ἔτσι. Οἱ πολλές καί ποικίλες συνθέσεις σέ ὅλους τούς ἤκους καί σέ κλαδικά μέλη ἤκων τοῦ Ἄξιόν ἐστίν ἀπ' τούς σύγχρονους ψάλτες μας, εἶναι ἕνα ἀξιοπρόσεκτο γεγονός καθ' αὐτό καί θέλει νά ἐκφράσει τήν μέ ὅλη τήν ἰσχύ καί τήν δύναμη τῆς ψυχῆς καί τῆς τέχνης τήν ἐπιτήδευση ὕμνηση κατ' ἀξίαν τῆς Θεοτόκου. Δέν συνοδεύεται ὅμως πάντοτε αὐτή ἡ ἀγαθή διάθεση καί μέ σοβαρή μουσική καί ἀρμόδια τῶν λόγων τοῦ μεγαλυναρίου, καί μάλιστα ὅταν πρόκειται γιά προσαρμογή ἐξωτερικῆς μουσικῆς, καί ἐννοῶ τουρκικῆς, παρμένης ἀπό κάποιο τραγούδι παθητικό, τίς περισσότερες φορές. Κι εἶναι ἀνοίκειο μία μελική φράση πού ἐξυμνεῖ τά μάτια καί τά φρύδια καί τά κάλλη κάποιας γυναίκας, νά θέλουμε μ' αὐτή νά στολίσουμε «τὴν τιμιωτέραν τῶν χειρῶν ἡμῶν». Τόσο πρέπει ν' ἀπολέσουμε τό μέτρο τῆς σοβαρότητος στους καιρούς μας;

1. Τό Κοινωνικόν

Τό Κοινωνικό ὡς μελοποίημα ἀποτελεῖ τήν μεγαλύτερη ἴσως ἐνότητα ὁμοειδῶν συνθέσεων τοῦ Παπαδικοῦ μέλους, ἀπ' τίς ἀρχές τοῦ ἰδ' αἰῶνος. Τήν μεγαλύτερη, γιατί εἶναι πολλά σέ ἀριθμό τά Κοινωνικά, τά τῶν Κυριακῶν, τῆς Ἑβδομάδος καί τῶν ἑορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ κι ὅλοι οἱ μελοποιοί σέ ὅλες τίς ἐποχές μελοποίησαν κάποια Κοινωνικά. Ἡ στερρή αὐτή παράδοση κανοναρχεῖ ὅτι μόνο ὁ ἕνας στίχος τοῦ ψαλμοῦ ψάλλεται ὡς Κοινωνικό, κι ὄχι καί ἄλλοι στίχοι. Αὐτό εἶχε σάν συνέπεια τήν διαμόρφωση μιᾶς διμεροῦς μελικῆς μορφῆς

τοῦ Κοινωνικοῦ· τό πρῶτο μέρος μιά λιτή πλατεία μελωδία πάνω στίς λέξεις τοῦ στίχου, σχετικά σύντομη, καί τό δεύτερο μέρος μιά μελισματική ψαλμώδηση τῶν τριῶν Ἀλληλοῦσα, μέ ἀνάταση τῆς μελωδίας καί μέ ἐπιβολή ἠχημάτων, ὄχι κρατημάτων ἐδῶ, γιά ν' ἀποπληρωθῆ ὁ χρόνος τῆς ἐτοιμασίας τῆς μεταλήψεως.

Κι ἐδῶ εἶναι καί μιά περίπτωση πού χρειάζεται λίγη συζήτηση. Τί ψάλλεται κατά τήν μετάληψη τῶν πιστῶν; Σιγοῦν οἱ ψάλτες; Ὁχι, δέν σιγοῦν· ὅμως ἀντί νά συνεχίσουν νά ψάλλουν τό Κοινωνικό, ὅπως θά ἔπρεπε, ψάλλουν Καταβασίες, Αἴνους, Πολυελέους καί φαιδρές μελωδίες σέ ψαλμικούς στίχους ἢ καί ἐξωλειουργικούς, μέ εὐρωπαϊζοντα τρόπο. Μιά ἄλλη καταστροφή αὐτή ἐδῶ πού γίνεται στήν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Τό μέλος τῶν Κοινωνικῶν, τῶν μεγάλων μελουργῶν ἐπιτηδεύεται νά διακονήσει τό μυστήριο καί νά ντύσει ὅσο πió ἀρμόδια μπορεῖ τό ψαλμικό κείμενο, γιά νά μποροῦν καί οἱ πιστοί μέ τά φτερά αὐτά τῆς μουσικῆς νά συναντήσουν τόν ἀόρατο ἀγγελικό κόσμο πού «αἰνεῖ τόν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν», καί νά συμπάλουν μέ τούς ἀγγέλους, γιά ὅλα καί γιά τό θαῦμα τῆς σωτηρίας τους μέ τή μετάληψη, πού αὐτήν τήν ὥρα μεταδίδεται.

Ἐπίλογος

«Μετά τῆς προσηκούσης εὐλαθείας ἐνταῦθα παραγινώμεθα, ὅπως μή ἀντί ἁμαρτημάτων ἀφέσεως προσθήκην τούτων ποιησάμενοι οἴκαδε πορευσώμεθα. Τί δ' ἔστι τό ζητούμενον καί ὅ παρ' ἡμῶν ἀπαιτεῖται; τό τούς θείους ἀναπέμποντας ὕμνους, φόβῳ πολλῶ συνεσταλμένους καί εὐλαβεῖα κεκοσμημένους, οὕτω προσφέρειν τούτους»¹¹. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστο-

μος μᾶς τοποθετεῖ πάλι στήν ἀφειρηρία τοῦ θέματος· «τί δέν εἶναι τέλειο στήν Θεία Εὐχαριστία;» καί ἀποκρίνομαι πάλι, «ἡ δική μας τέλεση καί ἐπιτέλεση· δηλαδή ἡ δική μας ἀτέλεια». Ἄτελῆ εἶναι καί ὅσα εἶπα, τόση ὥρα πού εἶχατε τήν καλωσύνη νά μέ ἀνεχτῆτε. Οἱ τελειότεροι ἄς συμπληρώσουν, κι ἄς γίνουμε τέλειοι κατά τό θεῖον λόγιον, τοῦλάχιστον στήν τέλεση τοῦ ὑπερτελείου μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, καί μέ τό ἀρμόδιο ἔνδυμα τῆς ψαλτικῆς ἐκφράσεως. Σᾶς εὐχαριστῶ.

Παραπομπές

* Εισήγηση κατά τό Γ' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο στελεχῶν ἱερῶν Μητροπόλεων - «*Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ*», πού πραγματοποιήθηκε στήν Ἱερά Μητρόπολη Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως στή Θεσσαλονίκη, 14-17 Ὀκτωβρίου 2001.

1. Ἀριστείδην Κοϊντιλιανοῦ, Βιβλίον Β' 64. - Πρβλ. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν Μέγα τῆς Μουσικῆς*, Τεργέστη 1832, σ. 210, § 447.

2. Βλ. τήν εἰδική γιά τό θέμα διατριβή, Γ.Ν. Φίλια, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στή λατρεία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1997.

3. Βλ. τήν τελευταία κριτική ἔκδοση, Christian Hannick und Gerda Wolfram, *Gabriel Hieromonachos*, Wien 1985, σ. 96.

4. Γιά σπουδή καί ἔρευνα αὐτῆς τῆς παραμελημένης πτυχῆς τῆς λατρείας μας, τῆς ἐκφωντικῆς πράξεως, πού ἔχει καί εὐρύτερες λειτουργικές διαστάσεις γιά τήν καλύτερη κατανόηση τοῦ λόγου στή λατρεία, διοργανώθηκε ἀπ' τό Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί πραγματοποιήθηκε σχετική Διημερίδα, 9-10 Νοεμβρίου 2001, μέ θέμα, ἀκριβῶς, «Ἐκφωντική Σημειογραφία καί Πράξη». Ἡ μοναδική ἐπιστημονική εἰσήγηση ἔγινε ἀπ' τόν ὑποφαινόμενο Γρ. Θ. Στάθη μέ τίτλο «Ἱστορία καί παρουσίαση τῆς Ἐκφωντικῆς Σημειογραφίας». Ἡ Διημερίδα ἦταν διαρθρωμένη σέ πέντε θεματικές ἐνότητες, τίς ἀκόλουθες: Α'. Ἡ ἐκφωντική ἢ 'χῆμα' ἀνάγνωση τοῦ Προφητολογίου. - Β'. Ἡ ἐκφωντική ἀπαγγελία τοῦ Ἀποστόλου καί οἱ «ἀναγνώστες». - Γ'. Ἡ ἐκφωντική ἀπαγγελία τοῦ Εὐαγγελίου καί οἱ «εὐαγγελιστές». - Δ'. Ἡ ἐκφωντική ἀπαγγελία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου καί τοῦ Κοντακίου τῶν Χριστουγέννων. - Ε'. Ἡ ἀνάγνωση τῶν Εὐχῶν, ἡ ἐκφώνηση τοῦ «ἐκφῶως» ἀκροτελευτίου τους, ἡ ἐκφώνηση τῶν Αἰτήσεων (Δεήσεων).

5. Εἶναι γνωστό καί παραδεδομένο ὅτι καί οἱ ἀντί Χερουβικοῦ ὕμνου *Νῦν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν καί Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ ψάλ-*

λονται σέ πλ. β' ἦχο. Στήν ψαλτική μελοποιία ἀπ' τόν ιδ' αἰῶνα καί δῶθε ὁ ἄλλος ἀντί Χερουβικοῦ ὕμνος *Σιγνσάτω πᾶσα σάρξ βροτεία*, μᾶς παραδόθηκε σέ πλ. α' ἦχο. Ὡστόσο, ἀρχικά καί αὐτός ὁ ὕμνος ψαλλόταν σέ ἦχο πλ. β'. Τήν σχετική μαρτυρία συναντᾶμε στό πρόσφατο καλό βιβλίο Θεοδώρου Ξ. Γιάγκου, *Κανόνες καί Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 147, ὑποσημ. 1, ὅπου μεταφέρεται ἡ σημαντική ἀναγραφή ἀπ' τό κφ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισιοῦ, gr. 319, ιβ' αἰ.: «Ἰστέον δέ ὅτι κατὰ ταύτην τήν ἡμέραν τῶν ἐγκαινίων ψάλλεται καί χερουβικόν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ὅλως μεμελισμένον, ἦχος πλ. β' Σιγνσάτω πᾶσα σάρξ βροτεία... ἀλληλοῦσία». (Πρβλ. R. Taft, «The Great Entrance», *Orientalia Cristiana Analecta*, 200, Ρώμη 1975, σσ. 55, 76-77).

6. Ἀριστείδην Κοϊντιλιανοῦ, Βιβλίον Β' 67. - Πρβλ. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν*, σ. 199, § 441.

7. Χρυσάνθου, *Θεωρητικόν*, σ. 199-200, § 441.

8. Θεογνώστου, «Περί πράξεως καί θεωρίας καί περὶ Ἱερωσύνης», κβ' - *Φιλοκαλία*, ἔκδοσις «Ἀστέρος», τόμος Β', σ. 259.

9. Βλ. καί Γρηγορίου Θ. Στάθην, *Κυριακά Ἀλληλουάρια τοῦ Εὐαγγελίου*, [διά τόν καιρόν τῆς προσφορᾶς τοῦ θυμιάματος, μελισθέντα κατ' ἦχον μετὰ τῶν ἀρμοδίων στίκων αὐτῶν], Ἀθήνα (Ἀποστολική Διακονία), 2001, σ. 2.

10. Γρ. Θ. Στάθην, «Κυριακά Ἀλληλουάρια τοῦ Εὐαγγελίου», Ὁ *Ἐφημέριος*, τεῦχος ...

11. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία εἰς Ἡσαΐαν Α'*, PG 56, 99γ.

Παναγιώτη Ἰ. Σκαλτοῦ
Ἐπίκουρου Καθηγητῆ Α.Π.Θ.

ΣΤΩΜΕΝ ΚΑΛΩΣ: Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ ΣΤΗ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Ἡ θεία Λειτουργία ἀπό τή φύση της, ἀλλά καί τόν προορισμό της ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς τό κατ' ἐξοχήν «*μυστήριον συνάξεως, εἴπουν κοινωνίας*»¹, μέ τήν ἔννοια τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητας τῶν πιστῶν, «*ὅτι εἷς ἄρτος, ἓν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμέν· οἱ γάρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνός ἄρτου μετέχομεν*»², καί τῆς σύναξης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος στά ὅρια τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας (ἐπισκοπῆς-ἐνορίας).

Ἡ ἔννοια τῆς «συνάξεως» προσδιορίζεται ἐπίσης μέ τή σημασία τῆς συνεργίας, συνιερουργίας καί συλλειτουργίας μεταξύ τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ, μεταξύ τῶν «προϊσταμένων» τῆς συνάξεως³ καί τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, τό ὁποῖο συμμετέχει καί οὐδέποτε παρακολουθεῖ τά τελούμενα⁴.

Ἡ συλλειτουργία αὐτή τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ὁ κατ' ἐξοχήν τελεσιουργός τῶν μυστηρίων εἶναι ὁ Χριστός, «*ὁ προσφέρων καί προσφερόμενος*»⁵, ἀλλά καί τό κάθε μέλος

αὐτοῦ τοῦ σώματος ἔχει τή δική του διακονία καί συμβολή, προεξάρχοντας τοῦ ἱερέα, ἔχει τίς ρίζες της στήν ἴδια τήν Καινή Διαθήκη, μαρτυρεῖται ἀπό τήν ἀρχαία ἐκκλησιαστική παράδοση, ἀλλά φαίνεται καί στήν τάξη καί τή δομή τῆς θείας Λειτουργίας.

Τό «*περί πολλῶν ἐκκυνόμενον*»⁶ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἀφορᾷ τή σωτηρία ὅλου τοῦ κόσμου⁷. Γι' αὐτό ἡ συλλογική αὐτή πράξη πού συνέστησε ὁ Χριστός μεταβιβάζεται ἀπό τούς Ἀποστόλους στό πλῆθος (δηλ. στό σύνολο) τῶν πιστῶν. «*Ἐγὼ γάρ παρέλαβον ἀπό τοῦ Κυρίου, ὃ καί παρέδωκα ὑμῖν*»⁸ σημειώνει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος.

Τό «*προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καί τῇ κοινωνίᾳ καί τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου*»⁹ καί τό «*προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδόν ἐν τῷ ἱερῷ κλῶντες τε καί οἶκον ἄρτου*»¹⁰ δείχνουν τήν κοινωνία τῶν πιστῶν κατά τήν εὐχαριστιακή σύναξη¹¹. Τό δέ «*συνερχομένων ἡμῶν ἐν ἐκκλησίᾳ*»¹² σημαίνει τήν εὐχαριστιακή σύναξη τῶν πιστῶν, τό «*Κυριακόν δεῖπνον*»¹³. Σημαίνει τό σχηματισμό μιᾶς τέτοιας σύναξης, σκοπός τῆς ὁποίας εἶναι νά φανερώσει, νά κάνει πραγματικότητα τήν Ἐκκλησία¹⁴.

Οἱ πιστοί δηλαδή προσέρχονται στόν τόπο τῆς λατρείας, «*εἰς τήν συναγωγήν*»¹⁵ ἢ «*τήν ἐπισυναγωγήν ἑαυτῶν*»¹⁶, μέ τή συνείδηση ὅτι εἶναι «*ἔθνος ἅγιον, βασιλείιον ἱεράτευμα, γένος ἐκλεκτόν*»¹⁷, ὅτι εἶναι «*σῶμα Χριστοῦ καί μέλη ἐκ μέρους*»¹⁸. Πηγαίνουν γιά νά ἐκπληρώσουν τό χρέος των ὡς μέλη, νά παρουσιάσουν καί νά ὁμολογήσουν ἐνώπιον Θεοῦ καί ἀνθρώπων τό μυστήριο τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τῆς «*ἡδὴ ἐλθούσης ἐν δυνάμει*»¹⁹.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στίς συνάξεις ἦταν ἀνεπίτρεπτες οἱ ὁποιοσδήποτε ἀταξίες καί ἀκαταστασίες. Τά πάντα ἔπρεπε

νά γίνονται «εὐσχημόνως καί κατά τάξιν»²⁰, τά «πάντα πρός οἰκοδομήν γινέσθω»²¹. Ἡ τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας δέν εἶναι δυνατή ὅταν ὑπάρχουν «σχίσματα» καί διαιρέσεις μεταξύ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. «Συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπί τό αὐτό οὐκ ἔστι Κυριακόν δεῖπνον φυγεῖν· ἕκαστος γάρ τό ἴδιον δεῖπνον προλαμβάνει ἐν τῷ φαγεῖν, καί ὅς μὲν πεινᾷ, ὅς δέ μεθύει»²².

Ἐπὶ τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως λειτουργήματα, διακονήματα, χαρίσματα καί ρόλοι καί δέν ἐπιτρέπεται ὁ καθένας νά κάνει ὅ,τι θέλει. «Διαιρέσεις δέ χαρισμάτων εἰσὶ, τό δέ αὐτό πνεῦμα· καί διαιρέσεις διακονιῶν εἰσὶ, καί ὁ αὐτός Κύριος· καί διαιρέσεις ἐνεργημάτων εἰσὶν, ὁ δέ αὐτός ἐστὶ Θεός, ὁ ἐνεργῶν τά πάντα ἐν πᾶσιν. Ἐκάστῳ δέ δίδεται ἡ φανέρωσις τοῦ Πνεύματος πρός τό συμφέρον. Ὡ μὲν γάρ διὰ τοῦ Πνεύματος δίδεται λόγος σοφίας, ἄλλῳ δέ λόγος γνώσεως κατὰ τό αὐτό Πνεῦμα, ἑτέρῳ δέ πίστις ἐν τῷ αὐτῷ Πνεύματι, ἄλλῳ δέ ἐνεργήματα δυνάμεων, ἄλλῳ δέ προφητεία, ἄλλῳ δέ διακρίσεις πνευμάτων, ἑτέρῳ δέ γένη γλωσσῶν, ἄλλῳ δέ ἑρμηνεία γλωσσῶν· πάντα δέ ταῦτα ἐνεργεῖ τό ἕν καί τό αὐτό Πνεῦμα, διαιροῦν ἰδίᾳ ἐκάστῳ καθὼς βούλεται»²³. Ὅλα αὐτά ὑπάρχουν γιὰ νά πραγματώνεται τὴν κάθε στιγμή ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος καί ὁ «καταρτισμός» (=τελειοποίηση) τῶν ἀγίων»²⁴ καί ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ σημαίνουν, καί δέν πρέπει νά σημαίνουν διαίρεση τῶν πιστῶν»²⁵.

Στὴν Καινὴ Διαθήκη ἔχουμε, λοιπόν, μία λατρευτικὴ σύναξη ζωντανή, λογικὴ²⁶, εὐτακτὴ²⁷, «ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ»²⁸, χριστοκεντρικὴ²⁹ καί οὐρανομίμητη κατὰ τίς εἰκόνες καί τά σύμβολα τῆς Ἀποκαλύψεως³⁰. Ἔχουμε μία εὐχαριστιακὴ σύναξη πού γίνεται «καθ' ἡμέραν»³¹ καί κυρίως τῆ «μία Σαββάτων»³², δηλαδή «ἐν τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ»³³, ὡς ἡμέρα ἀνά-

στασης και παρουσίας του Κυρίου στο μέσον του λαού Του³⁴. Στη σύναξη αυτή προΐσταται ο «έννας»³⁵, ο οποίος εὐλογοῖ τὸν ἄρτο και τὸν οἶνο³⁶ και λέγει ἀπό στήθους τίς εὐχές, οἱ ὁποῖες ὁπωσδήποτε εἶναι ἀπλές, αὐτοσχέδιες και στηρίζονται στήν προφορική παράδοση³⁷.

Οἱ ἀπλοὶ πιστοὶ δέν εἶναι ξεκομμένοι ἀπό τά δρώμενα, ψάλλουν «τῶ πνεύματι» και «τῶ νοῖ»³⁸ και δοξάζουν τό Θεό «έν τῶ σώματι» και «έν τῶ πνεύματι»³⁹, «έν ἐνί στόματι»⁴⁰. Προσεύχονται «τῶ πνεύματι», προσεύχονται «και τῶ νοῖ»⁴¹, ἄλλοτε σέ ὄρθια στάση «ἐπαίροντας ὀσίους χειρας»⁴² και ἄλλοτε γονατιστοί, ὅταν οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦν μία πιό θερμή προσευχή⁴³.

Διαβάζουν τά ἀναγνώσματα ἀπό τό Νόμο και τούς Προφῆτες και ἀκοῦνε τήν ἐρμηνεία τους ὡς λόγο «παρακλήσεως»⁴⁴. Προσφέρουν τά δῶρα τῆς εὐχαριστίας⁴⁵, ἀνάβουν λαμπάδες⁴⁶, ἀσπάζονται ἀλλήλους «τό φίλημα τῆς εἰρήνης»⁴⁷, κοινωνοῦν, και μετά τήν εὐχαριστιακή μετοχή ὕμνουν και δοξολογοῦν τό Θεό⁴⁸. Ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικότερα στοιχεῖα, πού δείχνουν τή συμμετοχή και τή στάση του λαού στήν εὐχαριστιακή σύναξη, εἶναι ἡ ἐπισφράγιση τῶν εὐχῶν μέ τό Ἄμην⁴⁹, μία ἀπό τίς λέξεις κλειδιά τῆς χριστιανικῆς θείας λειτουργίας, πού ἐνώνει σ' ἕνα ὀργανικό σύνολο τόν προϊστάμενο και τόν ἐπιστατούμενο ἀπό αὐτόν λαό του Θεοῦ⁵⁰.

Ἡ λειτουργική αὐτή ἐνότητα και ἡ ἐπί τό αὐτό σύναξη κλήρου και λαοῦ τονίζεται ἰδιαίτερα και στίς πηγές τῆς μεταποστολικῆς περιόδου μέχρι τόν 4ο αἰῶνα. «Ἡμεῖς οὖν -γράφει ὁ Κλήμης ὁ Ρώμης- ἐν ὁμοσίᾳ ἐπί τό αὐτό συναχθέντες τῇ συνειδήσει, ὡς ἐνός στόματος βοήσωμεν πρὸς αὐτόν ἐκτενωῶς»⁵¹. Και ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος μιᾶ γιά τήν ἐνότητα πού ἀπορρέει ἀπό τήν κοινή πίστη και λατρεία στόν

Ἰησοῦ Χριστοῦ· «Πάντες ἐπὶ τό αὐτό ἐν τῇ προσευχῇ ἅμα συνέρχεσθε· μία δέσις ἔστω κοινή, εἷς νοῦς, μία ἐλπίς, ἐν ἀγάπῃ, ἐν πίστει τῇ ἀμώμῳ, τῇ εἰς Χριστόν Ἰησοῦν, οὐ ἄμεινον οὐδέν ἐστι. Πάντες ὡς εἷς, εἰς τόν ναόν Θεοῦ συντρέχετε, ὡς ἐπὶ ἓν θυσιαστήριον, ἐπὶ ἓνα Ἰησοῦν Χριστόν, τόν ἀρχιερέα τοῦ ἀγεννήτου Θεοῦ»⁵².

Ἀπό τό Β' μάλιστα αἰῶνα, σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τοῦ Ἰουστίνου, ἔχουμε πλήρη περιγραφή τῆς θείας λειτουργίας σέ μία πολύ ἀπλή μορφή, κατά τήν τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα, δηλαδή τήν Κυριακή «ἐπειδή πρώτη ἐστίν ἡμέρα, ἐν ἧ ὁ Θεός τό σκότος καί τήν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καί Ἰησοῦς Χριστός ὁ ἡμέτερος σωτήρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη»⁵³. Στό ἀρχαϊκό αὐτό σχῆμα φαίνεται ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος καί ἡ ἐνεργός συμμετοχή ὄλων ὄσων ἀπαρτίζουν αὐτό τό σῶμα. Ὁ προεστῶς μετά τά ἀναγνώσματα, «τά ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τά συγγράμματα τῶν προφητῶν, μέχρις ἐγχωρεῖ», ὅσο δηλαδή ἔκρινε, ἀφοῦ ἀκόμη δέν εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ περικοπές, «διά λόγου τήν νουθεσίαν καί πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται».

Οἱ πιστοί κατά τή διάρκεια τοῦ κηρύγματος κάθονται, ὅπως καί κατά τήν ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν κειμένων. Γι' αὐτό σημειώνεται στό κείμενο· «ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καί εὐχάς πέμπομεν». Πρόκειται γιά αὐτοσχέδιες κοινές εὐχές κλήρου καί λαοῦ. Ἀκολουθεῖ ὁ ἀσπασμός καί ἡ ἀπό τούς πιστούς προσφορά τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου «τῷ προεστῶτι», ὁ ὁποῖος διαβάσει τήν τελεστική καί εὐχαριστήρια εὐχή. «Πᾶς ὁ παρών λαός» «ἐπευφημεῖ λέγων τό Ἀμήν» καί τελειώνει ἡ εὐχαριστιακή σύναξη μέ τήν ἀπό διακόνους κοινωνία «ἐκάστω τῶν παρόντων... ἀπό τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καί οἴνου καί ὕδατος». Οἱ διάκονοι ἐπίσης μεταφέρουν τή θεία μετάληψη

καί σ' αὐτούς πού δέν μπόρεσαν νά παρευρεθοῦν στή λειτουργία⁵⁴.

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι στό σχῆμα αὐτό ὄλοι προσφέρουν, ὄλοι εὐχονται, ὄλοι κοινωνοῦν⁵⁵. «Μυστικές» εὐχές δέν ὑπάρχουν. Κάτι τέτοιο θά ἦταν ἀδιανόητο γιά τήν ἀποστολική καί μεταποστολική ἐκκλησία, γιατί θά σήμαινε «σχίσματα» μέσα στό ἀδιαίρετο σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀπόκρυψη λειτουργικῶν στοιχείων ἐπιβαλλόταν μόνο γιά τούς ἀμύητους στή χριστιανική πίστη, δηλαδή τούς κατηχουμένους⁵⁶. Δέν ἐπιτρεπόταν ἐπίσης τά τελούμενα νά γίνονται «εἰκῆ ἢ ἀτάκτως». Ὁ καθένας ἤξερε τό λειτούργημα του καί δέν μπορούσε νά παραβεῖ «τόν ὠρισμένον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ κανόνα, ἐν σεμνότητι»⁵⁷.

Καί ἀπό ἄλλες πηγές αὐτῆς τῆς περιόδου γνωρίζουμε τήν ἰδιαίτερη στάση τοῦ λαοῦ στή λειτουργία καί τό βαθύτερο σύνδεσμο μεταξύ τοῦ κλήρου καί τῶν πιστῶν. Στήν Ἀποστολική Παράδοση τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης (ἀρχές Γ' μ.Χ. αἰ.) φαίνεται ὅτι ὁ ἐπίσκοπος προσφέρει τά δῶρα τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας⁵⁸. Εἶναι τά δῶρα πού φέρνουν οἱ λαϊκοί στό ναό, στήν ἀρχή τῆς θείας λειτουργίας καί οἱ διάκονοι τά προσκομίζουν στό θυσιαστήριο⁵⁹. Στό εὐχολόγιο δέ τοῦ Σεραπίωνος (μέσα τοῦ Δ' μ.Χ. αἰ.) ὑπάρχει τό αἶτημα: «Δέξαι δέ καί τήν εὐχαριστίαν τοῦ λαοῦ καί εὐλόγησον τούς προσενεγκόντας τά πρόσφορα καί τās εὐχαριστίας»⁶⁰.

Καί δέν προσφέρει μόνο τά δῶρα ὁ λαός, ἀλλά συμμετέχει γενικότερα ἐνεργά στά ἀναγιγνωσκόμενα ἢ ψαλλόμενα κατά τή θεία λειτουργία. Ἔτσι, λοιπόν, ἀκούει «τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» καί ἀπαντᾷ «Κύριε, ἐλέησον». Ἀκούει τίς εὐχές, τίς περισσότερες σέ α' πληθυντικό πρόσωπο καί εὐχαριστεῖ καί αὐτός ἢ ἐπευφημεῖ, γιατί νοιώθει πῶς εἶναι μέλος τοῦ ἑνός σώματος, τῆς ἴδιας σύναξης. «Τά τῆς εὐχαριστίας πάλιν

κοινά· - σημειώνει ὁ ἱερός Χρυσόστομος - οὐδέ γάρ ἐκεῖνος εὐχαριστεῖ μόνος, ἀλλά καί ὁ λαός ἅπας»⁶¹.

Κλίνει τό κεφάλι του, κάθεται ἢ στέκεται ὀρθίος ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση⁶², διαλέγεται μέ τό διάκονο ἢ τόν ἱερέα, ὁμολογεῖ τήν κοινή ὁμολογία τῆς πίστεως, ψάλλει τήν κοινή ψαλμωδία καί δοξολογία· «Καί τί θαυμάζεις, εἴ που μετά τοῦ ἱερέως ὁ λαός φθέγγεται, ὅπου γε καί μετ' αὐτῶν τῶν Χερουβεὶμ καί τῶν ἄνω δυνάμεων κοινῇ τοὺς ἱερούς ἐκείνους ὕμνους ἀναπέμπει»⁶³.

Ἐνδεικτικά ἀναφέρομε τό διάλογο πού προηγεῖται τῆς ἀναφορᾶς, χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῶν λειτουργιῶν ὄλων τῶν λειτουργικῶν τύπων, ὅπου ἱερέας καί λαός ψάλλουν διαλογικά· «ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας», «ἔχομεν πρὸς τόν Κύριον», «εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ», «ἄξιον καί δίκαιον», γιά νά πεῖ ὁ ἱερέας μετά τό «σέ ὕμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν, σοὶ εὐχαριστοῦμεν...» τό «ἔτι προσφερόμέν σοι τήν λογικήν ταύτην καί ἀναίμακτον λατρείαν καί παρακαλοῦμεν σε καί δεόμεθα καί ἱκετεύομεν· κατάπεμψον τό Πνεῦμά σου τό ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καί ἐπί τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα»⁶⁴.

Σ' ἓνα ἀπό τά σπουδαιότερα κείμενα τοῦ Δ' αἰώνα, τίς Ἀποστολικές Διαταγές, οἱ ὁποῖες διασώζουν τήν τάξη τῆς θείας λατρείας μέχρι τήν ἐποχή ἐκείνη, γίνεται ἰδιαίτερος λόγος γιά τή στάση τῶν πιστῶν κατά τή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας. Κατά τό κείμενο αὐτό ὁ λαός κάθεται μέσα στήν ἐκκλησία «μετά πάσης ἡσυχίας καί εὐταξίας». Οἱ γυναῖκες στέκονταν χωριστά καί αὐτές «σιωπὴν ἄγουσαι».

Οἱ νεότεροι, ἐάν ὑπῆρχε θέση, κάθονταν, εἰ δέ μή «στηκέ-
των ὀρθοί», οἱ δέ μεγαλύτεροι «καθεζέσθωσαν ἐν τάξει, τὰ δέ παιδιά ἐστῶτα προσλαμβάνεσθωσαν αὐτῶν οἱ πατέρες καί οἱ μητέρες». Ὁ διάκονος φρόντιζε ὥστε ὁ καθένας νά κάθε-

ται «εἰς τόν ἴδιον τόπον», καί εἶχε μάλιστα τήν εὐχέρεια νά ἐπιπλήττει αὐτούς πού παρέβαιναν αὐτή τήν τάξη. «Ὁμοίως ὁ διάκονος ἐπισκοπεῖτω τόν λαόν, ὅπως μή τις ψιθυρίσῃ ἢ νυστάξῃ ἢ γελάσῃ ἢ νεύσῃ. Χρή γάρ ἐν ἐκκλησίᾳ ἐπιστημόως καί νηφαλίως καί ἐγρηγόρως ἐστάναι, ἐκτεταμένην ἔχοντα τήν ἀκοή εἰς τόν τοῦ κυρίου λόγον»⁶⁵.

Κατά τή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας καί συγκεκριμένα μετά τά ἀναγνώσματα, πέντε τόν ἀριθμό, καί τήν ὁμιλία, ὁ διάκονος «ἐφ' ὑψηλοῦ πινος ἀνελθῶν», σέ κάποιον ἄμβωνα δηλαδή, ἔλεγε τό «μή τις τῶν ἀκροωμένων, μή τις τῶν ἀπίστων» καί στή συνέχεια προέτρεπε τίς διάφορες ὁμάδες μέ τά ἐξῆς παραγγέλματα· «εὕξασθε, οἱ κατηχούμενοι», «εὕξασθε, οἱ ἐνεργούμενοι», «εὕξασθε, οἱ φωτιζόμενοι», «εὕξασθε, οἱ ἐν μετανοίᾳ».

Μετά ἀπό κάθε προσφώνηση τοῦ διακόνου ὁ λαός, οἱ πιστοί προσεύχονται «κατά διάνοιαν» λέγοντας τό «Κύριε, ἐλέησον», «καί πρό πάντων τά παιδία». Γιά τούς πιστούς ἀκούγεται ἡ παρακέλευση «ὅσοι πιστοί, κλίνωμεν γόνυ» καί μετά ἀπό μία σειρά αἰτημάτων προσκαλοῦνται νά σπκωθοῦν μέ τό παράγγελμα «ἐγειρώμεθα δεηθέντες ἐκτενωῶς».

Ἀκολουθοῦσε ὁ ἀσπασμός μέ τό παράγγελμα «πρόσχωμεν... ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ». Καί ἀσπάζονταν «οἱ τοῦ κλήρου τόν ἐπίσκοπον, οἱ λαϊκοί ἄνδρες τούς λαϊκούς, αἱ γυναῖκες τάς γυναῖκας». Τά παιδία στέκονταν πρός τό βῆμα καί κάποιος ἀπό τούς διακόνους φρόντιζε «ὅπως μή ἀτακῶσιν». Ἄλλοι διάκονοι εἶχαν τό νοῦ τους στούς ἄνδρες καί τίς γυναῖκες «ὅπως μή θόρυβός τις γένηται».

Λίγο πρῖν τήν ἀναφορά καί μετά τή χερνιβία ὁ διάκονος προτρέπει τούς πιστούς γιά τήν ὀρθία στάση τους κατά τό τμήμα αὐτό τῆς λειτουργίας· «ὀρθοί πρός Κύριον μετά φόβου

καί τρόμου ἐστῶτες ὧμεν προσφέρειν». Τέλος κατά τή θεία κοινωνία μεταλαμβάνουν πρῶτα οἱ κληρικοί καί «πᾶς ὁ λαός κατά τάξιν μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας, ἄνευ θορύβου». Δίδοντας τήν προσφορά ὁ ἐπίσκοπος λέγει «σῶμα Χριστοῦ» καί ὁ δεχόμενος λέγει «Ἀμήν». Ὁ δέ διάκονος δίδοντας τό ποτήριον λέγει «αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς» καί ὁ πίνων ἀπαντᾷ «Ἀμήν».

Τό παράγγελμα «ἐγειρώμεθα» μετά τή θεία μετάληψη καί λίγο πρῖν τήν εὐχή τῆς εὐχαριστίας δείχνει ὅτι κάποιοι μπορούσαν νά κάθονται στό σημεῖο ἐκεῖνο. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ ἀπόλυση γινόταν ἀπό τό διάκονο μέ τή σύντομη φράση «ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ»⁶⁶.

Ἀνάλογα παραγγέλματα ἔχουμε καί στήν Ἱεροσολυμιτική λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ἀλλά καί στήν Ἀλεξανδρινή τοῦ ἀποστόλου Μάρκου. Στήν πρώτη, ἡ ὁποία ἔχει ὑποστῆ καί ἀρκετές βυζαντινές ἐπιδράσεις⁶⁷, ἀκοῦμε τά διακονικά παραγγέλματα «πρόσχωμεν τῇ ἀγία ἀναγνώσει» πρό τοῦ Εὐαγγελίου, «σχολάσωμεν ἐκτενῶς» μετά τό Εὐαγγέλιο, «ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ ψάλλωμεν» πρῖν ἀπό τό κοινωνικό «ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ πορευθῶμεν» στήν ἀπόλυση⁶⁸.

Στή λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου, πού καί αὐτή ἔχει βυζαντινές ἐπιδράσεις⁶⁹, ἀκοῦμε π.χ. τίς προτροπές «ἐπί προσευχήν στάθητε» μετά τό Εὐαγγέλιο, «προφέρειν ἐπί τόπους στάθητε» πρὸς τήν εὐχή τῆς προθέσεως καί τό σύμβολο τῆς πίστεως, «πετάσατε» πρῖν τήν ἀναφορά, ὡς προτροπή στούς ἱερεῖς καί τό λαό πρὸς ἔκταση ἢ ὑψωση τῶν χειρῶν ἢ τοῦ καταπετάσματος⁷⁰, «οἱ καθήμενοι ἀνάστητε» καί «εἰς ἀνατολὰς βλέψατε» μετά τά δίπτυχα, «ἐκτείνετε οἱ πρεσβύτεροι» μετά τό «Λάβετε, φάγετε», ὡς προτροπή πρὸς ἔκταση τῶν χειρῶν τῶν συλλειτουργούντων ἱερέων ὑπέρ τά δῶρα⁷¹,

«ἄρξαι» πρὶν τὸ κοινωνικό, «ἐπὶ προσευχὴν στάθητε» μετὰ τὴν θεία κοινωνία, «πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ» κατὰ τὴν ἀπόλυση⁷².

Ἐνάλογα παραγγέλματα πού διευκολύνουν τὴ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία λειτουργία καὶ τὴν «ἐν τῷ σώματι ... καὶ ἐν τῷ πνεύματι»⁷³ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ σ' αὐτήν, ὑπάρχουν καὶ στίς λειτουργίες ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Μεγάλου Βασιλείου. Ἡ στάση μας ὅμως αὐτὴ ρυθμίζεται ὄχι ἀσφαλῶς μὲ κριτήρια προσωπικῆς εὐλαβείας, ἀλλὰ μὲ τίς προϋποθέσεις πού ἀπαιτεῖ «ὁ νοῦς τῆς ὅλης ἱερουργίας»⁷⁴ τὸ νόημα δηλαδή καὶ ὁ σκοπὸς τῆς θείας λειτουργίας, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴ συνέχιση τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμο, τὸν ἁγιασμὸ τῶν πιστῶν καὶ τὴν ἐν τῷ μυστηρίῳ βίωση τῆς βασιλείας Του.

Ἔτσι αὐτὰ πού γίνονται στὴ θεία λειτουργία εἶναι πρόξενα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Δέν εἶναι μόνο ἡ θυσία, ἀλλὰ εἶναι καὶ τὰ πρὸς αὐτῆς ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν σημαίνόμενα, εὐχόμενα, ἀδόξενα καὶ ἀκροώμενα. Ὑπάρχουν τὰ «γινόμενα», ἀλλὰ καὶ τὰ «λεγόμενα» καὶ τὰ ψαλλόμενα διὰ τῶν ὁποίων «ὀρῶμεν τὸν Χριστὸν τυπούμενον καὶ τὰ ὑπὲρ ἡμῶν αὐτοῦ ἔργα καὶ πάθη· καὶ γὰρ ἐν τοῖς Ψαλμοῖς καὶ ταῖς ἀναγνώσεσι καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τοῦ ἱερέως διὰ πάσης τῆς τελετῆς πραττομένοις, ἡ οἰκονομία τοῦ Σωτῆρος σημαίνεται»⁷⁵.

Ἡ θεία λειτουργία - ὅπως ἔχει γραφεῖ εὐστοχα σὲ μία πρόσφατη περὶ τὴν θεία λατρεία ἔκδοση - «εἶναι μία κίνησις, ἕνα τρέξιμο, μιὰ προσπάθεια νὰ ἀρπάξει ὁ πιστὸς τὸν Χριστὸν»⁷⁶. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, ὅπως σημειώνει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ὁ πιστὸς πρέπει νὰ πηγαίνει στὴν ἐκκλησία καὶ στὸν οἶκο τοῦ Θεοῦ «μετὰ προθυμίας ψυχῆς καὶ χαρᾶς καρδίας» καὶ νὰ ἀκούει «εὐλαβῶς τὰς ἐν αὐτῷ δοξολογίας». Καὶ «ὄχι μόνον νὰ πηγαίνει μετὰ χαρᾶς εἰς τὴν

ἐκκλησίαν, ἀλλά καί πηγαίνοντας νά μή ζητῆς διά νά ἀνταμώσης ἐκεῖ τούς φίλους σου, μηδέ νά ὀμιλῆς ἄκαιρα καί μάταια λόγια· ἀλλά νά δοξολογῆς τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἐνθυμούμενος ἐκεῖνο τό τοῦ Δαβίδ. Ἐπί ἐν τῷ ναῶ αὐτοῦ πᾶς τις λέγει δόξαν»⁷⁷.

Κατά τήν παρουσία μας, λοιπόν, στή θεία λειτουργία ὀφείλουμε νά προσέχουμε καί νά ἔχουμε τό νοῦ μας στά λεγόμενα, τά πραττόμενα, τά ψαλλόμενα καί τά ἀναγινωσκόμενα. «Ἀνόητοι καί ἀστόχαστοι λοιπόν - σημειώνει ὁ Εὐστράτιος Ἀργέντης - εἶναι ἐκεῖνοι ὅπου εἰς καιρόν ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἰστάμενοι προσεύχονται ἰδία καί κατά μόνας, μή προσέχοντες εἰς τάς κοινᾶς εὐχάς, καί ψαλλμούς καί ἀναγνώσματα τῆς ἐκκλησίας. Πρέπει δηλαδή ὁ Χριστιανός - συνεχίζει - ἰστάμενος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἀκολουθίᾳ, νά ἀκολουθῆ κατά πάντα εἰς ἐκεῖνα ὅπου γίνονται κοινῶς· ὅταν εὐχῶνται νά συνεύχεται μέ τόν νοῦν, ὅταν ἀναγινώσκουσι νά ἀκροάζεται, ὁμοίως καί ἐν τοῖς λοιποῖς νά συνεργῆ καί νά συμπεριφέρεται τοῖς κοινῶς γινομένοις. Καί τοῦτο τό λέγω -γράφει- διότι βλέπω τινάς ἀνοήτους ὅπου θαρροῦσι τούς ἑαυτούς τῶν εὐλαβεῖς ὅταν προσεύχονται κατ' ἰδίαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ διδάσκαλος διδάσκει, ὁ ἀναγνώστης ἀναγινώσκει, ὁ ψάλτης ψάλλει, καί ἐκεῖνος μοναχός του δέν ἡξεύρω τί μουρμουρίζει, τό ὅποῖον καί δέν εἶναι μισθός, ἀλλά καί προσθήκη ἁμαρτίας, ἐπειδή καταφρονεῖ τῆς κοινῆς ἀκολουθίας, καί τῆς ἐκκλησίας, καί χάνει καί τήν ἐδικήν του προσευχήν· ὅτι ἡ προσευχή χρειάζεται προσοχήν καί ἡσυχίαν»⁷⁸.

Τήν προσοχή αὐτή καί τήν ἡσυχία κατά τή θεία λειτουργία μᾶς ζητοῦν καί τά παραγγέλματα τοῦ διακόνου κατά τή μικρῆ εἴσοδο, καθώς ἐπίσης καί οἱ προτροπές πρό τῶν ἀναγνώσμάτων. «Σοφία. Ὁρθοί». «Πρόσχωμεν». «Σοφία. Πρόσχωμεν».

Τό «Πρόσχωμεν» πού ὡς λειτουργική ἔκφραση εἶναι γνωστή ἀπό τά ἔργα τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου· «ἔστικεν ὁ διάκονος μέγα βοῶν καί λέγων· Πρόσχωμεν' καί τοῦτο πολλάκις»⁷⁹, κατά τόν ἱερό Καβάσιλα σημαίνει «τό μή ραθύμως ἐστά- ναι καί ἀμελῶς», δηλαδή νά μή στέκονται οἱ πιστοί μέ ραθυμία καί ἀμέλεια, ἀλλά νά ἔχουν τό νοῦ τους προσπλωμένο στά τελούμενα καί ψαλλόμενα⁸⁰.

«Σοφία» δέ εἶναι «οἱ προσήκοντες τῇ τελειῇ λογισμοί, μεθ' ὧν ὀραν δεῖ καί ἀκούειν τά τελούμενα καί λεγόμενα οἱ πίστεως γέμοντες»⁸¹. Εἶναι ἀναγκαία αὐτή ἡ ἀνάμνηση τῶν κατάλληλων γιά τήν τελειή λογισμῶν, ὡς μία ἀντίσταση κατά τῆς τυραννίας καί τῆς λήθης· «οὐδέν τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν οὕτω συνεχῶς καί ραδίως ἐκτρέπει τόν ἄνθρωπον ὡς τοῦτο τό πάθος»⁸². Χάνει κανεῖς τό χρόνο του ἐάν δέν μετέχει μέ καθαρούς λογισμούς στή θεία λειτουργία καί ἂν δέν εἶναι ἄγρυπνος καί ἐν ἐγρηγόρσει· «χρεία δέ τῆς ἐξῶθεν ὑπομνήσεως, ἵνα συνεχῶς ὑπό τῆς λήθης συλῶμενον τόν ἡμέτερον νοῦν, καί περιελκόμενον εἰς ματαίας μερίμνας ἀναλαμβάνειν δυνώμεθα πάλιν»⁸³.

«Πολλοί - γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος - ἐστᾶσιν ἐν σχήματι μέν προσευχῆς, οὐκ εἰσι δέ ἐν τῇ αὐτῇ, διά τήν τοῦ νοῦ περιφοράν καί τόν ἀφελκισμόν τῆς διανοίας αὐτῶν, ὑπό τῆς ἐν ματαιότητι μερίμνης»⁸⁴. «Ἐάν ὅμως, ἀδελφοί, λέγει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, εὕρισκομένων ὑμῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μέ τό σῶμα, ὁ νοῦς σας σκορπισθεῖ εἰς τά ἔξω, μή ταραττεσθε, ἀλλά πάλιν νά τόν γυρίζετε εἰς τήν ἐκκλησίαν καί εἰς τόν ἑαυτόν σας. Καί ἂν πάλιν τρέξη εἰς τά ἔξω, πάλιν καί πάλιν νά τόν γυρίζετε καί νά τόν συμμαζώνετε εἰς τήν καρδίαν σας καί ἀπό τήν ἐκκλησίαν σωματικῶς νά μή φεύγετε»⁸⁵.

Τό «ὀρθοί» εἶναι καί αὐτό ἐπιφώνημα παραινέσεως, πού κατά τόν ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης σημαίνει τήν ἀνόρθωση καί ἀνύψωση πού μᾶς χάρισε ὁ Χριστός μέ τήν Ἀνάστασή του⁸⁶. Τί σημαίνει «ὀρθοί»; «Ἐναγωνίους ἡμᾶς εἶναι βούλεται τῷ Θεῷ καί τοῖς μυστηρίοις ἐντυγχάνοντας καί μή ραθύμως, ἀλλά μετά σπουδῆς καί πάσης αἰδοῦς τήν τοιαύτην ὁμιλίαν ποιῆσθαι εἴτε ὄραν, εἴτε λέγειν, εἴτε ἀκούειν τι δεήσει ἱερέων καί σημεῖον τοῦτο - λέγει ὁ ἱερός Καβάσιλας - πρῶτον δεικνύναι τῆς σπουδῆς ταύτης καί τῆς εὐλαβείας τήν ὀρθωσιν τοῦ σώματος, τό μή καθημένους, ἀλλ' ἐστῶτας τοῦτο ποιῆν»⁸⁷. Ἡ ὀρθια δηλαδή στάση τοῦ σώματος ἐκφράζει καλύτερα αὐτήν τήν ἐτοιμότητα, τήν προσοχή, τό ζήλο καί τήν εὐλάβεια πού χρειάζεται κατά τή συμμετοχή μας στή θεία λειτουργία⁸⁸.

Γενικότερα τό ὀρθιο σχῆμα στή θεία λειτουργία προτιμᾶται, ὡς εἰκόνα τοῦ προσδοκώμενου αἰῶνα⁸⁹ καί σύμβολο τῆς ἀναστάσεως⁹⁰. «Ὅρθιοι ἴσαντο οἱ πάλαι χριστιανοί ἐν τῇ ἱερωργίᾳ» καί «καθολικόν καί κοινόν δόγμα τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας εἶναι, τό μή κλίνειν γόνυ ἐν Κυριακῇ»⁹¹.

Ἡ πατερική καί κανονική παράδοση εἶναι σαφῆς ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό, ἀπό τόν ἅγιο Ἰουστίνο (β' αἰ.) μέχρι τούς Κολυβάδες. Ἐνδεικτικά μόνο ἀναφέρομε κάποιες γνῶμες: «Τό δέ ἐν τῇ Κυριακῇ μή κλίνειν γόνυ, σύμβολον ἐστὶ τῆς ἀναστάσεως» λέγουν οἱ Εἰρηναῖος Λουγδούνου καί Ἰουστίνος⁹². «Ὅρθοί μὲν πληροῦμεν τὰς εὐχὰς ἐν τῇ μιᾷ τοῦ σαββάτου» γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος⁹³. «Ἐπειδὴ τινές εἰσι ἐν τῇ Κυριακῇ γόνυ κλίνοντες, καί ἐν ταῖς τῆς Πεντηκοστῆς ἡμέραις, ὑπὲρ τοῦ πάντα ἐν πάσῃ παροικία φυλάττεσθαι, ἐστῶτας ἔδοξε τῇ ἀγίᾳ Συνόδῳ τὰς εὐχὰς ἀποδιδόναι τῷ Θεῷ» ἀναφέρει ὁ 20ός κανόνας τῆς Α' ἐν Νικαία Οἰκουμενικῆς Συνόδου⁹⁴.

«Ταῖς Κυριακαῖς μή κλίνειν γόνυ ἐκ τῶν θεοφόρων ἡμῶν Πατέρων κανονικῶς παρελάβομεν, τήν τοῦ Χριστοῦ τιμῶντες Ἐκκλησίαν» ἀναφέρει ὁ 90ός κανόνας τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου⁹⁵. «Οἱ Προφῆται καί οἱ Ἀπόστολοι προσύχοντο τόν παλαιόν καιρόν -σημειώνει ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος- καθώς καί τό ἔθνος τῶν ὀθωμανῶν ὀρῶμεν οὕτω ποιοῦν. Καί ἡ ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία ταύτην τήν συνήθειαν εἶχεν. Οἱ δέ θεῖοι Ἀπόστολοι ἔπειτα παρέδωκαν εἰς τόν κόσμον τήν Κυριακὴν ὀρθοῖνά προσεύχονται, ὡσάν ὁπού φέρεται τῆς τοῦ Κυρίου Χριστοῦ Ἀναστάσεως καί προεικόνισιν τῆς παγκοσμίου ἀναστάσεως»⁹⁶. Θά μπορούσε κανεὶς νά ἀναφέρει πλειάδα μαρτυριῶν γιά τήν ὀρθία στάση μας κατά τή θεία λειτουργία ἔτσι πού νά ἐπιβεβαιώνεται ἀπόλυτα αὐτό πού γράφει ὁ καθηγητής Ἰωάννης Φουντούλης, ὅτι δηλαδή «δέν ὑπάρχει ἄλλος λειτουργικός συμβολισμός πού νά ἔχει παρόμοια κατοχύρωση»⁹⁷.

Στήν παράδοση αὐτή πού θέλει νά μή γονατίζουμε κατά τόν καθαγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων ὑπάρχουν καί ἐνστάσεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες γίνεται διάκριση μεταξύ τοῦ προσεῦχεσθαι γονυκλιῶς καί τῆς προσκυνηματικῆς «προσπτώσεως» ἐνώπιον τοῦ ἁγιωτάτου μυστηρίου⁹⁸. Αὐτή δηλαδή ἡ γονυκλισία κατά τόν καθαγιασμό δέν ἔχει χαρακτήρα δεήσεως καί πένθους, ἀλλά εὐλαβείας πρὸς τό μυστήριο καί γίνεται «*χάριν ἀσπασμοῦ*», ὅπως ἀναφέρει ἕνας κανόνας πού ἀποδίδεται στόν ἅγιο Νικηφόρο τόν Ὁμολογητή († 829)⁹⁹.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἐρμηνεύοντας αὐτόν τόν κανόνα στό φῶς τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας λέγει ὅτι πρέπει νά κάνουμε διάκριση μεταξύ τῶν γονυκλισιῶν μετανοιῶν πού γίνονται κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή «*αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐμποδισμέναι νά μή γίνωνται ἐν Κυριακῇ*», διότι δηλώνουν τήν εἰς τήν ἁμαρτίαν καί τόν θάνατον πώση μας,

καί τῶν μετανοιῶν πού γίνονται «*χάριν ἀσπασμοῦ*» σέ εἰκό-
νες ἢ σεβαστά πρόσωπα¹⁰⁰.

Ἐάν βεβαίως θεωρήσουμε τή γονυκλισία ὡς πράξη
εὐλαβείας καί ἐπομένως μ' αὐτήν τήν ἔννοια ὡς τήν ἐνδεδει-
γμένην στάση κατά τόν καθαγιασμό τῶν Δώρων, τότε «*ποιά
στάση θά ἔπρεπε νά ἐπινοήσουμε γιά νά ἐκφράσουμε τόν
σεβασμό καί τήν εὐλάβειά μας κατά τό ἐξ Ἰσου ὕψιστο σημεῖο
τῆς προσεγγίσεώς μας πρὸς τό μυστήριον, τήν ὥρα τῆς θείας
μεταλήψεως*»¹⁰¹, ὅπου ὁ λαός κατά τήν ἀρχαία παράδοση κοι-
νωνεῖ «*κατά τάξιν, μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας, ἄνευ θορύ-
βου*»¹⁰², ἀλλά σέ ὄρθια στάση ἢ καλύτερα «*κύπτων καί τρόπῳ
προσκυνήσεως καί σεβάσματος λέγων τό Ἄμην*»¹⁰³.

Ἡ εὐλάβειά μας, λοιπόν, ἐκφράζεται καί μέ ἄλλη στάση
τοῦ σώματός μας, κατά τήν ὁποίαν κλινόμεθα βαθέως, κάτι
πού ὀρίζεται ὡς *προσκύνηση* καί ὄχι ὡς *πρόσπτωση* καί γονυ-
κλισία. Αὐτή εἶναι καί ἡ στάση πού πρέπει νά ἔχουμε καί κατά
τή διάρκεια τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. «*Ὅθεν καί οἱ πιστοί... εἰς
μνήμην ἱεράν ἀγόμενοι τῆς ἐπί τόν σταυρόν ἀπαγωγῆς τοῦ
Κυρίου, μετ' εὐλεβείας κύπτοντες προσκυνοῦσι καί τιμῶσι τόν
τύπον καί τήν εἰκόνα τοῦ ἐπί θυσίαν ἀγομένου Ἰησοῦ Χρι-
στοῦ· οὐ γάρ ἐστὶ λατρευτικὴ ἐκείνη ἢ προσκύνσεις*»¹⁰⁴.

Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Καβάσιλας στήν ἐρμηνεία τῆς θείας
Λειτουργίας κάνει λόγο γιά γονυκλισία κατά τή Μεγάλην
Εἴσοδο· «*Δεῖ δέ καί προσπίπτειν τινικαῦτα τῷ ἱερεῖ καί
δεῖσθαι, ἵνα ἡμῶν ἐν ταῖς εὐχαῖς ἐκείναις μνησθῆ*». Διευκρι-
νίζει ὅμως ὅτι ὅσοι ἀπό τούς προσπίπτοντες «*ὡς σῶμα Χρι-
στοῦ καί αἷμα τά κομιζόμενα δῶρα προσκυνοῦσι καί διαλέ-
γονται, ἀπό τῆς εἰσόδου τῶν προηγιασμένων δώρων, ἠπατή-
θησαν, ἀγνοήσαντες τήν διαφοράν τῆς ἱερουργίας ταύτης καί
ἐκείνης. Αὕτη μὲν γάρ ἐν ταύτῃ τῇ εἰσόδῳ ἄθυτα ἔχει τά*

δῶρα καί οὐπω τετελεσμένα, ἐκείνη δέ τέλεια καί ἡγιασμένα καί σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ»¹⁰⁵.

Ἡ γονυκλισία, λοιπόν, ὡς ἐκδήλωση πένθους καί δουλικοῦ φρονήματος ἀπάδει πρὸς τόν ἀναστάσιμο, δοξολογικό καί ἐσχατολογικό χαρακτήρα τῆς θείας λειτουργίας. Αὐτό μᾶς τό ἐπιβεβαιώνει ἡ παράδοσή μας. «*Τό ὄρθιον σχῆμα τῆς προσευχῆς προτιμᾶν οἱ θεσμοί τῆς Ἐκκλησίας ἡμᾶς ἐξεπαίδευσαν, ἐκ τῆς ἐναργοῦς ὑπομνήσεως οἰονεῖ μετοικίζοντες ἡμῶν τόν νοῦν ἀπό τῶν παρόντων ἐπὶ τά μέλλοντα*»¹⁰⁶. Μᾶς διευκολύνουν ὅμως πρὸς τήν μέ τό σῶμα, ἀλλά καί τήν ψυχή μας τήρηση αὐτῆς τῆς στάσης καί τά διάφορα παραγγέλματα τοῦ διακόνου, ὀρθοί, πρόσκωμεν κ.λπ., πού διατηρήθηκαν καί στίς θεῖες λειτουργίες πού τελοῦνται σήμερα.

Τό γραφέν ὅτι «*οὔτε ἐκάθηντο ποτέ οἱ χριστιανοί ἐν τῷ καιρῷ τῆς λειτουργίας*»¹⁰⁷ εἶναι μᾶλλον ὑπερβολή, διότι ἂν ἦταν ἔτσι δέν θά ὑπῆρχαν παραγγέλματα, ὅπως π.χ. «*οἱ καθήμενοι ἀνάσπτε*» μετά τά δίπτυχα στή θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου ἢ «*ὀρθοί μεταλαβόντες*» μετά τή θεία κοινωμία. Αὐτά σημαίνουν ὅτι προηγουμένως οἱ πιστοί μπορούσαν νά κάθονται, ὅπως ἐπίσης καί πρὶν ἀπό τίς εἰσόδους, πρὶν ἀπό τό Εὐαγγέλιο καί πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τῆς ἀγίας ἀναφορᾶς¹⁰⁸.

Ἄρα τό ὄρθιο σχῆμα ἐπιβάλλεται στά κεντρικά σημεῖα τῆς λειτουργίας, ὅπως εἶναι ἡ ἔναρξή της μέ τό «*Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...*», οἱ εἰσοδοί, μικρή καί μεγάλη, τό Εὐαγγέλιο, τό Σύμβολο τῆς Πίστεως, ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, τό Πάτερ ἡμῶν¹⁰⁹.

Ὅρισμένα παραγγέλματα τονίζουν τήν κλίση τῆς κεφαλῆς μας ὡς ἐκδήλωση εὐγνωμοσύνης υἱϊκῆς πρὸς τόν Πατέρα μας¹¹⁰ ἢ ὑπενθυμίζουν τή στάση τοῦ σώματος κατά τόν ἀσπασμό, παλαιότερα, τό πρὸς ἀνατολᾶς βλέπειν, τήν ἀνάταση τῶν

χειρῶν κατά τήν ἐκτενή ἢ ἄλλα σημεῖα τῆς θείας λειτουργίας, ὡς ἔκφραση τῆς «ἐξ' ὅλης ψυχῆς καί ἐξ' ὅλης τῆς διανοίας» προσευχῆς τῶν πιστῶν¹¹¹. Καί τά στασιδία ἀκόμη βοηθοῦν τόν προσευχόμενο νά στέκεται ὀρθίος· «Διά τοῦτο ἐπενοήθησαν - γράφει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης- διά ν' ἐπαίρουν τάς χειῖρας τῶν χριστιανῶν καί νά κρατοῦν αὐτούς εἰς σχῆμα προσευχομένου ἐν ὄσῳ καιρῷ στέκονται εἰς τήν Ἐκκλησίαν»¹¹²

Τό ἐκφραστικότερο καί τό πιό ἀντιπροσωπευτικό ἀπό τά παραγγέλματα τῆς θείας λειτουργίας εἶναι αὐτό πού προηγῆται τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς· «Στῶμεν καλῶς· στῶμεν μετά φόβου» πού ὁ ἱερός Καβάσιλας τό συνδέει μέ τήν ὁμολογία τῆς πίστεως καί τή σταθερότητα πού πρέπει νά μᾶς διακρίνει σ' αὐτήν¹¹³. Ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων συνδέει τό «στῶμεν καλῶς...» μέ ὅσα θά συμβοῦν παρακάτω κατά τή θεία λειτουργία. Βλέποντας τό Θεάνθρωπο νά πάσχει πρέπει νά στεκώμαστε τήν ὥρα αὐτή «νηφότης καί εὐσταθῶς (ξάγρυπνοι), ὅπως ἐν εἰρήνῃ καί ἀταραξία τῶν κάτωθι λογισμῶν ταῦτα προσφέροντες ἢ ἀναφέροντες, κατασιωθῶμεν ἰδεῖν αὐτοῦ τήν θείαν ἀνάστασιν»¹¹⁴.

Παλαιότερη διατύπωση αὐτοῦ τοῦ παραγγέλματος, πού διασώζεται στή θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, λέγει· «Στῶμεν καλῶς, στῶμεν εὐλαβῶς, στῶμεν μετά φόβου καί κατανύξεως». Αὐτό προσδιορίζει συγκεκριμένα τή στάση μας γιά τήν ὅσο τό δυνατόν καλύτερη, «μέ κάθε προσοχήν καί εὐταξίαν καί εὐλάβειαν, μέ κάθε εἰρήνην καί ἡσυχίαν, καί μέ κάθε ταπείνωσιν σώματος καί ψυχῆς»¹¹⁵, συμμετοχή στό μυστήριο τῆς εἰρήνης πού ἀποκαλύπτεται μπροστά μας.

Ἔτσι θά ζήσουμε τή θεία λειτουργία ὅπως πραγματικά εἶναι, σύναξη καί συλλειτουργία ἀγγέλων καί ἀνθρώπων, ὅπου «χαίρεται ὁ νοῦς, εὐφραίνεται ἡ ψυχή, κατανύγεται ἡ

καρδία, γεννῶνται δάκρυα, προξενεῖται ἀγάπη ἀδελφική καί ὁ ἐν Τριάδι Θεός δοξολογεῖται καί κηρύττεται»¹¹⁶. Ἔτσι θά γευθοῦμε «ὅτι χρῆστος ὁ Κύριος»¹¹⁷ καί θά γίνουμε μέτοχοι τοῦ μυστηρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ πολιτείας καί τῆς βασιλείας Του πού μετατρέπει τό ναό σ' ἓνα κομμάτι τοῦ οὐρανοῦ καί μαζί μέ τή μεταβολή τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου μεταμορφώνει κι ἐμᾶς κι ὁλόκληρο τόν κόσμο «κατά πάντα καί διά πάντα»¹¹⁸.

Παραπομπές

1. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* 3, 1, PG 3, 425 B.
2. Α΄ Κορ. 10, 17.
3. Α΄ Θεσ. 5, 12. «Ἐρωτῶμεν δέ ὑμᾶς, ἀδελφοί, εἰδέναι τοὺς κοπιῶντας ἐν ὑμῖν καὶ προϊσταμένους ὑμῶν ἐν Κυρίῳ καὶ νουθετοῦντας ὑμᾶς».
4. Γ.Δ. Μεταλληνοῦ (Πρωτοπρ.), *Ἐνορία: Ὁ Χριστός ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν*, ἐκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθήνα 1990, σ. 21.
5. Εὐχή τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου.
6. Ματθ. 6, 28. Πρβλ. Μάρκ. 14, 24· Λουκ. 22, 20.
7. Ἡ. Σουντιζίδη, «Ἡ ἔννοια τοῦ ὑπὲρ πολλῶν (Μάρκ. 14, 24)», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 8ο (1997), 261-266.
8. Α΄ Κορ. 10, 23.
9. Πράξ. 2, 42.
10. Πράξ. 2, 46.
11. Μ.Α. Σιώτη, *Θεία Εὐχαριστία. Αἱ περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας πληροφορίες τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐρμηνείας*, Θεσσαλονίκη 1957.
12. Α΄ Κορ. 11, 18.
13. Α΄ Κορ. 11, 20.
14. Ἀ. Σμέμαν, *Εὐχαριστία*, μτφρ. ἀπὸ τὰ Ρωσικά: Ἀνδρέας καὶ Μαρίκα Χελιώτη, ἐκδ. «Ἀκρίτα», Ἀθήνα 1987, σ. 13.
15. Ἰακ. 2, 2.
16. Ἐβρ. 10, 25.
17. Α΄ Πέτρ. 2, 9.
18. Α΄ Κορ. 12, 27.
19. Α΄ Κορ. 4, 20.
20. Α΄ Κορ. 14, 40.
21. Α΄ Κορ. 14, 26.

22. Α΄ Κορ. 11, 20-21.
23. Α΄ Κορ. 12, 4-11.
24. Έφ. 4, 12.
25. Κ. Παπαδοπούλου (Πρωτοπρ.), «Σχέσεις κλήρου και λαού στη λατρεία», *Σύναξη* 50 (1994), 95.
26. Ρωμ. 12, 1.
27. Α΄ Κορ. 14, 40: «*Πάντα εὐσχημόνως και κατά τάξιν*».
28. Ίω. 4, 23-24.
29. Οἱ διάφοροι χαρισματοῦχοι λειτουργοῦν ὡς μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ. Α΄ Κορ. 12, 12: «*Καθάπερ γάρ τό σῶμα ἐν ἐστί και μέλη ἔχει πολλά, πάντα δέ τά μέλη τοῦ σώματος τοῦ ἐνός, πολλά ὄντα, ἐν ἐστί σῶμα, οὕτω και ὁ Χριστός*».
30. Ἀποκ. κεφ. 4. Βλ. και Π.Β. Βασιλειάδης, «*Αποκάλυψη και Λειτουργία*», Ἡ Ὁρθοδοξία στό σταυροδρόμι [Ἐκκλησία - Κοινωνία - Οἰκουμένη, 4], ἐκδ. «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 141-168. π. Ἰωάννης Γ. Σκιαδαρέσης, *Λειτουργικές σκηνές και ὕμνοι στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη [Βιβλική Βιβλιοθήκη, 14]*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999.
31. Πράξ. 2, 46.
32. Πράξ. 20, 7· Α΄ Κορ. 16, 2.
33. Ἀποκ. 1, 10.
34. Ί.Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική* (Πανεπιστημιακά Παραδόσεις), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 35.
35. Ί.Δ. Ζηζιούλα (Μητρ. Περγάμου), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θεῖα εὐχαριστία και τῷ ἐπισκόπῳ κατά τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνες*, ἐν Ἀθήναις 21990, σ. 53 ἐξ.
36. Α΄ Κορ. 10, 16· 11, 24-26.
37. Α΄ Κορ. 11, 23-26. Βλ. και Ί.Μ. Φουντούλη, ὀ.π., σ. 34.
38. Α΄ Κορ. 14, 15.
39. Α΄ Κορ. 6, 20.
40. Ρωμ. 15, 6.
41. Α΄ Κορ. 14, 15. Πράξ. 2, 42.
42. Α΄ Τιμ. 2, 8.
43. Πράξ. 2, 42· 7, 60· 9, 40· 20, 36· 21, 5.

44. Πράξ. 13, 15· Α΄ Τιμ. 4, 13.
45. Α΄ Κορ. 11, 21-29.
46. Πράξ. 20, 8.
47. Ρωμ. 16, 16.
48. Μαθ. 26, 30.
49. Α΄ Κορ. 14, 16.
50. Α. Σμέμαν, *Εὐχαριστία*, σ. 19.
51. Κλήμεντος Ρώμης, *Ἐπιστολή πρὸς Κορινθίους Α΄*, 34, PG 1, 277A.
52. Ἰγνατίου Θεοφόρου, *Πρὸς Μαγνησίους*, 7, 1-2, ΒΕΠΕΣ 2, 1955, σ. 295 (8-13).
53. Ἰουστίνου, *Α΄ Ἀπολογία*, 67, 7, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σ. 198.
54. Ἰουστίνου, *Α΄ Ἀπολογία*, 65-67, ΒΕΠΕΣ 3, 1955, σσ. 197-198.
55. Γ.Ν. Φίλια, *Ὁ τρόπος ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν στή λατρεία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἐκδ. «Γρηγόρης», Ἀθήνα 1997, σσ. 35-36.
56. Κ. Παπαδοπούλου (Πρωτοπρ.), ὁ.π., σ. 96.
57. Κλήμεντος Ρώμης, ὁ.π., 40, 41, PG 1, 287 Α· 289Α.
58. B. Botte, *La Tradition Apostolique de Saint Hippolyte (Essai de reconstitution)*, Münster Westfalen, Aschendor 7, 1993, σ. 8 [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 39].
59. B. Botte, ὁ.π., σ. 10.
60. Εὐχή προσφόρου Σεραπίωνος Ἐπισκόπου, ΒΕΠΕΣ 43, 1971, σ. 77 (36-37). Βλ. καί Γ. Φίλια, «Στίς πηγές τῆς εὐχαριστιακῆς ἐνότητας κλήρου καί λαοῦ», *Σύναξη* 50 (1994), 101-107.
61. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία 18 εἰς τὴν Β΄ πρὸς Κορινθίους*, 3, PG 61, 527.
62. C. Braga - F. Brovelli κ.ἄ., *Nelle vostre assemblee*, vol. I, ed. Queriniana, Brescia ³1986, σσ. 287-302.
63. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ὁ.π., PG 61, 527.
64. Εὐχή ἀναφορᾶς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.
65. Διαταγαί τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, 2, 57, SC 320, 316.
66. Διαταγαί τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων 8, 15, SC 336, 214.
67. Ἰ.Μ. Φουντούλη, *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 5], Θεσσαλονίκη ²1977, σσ. 5-8.

68. Ἰ.Μ. Φουντούλη, ὅ.π., σσ. 16-17· 34-83.
69. Ἰ.Μ. Φουντούλη, *Θεία λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, 3], Θεσσαλονίκη ²1977, σσ. 13, 16.
70. Ἰ.Μ. Φουντούλη, ὅ.π., σ. 8.
71. Ἰ.Μ. Φουντούλη, ὅ.π., σ. 21.
72. Ἰ.Μ. Φουντούλη, ὅ.π., σσ. 29-63.
73. Α΄ Κορ. 6, 20.
74. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τὴν θεῖαν Λειτουργίαν καὶ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, Εἰσαγωγή-κείμενα-μετάφρασις-σχόλια ὑπὸ Π.Κ. Χρήστου [Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, 22], Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1979, σ. 44.
75. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σ. 36.
76. Ἀρχιμ. Αἰμιλιανοῦ, *Κατηχήσεις καὶ Λόγοι 4, Θεία Λατρεία προσδοκία καὶ ὄρασις Θεοῦ*, ἐκδ. Ὁρμύλια 2001, σ. 35.
77. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Νέα Κλίμαξ*, ἐν Βόλῳ 1956, σσ. 62-63.
78. Εὐστρατίου Ἀργέντη, *Σύνταγμα κατὰ Ἀζύμων*, ἐν Λειψία ἀψ', σ. 279.
79. Ἰωάννου Χρυσσοστόμου, *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* 19, 5, PG 60, 156 ε'.
80. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σσ. 118-119.
81. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σ. 118.
82. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σ. 120.
83. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π.
84. Μεγάλου Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τὸν εικοστὸν ὄγδοον Ψαλμόν, 3, PG 29, 288 B.
85. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Χρησιμοθεῖα...*, σ. 304.
86. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, PG 155, 292 BD· 586 CD.
87. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σ. 120.
88. Ἰωάννου Χρυσσοστόμου, Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, ὁμιλία Α', PG 57, 24: «καὶ ὀρθαῖς ταῖς ψυχαῖς καὶ ταῖς ἀκοαῖς ἐστάναν».
89. Μεγάλου Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, SC 17bis, Paris 1968, σ. 484.

90. Εἰρηναίου, *Λόγος περί τοῦ Πάσχα*, ΒΕΠΕΣ, τ. 5, σ. 174, 15 ἐξ.
91. Εὐστρατίου Ἀργέντη, ὅ.π., σ. 269.
92. Εἰρηναίου, ὅ.π., ΒΕΠΕΣ, τ. 5, σ. 174, 15 ἐξ. Πρβλ. Ἰουστίνου, *Ἀποκρίσεις πρὸς ὀρθοδόξους (Ἀμφιβαλλόμενα)*, Ἐρώτ. ριε΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 4, σ. 127, 34 ἐξ.
93. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, SC 17 bis, Paris 1968, σ. 484.
94. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα...*, τ. 2, Ἀθήνησιν 1852, σ. 162.
95. Ράλλη-Ποτλῆ, ὅ.π., σ. 516.
96. Ἀθανασίου Παρίου, *Δήλωσις...*, Ἐπιμελεία Θεοδωρήτου Ἱερομονάχου Ἀγιορείτου, Ἀθῆναι 1988, σ. 80.
97. Βλ. «Ὁ Ἐφημέριος», 1-15 Δεκ. 1996, σ. 360. Βλ. καί Τρύφωνος Π. Τσομπάνη, *Ἡ Γουγκλισία*, Θεσσαλονίκη 2000. Κυρίλλου Κωστόπουλου (ἀρχιμ.), *Ἡ ἱερά παράδοση γιὰ τό «γόνυ κλίνειν»*. Θεολογική ἀναφορά στό Ἰουδαϊκό Σάββατο καί στήν ἡμέρα Κυρίου, Πάτρα 2000. Γιά τή στάσις τῶν Κολλυβάδων ἔναντι τῆς Γουγκλισίας τῆς Κυριακῆς βλ. Νικοδήμου Σκρέττα-Πλεξίδα (Ἀρχιμ.), *Ἡ περὶ θείας Εὐχαριστίας καί τῶν προνομίων τῆς Κυριακῆς διδασκαλίας τῶν Κολλυβάδων* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 475-491.
98. Νικοδήμου (Μητροπολίτου Πατρῶν), Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 1999.
99. Jean Baptiste Pitra, *Spicilegium Solesmense*, t. 4, Graz-Austria 1963, σ. 392.
100. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Πηδάλιον*, σ. 727.
101. Ἰ.Μ. Φουντούλη, «Ὁ Ἐφημέριος» 1-15 Ἰαν. 1997, σ. 12.
102. *Διαταγαί τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων* 8, 15, SC 336, 214.
103. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατήχσις Μυσταγωγική Ε΄, SC 126, 172.
104. Εὐστρατίου Ἀργέντη, ὅ.π., σ. 274. Ὁ Ἀργέντης ἀναφέρεται καί σέ μία ἄλλη προσκύνησις τῶν δώρων κατὰ τό κοινωνικό λέγοντας: «Ἐν τῷ κοινωνικῷ ἄλλος καί σεβασμιώτερος ἐστίν ὁ τρόπος τῆς προσκυνήσεως. Ὅφείλουσι τοίνυν οἱ πιστοί γινώσκειν τήν διαφοράν τῆς προσκυνήσεως τῶν δώρων ἐν τῷ χερουβικῷ καί τήν διαφοράν τῆς προσκυνήσεως αὐτῶν ἐν τῷ κοινωνικῷ· αὕτη γάρ ἐστὶ λατρευτική, προσκυ-

νοῦνται γάρ τά δῶρα μετουσιωθέντα εἰς σῶμα τοῦ Κυρίου καί αἷμα, ἐν δέ τῷ Χερουβικῷ, οὕτω ἐτελειώθησαν, ὅθεν καί ὡς εἰκῶν μόνον Χριστοῦ προσκυνοῦνται» (Βλ. Εὐστρατίου Ἀργέντη, ὅ.π., σ. 274).

105. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σσ. 130-132. Βλ. καί Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, PG 155, 657 D. Βλ. σχετικά καί Τρύφωνος Π. Τσομπάνη, *Ἡ Μεγάλη Εἴσοδος σπίν Εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 86-88.

106. Μεγάλου Βασιλείου, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 27, SC 17 bis, σ. 486.

107. Εὐστρατίου Ἀργέντη, ὅ.π., σ. 270.

108. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, «Ὁ Ἐφημέριος», 1 Ὀκτωβρίου 1997, σ. 281.

109. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, «Ὁ Ἐφημέριος», 1-15 Σεπτ. 1997, σ. 249.

110. Γρηγορίου Ἱερομονάχου, *Ἡ θεία Λειτουργία*, Σχόλια, Ἅγιον Ὄρος 31993, σ. 302.

111. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Χρηστοθήθεια...*, σ. 313.

112. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Χρηστοθήθεια...*, σ. 313.

113. Νικολάου Καβάσιλα, ὅ.π., σ. 136.

114. Θεοδώρου Ἀνδίδων, *Προθεωρία Κεφαλαιώδης...*, PG 140, 444D.

115. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Χρηστοθήθεια...*, σ. 313.

116. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Χρηστοθήθεια...*, σ. 321.

117. Ψαλμ. 33, 8.

118. Ἀλ. Σμέμαν, *Εὐχαριστία*, σ. 226.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΠΕΜΠΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Τρίτη 16.10.2001)

Νίκου Ζία

Καθηγητοῦ Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗ. ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ

Ἡ Θεία Εὐχαριστία -ἡ νέα ὑποστατική σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό, πού συγχρόνως συνιστά καί νέα σχέση μέ τόν κόσμο, τήν εὐχαριστιακή- ἀποτελεῖ τό κέντρο, τήν καρδιά τῆς νέας χριστιανικῆς ζωῆς. Ἡ τέχνη, ἡ ὁποία ἐκφράζει αὐτήν τήν νέα ἀντίληψη, διαμορφώνεται (ἰδίως ἡ ἀρχιτεκτονική) ἔτσι ὥστε νά ὑπηρετεῖ τή Θεία Λειτουργία καί κυρίως τήν Θεία Εὐχαριστία παράλληλα βέβαια μέ τήν διατρέψωσι τῆς σάρκωσης τοῦ Λόγου¹ καί τῆς θέωσης² τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ζωγραφική μέ τήν κατάλληλη εἰκονογραφία συνεργάζεται μέ τήν ἀρχιτεκτονική γιά τήν ὀλοκληρωμένη μορφοποίηση τοῦ μοναδικοῦ γεγονότος τῆς παρεμβολῆς τοῦ Λόγου στήν Ἱστορία καί τοῦ συνεχοῦς θαύματος πού συντελεῖται στήν Θεία Λειτουργία, τήν Θεία Εὐχαριστία.

Ὁ πρῶτος τύπος οἰκοδομήματος πού χρησιμοποιεῖται γιά νά στεγάσει τήν σύναξη τῶν χριστιανῶν εἶναι ἡ **βασιλική**³ τό

γνωστό επίμηκες κτήριο μέ τόν τονισμένο κατά μῆκος ἄξονα. Ἡ ὄλη διάταξή του μέ τά παστοφόρια στή δυτική πλευρά ὅπου ἐναποθέτουν οἱ πιστοί τά προϊόντα τῆς γεωργικῆς ἐργασίας τους, τόν ἄρτον, τόν οἶνον καί τό ἔλαιον. Τά κλίτη μέ τίς βηματίζουσες τοξοστοιχίες πού ὀδηγοῦν τόν πιστό πρὸς τήν ἀνατολή, πού τόν καλεῖ καί ἡ ἀγκάλη τῆς κόγχης καί γενικά τό Ἱερό Βῆμα ὅπου βρίσκεται καλυμμένη μέ τό κιβώριο Ἁγία Τράπεζα καί ὅπου τελεσιουργεῖται ἡ ἀναίμακτη θυσία. Ὁλη αὐτή ἡ διάταξη ὑπηρετεῖ τό θαῦμα τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί τῆς κοινωνίας τοῦ ζωοποιῦ Σώματος καί Αἵματος ἀπό τούς πιστούς. Ἡ πομπική αὐτή διάταξη ὀλοκληρώνει τήν πορεία τοῦ πιστοῦ πού ξεκινᾷ ἀπό τό σπίτι του κομίζοντας τή σύνοψη τῆς καθημερινῆς του ἀγροτικῆς ζωῆς καί νά τήν ἐναποθέσει στή παστοφόρια καί ἀπό ἑκεῖ τελετουργικά νά τήν μεταφέρει στήν Ἁγία Τράπεζα ὅπου θά μεταβληθεῖ σέ Σῶμα καί Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ σχέση του μέ τή φύση γίνεται ἔτσι ὄχι αὐτονομημένη ἐκμετάλλευση ἀλλά εὐχαριστηριακή.

Στήν κυρίως βυζαντινή περίοδο, ὅταν κυριαρχοῦσε πιά ὁ τύπος τοῦ **σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μέ τροῦλο** ναοῦ, ὅπου τονίζεται ἴσως ἐμφανέστερα ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου καί ἡ κάθοδος τοῦ Χριστοῦ μέ τόν τροῦλο καί ἡ σταυρική θυσία μέ τό σχῆμα τοῦ σταυροῦ καί πάλι διατηρεῖται ὁ πομπικός χαρακτήρας πού προβάλλει τή σημασία τῆς Εὐχαριστίας.

Ἡ ζωγραφική, στήν ὁποία κυρίως ἀναφερόμαστε ἐδῶ, ἰδίως στήν μεσοβυζαντινή περίοδο συμπληρώνει τόν εὐχαριστηριακό αὐτό χαρακτήρα τοῦ ναοῦ. Ἐμφανέστερος μάλιστα αὐτός ὁ ρόλος τῆς ζωγραφικῆς γίνεται ἰδίως μετά τήν Εἰκονομαχία ὅταν ἐφαρμόζεται στόν σταυροειδή ναό τό συγκροτημένο εἰκονογραφικό πρόγραμμα.

Ἦς δοῦμε πρῶτα συνοπτικά τίς ζωγραφικές παραστάσεις πού ἀναφέρονται στήν Εὐχαριστία. Προδρομικές παραστάσεις τῆς Θείας Εὐχαριστίας μποροῦν νά ἀνιχνευτοῦν στήν πρωτοχριστιανική ζωγραφική τῶν κατακομβῶν. Ἀπλές, σχεδόν ὑπαικτικές εἰκόνες. Σ' ἓνα ἡμικυκλικό τραπέζι (πού μόλις διακρίνεται) κάθονται 7 ἀδροσχεδιασμένες μορφές πού μπροστά τους ἔχουν καλάθια μέ τό ψωμί, ὅπως στήν παράσταση τοῦ παρεκκλησίου τῶν Μυστηρίων στήν κατακόμβη τοῦ Ἀγ. Καλλίστου (Α' μισό τοῦ 3ου αἰώνα) ἢ στήν καλύτερα διατηρούμενη τοιχογραφία τῆς Capella Graeca τῆς κατακόμβης τῆς Ἀγ. Πρισκίλλης, ὅπου στήν ἴδια διάταξη εἰκονίζονται οἱ δαιτυμένες οἱ μακαριστοί ἔχοντας ἐπάνω στό τραπέζι καί πιάτα μέ ψάρια. Ὁ μεγάλος ἐρευνητής τῆς ζωγραφικῆς τῶν κατακομβῶν J. Wilpert⁴ ἀποδίδει στίς σκηνές τήν ἔννοια τῆς θείας Εὐχαριστίας *Fractio Panis*. Ἡ ἐρμηνεῖα ὅμως αὐτή δέν γίνεται δεκτή ἀπό πολλούς ἐρευνητές καί ἀπό τόν μεγάλο Ἑλληνα βυζαντινολόγο Γεώργιο Σωτηρίου⁵. Ἀντίθετα ὁ Σωτηρίου θεωρεῖ ὡς συνδεδεμένη μέ τήν θεία Εὐχαριστία μιá σκηνή στήν ὁποία «εἰκονίζεται ἐκατέρωθεν τρίποδος τραπέζης γυνή εἰς στάσιον δεήσεως καί ἀνὴρ ἐκτείνων τὰς χεῖρας καί λαμβάνων ἐκ τῆς τραπέζης ἄρτον». Ἀνάλογον σκηνήν περιγράφει ὁ Εὐσέβιος (Ἐκκλ. Ἱστορία βιβλ. Ζ' 9,4, ἐπιστολή τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Ξύστου 258 μ.Χ.) ὅστις ἀφηγούμενος μετάνοιαν αἰρετικοῦ προσθέτει: «εὐχαριστίας γάρ ἐπακούσαντα καί συνεπιφθεγξάμενον τό Ἀμὴν καί τραπέζην παραστάντα καί χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτείναντα... κ.λπ.»⁶. Νεότεροι μελετητές⁷ ὅμως ἐπανέρχονται στήν εὐχαριστηριακὴ ἐρμηνεῖα.

Ἡ κυριότερη ζωγραφικὴ παράσταση πού ἀποδίδει τό Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἡ **Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων**. «Ἡ μετάδοσις τοῦ Κυριακοῦ σώματος καί αἵματος

πρός τούς 'Αποστόλους» ὅπως ὀνομάζει τήν παράσταση ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ⁸. Στήν εἰκονογραφική αὐτή σύνθεση ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ δίνει ἓνα ἀκόμα δεῖγμα τῆς θεολογικῆς διάστασός της καί τοῦ ἀντιρεαλιστικοῦ χαρακτήρα της μέ τήν ἔννοια ὅτι ξεκινώντας ἀπό τήν ἱστορία ἐνός γεγονότος προχωρεῖ στήν προβολή τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἀλήθειας πού αὐτό ἐμπεριέχει δίνοντάς της εἰκαστική μορφή.

Ἡ παράδοση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὡς γνωστό, γίνεται κατά τή διάρκεια τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου⁹. Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ ξεχωρίζει τὰ δύο αὐτά γεγονότα (τό Μυστικό Δεῖπνο καί τήν Παράδοση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας). Ὁ Μυστικός Δεῖπνος ἱστορεῖται σάν τό τελευταῖο δεῖπνο τοῦ Ἰησοῦ μέ τούς μαθητές Του διατηρώντας τόν ἱστορικό χαρακτήρα του καί ἐντασσόμενος μέσα στόν ἀφηγηματικό κύκλο τῆς πορείας τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τό Πάθος, πού ζωγραφίζεται μέσα στόν κυρίως ναό. Ἡ παράδοση τοῦ Μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας μέ τή μορφή τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων γίνεται μιά σύνθεση μέ ὑπερχρονικό ἀποκαλυπτικό χαρακτήρα πού ζωγραφίζεται μέσα στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀγκαλιάζοντας κατά κάποιον τρόπο ἔτσι τήν Ἄγ. Τράπεζα τοῦ ναοῦ, ὅπου καί τελεσιουργεῖται τό Μυστήριον. Τή θέση αὐτή παίρνει ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῶν ἐκκλησιῶν μετά τήν εἰκονομαχία καί κυρίως ἀπό τόν 11ο αἰ. καί μετά. Τό εἰκονογραφικό ὅμως θέμα εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη ἀπό τόν 6ο αἰ. ὅπως τό βλέπουμε σέ ἔργα μικροτεχνίας.

Δύο ἀσημένιοι δίσκοι, ὁ ἓνας γνωστός ὡς δίσκος τῆς Στούμα¹⁰, σήμερα στήν Κωνσταντινούπολη, καί ὁ ἄλλος τῆς Ρίχα¹¹ στή Συλλογή τοῦ Dumbarton Oaks στήν Οὐάσιγκτον χρονολογοῦνται ἀπό τίς ἐπιγραφές μεταξύ τοῦ 565 καί 578 μ.Χ.

Κάτω ἀπό ὑποτυπῶδες κιβώριο καί πίσω ἀπό ὑψηλή τράπεζα εἰκονίζεται δύο φορές ὁ Χριστός στή δεξιά πλευρά προσφέρει τό Ποτήριον ὅπου οἱ ἕξι Ἀπόστολοι ἔρχονται νά πιοῦν τό Αἷμα τό προσφερόμενον ἀπό τόν ἴδιο τόν Κύριο καί ἐκχυόμενον εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν. Στήν ἀριστερή πλευρά ὁ Χριστός προσφέρει τόν Ἅρτον-Σῶμα -μέ μιὰ κίνηση πού θυμίζει σήμερα τή δια-νομή τοῦ ἀντιδώρου- καί οἱ Μαθητές λαμβάνουν μέ τά χέρια τό Σῶμα τοῦ Κυρίου. Λόγω τοῦ σχήματος καί τῆς στενότητας τοῦ χώρου οἱ Ἀπόστολοι προσέρχονται κατά ὀμάδες.

Στόν 11ο αἰ. -τὴν ἐποχὴ πού ἔχει χαρακτηριθεῖ ὡς ὁ κλα-σικισμός τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς- διαμορφώνεται τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα πού συλλειτουργώντας μέ τὴν ἀρχιτεκτονική τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ δίνει τὴν ὀλοκληρωμένη θεολογικὴ διατύπωση τῆς πίστεως. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων τοποθετεῖται στό ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, θέση αὐτονόητη γιὰ εὐχαριστιακὸ θέμα. Εἶναι περίεργο ὅτι ἡ Κοινωνία δέν ἀπαντᾷ στὰ τρία μεγάλα ψηφιδωτά σύνολα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου (Ὁσ. Λουκάς, Ν. Μονή, Δαφνί) πού εἶναι καί κορυφαία ἔργα τῆς ἐποχῆς. Τὴν βρίσκουμε ὅμως σέ πλήρη ἀνάπτυξη στή μακρινὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου¹² πού ἄρχισε νά κτίζεται γύρω στὰ 1037 καί θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει τὴν Νέα Ἐκκλησία τοῦ Παλατιοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἐδῶ τό κιβώριο εἶναι περισσότερο ἀρχιτεκτονημένο. Ἡ Ἀγ. Τράπεζα φέρει τὰ ἱερά σκεύη, διακρίνεται ὁ ἀστερίσκος, τό δισκάριο. Στὶς ἄκρες ἔχουμε ἓνα νέο στοιχεῖο: τούς δύο ἀγγέλους πού στέκονται κρατώντας ριπίδια, ἐνῶ ὁ μεγαλοπρεπὴς Χριστός στέκεται ἔξω ἀπὸ τὴν Τράπεζα, προσφέροντας δεξιά τό Σῶμα καί ἀριστερά τό Αἷμα. Οἱ Ἀπόστολοι ἔρχονται ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο μέ κινήσεις ἀργές καί σεβάσιμες ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τῶν

ήμιχορίων τόν Πέτρο καί τόν Παῦλο. Ἡ παρουσία τοῦ Παύλου στήν εἰκόνα, ὁ ὁποῖος δέν συμμετεῖχε στό Μυστικό Δεῖπνο συνιστά ἄλλη μία ὑπέρβαση τοῦ χρόνου καί δίνει στήν παράσταση ὑπερχρονικό καί ἀποκαλυπτικό χαρακτήρα. Τήν ἴδια λιτότητα καί αὐστηρότητα ἔχει καί ἡ τοιχογραφία στό Ἱερό τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας¹³.

Στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στό Staro Nagoricino¹⁴ τοῦ 1317 ἡ εἰκονογραφία διατηρεῖται, τό οὐδέτερο ὅμως βάθος μέ τούς Ἀποστόλους σάν κολῶνες ἐμπλουτίζεται μέ τήν προσθήκη πλουσίων οἰκοδομημάτων, πού ἀγαπᾷ ἡ Τέχνη τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καί ἰδίως ἡ ζωγραφική πού ξεκινάει ἀπό τή Θεσσαλονίκη μέ λαμπρούς ἐκπροσώπους ὅπως ὁ Εὐτύχιος καί ὁ Μιχαήλ Ἀστραπᾶς πού ἔχουν ζωγραφίσει τήν ἐκκλησία. Ἡ τεχνοτροπία ἀλλάζει. Οἱ μορφές ἀποκτοῦν ὄγκο καί κινουῦνται μέ ἐλευθερία μέσα στόν χώρο¹⁵.

Τά ἴδια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά βρίσκουμε καί στό λίγο νωρίτερα ζωγραφισμένο ναό ἀπό τούς ἴδιους ζωγράφους στόν Ἁγ. Νικήτα στό Cucer¹⁶. Ἐδῶ οἱ Ἀπόστολοι ὅμως ὁμαδοποιημένοι ἕνας στήν πρώτη σειρά, δύο στήν δεύτερη, τρεῖς στήν τρίτη¹⁷.

Στήν ἐνδεικτική αὐτή ἀναφορά προσθέτουμε καί μιᾶ παράσταση πού δέν εἶναι ζωγραφισμένη στόν τοῖχο ἀλλά κεντημένη μέ χρυσοβελονιά σέ ὕφασμα. Πρόκειται γιά τόν γνωστό Ἐπιτάφιο τῆς Θεσσαλονίκης¹⁸ (σήμερα στό Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ). Ἐδῶ συνδυάζεται ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος στό κέντρο, ἐνῶ ἀριστερά καί δεξιά τῆς παραστάσεως ἀναπτύσσεται ἡ **Μετάδοση τοῦ Κυριακοῦ Σώματος καί Αἵματος τοῦ Κυρίου**. Ὁ Γεώργιος Σωτηρίου¹⁹ ἔγραφε «Ἡ τέχνη τοῦ Ἐπιταφίου τούτου εἶναι ἀξιοθαύμαστος διά τήν ἁρμονίαν

τῆς ὄλης συνθέσεως καί διά τάς πλήρεις ἀληθείας παραστάσεις μέ τάς ὥραιας κινήσεις καί τά ἐκφραστικά πρόσωπα».

Στή Μεταβυζαντινή περίοδο ἡ παράσταση ἀπαντᾷ πολύ συχνά. Ὁ Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ καταχωρεῖ τήν παράσταση στά λειτουργικά θέματα.

«Σπίτια καί τράπεζα καί ἐπ' αὐτήν δισκάριον μέ ἄρτον μελισμένον, καί ὁ Χριστός ὄπισθεν αὐτός φαινόμενος ἕως τόν μέσον καί ἔχων τά χέρια ἀπλωμένα καί βαστῶν εἰς μέν τήν δεξιάν ἄρτον, εἰς δέ τήν ἀριστεράν ποτήρι· καί ἔμπροσθεν του Εὐαγγέλιον ἀνοικτόν, καί εἰς τό δεξιόν του μέρος ταῦτα τά γράμματα “Λάβετε φάγετε· τοῦτό ἐστι τό σῶμα μου”· εἰς δέ τό ἀριστερόν ταῦτα “Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτό ἐστι τό αἷμα μου” καί ἐξ ἐκατέρων τῶν μερῶν αὐτοῦ οἱ δώδεκα ἀπόστολοι, ὀλίγον κλιτοί, βλέποντες πρός τόν Χριστόν, καί δεξιά μέν ὁ Πέτρος ἔμπροσθεν τῶν πέντε ἀπλώνοντας τά χέρια του ὑποκάτω τοῦ ἄρτου ὅπου βαστάζει ὁ Χριστός, ἀριστερά δέ ὁ Ἰωάννης ἔμπροσθεν τῶν ἄλλων πέντε, ἔχων τήν μίαν χεῖρα ἀπλωμένην καί τήν ἄλλην εἰς τό στήθος του καί τό στόμα του εἰς τά χεῖλη τοῦ ποτηρίου καί ὁ Ἰούδας ὄπισθεν αὐτῶν, γυρισμένος εἰς τά ὀπίσω καί εἷς δαίμων εἰσερχόμενος εἰς τό στόμα του (Ματθ. κσ', 26-28. Μάρκ. ιδ', 22-24. Λουκ. κβ', 17-20)»²⁰.

Ἡ τοικογραφία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γρηγορίου Ἁγίου Ὀρους²¹ τοῦ ἔτους 1779 «διά χειρῶν τῶν εὐτελεστάτων ζωγράφων Γαβριήλ ἱερομονάχου καί Γρηγορίου ἐκ πόλεως Καστορίας» φαίνεται νά ἀκολουθεῖ τήν περιγραφή τοῦ Διονυσίου. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἑνός ἡμιχορίου εἶναι ὁ Ἰωάννης, ἐνῶ ὁ Ἰούδας στρέφεται πρός ὀπίσω καί φεύγει καθοδηγούμενος ἀπό τό Διάβολο πού ἔχει καθίσει στόν ὦμο του. Ἡ σύνθεσις κλείνει πίσω μέ σειρά ἰσόνομων φανταστικῶν κτηρίων σέ ρόδινα καί πρασινωπά χρώματα. Σχετική μονοτονία παρου-

σιάζουν τά χρώματα τῶν ἐνδυμάτων τῶν Ἀποστόλων καί τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ἐναλλάσσονται τό γαλάζιο στό ἱμάτιο μέ τό κόκκινο στό χιτῶνα καί τανάπαλιν. Διατηρεῖται, ὅπως βλέπουμε, ὁ δογματικός χαρακτήρας τῆς παράστασης, ἐνῶ μεταβάλλεται ἡ τεχνοτροπία ἐκφράζοντας καί τίς γενικότερες συνθήκες τῆς ἐποχῆς.

* * *

Ἐπάρχει βέβαια καί μιά εἰκονογραφική παράσταση πού ἔχει κατ' ἐξοχήν σχέση μέ τή Θεία Λειτουργία, καθῶς μάλιστα ἔχει αὐτόν τόν τίτλο στήν «Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς» τοῦ Διονυσίου. Σήμερα συνήθως ὀνομάζεται ἡ **Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων** καθῶς λειτουργός εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός καί Ἄγγελοι συλλειτουργοῦν. Ἐδῶ ἀπεικονίζεται φέροντες τόν Ἄερα καί τά Τίμια Δῶρα στήν τελετουργική στιγμή τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. Ἡ παράσταση στήν *Περίβλεπτο*²² τοῦ Μυστρά τοῦ 14ου αἰ., ὅπου οἱ Ἄγγελοι μέ τά λευκῶπά καί κιτρινορόδινα ἐνδύματα μέ λευκά φῶτα καί τά βαρύτιμα καλύμματα τῶν Τιμίων Δώρων ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ἀριστουργήματα τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης. Ἡ εἰκαστική ἀπόδοση τῶν Ἀγγέλων, τῶν ἀσωμάτων πνευματικῶν αὐτῶν ὄντων, ἀγγίζει ἐδῶ τίς κορυφαῖες τῆς στιγμῆς. Ἡ σκηνή εἰκονογραφεῖ τό Χερουβικόν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου τοῦ ὁποῦ ἡ ἀρχή γράφεται κάτω ἀπό τήν παράσταση. «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία καί στήτω μετὰ φόβου καί τρόμου... Προηγοῦνται δέ τούτου οἱ χοροὶ τῶν Ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καί ἐξουσίας, τά πολυόμενα Χερουβείμ καί τά ἐξαπτέρυγα Σεραφεῖμ τά ὄψεις καλύπτοντα καί βοῶντα τόν ὕμνον».

Ἀνάλογη παράσταση ὑπάρχει καί στήν ἐκκλησία τῶν Παλατιῶν τοῦ Μυστρά, τή σημερινή Ἁγία Σοφία πού ταυτί-

στηκε ἀπό τόν Μ. Χατζηδάκη²³ μέ τό ναό τοῦ Χριστοῦ τοῦ Ζωοδότου καί χρονολογεῖται στά χρόνια τοῦ Δεσπότη τοῦ Μορέως Μανουήλ Καντακουζηνοῦ (1348-1380). Στό ΝΑ παρεκκλήσιο, στόν τυφλό τροῦλο, γύρω ἀπό τήν Παναγία ζωγραφίζεται ἡ **Θεία Λειτουργία**.

Στή Μεταβυζαντινή περίοδο ἡ παράσταση ἀπαντᾷ εἴτε στόν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης σέ συνδυασμό καί μέ τήν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καί τούς συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες, εἴτε στόν τροῦλο. Ἐξ δοῦμε πώς περιγράφει τήν ἴδια ἐποχή τῆ σκηνῆ ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ²⁴: «Κουβούκλιον καί ὑποκάτω αὐτοῦ τράπεζα καί ἐπ' αὐτήν τό ἅγιον Εὐαγγέλιον, καί ἐπ' αὐτό τό ἅγιον Πνεῦμα καί ὁ Ἄναρχος Πατήρ πλησίον ἐπί θρόνου καθήμενος, εὐλογῶν μέ τās ἀγίας χείρας του καί λέγων εἰς χάρτην «ἐκ γαστροῦ πρό Ἐωσφόρου ἐγέννησά σε». Καί εἰς τό δεξιόν μέρος τῆς τραπέζης ὁ Χριστός μετά ἀρχιερατικῆς στολῆς ἱστάμενος καί εὐλογῶν, καί ἔμπροσθεν αὐτοῦ καί τά λοιπά τάγματα τῶν ἀγγέλων μετά ἱερατικῆς στολῆς ποιοῦντα κύκλον ἕως τό ἀριστερόν μέρος τῆς ἀγίας Τραπέζης. Καί πάλιν ὁ Χριστός ἱστάμενος εἰς τό ἀριστερόν μέρος αὐτῆς καί λαμβάνων ἀπό τήν κεφαλὴν ἑνός ἀγγέλου, εἰς σχῆμα διακόνου, δισκάριον. Καί ἄλλοι τέσσαρες ἄγγελοι πλησίον, οἱ δύο θυμιάζοντες τόν Χριστόν καί οἱ δύο βαστάζοντες μανουάλια. Καί ὀπισθεν αὐτῶν ἄλλος ἄγγελος εἰς σχῆμα ἱερέως βαστάζων ποτήριον καί ὀπισθεν αὐτῶν οἱ λοιποὶ βαστάζοντες ἄλλος ραβδία, ἄλλος λόγχην καί τόν κάλαμον μέ τόν σπόγγον, ἄλλος σταυρόν καί ἄλλοι λαμπάδας».

Στή Μονή Ὁσίου Γρηγορίου στό Ἄγιον Ὄρος (1779) ἡ **Θεία Λειτουργία**²⁵ ἔχει ζωγραφιστεῖ στόν τροῦλο γύρω ἀπό τόν Παντοκράτορα. Ἡ εἰκονογραφία βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό στήν περιγραφή τοῦ Διονυσίου ἐκτός ἀπό τήν κεντρική

σκηνή, όπου δέν παρίσταται -κατά τήν πάγια αντίληψη τῶν βυζαντινῶν- ὁ Ἄναρχος Πατήρ, ἐνῶ δέν ὑπάρχει καί τό κουβούκλιο. Εἰκονίζεται²⁶ ἡ Ἁγία Τράπεζα μέ τό Εὐαγγέλιο καί «ἐπ' αὐτῷ τό Ἅγιον Πνεῦμα ἐν εἶδει περιστεράς καί ἐκατέρωθεν δύο Ἄγγελοι μέ ἄμφια διακόνου». Ὁ Χριστός «μετά ἀρχιερατικῆς στολῆς» δεξιά εὐλογεῖ τήν ἐξερχόμενη πομπή μέ τόν Ἐπιτάφιο Ἀέρα πού φέρουν στούς ὤμους τους οἱ Ἄγγελοι, ἐνῶ ἀπό τήν ἀριστερή πλευρά ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς ὑποδέχεται τούς Ἀγγέλους μέ τά Τίμια Δῶρα. Στήν πομπή συμμετέχουν Ἄγγελοι-Διάκονοι, ἱερεῖς μέ πλουμιστά φελόνια κ.λπ.

* * *

Μιά ἀκόμη εἰκονογραφική σύνθεση πού ἀπεικονίζει τή Θεία Εὐχαριστία εἶναι ὁ **Μελισμός**, ὁ ὁποῖος δέν περιλαμβάνεται στήν Ἑρμηνεία τοῦ Διονυσίου. Ζωγραφίζεται στόν ἡμικύλινδρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καί στό κέντρο εἰκονίζεται ὁ Χριστός ὡς βρέφος ξαπλωμένο ἐπάνω στό Δισκάριο. Δεξιά καί ἀριστερά οἱ μεγάλοι Ἱεράρχες καί συγγραφεῖς τῆς Θείας Λειτουργίας, Βασίλειος καί Χρυσόστομος, συλλειτουργοῦντες, ὅπως στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Κουρμπίνοβο τοῦ ἔτους 1191²⁷. Στήν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφانوῦ²⁸, τοῦ 14ου αἰ. στή Θεσσαλονίκη παρίστανται καί οἱ Ἅγιοι Γρηγόριος Θεολόγος καί Ἀθανάσιος. Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ παράσταση στό Γεράκι τῆς Λακωνίας στό Ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Χρυσόστομου²⁹. Ἐδῶ ὅμως ὁ Χριστός εἰκονίζεται ὅπως στόν Ἐπιτάφιο Ἀέρα.

Κλείνουμε τή σύντομη αὐτή προσέγγιση μέ μιᾶ ἀκόμη σκηνή ἀπό τό Ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Ἀχρίδα³⁰ μέ τόν Μ. Βασίλειο πού λειτουργεῖ μπροστά ἀπό κιβώριο. Εἶναι μιᾶ ἐξαιρετικά αὐστηρή τοιχογραφία μέ ἔντονη ἐπιπεδικότητα πού

τονίζει τόν ἀσκητικό χαρακτήρα τοῦ συγγραφέα τῆς Θείας Λειτουργίας, Μ. Βασιλείου, ἀλλά καί τήν ὅλη μυστηριακή διάσταση τῆς Θείας Λειτουργίας.

Συνοψίζοντας βλέπουμε ὅτι καί στήν ἀπεικόνιση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἡ Βυζαντινὴ Ὁρθόδοξη ζωγραφικὴ ἐπέτυχε νά κάνει ὁρατό τό Μυστήριον δίνοντας αἰσθητικὴ μορφή στό ἀπερινόητο. Καθιστᾷ ἔτσι εὐκολότερη τὴ μετοχὴ τοῦ πιστοῦ μέ φόβο, πίστη καί ἐλπίδα στό ποτήριον τῆς ζωῆς.

Παραπομπές

1. Ὁ τροῦλος τῆς Ἁγ. Σοφίας ἀλλά καί ὁ τροῦλος ἀργότερα κάθε ἐκκλησίας, δηλώνει μέ τό σχῆμα τήν σάρκωση καί κάθοδο τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ.

2. Ἡ ζωγραφική μέ τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ βεβαιώνει ὅτι ὁ Λόγος σάρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσε ἐν ὑμῖν, ἀλλά καί μέ τίς εἰκόνες τῶν Ἁγίων δηλώνει ὅτι καί ὁ ἄνθρωπος γίνεται κατά χάριν Θεός. Γι' αὐτό καί εἰκονίζονται μέ τόν ἴδιο τρόπο ὁ Χριστός καί οἱ Ἅγιοι.

3. Γιά τόν ρυθμό τῆς Βασιλικῆς βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, Ἀθήναι 1952.

4. J. Wilpert, *Fractio panis*, βλ. αὐτοῦ, *Die Malereien der Katakomben Roms*, ε.α. Κεφ. 15 (die Darstellungen der Eucharistie) σ. 286 κ.έ. πρβλ. καί J. Liell, «Fractio panis» oder «cena coelestis» Trier, 1903.

5. Γ.Α. Σωτηρίου, Χριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία, Τόμος Α', Ἐν Ἀθήναις, 1962, σ. 126.

6. Γ.Α. Σωτηρίου, ὅ.π., σ. 127.

7. S.J. Pierre du Bourguet, *Early Christian Painting*, Amsterdam, 1965, πίνax 2, 75.

8. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐν Πετρούπολει, 1909, σ. 127.

9. Πρβλ. Ματθ. κοί' 17-29, Μάρκ. ιδ' 22-25, Λουκ. κβ' 7-20.

10. John Beckwith, *The Art of the Constantinople*, Phaidon Press, London, 1961, σ. 46.

11. ὅ.π., σ. 47.

12. *Ancient Russian Mural Paintings* πιν. 22-29.

13. Sh. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary* εἰκ. 5.

14. P. Milković-Pepelk, *L'oeuvre des Peintres Michel et Eutych*, Σκόπια, 1967, σελ. 251.

15. P. Milković-Peprek, εἰκ. CXVI-CXXV.
16. P. Milković-Peprek, σελ. 250-251.
17. P. Milković-Peprek, πιν. CXIV-CXV.
18. S. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary* 1999, εἰκ. 89.
19. Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγός τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1931, σελ. 113, εἰκ. 43, πιν. Ζ, Η.
20. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καί αἱ κύρια αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδιδομένη μετά προλόγου νῦν τό πρῶτον πλήρης κατά τό πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον, ὑπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Πετροπόλει 1909, σελ. 127-128.
21. Ν. Ζίας - Σ. Καδάς, Μονή Ὁσίου Γρηγορίου «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Καθολικοῦ», Ἅγιον Ὄρος 1998, σελ. 45, πίν. 55, 57.
22. Μ. Χατζηδάκης, «Μυστράς, ἡ Μεσαιωνική Πολιτεία καί τό Κάστρο», Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, 1987, εἰκ. 48.
23. Μ. Χατζηδάκη, Μυστράς, σελ. 69.
24. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, «Ἑρμηνεία», σελ. 127.
25. Ν. Ζίας - Σ. Καδάς, Ἱερά Μονή Ὁσίου Γρηγορίου, πίν. 3-7.
26. Ν. Ζίας - Σ. Καδάς, Ἱερά Μονή Ὁσίου Γρηγορίου, σελ. 47.
27. Sh. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, πίν. 166, 167.
28. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός, Οἱ Τοιχογραφίες, ἐπιμέλεια Χ. Μπακιρτζής, ἐκδ. Ἀκρίτας, πίν. 10.
29. Sh. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries*, ὅ.π. πίν. 74.
30. A. Grabar, *Byzantine Painting*, πίν. 40.

Ἄριστείδη Πανώτη
Καθηγητοῦ Θεολογίας

ΤΑ «ΔΕΣΠΟΤΙΚΑ» ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΚΕΥΗ

Ἀπό τὰ ἀρχαῖα χρόνια τό *δημόσιο ἔργο* τῆς λατρείας τό τελοῦσε λειτουργός πού ἦταν ἡ συνισταμένη *μεταξύ οὐρανοῦ καί γῆς* γιά τήν κοινωνία τῶν θρησκευομένων. Ἐξ αὐτοῦ ὁ προεξάρχων τῆς λατρείας ἀπέκτησε πολυδιάστατο ὀδηγητικό ρόλο καί ἡ παρουσία του παιδαγωγοῦσε τούς εὐσεβεῖς. Σ' ὅλα σχεδόν τὰ θρησκευόμενα ἡ διακονία τοῦ «ἱεροῦ» γινόταν μέ κάποια *λευκή* περιβολή, πού ἔδειχνε τό λειτούργημά του καί συμβόλιζε τήν ψυχική του καθαρότητα γιά τήν ἐπάξια προσέγγιση τῆς ὑπερβατικῆς πραγματικότητας.

Στήν Ἁγία Γραφή μέ τή νομοθεσία τοῦ Σινᾶ ρυθμίζονται τὰ τῆς λατρείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ (Ἔξ. 28,30,39. Ἄριθ. 6, 10,17. Λευϊτ. 1,8,10,21. Α' Σαμ. 2,22. Β' Σαμ. 6. κ.ά.). Ἡ ἐνδυμασία τῶν λειτουργῶν ἦταν ἕνα λινό *λευκό* περίζωμα στό ὁποῖο ἀργότερα προστέθηκαν καί ἄλλα «ἄμφια», ὅπως ὁ πλεκτός *λευκός* ποδήρης *χιτώνας* μέ τίς χειρίδες καί ἡ τετράχρωμη

μακρότατη *ζώνη*, ἡ ὁποία περίτεχνα «ἔζωνε» μέχρι τῶν σφυρῶν τὸν ἱερέα. Ὅμως στὴν ἀμφίεση τοῦ ἀρχιερέως ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα ἄμφια μέ συμβολικὴ σημασία (Ἰώσηπος Ἰουδ. Ἀρχ. III), τὰ ὁποῖα πάντοτε ἔφερε ὑποχρεωτικά σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς θητείας του, ὡς ξεχωριστός ἡγέτης τοῦ **περιουσίου λαοῦ** καὶ ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ «*Γιαχβέ*»! Ἡ χρῆση τῆς καθιερωμένης ἱερατικῆς ἀμφίεσεως αὐστηρά περιοριζόταν κατὰ τὴν ὥρα τῆς λατρείας μόνον ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ. Οἱ ἱερεῖς στὴν καθημερινὴ ζωή τους ἔφεραν τὰ κοινὰ ἐνδύματα, πού διευκόλυναν τὴν κίνησή τους καὶ τίς ἄλλες ἐργασίες τους!

Στὰ χρόνια τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὰ ἐνδύματα τῶν κατοίκων τῆς Παλαιστίνης εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ ἐνδυματολόγιο. Τὸ τοπικὸ ὑφαντικὸ ὑλικὸ περιλάμβανε μαλλί ἀπὸ τὴν Ἰουδαία, λινάρι ἀπὸ τὴ Γαλιλαία στὸ φυσικὸ τους χρῶμα πού ἦταν τὸ λευκὸ. Τὰ ἐσώρουχα ἦταν λινὰ καὶ εἶχαν τὴ μορφή *σάκκου*, μέ *ζώνη* στὴ μέση. Αὐτὴ τὴν ἐνδυμασία φοροῦσε ὁ Ἰησοῦς ὅταν ἀπέθετε τὰ «*ἱμάτια αὐτοῦ*» κατὰ τὸ Νιπτήρα τῆς Μ. Πέμπτης. Τὰ ἱμάτια πού φοροῦσε ἦταν: τὸ *σαλούκ*, ἓνας χιτῶνας μακρύτερος ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ, καὶ τὸ *ταλίθ*, πού ἦταν ἓνα ἱμάτιο ὑφαντὸ καὶ μάλλινο, κάτι σάν φιλοσοφικός *τρίβωνας*, *ἄρραφο* καὶ ἐπομένως περιζήτητο καὶ γιὰ αὐτὸ κληρώθηκε κατὰ τὴ Σταύρωση. Στὸ Νιπτήρα ὁ Ἰησοῦς γιὰ νὰ δώσει τὸ μάθημα τῆς *ταπεινοφροσύνης*, ζώστηκε τὴν ποδιά τοῦ *λεντίου* (Ἰωάν. ιγ' 4-5 καὶ 12-17) καὶ προχώρησε τὴ νύχη τῶν ποδῶν τους. Σέ λίγο φόρεσε πάλι τὰ ἱμάτιά του, παρακάθησε στὴν τράπεζα τοῦ Δείπνου καὶ τοὺς παρέδωσε τὴν **Κλάση τοῦ Ἄρτου** καὶ τὸ **Ποτήριον τοῦ Αἵματός Του**.

Ὁ **ἄρτος** κατὰ τὴ βιβλικὴ παράδοση εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο βασικὸ εἶδος διατροφῆς πού στά μεταπτωτικά χρόνια μέ κόπο ἐξασφαλίζεται (Γεν. γ' 19). Σάν *ἐπιούσιος ἄρτος* γιὰ τὴ

διατροφή τοῦ λαοῦ τῆς Παλαιστίνης, κατασκευάζετο συνήθως ἀπό κριθάρι, ἐνῶ οἱ εὐκατάστατοι χρησιμοποιοῦσαν τό ἀλεύρι τοῦ σίτου. Ὅμως καί οἱ δύο ἄρτοι ἦταν *ἔνζυμοι-ζυμίτες*. Ὁ ἄρτος ἀπό σιτάρι ἐθεωρεῖτο καθαρώτερος καί γι' αὐτό καί οἱ Ἕλληνες ἀπό τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα πρόσφεραν στοὺς θεοὺς τους μόνον ἔνζυμο ἄρτο ἀπό σιτάρι. Οἱ τελετουργικὲς ὁδηγίες τοῦ Λευϊτικοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν *ἄρτων τῆς προθέσεως* ἀπαιτοῦν νὰ χρησιμοποιεῖται τό ἄνθος τοῦ ἀλεύρου ἀπό σκληρό σιτάρι, ὅπως εἶναι τό σιμιγδάλι (κδ' 5-8). Αὐτό πρέπει νὰ ζυμώνεται μέ φρέσκια καί ἐνεργὸ *μαγιά*, ἐκτός βέβαια ἀπό τόν καιρό τοῦ Πάσχα, πού παρατίθετο ὁ *ἄζυμος* ἄρτος. Ὁ ἄρτος ψηνόταν στό φοῦρνο ἢ σέ προθερμασμένη πέτρα καί ἡ *βρώση* του ἐγίνε συνώνυμη μέ τό βασικὸ *γεῦμα* διατροφῆς (Λουκ. ιδ' 15, Πράξ. β' 42). Μεταφορικὰ ὁ ἄρτος συνδέθηκε καί μέ τόν *λόγο τοῦ Θεοῦ* (Δευτ. ν' 3, Ἀμ. ν' 11, Ματθ. δ' 4). Γνωρίζουμε ὅτι οἱ κοινοὶ ἄρτοι ἐχαράσσοντο ἀπό ἐπάνω ἢ ἔφεραν τὴν σφραγίδα τοῦ ἄρτοποιοῦ γιὰ τὴν ἐγγύηση τῆς ποιότητός τους. Ἀλλὰ καί οἱ προσφερόμενοι στοὺς θεοὺς ἄρτοι ἦταν ἐνσφράγιστοι μέ τό σύμβολο ἢ τό *σημεῖο* γιὰ νὰ δείχνουν πὼς εἶναι ἀφιερωμένοι. Ἡ σφράγιση γινόταν ἀκόμη καί γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἡ ὑγεία ὅσων θὰ τοὺς κατέλυαν. Ὅμως, ἡ σφράγιση τοῦ ἄρτου μέ κάποιο εἰδωλολατρικὸ σύμβολο, τοῦ ἔδινε τόν χαρακτῆρα τοῦ *εἰδωλόθυτου* καί οἱ χριστιανοὶ ἀποφεύγαν τὴ βρώση του γιὰ νὰ μὴ μολυνθοῦν ἀπὸ τὰ εἰδωλα (Α' Κορ. ι' 21).

Ἡ παρασκευὴ τοῦ *οἴνου* ἀπὸ τόν γεωργὸ Νῶε ἐγίνε μετὰ τόν Κατακλυσμὸ (Γεν. θ' 20-21). Ὁ οἶνος στό Ἰσραὴλ ἦταν βαθυκόκκινος, γλυκός, πλούσιος σέ οἰνόπνευμα καί τανίνι καί γι' αὐτό ἦταν καί φάρμακο ἀπολυμάνσεως. Δέν τόν χρησιμοποιοῦσαν καθημερινὰ οἱ Ἑβραῖοι παρά μόνον τό Σάββατο καί

τίς ἑορτές. Ὁ οἶνος ἔτερπε τὴν ἀνθρώπινη καρδιά (ψαλμός ρδ' (104). 15) καὶ προτύπωνε τὴ συμμετοχὴ στό «μεσσιανικό» συμπόσιο. Ἐθεωρεῖτο ἐκλεκτό προϊόν καὶ εἶχε τὴ θέση του ἀπὸ παλαιὰ στίς θυσίες. Προερχόταν ἀπὸ σταφύλια, πού εἶχαν, μετὰ τὸν τρύγο, ἐκτεθεῖ στὸν ἥλιο δέκα μερόνυκτα καὶ ἄλλες πέντε μέρες στὴν σκιά καὶ τὴν δέκατη ἕκτη ἡμέρα ἐτοποθετοῦντο στό ληνό (*πατητήρι*). Τότε ἄρχιζε νὰ ρέει ὁ γλυκύτατος μούστος, πού ἀποθηκευόταν σέ *πιθάρια* ἢ καὶ σέ ἐνσφράγιστους *ἀμφορεῖς*. Ἡ πύκνωση τοῦ οἴνου γινόταν γιὰ λόγους συντηρήσεώς του καὶ γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖτο ἡ *κράση* του μέ ποσότητα νεροῦ καὶ ἡ προσεκτικὴ χρῆση του. Ἡ ἀραίωσή του ἦταν, ἓνα μέρος οἴνου πρὸς δύο μέρη νερό. Ἡ ἀνάμειξη αὐτὴ γινόταν σέ *εὐρύστομο* ἀγγεῖο, μέ βραχὺ λαιμό καὶ δύο λαβές, τὸν *κρατήρα*, ὅπου ὁ *ἄκρατος οἶνος*, *κρατηρίζετο*, γιὰ νὰ μεταβληθεῖ σέ *κρασί*. Ἡ *κράση* αὐτὴ γινόταν στὰ ἐπίσημα συμπόσια ἐνώπιον τῶν συνδαιτυμόνων μέ δύο ἀκόμη σκευὴ, τὴν *οἶνοχόη* καὶ τὴν *ὕδροχόα*. Ὁ *ἄκρατος οἶνος* ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως γιὰ τελετουργικὴ χρῆση, ὅπως γινόταν σέ κάθε δεῖπνο τοῦ Πάσχα. Στὴν ἀρχὴ καὶ στό τέλος κάθε συμποσίου, ἐπιβαλλόταν ἡ νύψη τῶν χειρῶν μέ τὸ εἰδικὸ σκεῦος τοῦ *χερ-νιβόξεστου* (κανάτα μέ λεκάνη).

Ὁ *σῆτος*, ὁ *οἶνος* καὶ τὸ *ἔλαιον* εἶναι κατὰ τὴν Ἀγία Γραφή ἡ πεμπτοσύνη τῶν προϊόντων γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, γι' αὐτὸ εἶναι καὶ τὰ εὐγενέστερα ἀντίδωρα εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεόν καὶ τοὺς φίλους του. Ἕνας κατ' ἐξοχὴν φίλος τοῦ Θεοῦ ἦταν ὁ Ἄβραμ (Γεν. ιβ' 25), τὸν ὁποῖον ὑποδέχθηκε στὴν Ἱερουσαλήμ ὁ «ἀγενεολόγητος» ἱεροβασιλέας Μελχισεδέκ μέ *ἄρτο* καὶ *οἶνο* (Γεν. ιδ' 18), πού ἦταν κάτοχος μιᾶς εἰδικῆς ἱερωσύνης, ἀνώτερης ἀπὸ ἐκείνη πού ἔδωσε ἀργότερα ὁ Θεὸς στὸν Ἀαρών (Ἐβρ. α'-ιζ').

Στήν ἱερωσύνη τοῦ Μελχισεδέκ προτυπώνεται τό θεῖο πρόσωπο τοῦ Μεσσία Ἰησοῦ (Ἑβρ. ε' 6,10 καί σ' 20), πού κατέστησε τόν **ἄρτο** καί τόν **οἶνο** ἱερά ἀντίτυπα τοῦ Σώματος καί τοῦ Αἵματός του. Τόν συμβολισμό αὐτό τονίζει ἡ σημερινή λειτουργική πράξη τῶν ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν (Συρο-ἰακωβιτῶν κ.ἄ.), πού θεωροῦν τήν Πρόθεση τῶν δώρων τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου, ὡς προσφορά κατά τήν **τάξιν Μελχισεδέκ**. Εἶναι γνωστό πώς ὁ **ἄρτος** στήν Ἀνατολή εἶχε κυκλικό σχῆμα, ὅπως εἶναι μέχρι σήμερα. Πιθανό νά ἀκολουθοῦσε παραδοσιακά τό σχῆμα τοῦ πιάτου καί ἦταν συνήθως λεπτός στό πάχος, γι' αὐτό γιά νά κοπεῖ δέ χρειαζόταν μαχαίρι. Τεμαχίζοταν μέ τά δύο χέρια ἐπάνω στό τραπέζι. Ὁ τρόπος εὐλογίας καί τεμαχισμοῦ τοῦ ἄρτου ἀπό τόν Ἰησοῦ, ἐνώπιον τοῦ Λουκᾶ καί τοῦ Κλεόπα (Λουκ. κδ', 13-32), στήν Ἐμμαούς εἶναι χαρακτηριστικός.

Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι τό κέντρο τῆς ζωῆς καί τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκεῖνο πού συντελέσθηκε στό τελευταῖο Δεῖπνο ἐνώνει ὀργανικά τήν θεία Χάρις σ' ὅλα τά λοιπά μυστήρια. Κατά τήν πρώτη ἱεουργία τοῦ μυστηρίου χρησιμοποιήθηκε βασικά ἓνα μόνον σκεῦος, τό **ποτήριο**. Τό σκεῦος αὐτό δέν ἦταν πῆλινο, ἀφοῦ τότε ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη περί ἀκαθαρσίας τῆς χοϊκῆς ὕλης. Βέβαια μαρτυρεῖται καί ἄλλο ἓνα σκεῦος, τό **τριβλίον**, δηλαδή μιᾶ πιατέλα πού εἶχε φαγητό, ὅμως δέν χρησιμοποιήθηκε στήν Κλάση τοῦ Ἄρτου, παρά γιά τήν ὑπόδειξη τοῦ Ἰούδα! Τό **ποτήριο** ὡς σύμβολο χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές ἀπό τήν προφητεία τῆς Π. Διαθήκης γιά νά φανερωθεῖ ἡ πλησμονή τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ (Ἦσ. να' 17.22. Ἱερ. κε', 15-22) καί γιά νά ὑψωθεῖ ἡ προσδοκία τῆς σωτηρίας (Ψαλμ. ρισ' 13). Ὁ Ἰησοῦς χρησιμοποίησε τό ποτήριο καί τό πιάτο, ὡς σύμβολο γιά νά δείξει

στους Φαρισαίους τόν τρόπο τοῦ καλοῦ ἐσωτερικοῦ καθαρμοῦ (Μάρκ. ζ' 4. Ματθ. κγ' 25). Ἀνέφερε τό ποτήριο καί στους υἱούς Ζεβεδαίου (Ματθ. κ' 22) καί ἀργότερα στήν κρίσιμη ὥρα τῆς προσευχῆς του στό ὄρος τῶν Ἐλαιῶν, ὡς σύμβολο «τοῦ πάθους» του (Ματθ. κ' 22). Τέλος παραδόθηκε ἀπό τόν Ἰδιο ὡς **ποτήριο** πού περιέχει τό Αἷμα του «**τό τῆς Καινῆς Διαθήκης**» (Μάρκ. ιδ' 24).

Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, τίς ἐσπερινές ὥρες τῆς Πέμπτης 13 τοῦ μηνός Νισάν, παραθέτει στους μαθητές Δεῖπνο κατά τό ὅποιο κατέστησε τά δυό εἶδη, τόν ἄρτο καί τόν οἶνον, εὐχαριστιακά καί ἐχέγγυο τῆς ὑψιστης λυτρώσεως: «Τοῦτο ἐστί τό σῶμά μου... τοῦτό γάρ ἐστί τό αἷμά μου...» (Μάρκ. ιδ' 22-23. Ματθ. κοτ' 26-28. Λουκ. κβ' 19-20. Α' Κορ. ια' 24-25). Στό ἀδελφικό αὐτό ἀποκαιρεισιτήριο Δεῖπνο, μέ τόν εἰδικό πασχάλιο χαρακτῆρα, ἡ πόση ἐγινόταν μέ κάποιο γιά τήν περίσταση κατάλληλο ποτήριο ἀπό μέταλλο, ὅπως ὠριζε καί τό τυπικό τοῦ ἐπίσημου δεῖπνου τοῦ Πάσχα. Τί ἀκριβῶς εἶπε καί τί ἔπραξε ὁ Ἰησοῦς σ' αὐτό τό Δεῖπνο τό ἐγνώριζαν ὅλοι οἱ ἀπόστολοι καί ἡ πρώτη χριστιανική γενεά. Τά ἀκριβῆ λόγια του πρῶτος τά κατέγραψε ὁ Παῦλος στήν Α' Ἐπιστολή στους Κορινθίους (Α', ια' 23-26). Τά διηγήθηκαν μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια μιά περίπου δεκαετία μετά καί οἱ εὐαγγελιστές. Σύμφωνα μέ τά ἱερά κείμενα: ὁ Ἰησοῦς εὐλόγησε, ἀγίασε καί διαμοίρασε πρῶτα τόν ἄρτο μέ τά χέρια του. Μόνον ὁ Λουκᾶς καί ἡ «Διδαχή» τῶν Ἀποστόλων (ΙΧ, 2) δίνουν προτεραιότητα στό κέρασμα μέ τό **ποτήριο** (κβ', 17), ἴσως ἀπό ἐπίδραση τῆς ἰουδαϊκῆς τάξεως τοῦ πασχάλιου δεῖπνου. Ὁ Παῦλος μάλιστα δέν παραδίδει μόνον τούς «*Κυριακούς Λόγους*» συστάσεως τοῦ μυστηρίου, ἀλλά καί διευκρινίζει (κεφ. ι' 16-17) καί τόν τρόπο τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας ἀπό τούς ἀποστόλους

καί τούς συνεργάτες τους στό δεύτερο περίπου τέταρτο τοῦ α΄ αἰῶνα. Γράφει: «τό **ποτήριον** τῆς εὐχαριστίας, μέ τό ὅποιο κοινωνοῦμε μέ τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ, καί ὅταν κόβουμε καί μοιράζουμε τόν **ἄρτο**, τρώγοντάς τον δέν κοινωνοῦμε μέ τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ;». Μετά ἀπό ἐξήντα χρόνια ἕνας ἀποστολικός πατέρας, ὁ ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος, ἐπαναλαμβάνει πάλι τήν ἴδια τάξη. Γράφει στους Φιλαδελφεῖς: «Φροντίστε νά ἔχετε μία λειτουργία. Διότι μία εἶναι ἡ **σάρκα** (δηλ. ὁ ἄρτος) τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἕνα **ποτήριον** σέ ἔνωση τοῦ αἵματός του, ἕνα θυσιαστήριον, ὅπως ἕνας ὁ ἐπίσκοπος μαζί μέ τό πρεσβυτέριον καί τούς διακόνους συνδούλους μου» (Φιλαδ. δ' 5-6 πβλ. γιά τόν ἄρτο καί εἰς τοῦ ἴδιου Ρωμ. γ' 3-5). Ὑστερα ἀπό ἑκατό περίπου χρόνια ἀπό τήν παύλεια μαρτυρία, περί τό 150 μ.Χ., ὁ Ἰουστίνος στήν «Α΄ Ἀπολογία» του πρὸς τόν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνο τόν Εὐσεβῆ, γράφει ὅτι δίδεται: «τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν **ἄρτος**, καί **ποτήριον** ὕδατος καί κράματος ...οὐ γάρ ὡς κοινόν ἄρτον, οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν» (Migne P.G. 6.420 ἐξ., ὅπου καί τό διάγραμμα τῆς τότε καί σήμερα εὐχαριστιακῆς λατρείας). Βεβαιώνεται ἡ χρήση τοῦ **ποτηρίου** καί τοῦ «κλάσματος» τοῦ **ἄρτου** καί ἀπό τό ἀρχαῖκό κείμενο τῆς «Διδαχῆς», πού εἶναι ἔργο τοῦ τέλους τοῦ α΄ καί τῶν μέσων τοῦ β΄ αἰῶνα (Migne P.G. 1. κεφ. 9-10). Τόν γ΄ αἰῶνα ἡ «Ἀποστολική Παράδοσις» τοῦ Ἰππολύτου διέσωσε τόσο σημαντικές πληροφορίες καί μάλιστα τόν λειτουργικό σύνδεσμο Ἀλεξανδρείας καί Ρώμης (βλ. «Tradition Apostolique» ἔκδ. καί μετ. B. Botte, Münster 1963 σ. 28-29). Ἐκτός ὅμως ἀπό τά κείμενα τῶν δύο πρώτων αἰώνων ὑπάρχουν καί σπουδαῖες παραστάσεις πού ἐπιβεβαιώνουν τήν χρήση τοῦ **ποτηρίου** ὡς κύριου εὐχαριστιακοῦ σκεύους. Ὅμως τό μοίρασμα καί ἡ περισυλλογή τῶν ὑπολειμμάτων τῶν

κλασμάτων τοῦ ἄρτου ἀπαιτοῦσε τήν χρησιμοποίηση καί ἑνός δίσκου. Τά κείμενα μιλοῦν γιά τεμαχισμό κατά τήν **Κλάση** τοῦ ἄρτου. Γνωρίζουμε ὅτι κατά τόν χορτασμό τῶν πεντακισχιλίων ὁ Ἰησοῦς προσευχήθηκε «εὐχαριστικά» καί: *«πῆρε τοὺς ἄρτους τοὺς ἔκοψε σέ κομμάτια καί τοὺς μοίρασε στοὺς μαθητές του καί ἐκεῖνοι στό πλῆθος»* (Μαθ. ιδ' 19). Τελικά μάζεψαν τά περισσεύματα σέ δώδεκα κοφίνια. Τό ἴδιο φαίνεται πῶς ἐπαναλάμβαναν οἱ ἱερουργοί τῆς Εὐχαριστίας ἀνά τοὺς αἰῶνες μέ ἓνα μικρότερο σκεῦος, ὅπως εἶναι ὁ δίσκος, ἀντί κοφινιοῦ.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στίς πρῶτες παραστάσεις τῶν εὐχαριστιακῶν δείπνων τοῦ ἑλληνικοῦ παρεκκλησίου τῆς Κατακόμβης τῆς Πρισκίλης τῆς Ρώμης, πού χρονολογοῦνται τό δευτέρο μισό τοῦ β' αἰῶνα. Στήν ἀρχαιότερη ἀπεικόνιση συμμετέχουν ἑπτὰ πρόσωπα γύρω ἀπό ἡμικύκλιο ἀνάκλιτρο ὅπως τότε ἐσυνήθιζαν. Ἀπ' αὐτά τά πρόσωπα μιά εἶναι πεπλοφοροῦσα γυναῖκα, πού μᾶλλον συμβολίζει τήν Ἐκκλησία. Στό κεντρικό σημεῖο τοῦ τραπεζιοῦ παρατίθεται δισκόμορφο πιάτο μέ δύο «**ἰχθύες**», ἐνῶ στό δεξιό μέρος ἓνα ἄλλο πιάτο μᾶλλον μέ πέντε «κλάσματα» ἄρτων. Στήν ἀριστερή πλευρά ἓνα γενειοφόρο πρόσωπο, πού φέρει χιτῶνα (τούνικα) καί ἰμάτιο (πάλλιον), «ἐκτείνει» τά δύο χέρια του σέ στάση εὐλογίας πρὸς ἓνα ποτήριο σάν κάρθαρος, μέ δυό λαβές γιά τήν πόση τοῦ «κράματος». Οἱ ἕξι συναχθέντες ἀπλώνουν τήν δεξιά τους πρὸς στό κεντρικό δίσκο γιά νά «γευθοῦν» κάτι ἀπό τόν «ἰχθύν». Ἡ σκηνή διευρύνεται δεξιά καί ἀριστερά ἀπό κοφίνια μέ ἄρτους, σκηνή πού ὑπενθυμίζει τό θαῦμα τῶν πεντακισχιλίων (Ἰω. στ' 32), θεωρούμενο σύμβολο τῆς Εὐχαριστίας. Ὁ Ἰωσήφ Βίλπερ τό 1894 συνέκρινε τό δεῖπνο αὐτό μέ ἄλλα 38 δεῖπνα πού ἀπεικονίζονται σέ διάφορες Κατακόμβες τῆς

Ρώμης καί κατέληξε στό συμπέρασμα πὼς τὸ εἰκονιζόμενο δεῖπνο εἶναι ἡ ἀρχαιότερη γνωστὴ εὐχαριστιακὴ **Κλάση** τοῦ Ἄρτου.

Ἡ παρουσία τοῦ ἰχθύος εἶναι ἀσφαλῶς οὐσιωδῶς συμβολικὴ. Στὴν ἀκροστιχίδα τοῦ **ΙΧΘΥΣ** κρυπτογραφεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιώτερα ὁμολογιακὰ σύμβολα τῶν χριστιανῶν, ὅτι: ὁ Ἰησοῦς Χριστός, εἶναι τοῦ Θεοῦ, **Υἱός** καὶ **Σωτήρας** τοῦ κόσμου καὶ ὄχι τὰ εἶδωλα καὶ ἡ θεοποιημένη ἐξουσία τῶν αυτοκρατόρων. Ἐξάλλου κατὰ τὸν Ὀριγένη, ὁ Χριστός εἶναι «ὁ τροπικῶς ἰχθύς» καὶ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα (Παιδ. Γ' 11) πρὸς ἐξορκισμό πρέπει νὰ «σφραγίζονται» μὲ τὸ σύμβολο αὐτὸ ἀκόμη καὶ τὰ οἰκιακὰ σκεύη τῶν χριστιανῶν. Ἡ σφράγιση αὐτῆ τῶν σκευῶν ἀσφαλῶς ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι πολὺ ἐνωρίς (β' αἰῶνας) ὁ ἰχθύς ταυτιζόταν συμβολικὰ μὲ τὸν Χριστό καὶ ἀφοῦ ἐσφράγιζαν τὰ σκεύη μὲ τὸν ἰχθύν, πολὺ περισσότερο θὰ ἐνδιαφέροντο νὰ σφραγίσουν μὲ τὸ σύμβολο αὐτὸ καὶ τὸν ἄρτο τῆς Εὐχαριστίας, ὅπως συνήθιζαν νὰ κάνουν οἱ ἐθνικοὶ γιὰ τοὺς ἄρτους πού ἀφιέρωναν στοὺς θεοὺς τους. Φαίνεται πὼς καὶ οἱ χριστιανοὶ ἐμμήθηκαν τὴν ἀντίστοιχη συνήθεια. Ἡ ἀρχαϊκὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἰχθύος-Χριστοῦ νὰ φέρει ἐπάνω του ἓνα κοφίνι μὲ ἄρτους καὶ φιάλη μὲ ἐρυθρὸ οἶνο, εἶναι σαφῆς εὐχαριστιακὴ ταύτιση.

Τὸ μεμονωμένο αὐτὸ θέμα ὑπενθυμίζει τὸν «Ἄρτο τῆς ζωῆς», ἀλλὰ καὶ τὸν οἶνον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Αὐτὸ τὸ μαρτυρεῖ στό τέλος τοῦ β' αἰῶνα καὶ ἡ γνωστὴ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως Ἀβερκίου, πού μιλᾷ γιὰ: τροφή *«ἐκ τοῦ ἰχθύος ἐσθίειν... οἶνον χρυστόν ἔχουσα, κέρασμα δίδουσα μετ' ἄρτου»!*

Ὅπως ἐσφραγίζοντο μὲ **ἰχθύν** οἱ ἄρτοι τῆς Εὐχαριστίας, ἔτσι ἐσφραγίζοντο μὲ τὸν **ἰχθύν** καὶ οἱ ἀμφορεῖς μὲ ἐγγυημέ-

νο οἶνο γιά τήν Εὐχαριστία. Αὐτά μαρτυροῦν εὐρήματα πού ἀναφέρονται στό ἔργο ΙΧΘΥΣ τοῦ Φρ. Ντέλιγκερ (Μόναχον, 1922-1940). Ἡ συνήθεια τῆς σφραγίσεως τῶν ἄρτων ἄλλαξε μετά τόν θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας. Δέν ὑπῆρχε πλέον λόγος νά γίνεται συμβολική ἀναφορά στόν ἰχθύν-Χριστόν καί καθιερώθηκε ἡ νέα σφραγίδα. Αὐτή συνδύαζε δύο ἱστορικές ρήσεις: τήν θεία παρότρυνση· **«τούτω νίκα»** πρὸς τόν Μ. Κωνσταντῖνο καί τήν νικητήρια ἰαχή τῶν χριστιανῶν· **«Χριστός νικᾷ»!** Ἔτσι προέκυψε ἡ γνωστή σήμερα σταυροφόρα σφραγίδα: **ΙΣ ΧΣ - ΝΙ ΚΑ!** Τήν προσχισματική προέλευση τῆς σφραγίδος πιστοποιεῖ μέχρι σήμερα ἡ γενική χρήση της στόν ἔνζυμο καί στόν ἄζυμο ἄρτο τῆς Εὐχαριστίας σέ Ἀνατολή καί Δύση.

Μιά ἄλλη σημαντική ἀπεικόνιση μέ εὐχαριστιακό νόημα βρέθηκε στήν Κατακόμβη τοῦ Ἀγίου Καλλίστου καί εἶναι τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μέ τήν πρώτη. Σ' αὐτήν ὅμως πρωταγωνιστοῦν δύο πρόσωπα. Ἀριστερά στέκεται κατ' ἐνώπιον ἕνας ἀσκεπῆς ἄνδρας, πού φορεῖ χιτῶνα καί ἱμάτιο καί στά πόδια σανδάλια. Προσέρχεται σέ μιά κινητή τρίποδη τράπεζα καί προσφέρει ἕνα εὐρύστομο κύπελλο καί ἕνα ἔνζυμο ἄρτο. Προσβλέπει πρὸς τό θεατή τῆς παραστάσεως. Δεξιά στήν προσφορά αὐτή δέεται, πάλιν κατ' ἐνώπιον, μέ ἀνασκηκωμένα τά δύο του χέρια ἕνα μυστηριῶδες πρόσωπο μέ «ιερή» καλύπτρα. Αὐτό φέρει κοντό σχετικά χιτῶνα, σάν τό μοναχικό κολόβιο καί εἶναι ζωσμένο στή μέση του, ἔτοιμο γιά νά διακονήσει τή θυσία. Γιά τό πρόσωπο αὐτό ὑπάρχει ἐνδοιασμός ἂν εἶναι ἄνδρας ἢ γυναίκα, ὁ Χριστός ἢ ἕνας ἐπίσκοπος ἢ τέλος εἶναι ἡ «δεομένη» Ἐκκλησία. Στή λιτή αὐτή εἰκόνα ἔχουμε πάλι μιά ἀπό τίς ἀρχαιότερες τελέσεις τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ἀπό τά κείμενα καί τίς παραστάσεις διαπιστώθηκε ὅτι πρῶτο σκεῦος τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας εἶναι τό **ποτήριο**. Ἀπό

τίς παραστάσεις τῶν Κατακομβῶν διαπιστώνεται ὅτι ἡ Κλάση τοῦ Ἄρτου γίνεται ἤδη σέ ἓνα ἢ περισσότερους δίσκους ὡς μία πράξη. Ὅταν συναντήθηκαν, στά μέσα περίπου τοῦ β' αἰῶνα, στή Ρώμη οἱ ἐπίσκοποι Ἀνίκτος καί Πολύκαρπος, ὁ ἓνας ἐκ Δύσεως καί ὁ ἄλλος ἐξ Ἀνατολῆς καί τέλεσαν **μαζί τήν ἴδια** Εὐχαριστία (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἰστ. V. 24, 16), εἶχαν ἐμπρός τους ὡς σκεύη, τό **κρατῆρα-ποτήριο** καί τό **δίσκο**. Αὐτά, ξεχώρησαν ἀπό τά σκεύη τῆς κοινῆς χρήσεως καί λόγο τῆς ἰδιάζουσας χρήσεώς τους εὐλόγα ἐθεωροῦντο **ιερά**. Μέσα σ' αὐτά συντελεῖτο ἡ **μεταβολή** τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν, τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου, σέ Σῶμα καί Αἷμα τοῦ «Δεσπότη» Χριστοῦ καί γι' αὐτό χαρακτηρίστηκαν ὡς: τά **Δεσποτικά Σκεύη τοῦ Χριστοῦ**. Τήν ἱερότητά τους προστάτευε τό βιβλικό παράδειγμα τῆς τιμωρίας τοῦ Βαλτάσαρ, πού εἶχε οἰκτρό τέλος γιατί βεβήλωσε τά σκεύη τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων (Δαν. ε' 1,18). Οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης Σίξτος Α' (115-125) καί Σωτήριος (166-175) θεωροῦσαν καί τά δύο αὐτά σκεύη, **ιερά πράγματα ἀνεγγικτα** ἀπό τούς λαϊκοῦς.

Ἡ περίοδος τῶν διωγμῶν ἦταν μακρότατη καί οἱ ἐπίσκοποι ἦταν φειδωλοί στήν ἀπόκτηση πολυτελῶν κινητῶν σκευῶν καί πραγμάτων, πού εὐκόλα κατάσχοντο. Σέ κάθε διωγμό ὁ πρῶτος στόχος ἦταν τά **βιβλία** καί τά **σκεύη** τῶν χριστιανῶν. Ὅμως καί ἡ ἱερότητά τους ἐπέβαλε τήν προσεκτική κατασκευή τους. Διάταξη τοῦ Ρώμης Ζεφυρίνου (199-217) ἐπέβαλε νά γίνονται ἀπό πολύτιμο μέταλλο ἢ γυαλί, ἴσως ἐπειδή περνοῦσαν ἀπό «καθατήρια» φωτιά. Κατασκευάζοντο ἀκόμη καί ἀπό σπηλθωμένο σκληρό καί εἰδικό ξύλο γιά νά μποροῦν σέ στιγμή ἀνάγκης νά τά καύσουν. Ὅμως πολλές φορές οἱ συνεχεῖς διώξεις τούς ἀνάγκαζαν νά χρησιμοποιοῦν καί τά κοινά σκεύη. Ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι στό πρῶτο τέταρτο τοῦ γ' αἰῶνα ὁ

Ρώμης Οὐρβανός ὁ Α΄ (222-230) ἐπέβαλε τὴν γενικὴ χρήση τῶν ἀργυρῶν σκευῶν στὶς συνάξεις. Μάλιστα μὲ τὴ φροντίδα του κατασκευάσθηκαν 25 ἀργυροὶ δίσκοι γιὰ τὶς ἰσάριθμες συνάξεις χριστιανῶν τῆς Ρώμης. Πιθανόν αὐτό νὰ εἶχε χαρακτῆρα **ἀντιμινσίου**, πού ἔδειχνε τὴν ἐξάρτηση τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας του ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐπισκοπικὴ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας. (Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἴσως καὶ νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὴν ἀπονομὴ τιμητικοῦ **τίτλου** στοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς τῆς Ρώμης, πού ἀργότερα ἐξελίχθηκε σὲ ἰδιάζουσα τιμὴ πρὸς τὸν προϊστάμενό τους, ὡς καρδιναλίου. Παράλληλο παράδειγμα ὑπάρχει καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου οἱ προϊστάμενοι τῶν χριστιανικῶν ναῶν της, ἦταν μᾶλλον χωρεπίσκοποι καὶ γι' αὐτό χειροτονοῦσαν τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας, ἀσκοῦντα καὶ ἐκεῖ, ὅπως στὴ Ρώμη, μοναρχικὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας). Ἐπομένως εἶναι ἀληθινὴ ἡ ἀπαίτηση τῶν διωκτῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν ἀρχιδιάκονον Ρώμης Ἅγιο Λαυρέντιο, τὸ 258, νὰ τοὺς παραδώσει τὰ πολύτιμα ἀργυρὰ σκευὴ τῶν ναῶν τῆς Ρώμης καὶ ἐκεῖνος τοὺς ἀπῆντησε πῶς τὸ πολυτιμώτερο πού εἶχε ἦταν οἱ πολλοὶ πτωχοὶ πού τοὺς διέτρεφε!

Ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, μέχρι τὸν σκληρότατο διωγμὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ (303-304), δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθεῖ, πῶς ὑπάρχει διαφορετικὴ ἐνδυσμασία σὲ κληρικούς ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς, ὅπως δείχνουν οἱ εἰκονιζόμενοι κληρικοὶ σὲ νωπογραφίες τῶν κατακομβῶν καὶ ὁ ἀνδριάντας τοῦ Ἰππολύτου τοῦ 237, τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀμβροσίου (ε' αἰῶνας) κ.ἄ.

Οἱ παραστάσεις κληρικῶν εἶναι ἀψευδεῖς μάρτυρες. Τὸ *ἱερατικὸ σχῆμα* ἐμφανίζεται γιὰ τοὺς κληρικούς τοῦ κόσμου μόνον μετὰ τὸν σ' αἰῶνα! Κανένας Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ἔφερε ξεχωριστὴ καθημερινὴ ἐνδυ-

μασία, **παρά τὴν ἀρχαιοπρεπέστερη καὶ ἐπισημότερη τῆς ἐποχῆς του.** Μόνον γιὰ τοὺς ἀφιερωμένους στὸν μοναχικό βίο ὑπῆρχε ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα διαφορετικὴ ἐνδυμασία μὲ βάση τὸ *κολόβιον*.

Μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ γνωστὸ Ἀρχιερατικὸ βιβλίον τῆς Ρώμης, αὐτὸ πού κωδικοποιεῖ τὸν σί' αἰῶνα τίς ἀρχαιότερες παραδόσεις, πὼς ὁ Ρώμης Στέφανος ὁ Α' (254-257) ἀπαγόρευσε στοὺς κληρικούς ὅλων τῶν βαθμῶν νὰ φέρουν ἐκτός τῶν ἀκολουθιῶν τὸν λευκὸ λειτουργικὸ χιτῶνα (τὸ σιχάριο), καὶ κάθε ἄλλο σχετικὸ διακριτικὸ τοῦ ἀξιώματός τους. Ὁ διάδοχος του Εὐτυχιανός (275-283) ἔδωσε τὴν ἐντολή νὰ θάπτονται μὲ τὴν διακονικὴ *δαλματικὴ* μόνον οἱ μάρτυρες κληρικοὶ καὶ λαϊκοί. Οἱ ἀποφάσεις αὐτές πρέπει νὰ ἴσχυαν σέ ὅλο τὸ κλίμα τῆς Ρώμης, μέσα στὸ ὅποιο τότε ἦταν ἡ Μητρόπολη Κορίνθου καὶ οἱ ἐπισκοπές της, αὐτές πού συμπίπτουν μὲ τὸν σημερινὸ ἐλλαδικὸ χῶρο.

Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δ' αἰῶνα ἀρχίζει νὰ καταγράφεται. Κάθε ἐκκλησιαστικὸ κέντρο διαμορφώνει τὴν δική του τάξη καὶ σέ κάποιο συνδυασμὸ μὲ τὴν τάξη τῶν λοιπῶν ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ. Ἡ οὐσία τῆς λατρείας παραμένει ἡ ἴδια, ὅπως καὶ τὰ σκεύη καὶ μόνον γίνεται παραλλαγὴ κατὰ τὸπους ἀπὸ δευτερεύοντα λειτουργικὰ ἔθιμα. Ἔτσι προέρχονται οἱ διάφορες «οἰκογένειες» τῶν λειτουργικῶν τύπων, πού φέρουν τὸ ὄνομα ἐγκυρου ἀποστόλου ἢ ἱεράρχη τοῦ ἀρχαίου ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου ἀπὸ τὸ ὅποιο καὶ προέρχεται ἡ Λειτουργία. Στὰ διάφορα λειτουργικὰ κείμενα μαρτυρεῖται ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ περισσότεροι *δίσκοι* καὶ *κρατῆρες* (Migne P.G. 92. στ. 1001), ὅταν ὑπῆρχαν πολλοὶ πρὸς κοινῶνία.

Ἡ γενναιοδωρία τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων ἐπέτρεψε ὄχι μόνον τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῶν Λειτουργικῶν Τεχνῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑψηλή ἀισθητική στάθμη στὴν κατασκευὴ τῶν ἱερῶν σκευῶν. Ἡ Μικροτεχνία, ὡς χρυσοχοΐα, χυμευτική, ἀργυροχοΐα καὶ χαλκουργία, συνέχισε τὴν πανάρχαια προσφορά της καὶ γιὰ τὴν Ἐκκλησία. Δυστυχῶς, ἡ ἀξία τῶν μετάλλων κατέστησε τὰ ἱερά σκεύη ἀρπακτική λεία τόσο τῶν διαφόρων ἐπιδρομῶν, ὅσο καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀρχόντων σέ ἡμέρες οἰκονομικῆς καχεξίας τοῦ κρατικοῦ κορβανᾶ. Εἶναι εὐτύχημα πὼς μερικά ἀντικείμενα ἐσώθηκαν ἀπὸ τὸ λειώσιμο γιατί κάποιοι τὰ ἀπέκρυσαν καὶ σήμερα ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη τὰ φέρνει στό φῶς. Μεταξύ αὐτῶν εἶναι καὶ ἱερά σκεύη τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας, τὰ ὁποῖα διακρίνονται ἀπὸ τὰ κοσμικά κυρίως ἀπὸ τὰ εἰκονιζόμενα θέματα καὶ τίς ἐπιγραφές πού ἔχουν. Σήμερα οἱ σφραγιδὲς γνησιότητος τοῦ μετάλλου, μᾶς δίνουν καὶ τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγησή τους.

Ἡ ἐλεύθερη οἰκοδόμησις τῶν ναῶν διαμόρφωσε στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου περίπου σήμερα ὑπάρχει ἡ Πρόθεση, τὸν τόπο τοῦ *παστοφορίου*. Ἐκεῖ τοποθετήθηκε ἡ κυκλικὴ συνήθως τράπεζα τῶν προσφορῶν, τὸ *μενσατόριον*, ὅπου οἱ πιστοὶ *προέθεται* τὰ δῶρα τους καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὰ παρελάμβαναν οἱ διάκονοι γιὰ νὰ τὰ μεταφέρουν στὴν Ἁγία Τράπεζα. Ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἀργότερα καὶ οἱ πρεσβύτεροι τὰ «ἀνέφεραν» ὡς *τίμια δῶρα* καὶ τὰ «ἀγίαζαν». Τὸ παρατραπέζιο αὐτὸ εἶχε τὴ μορφή ἐνός **μεγάλου δίσκου** μέ ὑποπόδιο. Στὴν παγματικότητα καὶ ὁ δίσκος στὸν ὁποῖον ἀπέθεται τὸν προσφερόμενο ἄρτο ἦταν μιά σμίκρυνση τοῦ *παρατραπέζιου*. Ἕνας τέτοιος ἀσημένιος δίσκος εἶναι αὐτὸς πού κατασκευάσθηκε γύρω ἀπὸ τὸ 518 στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀνῆκε

στόν ἐπίσκοπο Τόμης Πατρικό. Στό κέντρο ἔχει χαραγμένο τό σύμπλεγμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου τό χριστόγραμμα **X P**, πού ἔχει πλέον ἀπό τό δεύτερο τέταρτο τοῦ δ' αἰῶνα ἐπικρατήσει ὡς σύμβολο καί σφραγίδα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλά ἀκόμη καί στά νομίσματα ὡς αὐτοκρατορικός θυρεός. Ἀπό τόν σ' αἰῶνα ἔχουμε καί ἄλλους εὐχαριστιακούς δίσκους προερχομένους ἀπό *θησαυρούς* πού βρέθηκαν κοντά στήν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας, στήν Κυρήνεια τῆς Κύπρου, στήν Μυτιλήνη κ.ά. Εἶναι οἱ ἀργυροὶ **δίσκοι**: τῆς **Ρίχας** καί τῆς **Στούμας** (565-578), οἱ ὁποῖοι στό κέντρο τους ἀντιγράφουν ἀπό τήν εἰκονογραφία τήν παράσταση τῆς *Μεταδόσεως* καί *Μεταλήψεως* τῶν ἀποστόλων. Εἶναι διαστάσεων 35-37 ἑκατοστά καί μᾶς δίνουν μιά σημαντική πληροφορία: πῶς τόν σ' αἰῶνα, τό *πρόσφορο* γιά τόν **ἄμνό** ἦταν τότε περίπου 30 ἑκατοστά, ἀρκετά μεγάλο ἀφοῦ κοινοῦσαν οἱ περισσότεροι τῶν χριστιανῶν. Στόν δίσκο τῆς **Στούμας**, τό κεντρικό θέμα τῆς *Κοινωνίας* περιμετρικά περιβάλλεται μέ ὡσειδή ἀσπίδια γιά νά τοποθετοῦνται ἐκεῖ οἱ ἐμβαπτισμένες στό *Αἶμα* μερίδες τοῦ Ἄμνου γιά τήν *Κοινωνία*, ὅπως προβλέπει ἡ τάξη τῆς Εὐχαριστίας τῶν Ἱεροσολύμων, ἡ λεγόμενη τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου. Στίς παραστάσεις *Κοινωνίας* τῶν ἀποστόλων πού ἀπεικονίζονται στούς ἱερούς αὐτούς δίσκους, ἡ ἀκόμη καί σέ ἱστορήσεις τοῦ **Μυστικοῦ Δείπνου** τῆς ἴδιας ἐποχῆς, σέ ψηφιδωτά ἢ μικρογραφίες (Ραβέννα, Εὐαγγέλιο Ροζάνο κ.ά.), διακρίνουμε καί *δίσκους* μέ *ὑποπόδιο*, ὅπως καί *κρατῆρες* διαφόρων σχημάτων μέ δύο λαβές. Ἔσ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἱεροὶ δίσκοι τῆς Ἀντιοχείας συνοδεύοντο καί ἀπό ἓνα ἀργυρό *ριπίδιο*, κάτι πού ἐπιβεβαιώνει τήν παράλληλη χρήση τοῦ σκεύους αὐτοῦ στήν Εὐχαριστία, ὅπως γνωρίζουμε ὅτι γίνεται μέχρι σήμερα στίς λειτουργίες τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν (Ἀρμενίων, Συριανῶν κ.ά.).

Ἡ Ἐκκλησία ἤδη ἀπό τόν δ' αἰῶνα προστατεύει ἐπίσημα τά ἱερά της σκεύη ἀπό κάθε σφετερισμό καί βεβήλωση μέ αὐστηροὺς ἱεροὺς κανόνες (73 καν. Ἀποστ.). Ἀπαγορεύει στοὺς μὴ ἀνοίκοντες στὸν ἀνώτερο κληῖρο, κατώτερους κληρικούς ἢ λαϊκοὺς, ἀκόμη καί νά τὰ ἀγγίζουν (21 καν. Λαοδ.). Ἡ ἀφαίρεσή τους ἀπό τό ναό θεωρεῖται πράξη «*θεοστυγῆς καί ἀγιοσυλίας*» καί τιμωρεῖται μέ καθαίρεση καί ἀφορισμό (10 καν. Πρωτοδευτ.). Μιά μόνον ἐξαίρεση ἀναγνωρίζει ὁ Ἰουστινιάνειος κώδικας (1, 2, 3): ἐπιτρέπεται ἡ ἐκποίηση χρυσῶν καί ἀργυρῶν σκευῶν καί ἡ *κώνευση* τους, μόνον γιά τήν ἐξαγορά αἰχμαλώτων καί τήν ἀντιμετώπιση τῆς πείνας τοῦ λαοῦ.

Ἀπό τόν ν' μέχρι τόν ια' αἰῶνα, πού ὀλοκληρώνεται ἡ ἐξέλιξη τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προσκομιδῆς, ἔχουμε μιά διαφοροποίηση τοῦ μεγέθους τοῦ δίσκου πού εἶναι ἀνάλογη μέ τό προσκομιζόμενο πρόσφορο καί τόν τρόπο *Κοινωνίας* τῶν πιστῶν. Μάλιστα ὅταν εἰσάγεται σέ γενική χρήση ἡ *λαβίδα*, (ἡ *λαβίδα ὡς σχῆμα* μοιάζει μέ τό **κέστρο** πού ἀρχικά ἐχρησιμοποιεῖτο στήν ἐγκαυστική εἰκονογραφία), τό πρόσφορο μικραίνει μέ συνέπεια καί ὁ δίσκος νά σμικρυνθεῖ καί νά μεταβληθεῖ στό γνωστό μας *δισκάριον*. Ὑπάρχει στό μουσεῖο τοῦ Λούβρου τοῦ θ'-ι' αἰῶνα ἓνα τέτοιο δισκάριο ἀπό ἀκάτι πλάτους 12,3 ἑκατ., γιά μικρό ἀρτίδιο προσφόρου. Τόν ια' καί ιβ' αἰῶνα ἡ κοπή ἐκ τοῦ προσφόρου τοῦ ἀμνοῦ καί ἡ παράθεση τῶν μερίδων τῆς Θεοτόκου καί τῶν Ἀγίων, τῶν ζώντων καί τῶν κεκοιμημένων, διευρύνει πάλι τό μέγεθος τῶν δισκαρίων στό παλαιό τους σχῆμα καί ἔχουν πλάτος μεταξύ τοῦ 0,34 καί 0,41 ἑκατοστῶν. Τό ἐσωτερικό τοῦ δισκαρίου παίρνει *ἐξάλοβη* ἢ *ὀκτάλοβη* μορφή. Παραδείγματα εἶναι δυό δισκάρια, τό ἓνα εἶναι ἀπό ἀλάβαστρο καί σώθηκε στό Σκευοφυλάκιο τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας καί τό δεύτερο ἀπό ἀργυρό μέ

μιά ἐξαιρετική Σταύρωση καί μικρές προτομές ἱεραρχῶν, προερχόμενο ἀπό τούς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Βασιλεύουσας, σωζόμενο στή Γερμανία. Ἡ λειτουργική ἐξέλιξη τῆς Προσκομιδῆς εἶχε ἐπίπτωση στήν διαμόρφωση τοῦ σχήματος τοῦ ἄρτου καί τοῦ δισκαρίου, καθὼς καί ἐπὶ τῶν εἰκονιζομένων σ' αὐτό θεμάτων. Τά παραδείγματα πού ἀναφέρω δέν εἶναι καί τά μοναδικά.

Ἦδη ἀπό τά προεικονομακικά χρόνια κύριο μέταλλο κατασκευῆς τῶν *δίσκων* ἦταν ὁ ἄργυρος καί ὁ χρυσός. Ἔχει ὅμως ἀρχίσει καί ἡ χρησιμοποίηση τῶν πολύτιμων *σκληρῶν λίθων* ὡς βασικό ὑλικό τοῦ *δισκαρίου* ἢ καί τῆς *κούπας* τοῦ *κρατήρα*. Συνήθως γίνεται ἐπεξεργασία τοῦ *ἀνάτι* ἢ τοῦ *ἀλάβαστρου*, τοῦ *ὄνυχα* ἢ τοῦ *σαρδόνιον*, τοῦ *χαλκηδόνιου* ἢ καί τοῦ *ιάσπιδος*. Διακοσμοῦν τήν *κούπα* τοῦ ποτηρίου καί τήν βάση του στό ἄνω χεῖλος μέ πλούσια σχέδια ἀπό χρυσό καί ἀσήμι, ἀλλά καί μέ εἰκονίδια ἀπό σμάλτα, μέ πολύτιμους καί ἡμιπολύτιμους λίθους, μέ ἐπιγραφές ἀπό χωρία τῶν Κυριακῶν Λόγων· «*Λάβετε... Πίετε...*», ἀλλά καί μέ διάφορες ἀφιερώσεις. Στήν ἐποχή ὅμως τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας τό ὑλικό κατασκευῆς τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν ναῶν τῶν πόλεων καί τῶν χωρίων ἔγινε εὐτελέστερο. Ἐξαιρεση ὑπάρχει μόνον γιά κάποιες σημαντικές μονές. Ἐκεῖ τά σκεύη εἶναι συνήθως ἀργυρά καί περίτεχνα καί ἀποτελοῦν ἀφιερώματα πλουσίων δωρητῶν. Στό κέντρο τοῦ δισκαρίου συνήθως φιλοτεχνεῖται ὁ Παντοκράτορας, ὡς αὐτοκράτορας φερόμενος ἐπὶ τῆς *ἀσπίδος*, ἢ Σταύρωση ἢ ἡ Ἄκρα Ταπείνωση ἢ ἀκόμη ἡ Ἐπιτάφια κλίνη καί τέλος ἡ *φάτνη* τῆς Βηθλεέμ. Τόν 18' αἰῶνα γιά νά προφυλαχθεῖ ὁ προσκομιζόμενος ἄρτος καί οἱ γύρω του μερίδες στήν «Μεγάλη Εἴσοδο» ἀπό τό ἄμφιο τοῦ καλύμματος, τοποθετοῦνται ἐπάνω ἀπό τό δισκάριο δύο συνήθως ἀργυρά διασταυρούμε-

να ἡμικυκλικά ἢ *πίοσσημα* μεταλλικά ἐλάσματα, εἶναι ὁ **ἀστερίσκος**, συμβολίζοντας τὸν ἀστέρα πού ἔλαμψε κατὰ τὴν Γέννηση. Στὴν Ἀνατολή μετὰ τὸν 1στὸ αἰῶνα τὸ δισκάριο καὶ τὸ ποτήριο, καλύπτονται ἀπὸ ἓνα εἶδος μικρῶν *στεμμάτων* ἢ *μιτρῶν* καὶ παραλείπονται ὁ *ἀστερίσκος* καὶ τὰ καλύμματα, ἐκτός ἀπὸ τὸν **Ἀέρα**.

Στὴν νεώτερη Ἑλλάδα ἡ τοπικὴ κατασκευὴ δισκαρίων δέν προσθέτει τὸ ὑποπόδιο. Ὅμως τὸν 19ῶ αἰῶνα γίνεται μεγάλη εἰσαγωγή δώρων καὶ ἀφιερωμάτων δισκοπότηρων ἀπὸ τὴν ὁμόδοξο ἀγία Ρωσία. Τὰ ρωσικά δισκάρια ἔχουν ὑποπόδιο καὶ τὰ λειτουργικά ἄμφιά τους προσαρμόσθηκαν καὶ ἔγιναν σταυροειδή.

Τελικά τὸ ὑποπόδιο τοῦ δισκαρίου θεωρήθηκε πρακτικώτερο καὶ τὸ μιμήθηκαν καὶ οἱ ἐγχώριοι κατασκευαστές. Σπανίζει ἡ εἰσαγωγή δισκαρίων ἀπὸ τὴν Δύση λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους τῶν λατινικῶν δισκαρίων καὶ τῆς λεπτότητος τοῦ προσκομιζομένου σ' αὐτὰ τοῦ ἀζύμου ἄρτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ εὐρους πού χρειάζεται ἡ κατ' Ἀνατολὰς Προσκομιδὴ.

Τὸ ποτήριο σύμβολο *θυσίας* καὶ *Εὐχαριστίας* ἀποκτᾶ ἰδιόζουσα σημασία γιὰ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι τὸ σκεῦος μεταγγίσεως στοὺς βαπτισμένους τοῦ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ, γι' αὐτὸ καὶ ἀποκαλεῖται *ποτήριον τοῦ Κυρίου* (Α' Κορ. 10', 21. 26-29). «Ὁ κρατὴρ (ἐστὶ) τὸ ρήσιον ποτήριον, ὅπερ δέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐν τῷ δεῖπνῳ» γράφει ὁ πατριάρχης Γερμανός (Migne P.G. 98, 400). Τὸ ποτήριον τοῦ *Κυριακοῦ Δείπνου* πάντοτε εἶχε ἀνάλογες διαστάσεις πρὸς τὴν ποσότητα τοῦ *κράματος* οἴνου καὶ ὕδατος πού εἶχε ἀνάγκη ἡ σύναξη τῶν πιστῶν. Ἡ Μετάληψη ἀπὸ μικρὸ «κύπελλο» πόσεως, ὅπως ἦταν ὁ *κύαθος* καὶ ὁ *κάνθαρος* ἐχρησιμοποιεῖτο στίς μικρὲς συνάξεις τῶν χριστιανῶν. Τὸ πλῆθος τῶν κοινωνούντων στὴν

ἀρχαία Ἐκκλησία ἐπέβαλε τή χρήση εὐρύστομου ἀγγείου, κατάλληλου γιά τήν ἀνάμειξη οἴνου καί ὕδατος, μέ βραχὺ μίσχο καί στρόγγυλη βάση καί μέ δύο λαβές γιά τήν στερεότητά του καί γι' αὐτό τό σχῆμα τοῦ κρατήρα.

Οἱ κρατῆρες ἔχουν πανάρχαια σχέση μέ τίς μυστηριακές τελετές καί τά συμπόσια. Στήν ἀρχαιότητα οἱ θεωρούμενοι ἀσεβεῖς ἀποκλείοντο ἀπό τίς σπονδές καί τούς κρατῆρες. Στόν Ὅμηρο ἔχουμε ἤδη ἀργυρούς κρατῆρες. Πολλές φορές γιά τίς μεγάλες συνάξεις τῶν χριστιανῶν δέν ἐπαρκοῦσε ἕνας κρατήρας, γι' αὐτό ἔχουμε πολλούς κρατῆρες καί δίσκους νά ἀγιάζωνται στίς ἀρχαῖες Λειτουργίες τοῦ Κλήμεντος καί τοῦ Ἰακώβου. Ἡ διακόσμηση τοῦ μετάλλου τῶν εὐχαριστιακῶν κρατήρων μέ τήν παράσταση τοῦ Καλοῦ Ποιμένα, μαρτυρεῖται ἀπό τόν Τερτυλλιανό (155-240). Αὐτό δείχνει πώς οἱ κρατῆρες πού τότε ἐχρησιμοποιοῦντο ἀπό τήν Ἐκκλησία εἶχαν συμβολική εἰκονογραφία πιστά δεμένη μέ τόν Ἰησοῦ Χριστό. Τό σχῆμα τῆς κούπας τοῦ ποτηρίου πού μᾶς παραδόθηκε μέχρι σήμερα ὑπενθυμίζει τόν ἀρχαῖο κρατήρα. Δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε τό Ἔσμα τῶν Ἀσμάτων πού γράφει: «ὄμφαλός σου κρατήρ τορνευτός μή ὑστερούμενος κῤῥᾱμα», δηλαδή, «ὁ κόλπος σου (εἶναι) τορνευτός κρατήρας καί δέν τοῦ ἀπολείπει τό εὐῶδιαστό κρασί» (ζ' 3). Ἕνας τέτοιος κρατήρας ἱστορήθηκε στό θριαμβικό τόξο τῆς ἀρχαίας βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Μαρίας τῆς Μείζονος στή Ρώμη (432-440) στήν παράσταση Μελχισεδέκ καί Ἀβραάμ. Παρόμοιοι κρατῆρες εἰκονίζονται καί σέ ψηφιδωτά τῆς Ραβέννας (Στ' αἰῶνας).

Σπουδαῖος παραμένει ὁ ἐπιχρυσωμένος ἀργυρός κρατήρας τῆς Ἀντιοχείας (τοῦ τέλους τοῦ Στ' μέ ἀρχές τοῦ Ζ' αἰῶνα), πού βρίσκεται σήμερα στό Μνηροπολιτικό Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης. Ἡ διακόσμησή του ἀπνεχεῖ τό πνεῦμα τῆς εὐχαριστιακῆς

εὐχῆς τῆς *Διδαχῆς*, πού λέγει: «εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπέρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου *Δαβίδ τοῦ παιδός σου*». Εἰκονίζεται δύο φορές ἔνθρονος καί ἀγένειος ὁ Ἰησοῦς Χριστός, νά εὐλογεῖ τόν ἀμνό. Τόν περιβάλλουν σέ κάθε πλευρά ἀνά δύο ἔνθρονοι εὐαγγελιστές, (σύνολον τέσσερεις) μέσα σέ ἐλικοειδεῖς κληματίδες, γεμάτες ἀπό φύλλα καί τσαμπιά σταφύλια καί διάφορα πτηνά μαζί μέ ἄλλους ἕξι ἀκόμη ἀποστόλους. Μέ τήν *ἀμπελο*, τό κατ' ἐξοχή σύμβολο τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, συνέκρινε τόν ἑαυτόν του ὁ Ἰησοῦς, πολύ πρὶν καθαγιασεί τόν καρπὸν τῆς, τόν οἶνον, ὡς τό Αἴμα Του. Λίγα τέτοια πολύτιμα ἔργα τῆς μεταλλοπλαστικῆς διασώθηκαν ἀπό τήν καταστροφικὴ μανία κάποιων κάθε ἐποχῆς.

Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1' αἰῶνα, ἡ ἐκλεπτισμένη τεχνικὴ ἱκανοποιεῖ τοὺς φιλότεχνους ἀφιερωτές καί κατασκευάζονται σκεύη ὑψηλῶν αισθητικῶν ἀξιώσεων. Ἴσως σ' αὐτὴ τὴν ὑπερβολὴ νά ὀφείλεται καί ἡ παρατήρηση τοῦ ἐπισκόπου Μαγνητίας Ἀγίου Βονιβατίου, φωτιστοῦ τῶν Γερμανῶν καί τῶν Γάλλων, πού ἔλεγε στὴν Σύνοδο τῶν Τρεβήρων: *πὼς παλαιά, οἱ χρυσοὶ ἱερεῖς χρησιμοποιοῦσαν ξύλινα ποτήρια, τώρα πού ἔχουμε χρυσὰ ποτήρια ἀποκτήσαμε ξύλινους ἱερεῖς!*

Ἀκόμη καί οἱ δύο ἐντοίχιες ψηφιδωτές ἀπεικονίσεις τῶν *προσφορῶν* τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας στὸν ἅγιο Βιτάλιο τῆς Ραβέννης (στ' αἰῶνας), ἀναπαραστοῦν τὰ ἱερά σκεύη, πού ἦταν σέ χρῆση τὴν λαμπρὴ αὐτὴ περίοδο. Τό ποτήριον πού κρατεῖ ἡ Θεοδώρα γιὰ νά τό προσφέρει εἶναι ὅμοιον περίπου μέ τόν *κρατῆρα* τῆς *Ἀντιοχείας* τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Σύμφωνα μέ ἓνα ὑπολογισμό ἔχει χωρητικότητα δύο λίτρων κράματος οἴνου καί ὕδατος καί μαρτυρεῖ τὴν εὐρύτατη μέληψη τοῦ περιεχομένου του σέ Ἀνατολή καί Δύση. (Δυστυχῶς στὴ Δύση ἔπαυσε ἡ κοινωνία ἀπὸ τό ποτήριον γιὰ τοὺς

λαϊκούς τό διάστημα ἀπό τόν 18' μέχρι τόν 19' αἰῶνα πού προκάλεσε πολλές συζητήσεις στήν Ἀνατολή. Μόλις δέ τά τέλη τοῦ Κ' αἰῶνα ἐπανῆλθε μερικῶς ἡ ἀρχαία πράξη σύμφωνα μέ ἀπόφαση τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου).

Ἡ μεγάλη ἀκμή τῶν Τεχνῶν ἀνακόπηκε μέ τήν ἐπικράτηση τῶν συντηρητικῶν ἀντιλήψεων τῆς Εἰκονομαχίας (726-843). Ἐπιβάλλεται αὐστηρή λιτότητα στά ἱερά σκεύη πού καταπίεσε τήν καλλιτεχνική δημιουργία. Παράλληλα οἱ δημεύσεις πολυτίμων ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν καί πραγμάτων καί ἡ καταστροφή τους χάρη τῆς ἀξίας τοῦ μετάλλου τους ἀποθάρρυνε κάθε νέα ἀφιέρωση καί προσφορά. Ὅμως ἡ τελική ἐπικράτηση τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος ἀπελευθέρωσε τήν δυναμική τῶν εἰκαστικῶν καί τορνευτικῶν Τεχνῶν διότι κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκνόν: *«οὐχ ὕλη, ὁ χρυσός τε καί ὁ ἄργυρος, ἐξ ὧν σταυροί καί πίνακες κατασκευάζονται, καί τά ποτήρια»* (Α' Ἀπολογία περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων, Migne P.G. 97. 1245-1249).

Μετά τήν κρίση τῆς Εἰκονομαχίας ἡ Μακεδονική δυναστεία ἄρχισε πάλι νά φιλοτεχνεῖ μέ ἔμπνευση καί καλαισθησία. Τήν περίοδο αὐτή ἔχουμε ἔξοχα ἔργα κομψότητος, πού ἀποπνέουν εὐγένεια καί ἀποτελοῦν δείγματα πολιτιστικῆς ὑπεροχῆς πρὸς τούς ἐξαρτώμενος καθ' οἷονδήποτε τρόπον ἀπό τή Βασιλεύουσα. Τά ἱερά σκεύη τῶν χρόνων αὐτῶν ἔχουν μέν σμικρυνθεῖ, λόγω τῆς ἐξελίξεως τῆς Προσκομιδῆς (ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ 11' αἰῶνα). Τότε εἰσάγεται γιά τήν προετοιμασία τῆς Εὐχαριστίας ἕνα ἀκόμη μικρό σκεῦος, τό μαχαιρίδιο τῆς **λόγχης** γιά τήν ἐξαγωγή ἀπό τό κέντρο τοῦ προσφόρου τοῦ ἄρτου τοῦ **Ἄμνου**. Τό σχῆμα τῆς ὑπενθυμίζει τήν ἱερή **λόγχη Πάθους**, πού ἐπροσκυνεῖτο τήν Μεγάλῃ Παρασκευῇ στήν Μεγάλῃ Ἐκκλησία, ὅπως σήμερα τήν ἴδια ἡμέρα προσκυνεῖται στους ναούς μας ὁ Ἐσταυρωμένος. Ἡ χρήση τῆς

λόγχης ἐπιτρεπόταν μόνον πρὶν τὸν καθαγιασμό τοῦ Ἄμνου. Μετὰ τὴν **μεταβολή** σέ Σῶμα Χριστοῦ ὁ τεμαχισμός γινόταν ὅπως τὸν ἔπραξε ὁ Ἰησοῦς μέ τὰ χέρια του. Εἶναι βάνουση πράξη **λογχισμού** τοῦ Σώματος τοῦ Κυρίου ἢ παρατηρουμένη ἐσχάτως χρήση τῆς λόγχης κατὰ τὴν Κοινωνία... χάρη τετραγωνισμού τῶν μερίδων!

Ὅταν ὁ Ἄμνος ἔγινε μικρῶν διαστάσεων καί ἡ ποσότητα τοῦ οἴνου περιορίστηκε καί τότε γενικεύτηκε ἡ χρήση τῆς **λαβίδας** πού ἦταν ἀρχικά μόνον γιά τὰ βρέφη καί τοὺς ἀσθενεῖς. Οἱ ἱεροὶ κανόνες ὅμως εἶναι σαφεῖς (ρα' (101) τῆς Ε/ΣΤ' Οἰκ. Συν.): *«ἡ θεία κοινωνία νά παρέχεται χερσί κοινωνοῦντος ἀνθρώπου, εἰκόνας Θεοῦ, οὐχί δέ μέσω πολυτίμων...»*. Μέχρι τὸν 19' αἰῶνα φιλοτεχνοῦνται περίτεχνα ποτήρια, μέ λαβές ἢ χωρίς λαβές, δεμένα μέ ἐπίχρσο ἄργυρο καί κοσμημένα μέ χυμευτά σμάλτα. Εἶναι συνήθως ἔργα τῆς αὐλικῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί μαρτυροῦν καταπληκτικὴ δεξιότητι. Τό **χρυσοδέσιμο** τῶν λίθων μέ τὴν ποικιλία τῶν χρωμάτων καί τῶν ἀποχρώσεων, ἔδινε χάρη καί ὁμορφιά στά ἱερά σκεύη. Σήμερα ἔχουν διασωθεῖ πολλά ἀπ' αὐτά στά Σκευοφυλάκια τῶν καθεδρικῶν ναῶν, τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας καί τῆς Γερμανίας, καί σέ μουσεῖα. Προφανῶς εἶναι λεία τῶν ἐπιδρομέων τῆς Δ' Σταυροφορίας στήν ὁποία τό σοβαρότερο μερίδιο ἔλαβε ἡ Βενετία, πού εἶχε τὴν πρωτοβουλία της. Στό Σκευοφυλάκιο τοῦ Ἁγίου Μάρκου σώζονται περί τὰ τριάντα ποτήρια τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἡ ἀρπαγὴ αὐτὴ εἶχε καί τό θετικό της ἀποτέλεσμα. Διασώθηκαν μέχρι σήμερα θησαυροὶ που θά εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους καί τοὺς ἀλλόθρησκους κατακτητῆς.

Ἡ Λατινοκρατία στά ἐδάφη τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας ἐπέδρασε καί στό ὀρθόδοξο αἰσθητήριο. Τό διέστρεψε σέ ξέ-

νες μορφές καί ρυθμούς μέ στοιχεῖα ρωμανικά καί γοθικά τῆς δυτικῆς παραδόσεως. Τή διάσωση τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως διάφυλαξε στή Νίκαια τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον, πού ἔδωσε καί πάλι νέα καλλιτεχνική ὥθηση στήν βασιλεύουσα μετά τό 1261 πού ὠδήγησε στήν Ἀναγέννηση τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων. Στό διάστημα αὐτό ἴσως μέ πωχότερα ὑλικά ἢ Τέχνη προσφέρει τήν καλαισθησία της. Κατά τήν Λατινοκρατία ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καί Εἰρήνης εἶχε καταληστευθεῖ καί ὁ Μιχαήλ ὁ Παλαιολόγος τῆς χαρίζει νέα πολυτελή σκεύη. Οἱ ναοί καί πάλι διακοσμοῦνται καί ἡ εὐλάβεια προσφέρει πολύτιμα ἱερά σκεύη καί ὑφάσματα. Ὅμως ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τῶν δύο Ἀνδρονίκων φέρνει τό κράτος σέ οἰκονομικό ἀδιέξοδο. Γιά νά πληρωθοῦν τά ἔξοδα τοῦ ἐμφυλίου πάλι λειώνουν τά πολύτιμα μέταλλα τῶν ἱερῶν σκευῶν! Τότε ἐλάχιστα σκεύη ἐσώθηκαν σέ μακρυνές μονές. Ἔτσι τό 1453 οἱ νέοι κατακτητές μόνον λίγα πολύτιμα σκεύη βρῆκαν καί βεβήλωσαν μέ τίς ἀισχροργίες τους, ὅπως μᾶς διηγοῦνται οἱ ἱστορικοί.

Στά χρόνια τῆς δουλείας, τά *δισκοπότηρα* εἶναι κατά κανόνα ἀπό φθηνά μέταλλα, ὅπως ἦταν ὁ ὀρείχαλκος, ὁ κασσίτερος καί τό μολύβι. Ἔχουμε βέβαια καί ἱερά σκεύη ἀπό ἀσήμι, πού εἶναι δῶρα συντεχνιῶν καί εὐκατάστατων κληρικῶν καί λαϊκῶν δωρητῶν. Τά διάφορα τοπικά ἐργαστήρια κατασκευάζουν ἔργα ἀργυροχοΐας καί ἔχουν νά ἐπιδείξουν σπουδαῖα καλλιτεχνήματα μέ ἐγχάρακτο, διάτρητο ἢ ἀνάγλυφο διάκοσμο, πολλά τῶν ὁποίων σώζονται στά Σκευοφυλάκια τῶν μονῶν καί στά μουσεῖα. Χαρακτηριστικό δεῖγμα τῆς εὐλαβείας τῶν δωρητῶν εἶναι ἡ ἐπιχρύσωση στό ἐσωτερικό τῆς *κούπας*, ὅπου εὐλογεῖται τό Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ κατασκευή πολυτελῶν *δισκοπότηρων*, μέ σμάλτα καί εἰκονίδια, γίνεται συνή-

θως σέ ξένα ἐργαστήρια, τῆς Ρωσίας, τῆς Βλαχίας, ἀκόμη καί τῆς Εὐρώπης. Παράλληλα ὅμως οἱ πτωχοὶ ἱερωμένοι τῶν ἀσκητηρίων καί τῆς ὑπαίθρου, προμηθεύονται σκευή τορνευτά ἀπό καλά σκληρά ξύλα, ὅπως τό φλαμούρι, τό πυξάρι, τό κελεμπέκι, ἢ τή δρῶ, κατάλληλα δουλευμένα καί μερικές φορές καί εἰκονογραφημένα. Ἄλλοι πάλι: «δέν ἤμποροῦσαν νά προμηθευθοῦν δισκοπότηρα, διότι δέν εἶχαν χρήματα καί δέν εὔρισκαν μαστόρους», ὅπως γράφει τό 1689 πρὸς τοὺς Βενετούς ὁ Χριστιανουπόλεως Ἅγιος Ἀθανάσιος. Οἱ ναυτικοὶ καί οἱ ἔμποροι πού ταξιδεύουν στά λιμάνια τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἰσπανίας ἐντυπωσιάζοντο ἀπό τά ποτήρια τῶν λατίνων καί ἐπρομηθεύονται κάποια ἀπ' αὐτά, γιά νά τά ἀφιερῶσουν στοὺς ναοὺς τῆς πατρίδας τους. Πολλὰ ποτήρια μέ γοθτικές ἢ καί διάφορες ἀναγεννησιακές ἐπιδράσεις διασώθηκαν στίς κασσέλλες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος παλαιῶν ναῶν τῶν νησιῶν μας.

Ὅμως μετά τὴν σύσταση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους καί τὴν δήμευση κατὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν διαλυομένων μονῶν, συντελέσθηκε ἀπό ἄγνοια μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες καταστροφές σημαντικῶν ἔργων Τέχνης. Λίγα χρόνια μετά ἡ ἀπόκτηση συγγενικῶν δεσμῶν μέ τὸν βασιλικὸ Οἶκο τῆς Ρωσίας ἄνοιξε τὴν ἀθρόα εἰσαγωγή προϊόντων τῶν ρωσικῶν ἐργαστηρίων ὑπὸ μορφὴν ἀγορῶν καί δωρεῶν. Ὁ ἐκρωσισμός τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὀρους δημιουργεῖ νέο κέντρο διαδόσεως τῶν ρωσικῶν σκευῶν καί ἀμφίων στὴν παλαιὰ καί τὴ νέα Ἑλλάδα μέχρι τὰ μέσα τοῦ κ' αἰῶνα. Ἡ λαμπρότητα τῆς λατρείας μας «πλουτίζεται» μέ τὴ βαρβαρική χλιδὴ τοῦ **ρωσικοῦ μπαρόκ** καί φθηναίνει τό ἐκλεπτισμὲνο αἰσθητήριό τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως. Παρασύρεται ἡ πατροπαράδοτη βυζαντινὴ καλαισθησία μας στό πομπῶδες καί στό φλύαρο τῆς ἐξεζητημένης

περισσοτεχνίας τοῦ πλούτου. Αὐτή ἡ παράδοξη ὑπερβολή σκημάτων καί χρωμάτων σέ σκεύη, ὑφάσματα καί σχήματα ἀμφίων, θεάτρισε τήν σεμνότητα τῆς λατρείας μας μέ μιὰ σκηνική ὀπτική ψευδαίσθηση, ξένη πρός τήν κλασσική εὐγένεια τῆς Ἐκκλησίας μας.

Στήν ἑλληνορθόδοξο Ἐκκλησία μας, δέν ὑπάρχει εἰδική ἱεροτελεστία γιά τόν *καθαγιασμό* τῶν ἱερῶν σκευῶν, ὅπως γίνεται στήν Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία καί καταγράφει τό *Μέγα Εὐχολόγιό* μας, ἀπό τήν ὑφισταμένη πράξη τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ χρίση ἀπό τούς λατίνους διά Ἁγίου *Μύρου* τοῦ ποτηρίου, πιθανόν νά συνδέεται μέ τήν παράδοση τοῦ ποτηρίου στόν προχειριζόμενο σέ πρεσβύτερο, ὅπως γίνεται στήν ἴδια περίπτωση στήν Ἀνατολή μέ τήν παράδοση τοῦ Ἁμνοῦ. Μερικές φορές τό *ποτήριό* ἀλλάζει καί τόν εὐχαριστιακό προορισμό του καί γίνεται ψυφοδόχη. Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖο χρησιμοποιοεῖ ἀπό πολλῶν ἐτῶν γιά τίς ἐκλογές ὄλων τῶν Ἱεραρχῶν του ἕνα ἀργυρό *κρατήρα* ὡς *ψυφοδόχη*, τοποθετημένο στόν *σολέα*, ἐπί τραπεζίου.

Συνοπτικά παρουσίασα τήν ἐξέλιξη τοῦ *δίσκου* καί τοῦ *ποτηρίου* τῆς Εὐχαριστίας. Δέν ἀναφέρθηκα στούς συμβολισμούς πού δίνουν κατὰ ἐποχές οἱ διάφοροι «λειτουργικοί» ὑπομνηματιστές. Ἀκόμη δέν ἀσχολήθηκα μέ τά βοηθητικά σκεύη τῆς Εὐχαριστίας, οὔτε καί μέ τά *λειτουργικά* καλύμματα τους.

Ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας γιά τά ἱερά «Δεσποτικά» σκεύη τῆς Εὐχαριστίας πρέπει νά εἶναι εὐλογη. Τά σκεύη αὐτά εἶναι ἡ ἐπέκταση τῆς *πνευματικῆς τραπέζης*. Τό *δισκάριο* εἶναι μικρό *φορητό θυσιαστήριό* τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ καί τό *ποτήριό* εἶναι ὁ *μυστικός κρατήρας*, πού περιέχει τό ἐκχυθέν *Αἷμα* ἐπί τοῦ Σταυροῦ. Ἐπομένως καί τά δύο αὐτά σκεύη εἶναι

ἅγια καί ἱερά, ὅπως εἶναι θεία καί παναγία ἡ ἀνθρωπίνη φύση τοῦ Κυρίου.

Δυστυχῶς στά χρόνια μας ἡ Ἐκκλησία δέν καθοδηγεῖ στήν ἐπιλογή τῶν καταλλήλων ἱερῶν σκευῶν γιά τή Θ. Λειτουργία. Τό θέμα ἔχει ἀφεθεῖ στούς τεχνῖτες καί στούς ἐμπόρους, ἀλλά καί στό μορφωτικό ἐπίπεδο τῶν κληρικῶν καί τῶν λαϊκῶν δωρητῶν. Ὅμως τόν τελικό λόγο πρέπει νά τόν ἔχει ὁ ἐπίσκοπος καί ὄχι κάποιος ἀνίδεος ἢ καί ἰδιοτελῆς διαπραγματευτής.

Καταθέσαμε τήν δισχιλιετή διαδρομή τῶν **Δεσποτικῶν τοῦ Χριστοῦ σκευῶν** στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἔχουμε τήν πεποίθηση, πῶς τό θέμα θά τό μελετήσουν καλύτερα οἱ νεώτεροι καί θά ὠφελήσουν περισσότερο τόν κλῆρο καί τό λαό. Αὐτό θά εἶναι καί γιά τόν ὑπογράφοντα πραγματική ἱκανοποίηση.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ
ΕΚΤΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
(Τετάρτη 17.10.2001)

Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη

Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ (Ἡ ἐνεργός συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία)

A) Εἰσαγωγή

“Ὅλα ὅσα ἀκούσθηκαν μέχρι αὐτή τή στιγμή, κατά τρόπο ἄμεσο ἢ ἔμμεσο συμβάλλουν στήν κατανόηση τῆς ἀνάγκης γιά κατά τό δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ στή θεία λειτουργία, χάριν τοῦ ὁποίου ἐξάλλου προσφέρεται αὐτή ἡ «λειτουργική καί ἀναίμακτη θυσία»¹.

“Ὅμως κατά τόν καταρτισμό τοῦ προγράμματος τοῦ παρόντος λειτουργικοῦ συμποσίου κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ εἰδική ἀναφορά στίς **ποιμαντικές προεκτάσεις καί στοχεύσεις**, σέ σχέση πάντα μέ τό **μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας**, προκειμένου ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ σ’ αὐτήν νά ἔχει ὅσο τό δυνατόν περισσότερες πνευματικούς καρπούς.

Θεωρῶ ἀπαραίτητο νά διευκρινίσω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι δέν θά δεχόμουν ποτέ νά θεωρήσω τή θεία λειτουργία ὡς ἓνα ποι-

μαντικό μέσο, ως ένα τρόπο διαποίμανσης καί ἀγωγῆς τῶν χριστιανῶν μας, ἔστω καί ἂν αὐτό στήν πράξη ἐπιτυγχάνεται.

Ἡ θεία λειτουργία παραμένει **σκοπός**, δηλαδή **λατρεία** τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, **προσφορά** τῆς ἀναίμακτης θυσίας τοῦ Κυρίου, ἄμεση **κοινωνία** μέ τόν ἀναστάντα, ἀναληφθέντα καί ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς καθήμενο Χριστό, **φανέρωση** κατά τόν πλέον κατάδηλο τρόπο τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας Του καί, τέλος, συνεχῆς **τόπος ἔκχυσης τῶν πλουσίων δωρεῶν καί χαρισμάτων** τοῦ Παναγίου καί Τελεταρχικοῦ Πνεύματος.

Αὐτό σημαίνει ὅτι δέν ἔχουμε τό δικαίωμα νά καταβιβάζουμε τή θεία λειτουργία σέ προσευχητική εὐκαιρία, νά προσπαθοῦμε δηλαδή νά δώσουμε στούς χριστιανούς μας τήν εὐκαιρία νά συμμετέχουν παθητικά, ἔστω καί ἂν εὐφραίνονται, σέ μία καλά διεξαγόμενη ἀκολουθία. Οἱ χριστιανοί μας, ὁ καθένας ἀνάλογα μέ τό πνευματικό του ἐπίπεδο, θά πρέπει νά καταλαβαίνουν τά ἱερά βήματα, τά στάδια τῆς θείας λειτουργίας, τά ὁποία εἶναι σύστοιχα, ἀνάλογα μέ τά στάδια τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, τά ὁποία στάδια θά πρέπει νά γίνουν καί δική τους ἐμπειρία. Ἐπομένως, ἡ **συμμετοχή** τους στή θεία λειτουργία **σημαίνει τό ἀκολουθεῖν τό Χριστό, τό μετέχειν στή ζωή τοῦ Χριστοῦ καί, στή συνέχεια, τό ζῆν κατά Χριστόν**. Γι' αὐτό διαλέξαμε ἀπό ὅλες τίς πιθανές θεματικές πτυχές πού μποροῦν νά στεγαστοῦν κάτω ἀπό τό γενικό τίτλο πού μᾶς δόθηκε: **Ἡ ποιμαντική τῆς θείας λειτουργίας**, μία πολύ συγκεκριμένη, αὐτή πού ἀναφέρεται στήν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία. Ἐξάλλου θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐπιλογή μας αὐτή συνάδει καί πρὸς τό γενικότερο πνεῦμα τοῦ προβληματισμοῦ πού διαπνέει τό ἔργο τῆς «Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως», πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό νά διευκολύνει τό λαό τοῦ

Θεοῦ νά κατανοήσει περισσότερο τή λατρεία γενικά καί τή θεία λειτουργία εἰδικότερα, ὥστε νά μπορεῖ νά συμμετέχει ἐνεργότερα καί ἀντιστρόφως.

Ἄς μή λησμονοῦμε πάντως ὅτι ἡ λατρεία καί βέβαια ἡ θεία Λειτουργία, ἐκτός ἀπό τόν πρῶτο στόχο, πού εἶναι ἡ λατρεία καί ἡ δοξολογία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἔχει καί ἄλλο δεύτερο σημαντικό στόχο, πού εἶναι **ὁ ἁγιασμός τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ**. Μένουμε ἔκθαμβοι, ἀσφαλῶς, μπροστά στά μεγαλειώδη πού συμβαίνουν στή θεία λειτουργία, ὅπου βλέπουμε ὁ Χριστός νά εἶναι «ὁ προσφέρων, ὁ προσφερόμενος, ὁ προσδεχόμενος καί ὁ διαδιδόμενος»², ἀλλά ἀναμένουμε καί ὀφείλουμε νά ἀγωνιζόμαστε γιά τό φωτισμό καί τόν ἁγιασμό τό δικό μας. Ὁ ἱερέας εὐχεται στή θεία Λειτουργία: «κατάπεμψον τό Πνεῦμά Σου τό Ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς καί ἐπί τά προκειμένα δῶρα ταῦτα...»³. Ὁ Καθαγιασμός τῶν εὐχαριστιακῶν ειδῶν, τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου, συμπορεύεται μέ τόν Ἅγιασμό τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Στή διαπραγμάτευση τοῦ θέματός μας δέν χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο «λαϊκός» ἢ «λαϊκοί» καί προτιμοῦμε τόν ὄρο «λαός», «λαός τοῦ Θεοῦ», γιά νά ἀποφύγουμε τήν ἐμπλοκή σέ κοινότητες θεολογικές ἀναφορές γιά τή σημασία τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ἢ τό θέμα τῆς γενικῆς ἱερωσύνης κ.ἄ., καί γιά νά διατηρήσουμε αὐτό τόν ὄρο, πού ἔχει πολιτογραφηθεῖ ἀδιάκοπα στή λειτουργική πράξη καί θεωρία, ἔστω καί ἂν ὀρισμένες ἀπό τίς λειτουργικές εὐθύνες τοῦ λαοῦ ἔχουν ἐκχωρηθεῖ στους κατώτερους κληρικούς, ψάλτες ἢ ἀναγνώστες, οἱ ὅποιοι, ὥστόσο, διακονοῦν ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ.

Ἀκόμη, στήν παρουσίαση τοῦ θέματος θά γίνει καί ἡ ἀπαραίτητη σύντομη ἱστορική ἀναφορά, προκειμένου νά διαπιστώσουμε ὅτι γιά τήν ἀρχαία Ἐκκλησία ἡ ἐνεργός συμμετο-

χή ήταν κάτι ως αυτονόητο και όχι ζητούμενο, ήταν ζωσα συνείδηση και πραγματικότητα, όχι αντικείμενο προβληματισμού και ποιμαντικού ενδιαφέροντος, όπως συμβαίνει σήμερα. Αυτή βέβαια ή ιστορική αναδρομή, τουλάχιστον όσον αφορά εις τό πρόσωπό μου, δέν ύποκρύπτει λανθάνουσα ή -τό χειρότερο- συνειδητή ρομαντική, άκρως συναισθηματική, διάθεση έπιστροφής στα πρωτοχριστιανικά λειτουργικά ήθη. Και τουτο γιατί ως όρθόδοξοι και στα θέματα τής λατρείας δέν είναι δυνατόν νά άσπασθούμε τήν προτεσταντικής προέλευσης τάση έπιστροφής στήν πρωτοχριστιανική απλότητα και λιτότητα. Η τάση αυτή, όπου έμφανίζεται, άμφισβητεί έν τέλει τή μέχρι σήμερα πορεία τής Έκκλησίας, καθώς και τή μέχρι σήμερα παράδοση αλήθειας και ζωής στόν εκκλησιαστικό μας βίο. Άλλά, όπως συμβαίνει σέ κάθε σοβαρή έπιστημονική προσπάθεια, ή ιστορική αναδρομή τελικά αιτιολογεί, έρμηνεύει, φωτίζει τό παρόν και συνιστά τή στέρεα βάση του όποιουδήποτε σοβαρού προβληματισμού γιά τό μέλλον, σέ σχέση πάντα μέ τά λειτουργικά θέματα τής Έκκλησίας. Έξάλλου ή ίδια ή ιστορία τής εξέλιξης τής όρθόδοξης λατρείας άποδεικνύει του λόγου τό άληθές.

Β) Συνοπτικό ιστορικό διάγραμμα τής συμμετοχής του λαού στή θεία Λειτουργία

1. Η πρώτη περίοδος, μέχρι τον Ε΄ αιώνα

Αυτή ή περίοδος ευθύς έξ άρχής μπορεί νά χαρακτηριστεί ως περίοδος άκμής τής συμμετοχής του λαού στή θεία Λειτουργία.

Ξεκινώντας μέ τά βιβλικά δεδομένα, πρέπει νά ἀναφέρουμε τό χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα ἀπό τό βιβλίον τῶν Πράξεων: «ἦσαν δέ προσκατεροῦντες **τῇ διδαχῇ** τῶν ἀποστόλων καί **τῇ κοινωνίᾳ** καί **τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου** καί ταῖς προσευχαῖς... πάντες δέ οἱ πιστεύοντες **ἦσαν ἐπί τό αὐτό** καί εἶχον ἅπαντα κοινά... καθ' ἡμέραν τε προσκατεροῦντες **ὁμοθυμαδόν** ἐν τῷ ἱερῷ κλῶντές τε καί οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καί ἀφελότητι καρδίας, αἰνοῦντες τόν Θεόν καί ἔχοντες χάριν πρὸς ὅλον τόν λαόν»⁴. Αὐτό τό παράθεμα τοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων τίθεται ἀμέσως μετά τήν περιγραφή τῆς Πεντηκοστῆς καί τό καρποφόρο κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου. Δηλαδή ὁ ἅγιος Εὐαγγελιστής Λουκᾶς, εὐθύς μετά τήν ἴδρυση τῆς Ἐκκλησίας καί τήν πρώτη ἐξάπλωσή της, παρθέτει καί τά κύρια χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Αὐτή ἡ κοινότητα, ἐκτός ἀπό τήν χριστοκεντρική της αὐτοσυνειδησία, ἦταν βασικά μία λατρεύουσα κοινότητα, μία προσευχομένη κοινότητα, μέ καθολική τότε συμμετοχή στό δεῖπνο τοῦ Κυρίου. Γι' αὐτό καί χαρακτηρίζεται μέ τό στοιχεῖο τῆς ἀδελφωσύνης, τῆς σύμπνοιας (βλ. «ὁμοθυμαδόν») καί τῆς συνείδησης ὅτι ἀποτελοῦν ἕνα σῶμα. Ἔτσι ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος θέλει νά ἀπευθύνει προτροπές γιά τήν ἀποφυγή τῶν εἰδωλολατρικῶν συνηθειῶν, ἐπιστρατεύει τό ἐπιχείρημα τῆς ἐν Χριστῷ ἐνότητος ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, ἐπί τῇ βάσει τῆς ἐνότητος ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ: «τό ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, οὐκί κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστί; τόν ἄρτον ὃν κλῶμεν, οὐκί κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστί; ὅτι εἷς ἄρτος, ἕν σῶμα οἱ πολλοί ἐσμέν· οἱ γάρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνός ἄρτου μετέχομεν»⁵. Στό τελευταῖο παράθεμα τοῦ Ἀπ. Παύλου ἔχουμε ταυτόχρονα καί μία ἀπό τίς πρῶτες ἐρμηνεῖες γιά τίς ἐκκλη-

σιολογικές και σωτηριολογικές συνέπειες της θείας εὐχαριστίας⁶.

Αὐτή τή συνείδηση γιά τήν Ἀποστολική Ἐκκλησία ὡς ἐκκλησιαστική κοινότητα πού στηρίζει τήν ἐνότητά της στή θεία εὐχαριστία ἐκφράζει καί τό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τῆς «Διδαχῆς» (τῶν δώδεκα ἀποστόλων) πού ἀπνεχεῖ τό φρόνημα τῆς ἐκκλησίας στά τέλη τοῦ πρώτου καί ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰώνα: «ὥσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὁρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἕν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τήν σὴν βασιλείαν...»⁷.

Σ' αὐτό τό πνεῦμα κινεῖται καί ὁ Ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος, στίς ἀρχές τοῦ β' αἰώνα, ἀποτυπώνει τή συνείδηση τῆς ἐκκλησίας καί τήν ἐκκλησιαστική ἐνότητα μέ τή μία εὐχαριστία, τό ἕνα θυσιαστήριο καί τόν ἕνα ἐπίσκοπο⁸.

Δέν θά ἐπεκταθῶ στήν παράθεση μαρτυριῶν τῆς ἀρχαίας αὐτῆς ἐκκλησιαστικῆς περιόδου γιά τήν ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχει ἐμπεδωμένη ἡ συνείδηση ὅτι μέσα στή θεία λειτουργία οἱ χριστιανοί ὅλοι αἰσθάνονται ὡς ἕνα σῶμα ἢ καλύτερα ὡς μέλη τοῦ ἑνός ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, τῆς μιᾶς εὐχαριστιακῆς κοινότητος καί μάλιστα μέλη ἐνεργά, ἀλλά θά αἰτιολογήσουμε τό πῶς δημιουργήθηκε αὐτή ἡ συνείδηση.

α) Μεγάλη σημασία ἔπαιξε τό γεγονός ὅτι στήν περίοδο πού ἐξετάζουμε ἡ παρουσία τῶν πιστῶν στή θεία λειτουργία ἦταν θά λέγαμε **ὑποχρεωτική** ἢ, μέ μία πιο ἥπια ἔκφραση, **καθολική**. Τουλάχιστον στήν κυριακάτικη θεία λειτουργία ὀλόκληρη ἡ Ἐκκλησία ἦταν παρούσα μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἐπίσκοπο ἢ, ἀργότερα, τούς πρεσβυτέρους. Κάθε ἀπουσία ἦταν δικαιολογημένη. Γι' αὐτό καί χρειάστηκε ἡ Ἐκκλησία νά λάβει ἀποφάσεις γιά τή μεταφορά τῆς θείας κοινωνίας στους ἀσθενεῖς κατ' οἶκον, στους φυλακισμένους κ.λπ.⁹. Αὐτό τό

φρόνημα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἐκφράζει καί ὁ 80ός κανόνας τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (692), καθόσον ἔρχεται νά ρυθμίσει ἐπιτιμακῶς τὴν ἀδικαιολόγητη ἀπουσία κληρικῶν ἢ λαϊκῶν ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς Κυριακές. Καί ἀσφαλῶς θά πρέπει νά μᾶς προξενεῖ ἐντύπωση γιατί ἡ σχετική ἀντιμετώπιση εἶναι πολὺ αὐστηρή. Προβλέπεται καθαίρεση γιὰ τὸν κληρικό καί ἀφορισμός, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, γιὰ τὸ λαϊκό¹⁰. Παράλληλα ὁ κανόνας αὐτός προειδοάζει ὅτι ἄρχισε νά γίνεται ἔντονα αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία κληρικῶν ἢ λαϊκῶν ἀπὸ τὴν κυριακάτικη θεία λειτουργία.

β) Οἱ μετέχοντες τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως ἦταν **μυημένοι, ἐκπαιδευμένοι**. Μάλιστα δέ ἡ μύηση στό νόημα τῆς θείας λειτουργίας γινόταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας. Τό πρῶτο μέρος της, αὐτό πού σήμερα μέ τεχνικούς ὅρους ὀνομάζουμε λειτουργία τῶν κατηχομένων ἢ λειτουργία τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἦταν ἀφιερωμένο εἰδικά στά ὑποψήφια μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητας. Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνθησης τοῦ θεσμοῦ τῶν κατηχομένων (Δ'-Ε' αἰῶνες) ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία, μαζί μέ ἄλλα ἱερά μυστήρια, κυρίως τὸ βάπτισμα καί τὸ χρῖσμα, ἀπετέλεσαν τὸ κύριο ἀντικείμενο διδασκαλίας καί ἐρμηνείας. Οἱ λεγόμενες μυσταγωγικὲς κατηχήσεις ἐπέδωκαν αὐτὸ ἀκριβῶς. Νά μυσσοῦν, νά εἰσαγάγουν τοὺς ὑποψήφιους γιὰ τὸ βάπτισμα καί τοὺς νεοφώτιστους, κατόπιν, στό βαθύτερο θεολογικὸ καί πνευματικὸ νόημα τῶν ἱερῶν μυστηρίων καί ἄλλων πτυχῶν τῆς λατρείας, ὥστε ἡ συμμετοχὴ τους νά εἶναι ὅσο τὸ δυνατόν ἐνσυνείδητη, μετὰ γνώσεως καί ἐμπειρίας, πραγματικά «λογικὴ λατρεία»¹¹. Οἱ περίφημες μυσταγωγικὲς κατηχήσεις τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, οἱ κατηχητικὲς ὁμιλίαι τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, τὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων *De Mysteris*, τὸ

ἐπίσης κατηχητικοῦ-μυσταγωγικοῦ περιεχομένου ἔργο De sacramentis, ἀκόμη ἴσως καί τό γνωστό ἔργο τῶν ἀρεοπαγικῶν συγγραφῶν «Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας»¹² ἔχουν ὡς στόχο τήν πνευματική στοιχείωση τῶν κατηχουμένων πού ἦταν ἔτοιμοι γιά τό βάπτισμα ἢ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος πού μόλις εἶχαν βαπτιστεῖ. Ἀκόμη ἀρκετοί πατέρες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἀλλά καί νεώτεροι στό κηρυκτικό τους ἔργο, σποραδικά, ἐπιχειροῦν σχολιασμό μερῶν τῆς θείας λειτουργίας μέ σκοπό νά βοηθήσουν τήν περαιτέρω κατανόηση τῶν τελουμένων σ' αὐτήν καί τήν συνεπεία τούτου συναγωγή πνευματικῶν συμβουλῶν¹³.

γ) Ὁ λαός τότε, ὅπως καί σήμερα, προσέφερε τά δῶρα γιά τή θεία εὐχαριστία, ὅμως μέ περισσότερη συναίσθηση καί συνείδηση ὅτι πρόκειται γιά κάτι ὑποχρεωτικό καί συνεπεία τούτου εἶναι κάτι πού τόν τιμᾷ ἰδιαίτερα καί τοῦ προξενεῖ πνευματική ὠφέλεια. Φυσικά, ἐπειδή ἡ ποσότητα τῶν ἄρτων ἦταν μεγάλη, ἕνα μέρος χρησιμοποιοῦνταν γιά τή θ. εὐχαριστία, ἄλλο γιά τίς ἀνάγκες τῶν λειτουργῶν καί τό ὑπόλοιπο γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἀγαπῶν ἢ γιά τήν κάλυψη φιλανθρωπικῶν ἀναγκῶν. Οἱ κληρικοί εἶχαν τήν εὐθύνη γιά τήν προστασία τῆς καθαρότητος τῶν προσφορῶν¹⁴.

δ) Στήν πρῶτη αὐτή ἐποχή ὁ λαός σύσσωμος συμμετέχει στους λειτουργικούς διαλόγους πού ὑπάρχουν στή θεία λειτουργία καί βιώνει ἐμφανέστατα καί ἐνεργά τό λειτουργικό γεγονός¹⁵.

ε) Στό θέμα τῆς θ. μεταλήψεως ἔχουμε τήν σχεδόν καθολική καί συνεχῆ μετάληψη τῶν πιστῶν. Αὐτό ὅπωςδήποτε συνιστᾷ καί τήν πλέον ἐνεργό συμμετοχή στή θεία λειτουργία¹⁶. Ὅπως ἐπίσης καί ἡ στέρση αὐτῆς γιά ἐπιτιμιακούς -

ποιμαντικούς λόγους, ὅπως ἐκφράζεται ἀπό τὰ πολλάκις «ἀφοριζέσθω» τῶν ἱερῶν κανόνων.

2) Ἡ δεύτερη περίοδος ἀπό τόν Ε΄ - ΣΤ΄ αἰώνα καί ἐντεῦθεν

Αὐτή ἡ περίοδος θά μπορούσε νά χαρακτηρισεῖ ὡς σταδιακή πτώση τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία.

Μία πρώτη ἐμφανής ἀλλά ταυτόχρονα ἀπλουστευτική θεώρηση ἢ, καλύτερα, αἰτιολόγηση τῆς μεταβολῆς αὐτῆς σχετικά μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία θά ἦταν νά εἰποῦμε ὅτι ἀφοῦ ἀτόνησαν τά πέντε ἐνδεικτικά σημεῖα πού ἀναφέραμε, ἄρα ἀτόνησε καί ἡ ἐνεργός συμμετοχή τοῦ λαοῦ. Αὐτό εἶναι ἀληθές, ἀλλά δέν εἶναι ἐπαρκές. Κάθε ἐποχή στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί στή λατρευτική της ζωή ἀσφαλῶς ἔχει τά χαρακτηριστικά της, γι' αὐτό χρειάζεται ἀκόμη περισσότερη αἰτιολόγηση, ἐρμηνεία τοῦ περιγραφόμενου φαινομένου.

α) Ἡ μετάβαση ἀπό τήν ὀργανωμένη, συστηματική κατήχηση σέ μία ἄλλη πιο ἐλεύθερη μορφή ἢ καί ἐγκατάλειψη τῆς κατήχησης, λόγω τῆς ἐπικράτησης τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, συμπάρεσυρε καί τή μυσταγωγική κατήχηση, τή συστηματική μύηση στά θέματα τῆς λατρείας. Αὐτό ἔφερε μία ἀποδυνάμωση γενικώτερα τοῦ πνεύματος πειθαρχίας στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, καί ὄχι μόνο στά θέματα τῆς λατρείας καί τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία.

β) Ὅπως ἄλλος ἐξίσου σημαντικός παράγοντας πού ἐμπόδισε καί ἐμποδίζει καί σήμερα τήν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ

λαοῦ στή θεία λειτουργία εἶναι ἡ σταδιακή ἀνάπτυξη τῆς ἀκολουθίας τῆς ἴδιας τῆς θείας λειτουργίας.

Ἡ θεία λειτουργία, ὡς συνέχεια τοῦ μυστικοῦ δείπνου τοῦ Κυρίου, παραδίδεται ἀπό τόν Κύριο καί περιγράφεται στήν Καινή Διαθήκη. Ἐν συνεχείᾳ βιώνεται ὡς γεγονός εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Κυρίου στήν ἀποστολική ἐποχή καί περιγράφεται πάλι στά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στούς τρεῖς πρώτους αἰῶνες, λόγω κυρίως τῶν διωγμῶν καί τῶν ἄλλων ὄχι εὐνοϊκῶν παραγόντων, ἡ θεία λειτουργία παρέμεινε στήν ἀρχική ἀπλοϊκή της μορφή, χωρίς πολλὰ ἐξωτερικά τελετουργικά στοιχεῖα καί τούς συνακόλουθους συμβολισμούς. Σ' αὐτό συνετέλεσαν ἀσφαλῶς καί ὁ ἔνθερμος ζῆλος, τό ἐνθουσιαστικό στοιχεῖο, ἀκόμη καί ἡ προσμονή τῆς ἐλευσεως τοῦ Κυρίου, γιά τή μετάβαση στήν ἐπουράνιο Ἱερουσαλήμ καί τήν ἐκεῖ ἀκατάπαυστη δοξολογία τοῦ Θεοῦ.

Ὅμως οἱ εὐνοϊκές συνθῆκες γιά τήν Ἐκκλησία πού προῆλθαν μετά τήν ἐλευθερία πού προσέφερε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (313 μ.Χ.) συνετέλεσαν στήν ἀνάπτυξη τῆς λατρείας καί τή σύνδεσή της μέ τό στοιχεῖο τῆς λαμπρότητας ὡς πρὸς τίς μορφές τῆς ἔκφρασής της. Ἀνάλογα δέ μέ τίς περιοχές καί τίς ἐποχές εἰσάγονται πλέον καινούρια στοιχεῖα καί στή θεία λειτουργία καί ἔτσι διαμορφώνονται σιγά σιγά οἱ διάφοροι λειτουργικοί τύποι. Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀκολουθίας τῆς θείας λειτουργίας φτάνει μέχρι τόν ΙΔ' αἰῶνα. Ἄν συνδυαστεῖ ἡ αὐξηση τῶν μερῶν τῆς ἀκολουθίας τῆς θείας λειτουργίας μέ τό γεγονός τῆς σταδιακῆς ὄλο καί πιο χαμηλόφωνης ἐκφορᾶς τῶν εὐχῶν τῆς θείας λειτουργίας συνοδευομένης μέ τήν αὐξηση καί ὄλο καί μεγαλύτερη προβολή τῆς ψαλμωδίας, ἡ ὁποία βέβαια κατά κύριο λόγο ἐκχωρήθηκε σέ καθιερωμένα πρόσωπα, τούς ἱεροψάλτες (ἀναγνῶστες), ὀδηγούμεστε

στό ἀποτέλεσμα ὁ λαός τοῦ Θεοῦ νά δυσκολεύεται νά παρακολουθήσει τά ἐν τῷ ἱερῷ τελούμενα, ἀφοῦ ἄκουγε μόνο τίς ἀπολήξεις τῶν εὐχῶν (ἐκφωνήσεις), καί τά ὑπό τοῦ χοροῦ τῶν ἱεροψαλτῶν περιτέχνως πλέον ἀδόμενα.

γ) Ἀναμφισβήτητα ἓνα ἐμπόδιο γιά τή συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία προέκυψε ἀπό τήν ἐπιμονή τῆς χρησιμοποίησης τῶν κλασικῶν λειτουργικῶν γλωσσῶν, δηλαδή τῆς κλασικῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς καί ἀπό τόν 9^ο αἰώνα καί ἐντεῦθεν τῆς Σλαβονικῆς στή θεία λατρεία καί τή θεία λειτουργία. Οἱ δύο πρῶτες γλώσσες ἔπαυσαν ἀπό πολλῶν αἰῶνων νά χρησιμοποιοῦνται στή συνομιλία. Ἐνῶ ἡ τρίτη, ἡ σλαβονική, παρότι νεώτερη, ἀπό τόν 16^ο-17^ο αἰώνα καί ἐντεῦθεν ἔπαυσε καί αὐτή νά ὀμιλεῖται.

Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία μόλις τό 1963 στή Β' Βατικανή σύνοδό της ἐπέτρεψε τή χρησιμοποίηση στή λατρεία τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν. Στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία γενικῶς τό θέμα τῆς λειτουργικῆς γλώσσας παρουσιάζει μία ρευστότητα. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας ἀπό τόν 10^ο αἰώνα χρησιμοποιεῖ, ἀντί τῆς σλαβονικῆς καί ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τή ρουμανική γλώσσα. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Σερβίας τίς τελευταῖες δεκαετίες κοντεύει νά γενικεύσει τή χρήση τῆς σερβικῆς. Οἱ νεώτερες Ἐκκλησίες (φιλανδική), οἱ κῶρες τῆς ἱεραποστολῆς (Κορέα κ.τ.λ.) χρησιμοποιοῦν τοπικές ἐθνικές γλώσσες καί διαλέκτους. Στήν Ἐκκλησία μας ἀναγνωρίζεται ἀπό τούς περισσότερους ἡ δυσκολία τοῦ προβλήματος τῆς κατανόησης τῆς γλώσσας τῆς θείας λειτουργίας ἀπό τόν ἀπλό λαό τοῦ Θεοῦ, πλήν ὅμως κρίνεται - καί συμφωνοῦμε μέ τήν ἄποψη αὐτή - ὅτι δέν πρέπει νά μεταφραστεῖ ἡ θεία λειτουργία καί νά εἰσέλθει ὡς μεταφρασμένο κείμενο σέ λειτουργική χρήση¹⁷.

δ) Πολλές φορές τό λειτουργικό ἦθος τοῦ ἱερουργοῦ λειτούργησε ὡς σοβαρό ἐμπόδιο γιά τήν προσέγγιση, συμμετοχή τοῦ λαοῦ στά τελούμενα. Ὁ σοβαρός, εὐλαβής ἱερουργός, ὡς ἀληθινός ἱερομύστης χειραγωγεῖ τό λαό στά τελούμενα. Ἐνῶ ὁ ἀμελής, ἀμύητος καί ἀπρόσεκτος σκανδαλίζει καί ἐμποδίζει τή συμμετοχή τοῦ λαοῦ.

ε) Βάσει τῆς ἀρχαίας παραδόσεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας τά ἦθη τῶν χριστιανῶν εἶχαν ἔντονο λειτουργικό χαρακτήρα. Δηλαδή, ὅπως στή λατρεία ἀποτυπώνεται ἡ δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, τό ἴδιο ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀποτυπώνονται - διδάσκονται τά ἦθη τῶν χριστιανῶν. Γι' αὐτό βλέπουμε πατέρες ἱερομύστες τῆς πρώτης περιόδου τῆς Ἐκκλησίας (Μ. Βασίλειος, Ἰωάννης Χρυσόστομος) πού διακρίθηκαν σέ μεγάλα ἔργα φιλανθρωπίας, κοινωνικῆς εὐποιίας καί ἀλληλεγγύης. Τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ πού βίωσαν οἱ ἴδιοι καί τό ποιμνίό τους μέσα στή θεία λειτουργία τό μετέφεραν ὡς διδασκαλία καί πράξη καθημερινῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς μέσα στήν κοινωνία.

Ὅμως εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικές φορές στούς μοναστικούς ἀναχωρητικούς κύκλους θεωρήθηκε καί αὐτή ἡ θεία λειτουργία ὡς περισπασμός καί διάσπαση σέ σχέση μέ τή δυνατότητα προσευχητικῆς ἐπικοινωνίας μέ τό Θεό, διά τῆς ἐσωτερικῆς ἐν ἡσυχία λατρείας. Τά Ἀρεοπαγίτικα συγγράμματα (Δ'-Ε' αἰῶνες), ὁ Ἄγιος Μάξιμος ὁ ὁμολογητής (Ζ' αἰῶνας) καί ὁ Ἄγιος Νικόλαος ὁ Καβάσιλας (ΙΔ' αἰῶνας), προσπαθοῦν νά συνδέσουν τήν εὐλάβεια μέ τή θεία λειτουργία ἢ νά βάλουν τήν πνευματικότητα πάνω στή βάση τῆς λειτουργικῆς ζωῆς. Ὅμως τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἀκόμη ἐν ἐξελίξει. Τίς τελευταῖες δεκαετίες μᾶλλον τά πράγματα βαδίζουν πρός τό σωστό δρόμο. Ἀκόμη καί στά μεγαλύτερα κέντρα τοῦ μοναχισμοῦ, ὅπως τό Ἅγιον Ὄρος, ἄρχισε νά

τονίζεται περισσότερο ἡ σημασία τῆς θείας λειτουργίας καί νά ἀποτελεῖ σημαντικό ἄξονα τῆς ὅλης διάρθρωσης τῆς μοναχικῆς ζωῆς. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά πολλές ἐνορίες, ἰδίως τῶν μεγαλουπόλεων.

στ) Σάν συνέχεια τῆς προηγούμενης παραγράφου μπορεῖ νά λεχθεῖ ἐδῶ ὅτι στήν παραθεώρηση τῆς σημασίας τῆς θείας λειτουργίας καί τή μείωση τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ συνετέλεσαν καί ὁ ὑπερτονισμός τῆς σημασίας τῶν καλῶν ἔργων, τῆς ἀνάγνωσης καί μελέτης τῆς θείας γραφῆς κατ' οἶκον καί κατά κύκλους, ὄχι πάντως στή λατρευτική σύναξη. Βεβαίως ἔχουν σημασία τά καλά ἔργα, διότι εἶναι ἡ καλύτερη φανέρωση τῆς γνήσιας πίστεώς μας¹⁸ καί δίδουν ἀφορμή γιά δοξολογία τοῦ Θεοῦ¹⁹. "Ὅπως ἐπίσης μέ τή μελέτη τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καί τά καλά ἔργα ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σέ κοινωνία μέ τό Χριστό²⁰. "Ὅμως ὅλα αὐτά δέν πρέπει νά λειτουργοῦν ἀνταγωνιστικά, ἀλλά συμπληρωματικά. Ἡ δέ θεία λειτουργία πρέπει νά εἶναι ἡ βάση καί τό σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς χριστιανικῆς μας ζωῆς.

Γ) Ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ σήμερα καί οἱ τρόποι ὑπέρθασης τῆς παρατηρούμενης κρίσης

1) Ἡ κατάσταση σήμερα

Ἡ σημερινή κατάσταση μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὅτι κινεῖται σέ τρία ἐπίπεδα συμμετοχῆς, ὅπως: α) παντελῆς ἀπουσία, β) σποραδική ἢ τακτική, πλὴν ὅμως τυπική παρουσία, περισσότερο σωματική παρά ψυχική-καρδιακή, καί γ) ἀληθινή, ἐνεργός παρουσία.

α) Παντελής άπουσία

Ύπάρχουν δυστυχῶς σήμερα κατ' ὄνομα χριστιανοί, κυρίως στά μεγάλα αστικά κέντρα, οί ὁποιοί μπορεῖ νά τό λένε καί μέ ἕνα τρόπο καυχίσεως ὅτι «ἔχουν νά πατήσουν τό πόδι τους στήν Ἐκκλησία, στή θεία λειτουργία, ἀπό τότε πού βαπτίστηκαν». Δυστυχῶς πρόκειται γιά ἀπολωλότα πρόβατα τῆς ποιμνῆς τοῦ Χριστοῦ, γιά περιπτώσεις πού μόνο τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ καί ἡ πανσοφία καί παντοδυναμία Του θά βρεῖ τρόπους προσελκύσεως κοντά Του. Μπορεῖ μερικοί ἀπό αὐτούς νά εἶναι κατά βάθος καλοπροαίρετοι ἄνθρωποι, ἀλλά γιά διάφορους οἰκογενειακούς, ἰδεολογικούς κ.ά. λόγους, ἢ ἀκόμη καί ἐκ λόγων συνηθείας, δέν ἔρχονται στή θεία λειτουργία. Τό πολύ νά ἔλθουν τό Πάσχα στή σχετική ἀκολουθία τῆς τελετῆς τῆς Ἀναστάσεως. Ὅπως εἶναι φανερό, αὐτό τό κομμάτι τῶν ἀνθρώπων δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ κατά προτεραιότητα ποιμαντικό μας στόχο. Ὅταν τούς ἐλκύσει τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ μέ διάφορους τρόπους, ἴσως καί ὀδυνηρούς, θά βρεθοῦν ἀσφαλῶς στό πεδίο τῆς ποιμαντικῆς μας στόχευσης.

β) Σποραδική ἢ τακτική, πλὴν ὅμως τυπική παρουσία

Ἐνα σημαντικό μέρος τοῦ ποιμνίου μας βρίσκεται σ' αὐτό τό πνευματικό ἐπίπεδο συμμετοχῆς στή θεία λειτουργία. Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ παρουσία τους στή θεία λειτουργία τρέφει ἐλπίδες, οί ὁποῖες ὅμως μποροῦν νά ἀποδειχθοῦν αὐταπάτες. Καί τοῦτο γιατί αὐτοί οί χριστιανοί ἔχουν κάνει ἕναν ἐσωτερικό συμβιβασμό, ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους τέτοια καί τόση χριστιανωσύνη, ὅση ἀποφάσισαν οί ἴδιοι. Συμμετέχουν στή θεία λειτουργία μέ τέτοιο τρόπο καί σέ τέτοιο βαθμό, πού δέν

κινδυνεύουν νά αὐτοχαρακτηριστοῦν καί «θρησκοῶντες». Μένουν στά ἐξωτερικά στοιχεῖα τῆς λατρείας, ὁμορφη ψαλμωδία, προσεγμένες ἱεροτελεστικές ἱερατικές ἐμφανίσεις, ἀγιογραφίες καί γενικά ὁμορφος διάκοσμος τοῦ Ναοῦ. Γι' αὐτό καί ὑποστηρίζουν μέ ἐκτίμηση τῆς γνώμης τους ὅτι δέν χρειάζεται νά κοινωνεῖ κανεῖς συχνά, φτάνει δύο-τρεῖς φορές τό χρόνο. Συγκινοῦνται ἴσως μέ τίς φιλανθρωπικές κοινωνικές κ.ἄ. ἐκδηλώσεις τῆς ἐνορίας, χωρίς ποτέ νά ὑποψιάζονται ὅτι διὰ τῆς θείας λειτουργίας συγκροτοῦνται ὅλοι οἱ χριστιανοί καί οἱ ἴδιοι ὡς τοπική εὐχαριστιακή σύναξη, τοπική ζωσα Ἐκκλησία.

Γιά ὄλους τούς πῖο πάνω λόγους πιστεύω πῶς εἶναι δύσκολο νά βγοῦν ἀπό αὐτήν τήν τυπικότητα, τήν ἀπλή συνήθεια καί νά μετατραποῦν σέ ἐνσυνείδητα καί ἐνεργά μέλη τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης. Ὅμως, ὅσο εἶναι παρόντες, ἔστω σωματικά, πρέπει νά ἀποτελοῦν γιά μᾶς διαρκή ποιμαντική μέριμνα, πρέπει συνεχῶς νά βρίσκονται στήν ποιμαντική μας στόχευση, ἀφοῦ, ἐξάλλου, εἶναι καί τό μεγαλύτερο κομμάτι τῶν χριστιανῶν μας.

γ) Ἀληθινή, ἐνεργός παρουσία

Εἶναι τό μέρος τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης τό ὅποιο ἔχει ἀφομοιώσει ἀρκετά στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας καί βρίσκει μέσα στή θεία λειτουργία τήν πνευματική του ὀλοκλήρωση. Πρόκειται γιά τούς χριστιανούς ἐκείνους οἱ ὅποιοι κατανοοῦν τά στάδια τῆς ἀκολουθίας τῆς θείας λειτουργίας καί συμπορεύονται προσευχητικά μέ τόν ἱεραργό, ἀληθινά λειτουργοῦνται καί συνιερουργοῦν ἀπό τή θέση τοῦ λαοῦ στό εὐχαριστιακό δεῖπνο πού προσφέρεται μέσα στή

θεία λειτουργία. Οί άνθρωποι αυτοί είναι ή έλπίδα μας, τό παράδειγμα καί γιά τούς άλλους, ό μοχλός πού θά κινήσει καί τό υπόλοιπο εκκλησίασμα, ή μικρά λειτουργική ζύμη πού θά ζυμώσει όλο τό λατρευτικό φύραμα²¹. Ίσως αξίζει νά σημειωθεί ότι τά πρόσωπα αυτά είναι άτομα συνήθως ώριμης καί σέ όρισμένες ένορίες τοῦ αστικού περιβάλλοντος νεαρᾶς ηλικίας, καί μάλιστα πρόσωπα πού διαθέτουν θύραθεν παιδεία.

Προκειμένου γιά τά τέκνα αυτά τῆς Έκκλησίας μπορούμε νά πούμε ότι είναι ή δικαίωση τῆς «ποιμαντικῆς τῆς θείας λειτουργίας», αφού είναι άνθρωποι αποφασισμένοι νά συνεχίζουν καί μετά τή θεία λειτουργία νά ζοῦν μέσα στό πνεῦμα καί τό νόημα τῆς θείας λειτουργίας²².

2) Ἡ μελλοντική προοπτική

Έπειδή δέν ἀρκεῖ νά ικανοποιούμεσθε μέ τά ὀλίγα θετικά ἀποτελέσματα τῆς ποιμαντικῆς μας δραστηριότητας, οὔτε πάλι νά ἀποθαρρυνόμαστε ἀπό τίς ρεαλιστικές καί ταυτόχρονα ὀδυνηρές διαπιστώσεις ὡς πρὸς τό θέμα τῆς ἐνεργοῦς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία, σ' αὐτήν τήν τελευταία μας παράγραφο θά ἀναφερθοῦμε ἐπιγραμματικά στά μέτρα, τούς τρόπους καί τα μέσα μέ τά ὁποῖα θά ἔλθει τό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα, πού είναι καί ὁ ὑπότιτλος στήν εἰσήγησή μας²³.

Τά διάφορα μέσα γιά τήν ἀναζωπύρωση τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία θά πρέπει νά ἀναφέρονται: α) στήν ἴδια τή θεία λειτουργία, β) στούς ἱερούς λειτουργούς, γ) στό λαό τοῦ Θεοῦ καί δ) στά συλλογικά, συνοδικά ὄργανα τῆς Έκκλησίας.

α) Ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία

Εἶδαμε ὅτι ἀνέκαθεν ἀπό τὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἡ θεία λειτουργία ἦταν τὸ κέντρο καὶ τὸ θεμέλιο τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Μάλιστα ἡ ἀκολουθία τῆς θείας λειτουργίας - καὶ ἐδῶ ἀναφερόμαστε συνεκδοχικὰ καὶ στὶς δύο βασικὲς ἐν χρήσει λειτουργίες, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου - πού χρησιμοποιοῦμε, ὡς πρὸς τὴν δομὴν, τὰ κύρια μέρη καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ της, ἀνάγεται στὴν ἀρχαία παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στοὺς πρώτους αἰῶνες τοῦ ἀδιαίρετου χριστιανισμοῦ. Ἐν συνεχείᾳ ἐξελίχθηκε ἀσφαλῶς σέ πολλὰ μέρη της ἀλλὰ παραμένει ζῶσα καὶ ἱκανὴ νὰ συνεχίσει νὰ ἀρδεύει πνευματικὰ τίς διψασμένους ψυχὰς τῶν ἀνά τούς αἰῶνες τέκνων της. Δέ χρειάζεται, δηλαδή, καμμία ἀναμόρφωση τῆς δομῆς της, οὔτε ἀναζήτηση ἄλλων μορφῶν ἔκφρασης, δὲν τῆς λείπει τίποτε καὶ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιήσει ἀπόλυτα σήμερα καὶ πάντοτε τίς ἀνάγκες τῶν ἐν Χριστῷ τέκνων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀκόμη καὶ κάποια σημεῖα πού φαίνεται ὅτι δὲν ἔχουν ἐπικαιρότητα, ὅπως οἱ δεήσεις καὶ οἱ ἀντίστοιχες εὐχὲς γιὰ τοὺς κατηχουμένους, μᾶλλον πρέπει νὰ διατηρηθοῦν ὡς ἔχουν, γιατί ἀφ' ἑνὸς μᾶς συνδέουν μὲ μία καθολικὴ πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος (τάξη κατηχουμένων) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξυπηρετοῦν ἐν μέρει καὶ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα, ἀφοῦ ὑπάρχουν χῶρες καὶ τόποι ὀρθόδοξης ἱεραποστολῆς καὶ, ἐπομένως, ἡ Ἐκκλησία στὴν οἰκουμενικὴ λειτουργικὴ της διάσταση τοὺς συμπεριλαμβάνει στὴν τάξη τῆς ἱεραουργίας τῆς θείας λειτουργίας. Θὰ μπορούσε βέβαια - πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἤδη πραγματοποιεῖται ἀνεπίσημα - στὶς ἐνορίες τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων νὰ γίνεται κατὰ τὴν κρίση τοῦ προεστῶτος κάποια συντόμηση

τῆς θείας λειτουργίας μέ τήν παράλειψη ἐπαναλαμβανόμενων δεήσεων, ὅπως αὐτές μετά τόν καθγιασμό τῶν Τιμίων Δώρων («τήν ἡμέραν πᾶσαν...»), τά λεγόμενα Πληρωτικά) καί ὅπωςδήποτε μείωση τῶν ἰδιαίτερα ἀργῶν μουσικῶν μερῶν. Αὐτό ὅμως πού ὅπωςδήποτε πρέπει νά γίνει εἶναι νά ἐπανατοποθετηθεῖ ἡ πνευματική πορεία τοῦ λαοῦ μας μέ βάση καί ἄξονα τή θεία λειτουργία. Καί τοῦτο γιατί, σύμφωνα μέ τόν Ἅγιο Συμεών Θεσσαλονίκης: «Οὐδέν ἄρα ταύτης τῆς θυσίας ἐπωφελέστερον ἡμῖν καί Θεῷ προσφιλέστερον. Ὅτι καί ἔργον αὐτοῦ, καί τῆς ἀνθρωπότητος ἀνακαίνησις, καί τούτου κοινωνία μεθ' ἡμῶν,... Ὑπέρ πᾶσαν τοίνυν προσευχὴν τε καί αἴνεσιν, τούτου ἐπιμελητέον τοῦ ἔργου· ὅτι καί διὰ τοῦτο πᾶσα προσευχή. Καί τό πλέον τῶν ἡμερῶν τῆς ἡμετέρας ζωῆς τοῦτο ποιῶμεν»²⁴.

Πρέπει νά ξαναγίνει ἡ θεία λειτουργία ὁ κῶρος τῆς ἐν Χριστῷ διάπλασης τοῦ λαοῦ, ὅπως παλαιότερα ἦταν ὁ κῶρος τῆς κατηχήσεως καί ἐν Χριστῷ διαπαιδαγωγήσεως τῶν κατηχουμένων καί τῶν νεοφύτων. Ἐξάλλου ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία μέ τά διάφορα προσευχητικά τῆς παραγγέλματα στρέφει τήν προσοχή ὄχι μόνο στή δοξολογία τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί στήν πνευματική προκοπή καί καλλιέργεια τῶν ἀρετῶν καί τῆς ἐν ἀγάπῃ κοινωνίας μέ τοὺς ἀδελφούς, μάλιστα δέ τά τελευταῖα λειτουργοῦν καί ὡς προϋπόθεση γιά τό πρῶτο («ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν» κ.ἄ.). Δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνᾶμε ὅτι μέσα στή θεία λειτουργία ὅλα κινοῦνται σέ ἓνα πνευματικό κλίμα συλλογικότητας, ἐν Χριστῷ κοινότητας. Οἱ εὐχές καί οἱ δεήσεις ἔχουν ἐκφορά σέ πληθυντικό ἀριθμό γιά νά τονιστεῖ ἀκριβῶς ὅτι τό συλλογικό στοιχεῖο ὑπερέχει τοῦ προσωπικοῦ στοιχείου, ἢ τό προσωπικό στοιχεῖο τίθεται στήν ὑπηρεσία τῆς ἐν Χριστῷ κοινωνίας²⁵.

Πρέπει, τέλος, νά ξανατονιστεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ θεία λειτουργία εἶναι θυσία, ἡ θυσία τοῦ Γολγοθᾶ, ἡ μόνη θυσία πού προσφέρουν οἱ «διάκονοι τῆς Καινῆς Διαθήκης»²⁶. Καί σ' αὐτήν τῇ θυσία καλοῦνται νά συμμετάσχουν ὅλοι συνειδητᾶ γιά νά ἀπολαύσουν τούς καρπούς της.

β) Ἱεροί λειτουργοί (κληρικοί)

Ὁ ἱεουργός διαδραματίζει σημαντικώτατο ρόλο στή θεία λειτουργία ὄχι μόνο γιατί στό πρόσωπό του κορυφώνεται καί δι' αὐτοῦ ἐκφράζεται ἡ λειτουργική σύναξη ἀλλά καί διότι ἐκ τῆς ὑπεροχικῆς θέσεώς του λειτουργεῖ παιδαγωγικά ὡς πρὸς τόν λαό τοῦ Θεοῦ καί συμβάλλει ἀποτελεσματικά στό βαθμό τῆς συμμετοχῆς του στά τελούμενα.

Γι' αὐτό καλόν εἶναι, ἐκτός τῶν φυσικῶν προσόντων (φωνή κ.λπ.), νά ἔχει **ἀπαραιτήτως** πνευματικά προσόντα, ὅπως βαθειά καί εὐλικρινή εὐλάβεια συνοδευόμενη μέ ἀνεπίληπτο βίο. Τά πρῶτα προσόντα πολλές φορές ἀναπληρῶνονται ἀπό τά δεύτερα. Ἐνῶ δέ συμβαίνει τό ἀντίθετο.

Εἶναι ἀπαραίτητη στόν ἱεουργό ἡ ἐκκλησιαστική καί θεολογική παιδεία καί μάλιστα ἡ γνώση στοιχείων ἀπό τήν ἱστορία, τήν ἐρμηνεία ἀλλά καί τήν τυπική τάξη τῆς θείας λειτουργίας.

Πρώτιστο καθῆκον τοῦ ἱερέα πρέπει νά εἶναι ἡ ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεων του ὡς πρὸς τήν προετοιμασία του γιά τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας. Αὐτό τόν βοηθᾶ στή διαρκή ἐμβάθυνση τῆς ἱερατικῆς του αὐτοσυνειδησίας, νά καταλαβαίνει δηλαδή κάθε στιγμή ποιός εἶναι καί τίνοι παρίσταται.

Στή διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας ὀφείλει ὁ λειτουργός νά ἱεουργεῖ μέ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη εὐλάβεια, συναί-

σθηση και σοβαρότητα, καθόσον είναι «μέγα και φοβερόν και αὐταῖς ταῖς ἐπουρανίαις δυνάμεσιν»²⁷. Ἐπομένως πρέπει συνεχῶς νά μάχεται ἐνάντια στή συνήθεια, τή ρουτίνα και τόν αὐτοματισμό τήν ὥρα τῆς ἱεουργίας.

Ὅπωςδήποτε πρέπει νά προσέχει πολύ και νά κάνει τή δέουσα προετοιμασία γιά τό κήρυγμα. Ἐνα καλό κήρυγμα ὑποβοηθᾷ τή συμμετοχή στή θεία λειτουργία, ἐνῶ ἀντίθετα μία προχειρότητα στό κήρυγμα καταστρέφει τή διάθεση τῶν ἀκροατῶν γιά καλύτερη συμμετοχή στό ὑπόλοιπο τῆς θείας λειτουργίας. Καί μάλιστα εὐκαίρως ἀκαίρως τό κήρυγμα πρέπει νά περιέχει σχόλια ἐρμηνευτικά στή θεία λειτουργία.

Τέλος, προσοχή στήν ἐπιλογή τῶν συνεργατῶν του, ἱεροφαιτῶν, νεωκόρων, ἐπιτρόπων και μάλιστα ὁ κάθε ἱερατικῶς ὑπεύθυνος ὀφείλει νά ἀσκήσει λειτουργική ἀγωγή ἐπάνω τους. Διαφορετικά τά πρόσωπα αὐτά θά κρημνίζουν ὅ,τι ὁ ἴδιος οἰκοδομεῖ μέ πολύ κόπο διά τῆς προσεκτικῆς ἱεουργίας μέσα στή θεία λειτουργία.

γ) Ὁ λαός τοῦ Θεοῦ

Τό πρῶτο και βασικό πού πρέπει νά ἀποκτήσει ὁ λαός τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ λειτουργική ἀγωγή. Δηλαδή πρέπει νά μάθει συστηματικά και σέ βάθος γιά τό νόημα τῆς θείας λειτουργίας, τή σημασία τῶν τελουμένων και τή συνειδητή ἀνταπόκρισή του στά τελούμενα, τά ὁποία πολλές φορές τοῦ ζητοῦν αὐτή τή συμμετοχή και μάλιστα τόν προτρέπουν σ' αὐτό («ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν», «εἴπωμεν πάντες ἐξ ὅλης ψυχῆς και ἐξ ὅλης τῆς διανοίας ἡμῶν εἴπωμεν», «στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετά φόβου, πρόσχωμεν τήν ἀγίαν ἀναφοράν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν», «τάς θύρας, τάς θύρας ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν»,

«μετά φόβου Θεοῦ πίστεως καί ἀγάπης προσέλθετε», «ὀρθοί, μεταλαβόντες... ἀξίως εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» κ.ἄ.).

Ἄκόμη πρέπει νά μάθει πῶς θά κινεῖται καί θά συμπεριφέρεται μέσα στή θεία λειτουργία («οὐ γάρ ἐστίν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλ' εἰρήνης»²⁸). Δέν μπορεῖ ἡ θεία λειτουργία νά εἶναι, ἰδιαίτερα τίς μεγάλες ἐορτές, μία ἀπείθαρχη καί ἀκατάστατη λατρευτική σύναξη. Ἀντίθετα οἱ κληρικοί πρέπει ὡς φρουροί τῆς λατρείας νά ἐργαστοῦν ὥστε ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη νά εἶναι ἓνα εὐτακτο λατρευτικὸ σῶμα. Αὐτὸ ὡς ἐπιδίωξη εἶναι τὸ πρῶτιστο καί ὀλιγώτερο, διότι μετὰ ἀπὸ αὐτὸ πρέπει νά γίνει ἡ κατ' ἐξοχὴν πνευματικὴ καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ λειτουργικοῦ σώματος. Ἐξάλλου αὐτὸ ὑπάρχει καί ὡς ἐπιταγή τῆς παραδόσεως. Στὶς «Ἀποστολικὲς Διαταγές» γίνεται λόγος γιὰ τίς ὑποχρεώσεις τῶν μελῶν τῆς κοινότητος γιὰ τὸ πῶς θά συμπεριφέρονται μέσα στή λατρεία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο πρέπει νά ἐποπτεύουν οἱ κληρικοί καί ἰδιαίτερα οἱ διάκονοι²⁹.

Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος αἰσθανόταν πολλὰς φορές τὴν ὑποχρέωση νά καυτηριάζει τίς ἀταξίες ἐπ' αὐτοῦ τῶν ἀκροατῶν του³⁰.

Πρέπει ὅπωςδήποτε νά ἐπανέλθουμε συστηματικὰ πλέον στή μυσταγωγικὴ λειτουργικὴ κατήχηση. Δέν ἀρκοῦν οἱ περιστασιακὲς ἀναφορὲς μας καί τὰ διάφορα ἐρμηνευτικὰ σχόλια πάνω στή θεία λειτουργία. Ὁ λαὸς πρέπει νά γνωρίσει σέ βάθος γιὰ νά μπορέσει νά βιώσει μέ σοβαρότητα καί συνέπεια.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά ἔλεγα ὅτι εἶναι ἄξια ἐπαίνου ἡ προσπάθεια πού καταβάλλει στήν Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ἀχελώου κ. Εὐθύμιος, ὥστε στὶς ἐβδομαδιαῖες ἐνοριακὲς συνάξεις μελέτης τῆς Ἁγίας Γραφῆς νά περιλαμβάνεται καί ἀνάπτυξη λειτουργικῶν θεμάτων. Μάλιστα δέ γιὰ τὸ παρὸν ἱεραποστολικὸ ἔτος, ἐκτός τοῦ ὅτι ἔχει

συμπεριλάβει πέντε συνάξεις μέ θεματικό τίτλο «βιώματα από τή θεία λειτουργία», σέ κάθε μία από τίς τριάντα συναντήσεις τοῦ ἔτους πού διανύουμε ὑποδεικνύει καί τήν ἀνάληψη μιᾶς εὐχῆς τῆς θείας λειτουργίας. Εἶναι προφανές ὁ στόχος, νά ἀναλυθοῦν στό λαό αὐτά τά ὅποια δέν ἀκούει καί φυσικά, γιά τούς λόγους πού ἀναφέραμε μέχρι τώρα, δέν κατανοεῖ ἐπαρκῶς.

Ἐν ὅλο αὐτό τό ἐρμηνευτικό ὕλικό πάνω στή θεία λειτουργία πρέπει μέ ἐκκληϊκευτικό τρόπο νά φτάσει καί σέ ἔντυπη μορφή στά χέρια τοῦ λαοῦ.

Ὁ λαός τοῦ Θεοῦ πρέπει νά συμμετέχει στήν προετοιμασία καί προσφορά τῶν δώρων τῆς Εὐχαριστίας. Πρέπει ἰδιαιτέρως νά τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς καί ὄχι νά καταστήσουμε νά λειτουργοῦμε μέ πρόσφορο τῆς ἐπαγγελματικῆς παραγωγῆς. Εἶναι σημεῖο πνευματικοῦ ἐπιπέδου καί βαθμοῦ συμμετοχῆς τοῦ ἱερουργοῦ ὅταν ἀναγκάζεται νά ἱεουργήσῃ μέ πρόσφορο ἀγορασμένο ἀπό τό ἀρτοποιεῖο τῆς γειτονιάς. Ἐνα παρόμοιο φαινόμενο εἶναι σημεῖο κρίσης καί γιά τόν ἱερέα καί γιά τό ποιμνιό του καί φυσικά λειτουργικά ἀπαράδεκτο.

Ἡ συμμετοχή στή θεία εὐχαριστία μέ τή θεία μετάληψη ἀπό μέρους τῶν πιστῶν πρέπει νά ἀποτελεῖ θεμελιώδη πνευματική προσπάθεια καί τοῦ ποιμένα ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ. Πρέπει ὁ λαός νά μάθει ὅτι ἡ συμμετοχή του στή θεία εὐχαριστία εἶναι ὄρος ζωῆς. Τά λόγια τοῦ Κυρίου εἶναι σαφέστατα: «ἐάν μή φάγητε τήν σάρκα τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καί πίνετε αὐτοῦ τό αἷμα οὐκ ἔχετε ζωήν ἐν ἑαυτοῖς»³¹, καί πάλι τό ἴδιο περιεχόμενο μέ θετική ἐκφορά: «ὁ τρώγων μου τήν σάρκα καί πίνων μου τό αἷμα ἐν ἐμοί μένει κἀγῶ ἐν αὐτῷ»³².

δ) *Τά συλλογικά ἐκκλησιαστικά ὄργανα (Ἱερά Σύνοδος)*

Ἄκομη τέλος θά πρέπει νά κατανοηθεῖ ὅτι τό θέμα τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς δέν πρέπει νά ἐπαφίεται μόνο στήν καλή διάθεση καί τόν ζῆλο κάθε ἐπισκόπου ἢ ἱερέα. Οὔτε ἀκομη νά μετατεθεῖ ἡ εὐθύνη μόνο στό λαό τοῦ Θεοῦ.

Ἡ σύσταση «Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως» συνιστᾷ ἀσφαλῶς ἕνα πρῶτο σοβαρό βῆμα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή. Πρέπει νά διευκρινιστεῖ ὅτι τό ἔργο αὐτῆς τῆς Ἐπιτροπῆς εἶναι νά μελετᾷ τά λειτουργικά θέματα καί νά εἰσηγεῖται ἀρμοδίως στήν Ἱερά Σύνοδο, στήν ὁποία ἀνήκει ἀποκλειστικά ἡ λήψη ὁποιασδήποτε σχετικῶν ἀποφάσεων. Οὐδεὶς δύναται νά ὑποκαταστήσει τό ἀρμόδιο ἐκκλησιαστικό ὄργανο, τήν Ἱερά Σύνοδο, στή λήψη ἀποφάσεων γιά τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Οὔτε πρόσωπα, οὔτε ἐπιτροπές, συνοδικές ἔστω.

Ἡ διοργάνωση αὐτῶν τῶν πανελληνίων Λειτουργικῶν Συμποσίων κατ' ἔτος, - ἤδη εὐρισκόμαστε στή σύγκληση τοῦ τρίτου-, θά βοηθήσει πιστεύουμε στή δημιουργία ἀσφαλοῦς πεδίου προβληματισμοῦ γιά τά λειτουργικά μας πράγματα, βασιζόμενου στή βαθειά γνώση τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καί στή ρεαλιστική ἐκτίμηση τῶν σύγχρονων ἀναγκῶν τοῦ ποιμνίου.

Πιό συγκεκριμένα ὅμως πρέπει νά ἀπασχολήσει συστηματικά τήν Ἱερά Σύνοδο:

α) ὁ τρόπος τῆς λειτουργικῆς προετοιμασίας τῶν μελλοντικῶν ἱερέων. Πρέπει ἡ ἴδια, σέ συνεργασία μέ τίς Πανεπιστημιακές καί τίς Ἱερατικές σχολές, νά φροντίσει γιά τόν καταρτισμό τῶν μελλοντικῶν ἱερουργῶν τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου. Ἄς μὴν ἀπατώμεθα, οἱ ἱερεῖς ἀνάλογα μέ τό λειτουργι-

κό-ιερατικό τους ἦθος διαμορφώνουν τή λειτουργική συμπεριφορά τοῦ λαοῦ μας.

β) Πρέπει τά θέματα τῆς λατρείας καί ἰδιαίτερα ἡ θεία λειτουργία νά μπεῖ στό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μας βίου. Ἡ διοργάνωση αὐτῶν τῶν λειτουργικῶν συμποσίων πρέπει νά ἐπεκταθεῖ καί πρὸς τά ἄνω καί πρὸς τά κάτω. Δηλαδή καί μέ τήν ἴδρυση εἰδικοῦ λειτουργικοῦ ἰνστιτούτου, ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ, καλλιέργεια καί ἐνθάρρυνση τῶν λειτουργικῶν μελετῶν καί μέ τή διοργάνωση εἰδικῶν ἐπιμορφωτικῶν σεμιναρίων γιά τούς κληρικούς ἀλλά καί ἐκκλησιαστικῶν ἐκδηλώσεων καί ἐκδόσεων μέ στόχο τό λαό.

γ) Θά συμβάλλει πολύ πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση καί ἡ ἐπαναφορά μέ συστηματικό τρόπο τῆς λειτουργικῆς - μυσταγωγικῆς κατήχησης σέ τρία ἐπίπεδα: γιά μικρά παιδιά, γιά νέους καί γιά ἐνήλικες. Ὅλοι συμμετέχουν στή θεία λειτουργία καί γι' αὐτό ὅλοι πρέπει νά ἐκπαιδευτοῦν, ὥστε νά συμμετέχουν συνειδητά καί ἐνεργά.

Ἐντί Ἐπιλόγου

Ὅπως εἶδαμε ὁ προβληματισμός μας γιά τήν ὅσο τό δυνατόν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία δέν καλεῖται νά ἱκανοποιήσει ἓνα αἶτημα προσωπικῆς εὐδαιμονίας ἢ καί ἀκόμη τήν ἀνάγκη τῆς λειτουργικῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐτάκτου παρουσίας, ἀλλά στοχεύει στήν ἀνάδειξη κάθε εὐχαριστιακῆς κοινότητας τῆς Ἐκκλησίας, πού τό ἔσχατο ἐκκλησιαστικό της μόριο εἶναι ἡ ἐνορία, ὡς τῆς μόνης γνήσιας ἐν Χριστῷ κοινωρίας καί τοῦ μόνου ἀληθινοῦ κοινοτικοῦ πνεύματος. Αὐτή ἡ πραγματικότητα μπορεῖ νά λειτουργήσει

καί ὡς παράδειγμα γιά τήν ὁποιαδήποτε κοινωνική ἀνάπτυξη καί ἀλληλεγγύη.

Ἐάν τό καταλάβουμε, ἡ ἐνορία διά τῆς θείας λειτουργίας ἦταν καί πρέπει νά παραμείνει ὡς ἡ μόνη γνήσια μορφή κοινωνίας καί κοινότητας καί σ' αὐτό καλοῦνται ἀσφαλῶς καί οἱ λαϊκοί, ὁ λαός τοῦ Θεοῦ, νά διαδραματίσουν τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού τούς ἀνήκει φύσει καί θέσει.

Παραπομπές

1. πρβλ. Θεία Λειτουργία Ἱ. Χρυσ., εὐχή τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου («οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων...»).

2. ὅπ. παρ.

3. ὅπ. παρ., εὐχή καθαγιασμοῦ (Ἔτι προσφερόμέν σοι...).

4. Πρ. 2, 42, 44, 46, 47.

5. Α' Κορ. 10, 16-17.

6. Ὁ Ενε Βρανίστε θεωρεῖ ὅτι τὰ χωρία Α' Κορ. 11, 26-27 καί 10, 16 ἐκφράζουν τήν ἀνάγκη ἐρμηνείας τῆς θείας λειτουργίας, ἀνάγκη ἡ ὁποία εἶναι τόσο παλαιά, ὅσο καί ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία. Πρβλ. Ενε Βρανίστε, Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila, στόν τόμο Nicolae Cabasila, Βουκουρέστι 1997, σ. 132.

7. ΒΕΠΕΣ 2, σ. 218 (9).

8. Φιλαδελφεῦσιν, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 277 (4).

9. Ἰουστίνος, Ἀπολογία Α', ΒΕΠΕΣ 3, σ. 197 (65).

10. Α. Ἀλιβιζάτου, Οἱ ἱεροὶ κανόνες, Ἀθήναι 1997, σ.σ. 133-134.

11. πρβλ. Ἀναστάσιμος Σπικηρό Σαββάτου ἐσπέρας, Ἦχος πλ. Δ'.

12. πρβλ. Ενε Βρανίστε, ὅπ. παρ. σ.σ. 134 κ. ἐξ.

13. πρβλ. Εὐ. Θεοδώρου, Μαθήματα Λειτουργικῆς Α'. Ἐκδόσεις τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 133 ἐξ.

14. Τήν ἐπιταγή αὐτή τῆς παραδόσεως διασώζει ὁ Ἁγ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Βλ. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, Πρὸς Γαβριήλ Πενταπόλεως, Ρ.Γ. 155, 893Β («Διό οὔτε τῶν ἁμαρτανόντων φανερώς καί μὴ ἀφισταμένων χρή δέχεσθαι τὰς προσφοράς»).

15. Παραθέτουμε ἐνδεικτικά ἀπὸ τό Η' βιβλίον τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» (380) κάποια σημεῖα τῆς παλαιότερης σωζομένης ὁλοκληρωμένης θείας λειτουργίας, τῆς ὀνομαζομένης «Κλημένειας», ὅπου φαίνεται καθαρά ἡ προσευχητικὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὰ διατυπούμενα αἰτήματα καί ἡ ἀπάντησις στὰ λειτουργικὰ παραγγέλματα:

...καί πάντες οἱ πιστοί κατά διάνοιαν ὑπέρ αὐτῶν προσευχέσθωσαν λέγοντες· Κύριε ἐλέησον

...λεγέτω ὁ λαός· Κύριε ἐλέησον, καί πρό πάντων τά παιδιά

...ὁ ἀρχιερεὺς ἅμα τοῖς ἱερεῦσιν... εἰπάτω· ἡ χάρις τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ καί ἡ ἀγάπη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔστω μετὰ πάντων ὑμῶν.

καί πάντες συμφώνως λεγέτωσαν, ὅτι καί μετὰ τοῦ πνεύματός σου...

καί ὁ ἀρχιερεὺς· Ἄνω τόν νοῦν,

καί πάντες· Ἔχομεν πρός τόν Κύριον

καί ὁ ἀρχιερεὺς· Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ.

καί πάντες· Ἄξιον καί δίκαιον...

(βλ. ΒΕΠΕΣ 2, σ.σ. 144, 145, 151).

16. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά μόνο τούς Η' καί Θ' Ἀποστολικούς Κανόνες, οἱ ὅποιοι ἐπιμένουν στή θεία μετάληψη κληρικῶν καί λαϊκῶν στή θεία λειτουργία καί ἐκφράζουν διαμορφωθεῖσα παράδοση μέχρι τόν Δ' καί Ε' αἰώνα (βλ. Ἄ. Ἀλιβιζάτος, ὅπ. π., σ.σ. 173-174).

17. Προσωπικά τήν ἐπιστημονική μας ἄποψη τή διατυπώσαμε στήν ἐκδεδομένη τότε στά ρουμανικά διδακτορική μας διατριβή τό 1987 καί πού τή διατηροῦμε ἀναλλοίωτη στήν ἐπανεκδόσή της σέ ἐλληνική μετάφραση τό 1998. Συνοψίζεται δέ ὡς ἑξῆς: Θεωροῦμε ἀδύνατα καί ἄκαιρη τή συζήτηση μεταφράσεως τῆς θείας λειτουργίας καί τῆς ὑμνολογίας ἐν γένει γιά λειτουργική χρήση. Πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα, τό ὁποῖο μπορεῖ νά θεραπευτεῖ μέ τήν ἔκδοση ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων ἐκκλησιαστικοῦ χαρακτήρα γιά τή θεία λειτουργία καί τά ἄλλα μέρη τῆς λατρείας μας. Αὐτό ἐξάλλου ἔκανε, κατά θαυμάσιο τρόπο γιά τήν ἐποχή του, καί ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε καί ἐμεῖς καταδείξαμε μέ τήν παρουσίαση τοῦ λειτουργικοῦ ἔργου (βλ. Κ. Καραϊσαρίδης, Ὁ Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καί τό λειτουργικό του ἔργο, Ἀθήνα 1998, σ.σ. 111 κ.ἑξ.). Ἐδῶ, ἐπίσης, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στή θεματολογία τοῦ προηγουμένου Β' Πανελληνίου λειτουργικοῦ Συμποσίου (22-25 Ὀκτωβρίου 2000, Βόλος) ὑπῆρχαν δύο εἰδικές εἰσηγήσεις πάνω στό θέμα τῆς λειτουργικῆς γλώσσας, ὡς ἑξῆς: Γ. Φίλιας, «Γενική θεώρηση τοῦ ζητήματος τῆς λειτουργικῆς γλώσσας ὡς μέσου συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας», καί Γρ. Στάθης, «Ἡ μουσική ἔκφραση τῶν λειτουργικῶν ὕμνων καί ἡ δυνατότητα μετάφρασής τους στή νεο-ἐλληνική γλώσσα», καί ὡς ἐκ τούτου δέν μᾶς ἀπασχολεῖ κατά ἰδιαιτέρο λόγο στήν παρούσα εἰσήγησή μας.

18. πρβλ. Ίακ. 2, 18 («δειξόν μοι τήν πίστιν σου ἐκ τῶν ἔργων σου»).

19. πρβλ. Ματ. 5, 16 («...ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τά καλά ἔργα καί δοξάσωσι τόν πατέρα ὑμῶν τόν ἐν τοῖς οὐρανοῖς»).

20. πρβλ. D. Staniloae, *Spiritualitate și Comuniune in Liturgia Ortodoxa*. Craiova 1986, σ.σ. 81-82.

21. πρβλ. Α΄ Κορ., 5, 6.

22. πρβλ. Ion Bria, *Liturgia după Liturghie - o tipologie a misiunii apostolice și mărturiei Creștine azi*, Ed. Athena 1996. "Ὅπως μάλιστα δηλώνει ὁ συγγραφέας Ion Bria στόν πρόλόγό του: «Ὁ σκοπός αὐτοῦ τοῦ βιβλίου δέν εἶναι ἡ ἐφεύρεση νέων ἱεραποστολικῶν θεωριῶν καί κατευθύνσεων, ἀλλά ἡ ἀνακάλυψη τῆς πρωταρχικῆς σημασίας τῆς ὀρθόδοξης λειτουργίας καί εἰδικώτερα τῆς δυνάμεώς της γιά εὐαγγελισμό καί χριστιανική μαρτυρία πού θά ἐπεκτείνονται σέ ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς ζωῆς τοῦ χριστιανοῦ μέσα στήν Ἐκκλησία καί μέσα στήν κοινωνία» (σ. 12).

23. Προσωπικά πιστεύω ὅτι, τουλάχιστον γιά τά μεγάλα ἀστικά κέντρα, τό Ἅγιον Ὅρος καί ὀρισμένα μοναστήρια τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, αὐτό πού συμβαίνει εἶναι εὐλογία Θεοῦ. Ἔχουμε προσέλευση στή θεία λειτουργία, ἀναλογικά, πολλῶν νέων καί μορφωμένων, καταξιωμένων κοινωνικά ἀνθρώπων, πρᾶγμα τό ὁποῖο δέν συνέβαινε παλαιότερα. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί εἶναι πιθανῶς οἱ αὐριανοί πνευματικοί ἡγέτες τῆς κοινωνίας μας. Ἐπομένως, ἀναπτύσσεται σιγά σιγά ἀπροσδιόριστη δυναμική ὑγιοῦς προβληματισμοῦ μέσα στήν κοινωνία καί θά δώσει ἀσφαλῶς μακροπρόθεσμα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα.

24. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, Ἄπαντα, Λόγος περί ἱερωσύνης, PG. 155, 969A, B.

25. πρβλ. Κ. Καραϊσαρίδης, Ἡ συμβολή τοῦ π. Δημητρίου Στανιλοάε στή μελέτη τῶν λειτουργικῶν θεμάτων, Ἀθήνα 1997, σ. 350.

26. πρβλ. Β΄ Κόρ., 3, 6.

27. Εὐχή Χερουβικοῦ ὕμνου.

28. Α΄ Κόρ., 14, 33.

29. ΒΕΠΕΣ 2, σ. 52 (57).

30. βλ. Εἰς τό Κατά Ματθαῖον, ὁμιλία ΠΗ΄, PG. 58, 780-782· Εἰς τās Πράξεις, ὁμιλία ΚΔ, PG. 60, 190-191· Εἰς τήν Α΄ πρὸς Κορινθίους, ὁμιλία ΛΣΤ΄, PG. 61, 314-315.

31. Ἰω. 6, 53.

32. ὅπ. παρ. 6, 56.

π. Ἡλία Μαστρογιαννοπούλου
Ἀρχιμανδρίτου

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΠΙΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΘΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Εἶναι βασική πεποίθηση κάθε Ὁρθοδόξου Χριστιανοῦ ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ δέν ἤλθε στή γῆ μας γιά νά μᾶς δώση μόνο μιά διδασκαλία ἢ μιά Θεολογία, ἀλλά γιά νά προσφέρῃ τή θυσία τοῦ σώματός Του καί τοῦ αἵματός Του. Κι' αὐτό θά ἔπρεπε νά ἐπαναλαμβάνεται διηνεκῶς, ὥστε οἱ πιστεύοντες σ' Αὐτόν νά κοινωνοῦν αὐτό τό σῶμα Του καί τό αἷμα Του. Αὐτή εἶναι ἡ κατάληξη τῆς θείας διδασκαλίας Του καί ὁ πυρῆνας τῆς Ἐκκλησίας Του.

Τά λόγια Του εἶναι σαφεῖ. Γιά τό μεγάλο αὐτό θέμα ἔχουμε τή μαρτυρία τῶν Εὐαγγελιστῶν καί Ἀποστόλων Του. Τόσο οἱ τρεῖς πρῶτοι Εὐαγγελισταί, ὅσο καί ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, διηγοῦνται λεπτομερῶς τό μέγα καί μοναδικό αὐτό γεγονός τῆς ἱστορίας, τήν παράδοση καί πρώτη τέλεση τοῦ μεγάλου τούτου μυστηρίου: ὁ Ματθαῖος στό Εὐαγγέλιό του κεφ. 26, ὁ Μάρκος στό κεφ. 14, ὁ Λουκᾶς στό κεφ. 22 καί ὁ Παῦλος στήν πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολή κεφ. 11. Καί οἱ τέσσε-

ρις θεόπνευστοι συγγραφείς κάνουν τήν ἀπλή ἀλλά ζωηρή αὐτή ἐξιστορήση, τήν ὁποία ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης προλέγει στό 6ο κεφάλαιο τοῦ Εὐαγγελίου του.

Ἦταν Πέμπτη βράδυ, παραμονή τοῦ σωτήριου πάθους. Ὁ Ἰησοῦς μαζί μέ τούς μαθητάς Του εἶχε ἀνεβεῖ σέ ἕνα μεγάλο ἀνώγειο τῶν Ἱεροσολύμων, γιά νά φάγη τό τελευταῖο καί εἰδικό δεῖπνο μέ τούς ἀγαπημένους του, τό Μυστικό Δεῖπνο, ὅπως ὀνομάσθηκε, τό Ἱερὸν καί Ἁγιον Πάσχα. Μέσα στήν οὐράνια ἐκείνη ἀτμόσφαιρα, ἐνῶ ἔτρωγαν, ἐπῆρε ὁ Κύριος τόν ἄρτον στά χέρια Του, εὐχαρίστησε τόν Οὐράνιο Πατέρα, ἔκοψε τεμάχια καί εἶπε στους μαθητάς Του: «Λάβετε, φάγετε, τοῦτο ἐστὶ τό σῶμά μου, τό ὑπέρ ὑμῶν κλώμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν». Στή συνέχεια ἔλαβε τό ποτήριο μέ τόν οἶνον, πάλι εὐχαρίστησε τόν Θεόν καί τό πρόσφερε λέγοντας: «Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γάρ ἐστὶ τό αἷμα μου τό τῆς Καινῆς Διαθήκης τό περί πολλῶν ἐκκυνόμενον εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν».

Μέ τά λόγια αὐτά καί τήν πράξη αὐτή ὁ Λυτρωτής ἴδρυσε καί παρέδωσε τό ἱερώτατο μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας ἢ κλάσεως τοῦ ἄρτου. Ἡ ἐντολή Του ὑπῆρξε ἀπολύτως σαφῆς καί κατηγορηματική κι' ἀναφέρεται σέ τρία βασικά σημεῖα:

α) Οἱ μαθηταί Του θά ἔπρεπε νά τελοῦν τό μυστήριο αὐτό ἐπαναλαμβάνοντας τό λόγια Του.

β) Τοῦτο πρέπει νά γίνεται εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Λυτρωτοῦ καί Μεσίτου.

γ) Οἱ πιστοί ὀφείλουν νά κοινωνοῦν τό σῶμα καί τό αἷμα Του «εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν».

Ἡ παραγγελία αὐτή τοῦ Κυρίου δέν σημαίνει κάτι ἀλληγορικό ἢ εἰκονικό, ὅπως ἰσχυρίζονται μερικοί αἰρετικοί. Κάθε φορά πού τελεῖται τό μυστήριο αὐτό, γίνεται μεταβολή τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μετα-

βολή αὐτή εἶναι πραγματική «μεταποίησης» καί «μεταστοιχείωσις», ὅπως τήν ὀνομάζουν οἱ Πατέρες. Ὁ Χριστός εἶναι παρών ὄχι τυπικῶς οὔτε εἰκονικῶς, «ἀλλ' ἀληθῶς καί οὐσιωδῶς», κατά τούς Πατέρας, πράγματι παρών, προσφέρων τήν θυσίαν καί προσφερόμενος, θυσιάζων καί θυσιαζόμενος.

Ὁ ἴδιος ὁ Κύριός μας, πρίν παραδώσῃ τό μέγα μυστήριον κατά τήν ἐσπέραν ἐκείνην, τό ὑποδήλωσε μέ τίς παραβολές τοῦ μεγάλου δείπνου καί τῆς ἀμπέλου, πρό πάντων ὅμως μέ τήν περίφημη διδασκαλία Του τήν ἐπαύριο τοῦ μεγάλου θαύματος τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἄρτων (Κατά Ἰωάννην κεφ. 6). Στήν περίπτωση ἐκείνη οἱ Ἰουδαῖοι ἐρώτησαν τόν Χριστό:

- Ποιό θαῦμα ἐνεργεῖς πού νά δείχνῃ τήν ἀποστολή σου, ὥστε νά ἴδωμεν καί νά πιστεύσωμεν σέ Σέ; Οἱ Πατέρες μας ἔφαγαν τό μάννα στήν ἔρημο, ὅπως εἶναι γραμμένο στους ψαλμούς: Ἄρτον οὐράνιον τούς ἔδωκε ὁ Θεός νά φάγουν.

Ἀπαντῶν ὁ Κύριος φανέρωσε τήν μεγάλη ἀλήθεια:

- Ἐν πάσῃ ἀληθείᾳ σᾶς λέγω, ὅτι ὁ Μωϋσῆς δέν σᾶς ἔδωσε τόν πραγματικό οὐράνιο ἄρτο. Διότι τό μάννα οὔτε ὁ ἀληθινός οὐράνιος ἄρτος ἦτο οὔτε ἀπό τόν Μωϋσῆ ἐδόθηκε στους προγόνους σας. Ἀλλά δόθηκε ἀπό τόν Πατέρα μου, ὁ ὁποῖος ἀπό τώρα καί στό μέλλον ἐξακολουθεῖ νά σᾶς δίδῃ τόν ἀληθινό οὐράνιο ἄρτο. Διότι ὁ ἄρτος, πού πολύ περισσότερο ἀπό τόν ὑλικό ἄρτο δίδεται ἀπό τόν Θεό καί εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν ἄρτος τοῦ Θεοῦ, εἶναι αὐτός πού κατεβαίνει ἀπό τόν οὐρανό καί μεταδίδει ζωή ἀθάνατη στόν κόσμο.

Στή συνέχεια, ἐπειδή οἱ Ἰουδαῖοι ζήτησαν νά τούς δώσῃ τόν ἄρτο αὐτό, ὁ Κύριος ἀπάντησε:

- Ἐγώ εἶμαι ὁ ἄρτος πού μεταδίδω τήν ζωή τήν ἀληθινή. Ὅποιος ἔρχεται ἀληθινά πρός ἐμένα, δέν θά πεινάσῃ καί ὅποιος πιστεύει σέ μένα δέν θά διψάσῃ.

Καί ἀφοῦ πρόσθεσε ὁ Κύριος ἀρκετά σχετικά μέ τήν Θεϊκή Του ἀποστολή, κατέληξε πολύ ἐμφαντικά:

- Ἐγώ εἶμαι ὁ ἄρτος πού δίνει ζωή. Οἱ πατέρες σας ἔφαγαν τό μάννα στήν ἔρημο καί ἀπέθαναν. Τοῦτος εἶναι ὁ ἄρτος πού κατεβαίνει ἀπό τόν οὐρανό καί ὅποιος φάγει ἀπό αὐτόν δέν θά ἀποθάνῃ. Ἐγώ εἶμαι ὁ ἄρτος ὁ ζωντανός πού κατέβηκα ἀπό τόν Οὐρανό. Ἐάν φάγῃ κανεῖς ἀπό αὐτόν τόν ἄρτο, θά ζήσῃ αἰώνως. Καί ὁ ἄρτος πού ἐγώ θά σᾶς δώσω εἶναι ἡ σάρκα μου, τήν ὁποῖαν ἐγώ θά προσφέρω γιά νά ζήσῃ ὁ κόσμος.

Στό σημεῖο αὐτό ἄρχισαν οἱ Ἰουδαῖοι νά λογομαχοῦν λέγοντας:

- Πῶς μπορεῖ αὐτός νά μᾶς δώσῃ νά φάγωμεν τήν σάρκα Του;

Στήν ἐρώτηση αὐτή ὁ Ἰησοῦς ἀπάντησε ἀποκαλύπτοντας μιᾶ ἀκόμη σπουδαία ἀλήθεια:

- Ἀλήθεια σᾶς λέω, ἐάν δέν φάγετε τήν σάρκα τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καί δέν πίνετε τό αἷμα του, δέν ἔχετε μέσα σας ζωήν. Ὅποιος τρώγει τήν σάρκα μου καί πίνει τό αἷμα μου, ἔχει ζωήν αἰώνιον κι' ἐγώ θά τόν ἀναστήσω κατά τήν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Διότι ἡ σάρκα μου εἶναι ἀληθινή τροφή καί τό αἷμα μου ἀληθινό ποτό. Ἐκεῖνος πού τρώει τήν σάρκα μου καί πίνει τό αἷμα μου ἐνώνεται μαζί μου καί ἐγώ μένω μέσα του.

Αὐτό τό τελευταῖο τό ἐπανέλαβε ὁ Ἰησοῦς δύο ἀκόμη φορές κατά τήν ἀλησμόνητη ἐκείνη ἡμέρα. Ἔτσι διέλυσε κάθε ἀντίρρηση σχετικά μέ τό μέγα αὐτό μυστήριο. Καί ἀπό τότε κάθε Χριστιανός πού μελετᾷ τά λόγια αὐτά μαζί μέ τά λόγια τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, εἶναι πεπεισμένος ὅτι τό Σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ πού κοινωνεῖ εἶναι ἀληθινή θεία τροφή, ἡ ὁποία μᾶς ἐνώνει μέ τόν Θεάνθρωπο Σωτήρα μας καί συγχρόνως μᾶς χαρίζει τήν αἰώνιον ζωή.

* * *

Αυτή τή σαφή ἐντολή καί παράδοση πού ἐμπιστεύθηκε ὁ Λυτρωτής στους μαθητάς Του, τήν κράτησε πιστά ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία καί τήν μετέδωσε σίς ἐπόμενες γενεές. "Ὅτι δηλαδή ἡ προσφορά Του δέν εἶναι μόνο μιά διδασκαλία καί μιά ἀκρόαση, ἀλλά κυρίως μιά κοινωνία στή θυσία Του, μιά συμμετοχή στό σωτήριο πάθος Του καί μάλιστα μιά συνεστίαση σέ μιά Ἁγία Τράπεζα καί σέ ἕνα Μυστικό Δεῖπνο. Αὐτή τή μαρτυρία μᾶς δίνουν ἐν πρώτοις οἱ μαθηταί καί διάδοχοι τῶν Ἀποστόλων, πού ὀνομάσθηκαν Ἀποστολικοί Πατέρες, τονίζοντας ὅτι ἡ Θεία Κοινωνία εἶναι ὄντως τροφή.

Ἐτσι ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος, ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, ἐνῶ ἐβάδιζε πρὸς τό μαρτύριον, γράφει πρὸς τοὺς χριστιανούς τῆς Ἐφέσου: Νά συνέρχεσθε ὅλοι μαζί ἐν χάριτι μέ μίαν πίστιν καί ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ «ἕνα ἄρτον κλῶντες, ὅς ἐστι φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλά ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ διά παντός» (20, 2).

Στό ἀρχαιότατο σύγγραμμα πού ὀνομάζεται «Διδαχή τῶν Ἀποστόλων» διαβάζουμε τήν ἐξῆς εὐχή, ἡ ὁποία πιστοποιεῖ τήν σταθερή πίστιν τῶν Χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων στό ὅτι ἡ Θεία Κοινωνία εἶναι τροφή: «Ἡμῖν ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καί ποτόν καί ζωὴν αἰώνιον διά τοῦ παιδός Σου» (Κεφ. ι).

Τήν ἴδια μεγάλη ἀλήθεια διεκήρυξε ὁ σπουδαῖος ἀπολογητής Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καί μάρτυς. Τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ, τονίζει στήν ἀπολογία του πρὸς τοὺς ἐθνικούς εἶναι ἀληθινή τροφή. Δέν τά λαμβάνουμε αὐτά, λέγει, ὡς κοινόν ἄρτον, οὔτε ὡς κοινόν ποτόν, ἀλλά ὅπως ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ἔλαβε σάρκα καί αἷμα διά λόγου Θεοῦ διά τήν σωτηρίαν ἡμῶν, οὔτε καί ἡ τροφή ἡ ὁποία διά τοῦ λόγου τῆς εὐχαριστιακῆς εὐχῆς μεταβάλλεται καί ἀπό τήν ὁποίαν τρέ-

φεται τό σῶμα μας καί τό αἷμα μας, πιστεύουμε ὅτι εἶναι σάρξ καί αἷμα τοῦ σαρκωθέντος Ἰησοῦ (Α' Ἀπολογία 66).

Αὐτά ἀπό τόν δεύτερο αἰῶνα. Ἦς ἔλθουμε καί στόν ἐπόμενο, γιά νά ἀκούσωμε δύο σοβαρές μαρτυρίες. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς στό βιβλίον του «Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος;» παρουσιάζει τόν Κύριον νά λέγη στόν ἄνθρωπον: «Ἐγώ σου τροφεύς, ἄρτον ἐμαυτόν διδούς, οὗ γευσάμενος οὐδεὶς ἔτι πείραν θανάτου λαμβάνει, καί πόμα καθ' ἡμέραν ἐνδιδούς ἀθανασίας».

Τήν ἴδια ἐποχή στήν Καρχηδόνα ὁ ἐπίσκοπος Κυπριανός σέ μία ὠραιότατη ἐπιστολή του τονίζει τήν τεράστια δύναμιν πού δίνει στούς ὑποψήφιους μάρτυρες ὁ Ἄρτος τῆς ζωῆς: «Ἐκείνους πού παρορμῶμεν καί προτρέπομεν εἰς μάχην, ἄς μή τούς ἀφίνωμεν ἀόπλους καί γυμνοὺς, ἀλλά ἄς τούς σκεπάσωμεν μέ τήν σκέπην τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καί ἐκείνους πού θέλομεν νά εἶναι ἀσφαλεῖς κατά τοῦ ἐναντίου, ἄς ὀπλιζώμεν μέ τήν σκέπην τοῦ χορτασμοῦ τοῦ Κυρίου διότι πρὸς τοῦτο γίνεται ἡ Εὐχαριστία, διά νά δύναται νά φυλάττη τούς μεταλαμβάνοντας. Διότι πῶς διδάσκομεν ἢ προκαλοῦμεν ἐκείνους νά χύνουν τό αἷμα των μέ τήν ὁμολογίαν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ὅταν ἀρνούμεθα εἰς αὐτούς πού μέλλουν νά ἐκστρατεύσουν τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ; Ἦ πῶς τούς προετοιμάζομε εἰς τό ποτήριον τοῦ μαρτυρίου, ἐάν πρῶτον δέν τούς δεχώμεθα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἰς κοινωνίαν τοῦ Ποτηρίου τοῦ Κυρίου;» (Ἐπιστολή LVII Κεφ. 2, Γαλλικὴ ἔκδοσις Παρισίων).

Αὐτόν τόν ὀπλισμό καί τόν χορτασμό ἐχάριζε στούς γενναίους στρατιῶτες τῆς ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία μέ τό Μυστήριον τῆς Ζωῆς. Τίς ἴδιες καί ἰσχυρότερες μαρτυρίες ἔχουμε καί ἀπό τόν τέταρτον αἰῶνα, τόν αἰῶνα τῶν μεγάλων Πατέρων.

Ὁ βαθυστόχαστος ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης στέκεται μέ βαθύτατο σεβασμό ἐμπρός στήν θαυμαστή ἀλλοίωση πού φέρνει τό Μυστήριό αὐτό. Ὅπως, λέγει, μικρά ζύμη ἐξομοιώνει πρὸς τόν ἑαυτό της ὅλο τό φύραμα, ἔτσι καί τό ὑπό τοῦ Θεοῦ θανατωθέν σῶμα ὅταν εἰσέλθῃ εἰς τό ἰδικόν μας, τό μεταποιεῖ καί τό μεταθέτει ὁλόκληρο πρὸς τό ἰδικό του (Λόγος Κατηχητικός ΛΖ', Migne 45, σ. 93).

Εἶναι περιπτώ νά ποῦμε ἐδῶ ποιά τρανή μαρτυρία μᾶς δίνει γιά τό θέμα μας ὁ ἀδελφός τοῦ Γρηγορίου Βασίλειος ὁ Μέγας μέ τό μοναδικό δῶρο του τήν θείαν Λειτουργία καί ἰδιαιτέρα μέ τήν ἀγίαν ἀναφορά, ὅπου κορυφώνεται ἡ ρεαλιστικότερη θεολογία του.

Σ' αὐτόν τόν οὐράνιο καί συγκλονιστικό ρεαλισμό δέν ὑστερεῖ φυσικά ὁ γίγας τοῦ ἄμβωνος καί τῆς πέννας, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐκτός ἀπό τήν θαυμαστή Λειτουργία του ἔχουμε καί τίς θαυμάσιες ἐρμηνευτικές ὁμιλίες του, ὅπου ξεχύνεται ὁ χείμαρρος τῆς θεολογούσης ἀγιότητός του. Δύο παραδείγματα ἀπό τίς ὁμιλίες του στό κατά Ματθαῖον καί Ἰωάννην: «Τίς ποιμήν τοῖς οἰκείοις μέλεσι τρέφει τά πρόβατα; Καί τί λέγω, ποιμήν; Μπότερες πολλάκις εἰσίν, αἱ μετά τάς ὠδίννας ἐτέραις ἐκδιδόασι τροφοῖς τά παιδιά· αὐτός δέ τοῦτο οὐκ ἠνέσχετο, ἀλλ' αὐτός ἡμᾶς τρέφει οἰκείῳ αἵματι, καί διά πάντων ἡμᾶς ἑαυτῷ συμπλέκει... Ἐνί γάρ ἐκάστω τῶν πιστῶν ἀναμίνυσις ἑαυτόν διά τῶν μυστηρίων, καί οὐς ἐγέννησεν, ἐκτρέφει δι' ἑαυτοῦ, καί οὐκ ἄλλω ἐκδίδωσι...» (Ὁμιλία εἰς τό κατά Ματθαῖον, M. 58, 744).

Ἀντίστοιχα γράφει σχολιάζοντας τό κατά Ἰωάννην καί τονίζει: Διά τοῦτο ἀνέμιξε τόν ἑαυτό του μέ ἡμᾶς καί ἔνωσε τό σῶμα του μέ ἡμᾶς, γιά νά γίνωμε ἕνα, ὅπως τό σῶμα εἶναι ἐνωμένο μέ τήν κεφαλή. Κι' αὐτό εἶναι δεῖγμα τῶν σφόδρα

ποθούντων... Γι' αὐτό καί ὁ Χριστός τό ἔκανε αὐτό προχωρώντας σέ πιά μεγάλη φιλία καί δείχνοντας τόν πόθο του γιά μᾶς, δέν μᾶς χάρισε μόνο νά τόν βλέπουμε ὅσοι ἐπιθυμοῦν, ἀλλά καί νά τόν ψηλαφοῦμε καί νά τόν τρώγουμε καί νά μπήξωμε τά δόντια στήν σάρκα του καί νά ἐνωθοῦμε καί νά χορτάσωμε ὅλον τόν πόθο μας... (Ὁμιλία ΜΣΤ' στό κατά Ἰωάννην, Μ. 59, 260).

Καί σέ ἄλλο σημεῖο ἀκόμη πιά ρεαλιστικά τονίζει ὅτι μαζί μέ τούς Δώδεκα καί ἡμεῖς, στό Ὑπερῶ τῆς Σιών, μετέχουμε στό θεῖο Δεῖπνο: «Πιστεύσατε, ὅτι καί νῦν ἐκεῖνο τό Δεῖπνόν ἐστιν, ἐν ᾧ καί Αὐτός (= ὁ Χριστός) ἀνέκειτο. Οὐδέν γάρ ἐκεῖνο τούτου διενήνοχεν» (= διαφέρει). (Migne 58, 507).

Μέ παρόμοιο τρόπο καί μέ ἀντίστοιχες εἰκόνας ὁμιλεῖ καί ὁ Ἅγιος Κύριλλος Ἱεροσολύμων γιά τή ζωντανή πραγματικότητα τοῦ Δείπνου καί τήν χειροπιαστή ἀποτελεσματικότητά του: Γιά τόν καθένα ὁ Σωτήρ προσφέρεται καταλλήλως γιά τό συμφέρον μας. Γιά ὅσους ἔχουν ἀνάγκη εὐφροσύνης γίνεται ἄμπελος, γιά ὅσους ἔχουν ἀνάγκη νά εἰσέλθουν εἶναι ἡ θύρα· καί γιά ὅσους ἔχουν ἀνάγκη νά προσφέρουν προσευχές εἶναι μεσίτης ἀρχιερεύς. Ἐξ ἄλλου γιά ὅσους ἔχουν ἀμαρτίες γίνεται πρόβατο, γιά νά σφαγιασθῇ ὑπέρ αὐτῶν. Τοῖς πᾶσι γίνεται τά πάντα μένων αὐτός κατά φύσιν αὐτός πού εἶναι (Μ. 33, 665).

Λίγους αἰῶνες ἀργότερα ὁ σοφός ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής ἐπαναλαμβάνει τήν μεγάλη σημασία πού ἔχει αὐτή ἡ κοινωνία καί συμμετοχή: «Διά τῆς ἁγίας μεταλήψεως τῶν ἀχράντων καί ζωοποιῶν μυστηρίων κατορθῶνομεν τήν πρὸς Αὐτόν κατά μέθεξιν ἐνδεχομένην (= δυνατήν) δι' ὁμοιότητος κοινωνίαν τε καί ταυτότητα· δι' ἧς γενέσθαι Θεός ἐξ ἀνθρώπου καταξιῶται ὁ ἄνθρωπος». Καί ἔτσι δύνανται καί νά ὀνομάζονται καί νά εἶναι κατά χάριν Θεοί (οἱ μετέχοντες),

διότι ὁ Θεός ἐπλήρωσε (= ἐγένεισε) ὅλη τήν ὕπαρξή τους (Μυσταγωγία ΚΔ' 47-51) σ. 228.

Καί πάλι τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ὁ ἄλλος φλογερός ἀσκητής καί ἐραστής τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἄν καί ὀλιγογράμματος ὀνομάσθηκε νέος Θεολόγος, ὁ Συμεών, ὁμολογεῖ: «Μόνοι γάρ οἱ τῇ μετουσίᾳ τῆς Θείας τοῦ Κυρίου σαρκός καί ἐν τῷ νοερῷ ὄμματι καί στόματι καταξιούμενοι ἰδεῖν καί φαγεῖν γινώσκουσιν ὅτι χρηστός ὁ Κύριος, οἷ οὐκ ἄρτον μόνον αἰσθητόν αἰσθητῶς, ἀλλά καί Θεόν ὁμοῦ ἐν ταυτῷ νοητῶς ἐσθίοντες ἅμα καί πίνοντες... ἐνοῦνται κατ' ἄμφω τῷ διπτῷ τάς φύσεις Χριστῷ, σύσσωμοι αὐτῷ γενόμενοι καί συγκοινωνοί τῆς δόξης καί τῆς Θεότητος» (Βίβλος τῶν Ἱθικῶν XIV 233, Γαλ. ἔκδοσις, τ. 129, σελ. 438).

Ἀκόμη πῖο ἐκφραστικός μέ ὅλον τόν θεολογικό του αὐθορμητισμό ἐκφράζεται στά ποιήματά του ὁ Συμεών:

Τίς ἡ ἄμετρος εὐσπλαχνία σου, Σῶτερ;
Πῶς ἠξίωσας μέλος σόν με γενέσθαι,
τόν ἀκάθαρτον, τόν ἄσωτον, τόν πόρνον;
Πῶς ἐνέδυσας στολήν με λαμπροτάτην
ἀπαστράπτουσαν αἴγλην ἀθανασίας
καί φῶς ποιοῦσαν ἅπαντά μου τά μέλη;
Σῶμα γάρ τό σόν, τό ἄχραντον καί θεῖον,
ἀπαστράπτει ὅλον πυρί θεότητός σου
ἀναφουραθέν καί συμιγέν ἀρρήτως...
Ἦνώθην, οἶδα, καί τῇ θεότητί σου
καί γέγονα σόν καθαρῶτατον σῶμα,
μέλος ἐκλάμπον, μέλος ἅγιον ὄντως,
μέλος τηλαυγές καί διαυγές καί λάμπον...

Καί σέ ἄλλο του ποίημα ἀκόμη πιά ἐκφραστικός καί ἐξομολογητικός καί τολμηρός:

Μέλη Χριστοῦ γινόμεθα, μέλη Χριστός ἡμῶν δέ, καί
 χεῖρ Χριστός καί ποῦς Χριστός ἐμοῦ τοῦ παναθλίου,
 καί χεῖρ Χριστοῦ καί ποῦς Χριστοῦ ὁ ἄθλιος ἐγώ δέ
 κινῶ τήν χεῖρα καί Χριστός ὅλος ἡ χεῖρ μου ἔστιν.
 Ἄμέριστον γάρ νόει μοι θεότητα τήν θείαν!
 Κινῶ τόν πόδα καί ἰδοῦ ἀστράπτει ὡς ἐκεῖνος·
 μή εἴπης, ὅτι βλασφημῶ, ἀλλ' ἀπόδεξαι ταῦτα
 καί τῷ Χριστῷ προσκύνησον τοιοῦτόν σε ποιοῦντι!
 (Μ. 156, σ. 176 καί 288).

Ἀπό τόν τελευταῖον αἰῶνα πρό τῆς Ἀλώσεως ἔχουμε δύο ἡχηρές θεολογικές φωνές, τόν Γρηγόριον Παλαμᾶ καί τόν Νικόλαο Καβάσιλα. Ὁ πρῶτος μᾶς μίλησε γιά τήν προσευχή καί γιά τήν θέωση, ὁ δεύτερος γιά τό μυστήριον τῆς θείας Λειτουργίας. Καί μᾶς εἶπε: «Σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ τά μυστήρια· ἀλλά τῇ Ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ ταῦτα βρῶσις ἐστι καί πόσις ἀληθινή· καί τούτων μετέχουσα οὐ πρός ἀνθρώπινον αὐτά μεταβάλλει σῶμα, καθάπερ ἄλλο τι σιτίον, ἀλλ' αὐτή μεταβάλλεται πρός ἐκεῖνα τῶν κρειπτόνων ὑπερνικόντων (= διότι ὑπερισχύουν τά ἰσχυρότερα). Ἐπεὶ καί σίδηρος ὀμιλήσας πυρί αὐτός γίνεται πῦρ, οὐ τῷ πυρί δίδωσιν εἶναι σίδηρον· καί καθάπερ τόν πυρακτωθέντα σίδηρον οὐ σίδηρον, ἀλλά πῦρ ἀτεχνῶς ὀρῶμεν, τῶν τοῦ σιδήρου ιδιωμάτων ὑπό τοῦ πυρός παντελῶς ἀφανιζομένων, οὕτω καί τήν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν εἴ τις ἰδεῖν δυνηθεῖν, κατ' αὐτό τοῦτο καθ' ὅσον αὐτῷ ἵνῳται καί τῶν αὐτοῦ μετέχει σαρκῶν, οὐδέν ἕτερον ἢ αὐτό

μόνον τό Κυριακόν ὄψεται σῶμα» (Ἑρμηνεία εἰς τήν Θείαν Λειτουργίαν ΛΗ' 2, Γαλ. ἐκδ. τ. 4 σ. 230).

Καί σέ ἄλλη ρωμαλέα εἰκόνα ἐπαναλαμβάνει χαρακτηριστικά: «Μέ τήν θεία Κοινωνία ἀναμιγνύεται ψυχή μέ ψυχή, σῶμα μέ σῶμα, αἷμα μέ αἷμα... Πόσο μεγαλειώδη μυστήρια! Τί θαῦμα εἶναι νά ἀναμίξουμε τόν νοῦν μας μέ τόν νοῦν τοῦ Χριστοῦ. Νά γίνη ἕνα κρᾶμα ἡ θέλησή Του μέ τή θέλησή μας καί τό σῶμα Του μέ τό σῶμα μας καί τό αἷμα Του μέ τό αἷμα μας!» (Migne 150, 584).

Παρόμοια λέγει καί ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς τονίζοντας ὅτι διά τῆς θείας Κοινωνίας ἐνωνόμαστε μέ τόν Χριστό, γινόμαστε σύσσωμοι μέ Αὐτόν.

* * *

ἮΟχι μόνον οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στίς θεολογικές καί πνευματικές πραγματεῖες τους, ἀλλά καί οἱ Θεολόγοι ποιηταί τοῦ Βυζαντίου ἐθεολόγησαν μέ τόν ποιητικό λόγο τους γιά τό νόημα καί τόν σκοπό τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας.

ἮΟ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Μελωδός στόν περίφημο ἀσματικό κανόνα γιά τήν Μεγάλη Πέμπτη ἀσχολεῖται εἰδικά μέ τό θέμα αὐτό. Σέ ἕνα ἀπό τά τροπάρια τῆς Α' Ὁδῆς ὑμνεῖ τόν Χριστό ὡς τήν «ὄντως Σοφίαν τοῦ Θεοῦ», ἡ ὁποία «μυσταγωγοῦσα φίλους ἑαυτῆς τήν ψυχοτρόφον ἐτοιμάζει τράπεζαν». Στήν ἐπόμενη Ὁδῆ ὑμνεῖ πάλι τόν Κύριον, διότι γι' αὐτούς πού ἔμελλε θανεῖν πρόσφερε τόν ἑαυτόν του σάν Πάσχα βοῶν: «Φάγετε τό σῶμα μου καί πίστει στερεωθήσεσθε». Παρομοίως ποτίζοντας τούς μαθητάς Του μέ τό λυτρωτικό ποτήριον τῆς θείας εὐφροσύνης καί ἱερουργῶν τόν ἑαυτόν Του ἔλεγε: «Πίετε τό αἷμα μου καί πίστει στερεωθήσεσθε». ἮΑντιστοίχως σέ ἄλλο τροπάριο τῆς Η' Ὁδῆς πολύ χαρακτηριστικά ὀνομάζει τούς μαθητάς «δαιτυμόνας μακαριστούς» στό δεῖπνο τῆς

Σιών. Καί ὁ κανὼν κορυφώνεται στήν Θ' Ὀδῇ μέ τόν ἐξαιρετόν εἰρμό: «Ξενίας δεσποτικῆς καί ἀθανάτου τραπέζης ἐν ὑπερώῳ τόπῳ... δεῦτε ἀπολαύσωμεν...».

Ἕνα ἄλλο ὠραιότατο δεῖγμα θεολογούσης ποιήσεως ἔχουμε στήν ἀκολουθία τῆς θείας Μεταλήψεως μέ τόν σχετικό κανόνα πού ἀρχίζει μέ τό σύνθημα καί αἴτημα: «Ἄρτος ζωῆς αἰωνιζούσης γενέσθω μοι τό σῶμα Σου τό ἅγιον, εὐσπλαγχνε Κύριε». Καί κατακλείει μέ τόν οὐσιαστικόν ἐκείνου πόθον: «Ψυχὴν σὺν τῷ σώματι ἀγιασθεῖν, Δέσποτα, φωτισθεῖν, σωθεῖν, γενοίμην οἶκός σου, τῇ τῶν μυστηρίων μεθέξει τῶν ἱερῶν, ἔνοικόν σε ἔχων σὺν Πατρί καί Πνεύματι, εὐεργέτα Πολυέλεε». Καί πάλι ἡ πλήρης συμμετοχή.

Ὁ καθηγητής Π. Τρεμπέλας στήν «Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας» (β' ἔκδ., 1978) ἔχει παρουσιάσει μίαν δεκάδα ἀπό παλαιότατα ὑμνολογικά τεμάχια, τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων, πολύ ἐπιγραμματικά, ἀπό παπύρους καί ὄστρακα αἰγυπτιακά καί ἀπό κώδικες τῆς Κρυπτοφέρρης, ὅπου ὑμνολογεῖται μέ πολὺν αὐθορμητισμόν ἡ συμμετοχή στό Μυστήριον: π.χ. «Ἐπίομεν αἶμα, ἀγαπητοί, ἅγιον, ἀθάνατον, τό ἐκ πλευρᾶς αὐτοῦ προχεόμενον καί θεραπεῦον πᾶσαν νόσον καί ψυχὴν πᾶσαν ἐλευθεροῦν» (σελ. 169-171).

Ἀλλά καί κατὰ τούς τελευταίους Βυζαντινοὺς, αἰῶνας τρεῖς θρησκευτικοὶ ποιηταὶ ἐξέφρασαν τόν βαθύ πόθον τῆς συμμετοχῆς στήν ὄντως θείαν Κοινωνίαν. Ἐκτός ἀπό τόν Συμεῶν τόν νέον θεολόγον πού ἀναφέραμε ἤδη, προσθέτουμε ἐδῶ τόν Συμεῶν τόν Μεταφραστή, ὁ ὁποῖος μέ τούς φλογερούς στίχους του παρακαλεῖ τόν Κύριο νά μὴ καταφλεγή ἀπό τό θεϊκό πῦρ, ἀλλά αὐτό νά καύσῃ τὰς ἀκάνθας τῶν πταισμάτων του, νά διέλθῃ εἰς ὅλους τούς ἀρμούς, τούς νεφρούς, τὴν καρδίαν καί νά φωτίσῃ τὴν πεντάδα τῶν αἰσθήσεων, ὥστε νά γίνῃ καί αὐτός

σκήνωμα τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ καί ὄχι σκήνωμα τῆς ἀμαρτίας (βλέπε ἀκολουθίαν τῆς θείας Μεταλήψεως).

Εἶναι ἄξιον πολλῆς προσοχῆς ὅτι καί ἕνας ἄλλος μεγάλος ἀξιωματοῦχος τοῦ Βυζαντίου, ὁ Αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφός, ὕμνησε μέ στίχους τό λατρευτό Μυστήριο. Ἐκτός ἀπό τά γνωστά ἐωθινά δοξαστικά συνέθεσε καί «τροπάρια τῆς Ἁγίας Μεταλήψεως κατ' ἀλφάβητον». Ἐν μετανοία προσπίπτει καί ἰκετεύει:

Ψώμισον ἄρτω με σῆς τραπέζης
ψυχίων πιπτόντων ὡς τά κυνάρια.

Εἶναι ἀκόμη ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς ὅτι καί οἱ Ἱεροί Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας τονίζουν τόν μεγάλο σκοπό τῆς Λειτουργίας πού εἶναι ἡ ὄντως κοινωνία καί συμμετοχή. Ἦδη οἱ Ἀποστολικοί Κανόνες, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν ἀρχαία παράδοση, μέ τόν 8ον καί 9ον κανόνα τονίζουν, ὅτι ὅποιος Κληρικός «προσφορᾶς γενομένης μή μεταλάβοι, τήν αἰτίαν εἰπάτω· καί ἐάν ἡ εὐλογος, συγγνώμης τυγχανέτω· εἰ δέ μή λέγοι, ἀφοριζέσθω, ὡς αἴτιος βλάβης γενόμενος τῷ λαῷ...» Παρόμοια γράφει καί ὁ 9ος Κανών γιά τούς Λαϊκοί, πρᾶγμα τό ὁποῖον ἐρμηνεύει καί ὁ 2ος Κανών τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος λέγει: «Ὁ μή μεταλαμβάνων εἶναι ὡς νά ἀναστρέψη τήν πρῶραν χωρίς νά εἰσέλθῃ εἰς τόν ἐνώπιόν του λιμένα πρὸς ὃν κατνυθύνετο. Εἶναι ὡς νά φθάσῃ εἰς τήν κορυφήν τοῦ Θαβώρ καί νά μή συλλαλήσῃ μέ τόν Χριστόν».

Σημειώνουμε ὅτι τούς δύο αὐτούς κανόνες ἀνεγνώρισε καί ἡ ΣΤ' Οἰκουμενική Σύνοδος. Καί αὐτό εἶναι βασικό.

Σημαντικό ἀκόμη εἶναι καί τό ἐξῆς. Στά Τυπικά τῶν Βυζαντινῶν Μονῶν δίδεται ἰδιαίτερη σημασία, ἐκτός ἀπό τήν προ-

σευχή καί τήν ἄσκηση, στή συμμετοχή στή θεία Λειτουργία ὡς βασικό στοιχεῖο πνευματικῆς ζωῆς. Ὅχι μόνο στά παλαιότερα Μοναστήρια, ἀλλά καί μετά τόν 10ον αἰῶνα τονίζεται αὐτή ἡ ἀναγκαιότης. Αὐτό τό ἔχει δείξει σέ εἰδική μελέτη του ὁ Γάλλος Βυζαντινολόγος καί λειτουργιολόγος S. Salaville παρουσιάζοντας τά τυπικά τῆς Εὐεργέτιδος, τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος, τῆς Κοσμοσώτειρας Αἴνου, τοῦ Ναυπλίου, τῶν Ἑλίου Βωμῶν, τοῦ Μαχαιρᾶ τῆς Κύπρου, τοῦ Λιβός, τῆς Παναγίας τῆς Καλῆς Ἑλπίδος, τοῦ Προδρόμου Σερρών. Εἶναι κι' αὐτό ἕνα ἀξιόλογο τεκμήριο γιά τήν σπουδαιότητα καί ἀποτελεσματικότητα τοῦ Μυστηρίου μέσα στόν χῶρο τοῦ Μοναχισμοῦ καί μάλιστα γιά τή συχνή μετάληψη¹.

Ἔτσι μέ ἀλλεπάλληλες προσπάθειες, μελέτες καί μαρτυρίες τονίσθηκε καί βεβαιώθηκε ἡ πρωταρχική σημασία τοῦ Μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας καί ἡ ἔννοια τῆς συμμετοχῆς σέ αὐτό ὡς βασικοῦ στοιχείου τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὅμως μετά τό θλιβερό γεγονός τῆς Ἀλώσεως, τό ὁποῖο ἐβάρυνε ὄχι μόνο τόν Ὁρθόδοξο Ἑλληνισμό, ἀλλά καί ὅλη τήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, ἦταν, φυσικό νά ἔλθῃ καί μία χαλάρωση στήν ἐκκλησιαστική καί λειτουργική ζωή. Διατηρήθηκε βέβαια ἡ Ἐκκλησία κατά τρόπο θαυμαστό, διαφυλάχθηκε τό δόγμα ἀκέραιο καί ἡ παράδοση ἀνόθευτη, ἀλλά δέν ἦταν εὐκολο νά διατηρηθῆ ἡ ἀρχική δροσερότης τῶν παλαιότερων αἰῶνων στό λειτουργικό γίνεσθαι λόγῳ ἐλλιποῦς προσφορᾶς στό κήρυγμα, στήν κατήχηση καί στήν ποιμαντική.

Ἀλλά ἡ θεία Πρόνοια πού δέν ἄφησε καί μέσα στή σκοτεινιά τῶν πρώτων αἰῶνων τῆς δουλείας νά σβύσῃ ἡ φλόγα, ἀνέδειξε στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος τούς φωτισμένους ἐκείνους πνευματικούς ὁδηγούς, οἱ ὁποῖοι ἀναζωπύρωσαν τήν ἀπειλούμενη φλόγα. Ὁ ἅγιος Μακάριος Νοταρᾶς καί ὁ ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, πού συνδύαζαν ἀρετή καί σοφία,

ἄσκησι καί μελέτη, προσευχή καί θεολογία, ἀφοῦ μελέτησαν καλά τήν Ἁγία Γραφή, τοὺς Πατέρας, τήν Λατρεία καί τοὺς Ἁγίους, ἔθεσαν στόχο τους νά ζωντανεύσουν τήν πνευματική καί λειτουργική ζωή τοῦ ταλαίπωρου λαοῦ μας. «Ἄρνούμενοι τήν στατικότητα τῆς ἐποχῆς καί τήν ἀπλοϊκή ἀντίληψη, περί παραδόσεως - κατά τόν καθηγητή Φουντούλη - ἀναμόχλευσαν τήν λειτουργική πατερική παράδοση.

Καρπὸς τῶν μελετῶν τους καί τοῦ μόχθου τους εἶναι τό βιβλίον πού τύπωσαν στή Βενετία τό 1783 μέ τίτλο «Βιβλίον ψυχοφελέστατον περί τῆς συνεχοῦς Μεταλήψεως τῶν ἀχράντων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων»². Μέ πλούσιο ὑλικό ἀπό τοὺς Πατέρας, τοὺς Ἁγίους καί τοὺς Κανόνας, ἡ μελέτη αὐτή τονίζει τρία σημαντικά: τή βασική καί δομική σημασία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας, τήν ἀναγκαιότητα συχνῆς συμμετοχῆς σ' αὐτήν καί τήν ὑποχρέωση πνευματικῆς προετοιμασίας πρὸς τοῦτο. Στή μεγάλη αὐτή προσπάθεια εἶχε προηγηθεῖ ὁ μοναχὸς Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης, ὁ ὁποῖος ἐτύπωσε τό 1772 σχετικὸ βιβλίον μέ τίτλο «Περί τοῦ δεῖν τοὺς πιστοὺς συχνῶς τῶν θείων κοινωνεῖν μυστηρίων». Ἀκολούθησε δέ πιστά στή μεγάλη αὐτή ἐξόρμησι ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, σοφὸς καί αὐτὸς μελετητής, ὁ ὁποῖος μαζί μέ τοὺς δύο πρωτοπόρους ἀπέτελεσε τήν ὁμάδα τῶν Κολλυβάδων.

Ἡ προσπάθεια, ἂν καί καλά θεμελιωμένη, δέν βρῆκε ἄμεση καί ἐπαρκή κατανόησι λόγῳ ποικίλων προκαταλήψεων καί πολλῆς ἀγνοίας. Εὐτυχῶς ὅμως μετὰ ἀπὸ αὐτές τίς διακυμάνσεις τό Πατριαρχεῖον Κων/πόλεως ἔλυσε τελικὰ τό ζήτημα (1819) ἐπὶ Γρηγορίου Ε' ἔθνομάρτυρος μέ σχετικὴ ἐγκύκλιον, ὅπου τονίζεται τό χρέος πού ἔχουν «οἱ εὐσεβεῖς ἐν ἐκάστη ἱερᾷ μυσταγωγίᾳ νά προσέρχονται καί νά μεταλαμβάνωσι τοῦ ζωοποιῦ Σώματος...».

Καί ὄχι μόνον ἀπό πλευρᾶς Πατριαρχείου δικαιώθηκε ἡ ἀφυπνιστική αὐτή προσπάθεια, ἀλλά καί οἱ μαθηταί καί συνεχισταί τῶν Κολλυβάδων μέ τό ἦθος τους καί τήν ἀγιότητα, μέ τή συνέπεια στή ζωή τους καί τό βάθος τοῦ στοχασμοῦ των πιστοποιήσαν τήν σπουδαιότητα καί γνησιότητα τοῦ ἀναμορφωτικοῦ αὐτοῦ κινήματος.

Ξεχωρίζουν ἀπό αὐτούς ὁ ἱερομόναχος Ἱερόθεος Γεωργίου, πού μαθήτευσε σέ ἀγίους πατέρες τοῦ Ἄθω καί μετά ἀπό περιπέτειες κατέληξε στήν Ὑδρα καί ζωντάνεψε τή Μονή τοῦ Προφήτη Ἡλία (1814). Ἐπίσης ὁ Νήφων ἀπό τή Χίο γαλουχήθηκε στό ἅγιον Ὅρος ἀσκούμενος στή νοερά προσευχή «ἀχορτάστως καί ἀπαύστως», καθώς καί στούς Πατέρας, καί στή συνέχεια μεταδίδει τά πλούσια λειτουργικά του βιώματα στή Σάμο, στήν Πάτμο καί τελικά στή Σκιάθο, ὅπου χτίζει τό περίφημο Κοινόβιο τῆς Εὐαγγελιστρίας, πού τό ὕμνησαν ὁ Παπαδιαμάντης καί ὁ Μωραϊτίδης (†1810). Ὁ τρίτος πού θά ἀναφέρουμε εἶναι ὁ ἐπίσης ἱερομόναχος Διονύσιος Ἐπιφανιάδης, πού ἄφησε ἐποχήν στήν Πάρο, στήν Θήρα καί στή Σκιάθο γιά τίς ὁμιλίες του, γιά τίς ἀγρυπνίες του καί τίς συγκινητικές ψαλμωδίες του διερχόμενος τίς νύχτες του ἐν προσευχῇ καί δεήσει, «ἀνὴρ ἀκραιφνής, ἀσκητικός τόν βίον» (†1887).

Ἔτσι οἱ τρεῖς αὐτοῖ φωτισμένοι ἱερομόναχοι συνεχίζοντας τό ἀφυπνιστικό ἔργο τῶν τριῶν πρωτοπόρων, μέ τή ζωή τους καί μέ τήν πράξη τους, ἔδειξαν ὅτι ἡ λειτουργία εἶναι κάτι βασικό καί ἀπαραίτητο, κάτι ζωντανό καί ὄχι ἀπλῶς κατάλοιπο τοῦ παρελθόντος, κάτι οὐσιαστικό γιά τήν ὑπαρξή μας καί τή ζωή μας. Καί εἶναι ἐνδιαφέρον καί σημαντικό, ὅτι ἡ ἀνανεωμένη αὐτή ἀρχαία Παράδοση, τό λειτουργικό αὐτό ξαναζωντάνεμα δέν σταμάτησε μετά ἀπό τούς ἀναφερθέντες πρωτεργάτες, ἀλλά συνεχίσθηκε.

Στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰῶνος ξεκινάει ἀπό τό Μέγα Σπήλαιο Καλαβρύτων μία μικρή φλόγα, ἡ ὁποία μεταδίδεται ὀλοένα καί πιό πολύ. Δύο πνευματικά τέκνα τοῦ ἁγίου γέροντα Ἰγνατίου Λαμπρόπουλου τήν μεταλαμπαδεύουν: ὁ Ἀρχιμανδρίτης Εὐσέβιος Μαθόπουλος καί ὁ κατόπιν Ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καί Ἡλείας Ἱερόθεος Μητρόπουλος. Ὁ δεύτερος κυρίως μέ τό βιβλίο του «Ἡ ἀληθής θρησκεία» (1881), ὁ πρῶτος μέ τό βιβλίο του «Ὁ προορισμός τοῦ ἀνθρώπου» (1913), καί ὄχι μόνο μέ τά βιβλία τους, ἀλλά πρό πάντων μέ τή ζωή τους καί μέ τήν ἀρετή τους, μέ τό ζωντανό κήρυγμα καί μέ τήν ποιμαντική τους δράση τονίζουν ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι κατ' ἐξοχήν βίωμα καί τό λειτουργικό αὐτό βίωμα εἶναι τό κέντρον τῆς ζωῆς μας.

Τίς ἐμπειρίες τους αὐτές μεταδίδουν στήν πόλη τῆς Πάτρας καί συγκεκριμένα στους ἀφοσιωμένους Κληρικούς συνεργάτες τους Ἡλία Βλαχόπουλο, Γαβριήλ Φραγκούλη, Γερβάσιο Παρασκευόπουλο καί ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ζυμώνουν τούς καλοπροαίρετους Χριστιανούς σέ μιά ζωή πιό πνευματική, πιό λειτουργική καί εὐχαριστιακή. Τήν ἴδια αὐτή ἐμπειρία ἐντονώτερης εὐχαριστιακῆς ζωῆς μεταδίδουν καί στήν Ἀθήνα ὁ Εὐσέβιος καί ὁ Ἱερόθεος, πρῶτα στους κύκλους τοῦ Συλλόγου «Ἀνάπλασις» πού ἵδρυσε ὁ φλογερός Λυκειάρχης Κωνστ. Διαλησμάς στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος καί κατόπιν στους κύκλους τῆς Ἀδελφότητος «ΖΩΗ» πού ἵδρυσε ὁ Εὐσέβιος (1907). Παράλληλα καί ἄλλες ἀνανεωτικές κινήσεις, ὅπως τοῦ π. Γεωργίου Μακρῆ στόν Πειραιᾶ, τοῦ π. Ἀγγέλου Νησιώτη καί τοῦ π. Αὐγουστίνου Καντιώτη, ἐτόνισαν τήν ἀνάγκη συμμετοχῆς στό μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας σάν στοιχεῖο βασικῆς τροφοδοσίας γιά τήν ὅλη πνευματική ζωή τοῦ πιστοῦ.

Εἶναι ἀκόμη πολύ εὐχάριστο, ὅτι τὴν εὐχαριστιακὴ ἔμπειρία τὴν ἐπωφελήθηκε καὶ τὴν ἐξέφρασε στοὺς νεώτερους χρόνους καὶ ἡ νεοελληνικὴ ποίηση. Προτοῦ ὅμως μιλήσουμε γι' αὐτήν, ἅς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἀξιόλογος ἱστορικός τοῦ 19^{ου} αἰῶνος Σπυρίδων Ζαμπέλιος στήν «Μελέτη περὶ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ» (1852) παρουσιάζοντας τὴν ποιητικὴ καὶ δραματικὴ δομὴ «τοῦ θεοπρεποῦς τούτου δράματος» τονίζει ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν «θείαν τριλογία», ἡ ὁποία περιλαμβάνει τρία ἀχώριστα μέρη: διδακὴν, θυσίαν, κοινωνίαν. «Ταῦτα ἐξεκονίζουν τὰς τρεῖς μεγάλας φάσεις, τὰς ὁποίας ὀφείλουν νὰ διέλθουν τὸ ἄτομον καὶ ἡ ὁμάς». Εἰς αὐτὴν τὴν θείαν μυσταγωγίαν «ὁ Λόγος σαρκοῦται, ἡ κτίσις ἀνακαινίζεται, τὰ δὲ ἄνω τοῖς κάτω συνομιλεῖ». Ἔτσι πλησιάζει τὴν ἔννοια τῆς συμμετοχῆς καὶ ὁ βαθὺς αὐτὸς στοχαστής.

Ἄλλὰ ἐκεῖνος πού ἐξέφρασε μὲ ἐμπνευσμένους στίχους τὸ νόημα τοῦ Μυστηρίου ὡς πραγματικῆς κοινωνίας εἶναι ὁ Θεολόγος ποιητὴς Ἀλέξανδρος Γκιάλας (Γ. Βερίτης). Τὸ πολύστροφο καὶ μεγαλόπνοο ποίημά του «Ὁ Κοινωνικός» εἶναι ἕνας ὕμνος πρὸς τὸ θεῖον μυστήριον πού τὸν φλογίζει ἡ ἱερὴ ἐπιθυμία νὰ ἀκουμπήσῃ σάν τὸν ἅγιο Γιάννη στό στήθος τοῦ Δασκάλου καὶ νὰ μετάσχη σ' αὐτὸ τὸ ἀληθινὸ Πάσχα μαζί «μέ τούς ἔνδεκα καὶ μέ τὴν πρώτην Ἐκκλησία», μέ τούς μάρτυρες καὶ μέ ὅλους τούς συντράπεζους τοῦ Βασιλέως». Καὶ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ λυρική αὐτὴ δημιουργία ἔχει μελοποιηθεῖ σὲ ὀρατοριακὴ μορφή καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο καὶ σχεδόν μοναδικὸ ὀρατόριο τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς.

Δέν θά ἦταν περιέργο νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ τίς ἀπλοϊκές ἀλλὰ βαθυστόχαστες ἐμπνεύσεις τῆς ἀόμματης μοναχῆς Χρυσάνθης Στρογγυλοῦ, πού τὴν ὅρισε ὁ Ἅγιος Νεκτάριος ὡς πρώτη Ἡγουμένη τῆς νεοσύστατης Μονῆς Ἁγίας Τριάδος στήν Αἴγινα.

Εἶναι ὅμως πολύ παρήγορο καί ἐνισχυτικό, ὅτι ὄχι μόνο στόν Ἑλλαδικό χῶρο, ἀλλά καί στόν Σλαβικό παρ' ὅλες τίς σχετικές διακυμάνσεις διατηρήθηκε ζωντανή ἡ λειτουργική φλόγα καί ἡ ἀναγκαιότης τῆς Εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Εἶναι π.χ. χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ἅγιος Τύκων, ἐπίσκοπος τοῦ Βορονέζ κατά τόν 18ον αἰῶνα, συνιστοῦσε στούς ἱερεῖς: «Ὅταν βλέπετε ὅτι κανεῖς δέν πλησιάζει (νά μετάσχη τῶν ἁγίων Μυστηρίων), νά ὑποφέρετε ψυχικῶς, διότι, ἐνῶ ὁ Χριστός καλεῖ ὅλους πρός Αὐτόν καί προσφέρει ὡς τροφήν τό πανάγιον Σῶμα καί αἷμα του, ἐν τούτοις κανεῖς δέν ἔρχεται εἰς τό δεῖπνο τοῦ Μεγάλου Αὐτοῦ Εὐεργέτη».

Εἶναι ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ ἄλλος μέγας ἅγιος τῆς Ρωσίας, ὁ ὅσιος Σεραφεῖμ τοῦ Σαρώφ, ὄχι μόνο κοινωνοῦσε συχνά, ἀλλά σέ μία περίπτωση μεγάλης θλίψεως συνέστησε σέ μία μοναχή ἐπί ἓνα διάστημα τήν καθημερινή θεία Κοινωνία. Παρομοίως ὁ Μητροπολίτης Κιέβου Φιλάρετος κατά τά τρία τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του θεωροῦσε ἀναγκαῖο νά κοινωνῇ καθημερινῶς.

Μία ἄλλη σπουδαία μορφή τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας, ὁ ἱεραπόστολος τῆς Ἀλάσκας Ἰννοκέντιος, κατόπιν Μητροπολίτης Μόσχας, (†1879) κατά τά ἱεραποστολικά του ταξίδια ὑπέφερε, ὅταν ἔβλεπε ὅτι οἱ νεοφώτιστοι Χριστιανοί ἔμεναν μακριά ἀπό τήν ἐνίσχυση τῶν Μυστηρίων. Ἐτόνιζε ὅτι ἡ λειτουργία πρέπει νά τελῆται παντοῦ, ἐν ἀνάγκη σέ μία σκηνή ἢ στό ὑπαιθρο καί συχνά ζητοῦσε ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο ἀντιμήνια γιά τούς περιοδεύοντας ἱεραποστόλους. Ἔλεγε ἀκόμη ὅτι οἱ ἰθαγενεῖς Τούγκους ἔγιναν ἰσχυρότεροι στήν πίστη ἔνεκα τῆς Θείας Κοινωνίας, ὅπως καί οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοί.

Τέλος εἶναι γνωστός ὁ Πρωθιερέυς τῆς Κρονστάνδης ἅγιος Ἰωάννης (†1908), ὁ ὁποῖος ἐζοῦσε ἐντατικά καί ὀλόψυχα τήν κάθε Λειτουργία του. Ἀπό τήν ἡμέρα τῆς χειροτο-

νίας του δέν ἔπαυσε νά τελῆ καθημερινά τήν λειτουργία μέ θεῖον ἔρωτα πρὸς τόν Χριστό καί νά προτρέπη τόν λαό νά μετέχῃ συχνότερα τῶν θείων Μυστηρίων. Ἦταν τό μυστικό τῆς ζωῆς του, ὅπως τό βλέπουμε νά ἀντικατοπρίζεται στό ὠραιότατο βιβλίο του «Ἡ ἐν Χριστῷ ζωή».

Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον ὅτι καί μία μεγάλη μορφή τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, ὁ Νικόλαος Γκόγκολ (†1852), ὅταν μετά τά τριάντα του χρόνια πλησίασε τήν πίστη καί ἔζησε τό υπόλοιπο τῆς ζωῆς του «φιλοκαλικά», ὅπως λέγουν, ἀλλά καί εὐχαριστιακά, ἔγραψε τό βιβλίο «Στοχασμοί στή Θεία Λειτουργία» (ἐλλ. μετάφρ. Ἰ.Μ. Παρακλήτου, 1999), ὅπου τονίζει ἐπιμόνως: «Ἐάν ὁ πιστός συμμετέχῃ σέ κάθε φάση τῆς Θ. Λειτουργίας μέ εὐλάβεια καί νήψη, ἡ ψυχὴ του θά μεταρσιωθῆ καί εὐκόλα θά ἐκπληρώνη τίς ἐντολές τοῦ Χριστοῦ».

Ἔτσι μέ ὅλα αὐτά ἐπιβεβαιώνεται τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ὁ καθηγητής Μᾶρκος Σιώτης στήν μελέτη του «Θεία Εὐχαριστία» (Θεσ/νίκη 1957). «Ὁ σκοπός τῆς συστάσεως καί τῆς λειτουργίας τῆς Θείας Εὐχαριστίας πληροῦται μόνον διά τῆς μεταλήψεως αὐτῆς ὑπό τῶν πιστῶν. Τό Μυστήριον δέν συνίσταται μόνον ἀπό τήν τελεσιουργίαν αὐτοῦ, ἀλλά καί ἀπό τήν μετάληψίν του, διά τοῦτο ἀποβαίνει ἀδιανόητος εἰς τούς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἄνευ συνεπακολουθούσης μεταλήψεως τελεσιουργία τῆς θείας Εὐχαριστίας. Διά τῆς μεταλήψεως δέ συντελεῖται ἡ ἄμεσος καί οὐσιαστικὴ κοινωνία τῶν μεταλαμβανόντων τοῦ Μυστηρίου μετά τοῦ μεταλαμβανομένου Κυρίου. Ἡ ὅλη ἀξία τοῦ Μυστηρίου ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τήν κοινωνίαν ταύτην» (σ. 217). Παρόμοια τονίζει ἀπό τήν πλευρά τῆς ρωσικῆς διασπορᾶς καί ὁ π. Ἄλξ. Σμέμαν.

Παρ' ὅλη ὅμως αὐτὴν τήν μεγάλην ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας μας, παρ' ὅλες τίς ρητές διαβεβαιώσεις τοῦ Κυρίου μας, τῶν

Ἀποστόλων καί τῶν ἁγίων Πατέρων γιά τήν βασική καί θεμελιώδη σημασία τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας, συμβαίνει δυστυχῶς τοῦτο νά ὑποβαθμίζεται κατά καιρούς καί νά τυποποιῆται· νά θεωρῆται ἀπλῶς κάτι παλαιϊκό ἢ νά καταντᾶ ἡ λειτουργία κυρίως ἕνα θέαμα (λόγω τῆς πολυτέλειας στίς ἀμφιέσεις τῶν ἱεουργῶν ὅλων τῶν βαθμῶν) ἢ ἀπλῶς ἕνα ἀκρόαμα (λόγω τῆς πολλῆς μουσικότητας καί ἐκκωφαντικότητας τῶν ψαλλόντων).

Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα μεγάλο πρόβλημα πού ὀφείλουμε νά τό ἀντιμετωπίσουμε ὅλοι μας σοβαρά, ὑπεύθυνα καί συστηματικά λόγω τῆς τεραστίας σημασίας του. Πρός τοῦτο:

1. Πρέπει νά τονίζεται ἀπό ὅλες τίς Ἐκκλησιαστικές βαθμίδες (Ἐπισκόπους, ἱερεῖς, θεολόγους) ἡ σπουδαιότης καί πρωταρχικότης τοῦ Μυστηρίου. Καί ὅτι ὁ μέγας σκοπός Του εἶναι νά ἐνωθῆ ὁ πιστός μέ τόν Χριστό, νά ζήσει τήν ζωή τοῦ Χριστοῦ, τήν κατά Χριστόν ζωήν, πού εἶναι ἡ ἀληθινή καί αἰώνιος ζωή, ὅπως τό ἐτόνισε ὁ Ἰδιος (κατά Ἰωάννην κεφ. 6), στήν περίφημη ἐκείνη διδασκαλία Του.

2. Ἐκ παραλλήλου νά τονίζεται ἡ ἀναγκαιότης τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς στή Θεία Λειτουργία καί Θεία Κοινωνία. Γιά τούς ἀρχαίους χριστιανούς ἡ λειτουργία δέν ἦταν ἀπλῶς ἀκρόαση, ἀλλά ζωντανή συμμετοχή: ἔφερναν τίς προσφορές τους, ἄρτον καί οἶνον κ.λπ. καί τίς ἀπέθεταν στό τραπέζι τῆς προθέσεως ἔξω τοῦ Βήματος, ὑπνκοῦσαν τούς ὕμνους, ἀντάλλασσαν τόν ἀσπασμό τῆς εἰρήνης καί προπάντων κοινωνοῦσαν τό Πανάγιον Σῶμα καί Αἷμα.

3. Νά προετοιμάζεται ὁ κάθε χριστιανός καταλλήλως γιά τήν Θεία Μετάληψη, ὄχι μόνο μέ κάποια νηστεία καί κατά καιρούς ἐξομολόγησης ἀλλά καί σχετική πνευματική μελέτη καί προσευχή ἀπό τίς εὐχές τῆς Μεταλήψεως, καθῶς καί συμφιλίωση μέ ὅποιον ἔχει κάποια διαφορά, σύμφωνα μέ τήν ἐντο-

λή τοῦ Κυρίου «Πρῶτον διαλλάγηθι τῷ ἀδελφῷ σου» (Ματθ. ε' 23-24) καί τό παράγγελμα τοῦ λειτουργοῦ «ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους...».

4. Ἰδιαίτερη φροντίδα χρειάζεται, ὥστε νά λείψουν οἱ ἀταξίες κατά τήν προσέλευση, οἱ βιασύνες, οἱ ἀνευλάβειες, οἱ διεκδικήσεις προτεραιότητος, καί ὅλα τά σχετικά, τά ὅποια δυστυχῶς ἐπικρατοῦν. Εἶναι ἀνάγκη νά κάνουμε ὅ,τι μπορούμε γιά νά σταματήσῃ αὐτή ἡ ἀπαράδεκτη κατάστασις. Νά ἐκπαιδευθοῦν πρῶτα οἱ ἐπίτροποι καί οἱ κυρίες τοῦ Φιλοπτώχου, ὥστε νά παρακολουθοῦν τό θέμα ἀπό κοντά καί νά μεταδώσουν τρόπους καλῆς συμπεριφορᾶς καί πειθαρχίας.

5. Ἐννοεῖται ὅτι γιά ὅλα αὐτά ὀφείλουμε ἐμεῖς οἱ Ἱερεῖς νά δίνουμε τό παράδειγμα «λατρεύοντες εὐαρέστως τῷ Θεῷ μετὰ αἰδοῦς καί εὐλαβείας, καί γάρ ὁ Θεός ἡμῶν πῦρ καταναλίσκον» (πρός Ἑβραίους 12, 28-29). Καταπολεμώντας τήν συνήθεια καί τή ρουτίνα, νά ἱεουργοῦμε τά φρικτά καί ἱερώτατα Μυστήρια «ἐν Πνεύματι καί ἀληθείᾳ» (Ἰωάν. 4,24). Χωρίς κραυγές καί λαρυγγισμούς καί ἐπιδείξεις, χωρίς περιπτώσεις κινήσεις, «ἀσάλευτοι καί στό σῶμα καί στό βλέμμα καί στό νοῦ», ὅπως περιγράφει ὁ Θεολόγος Γρηγόριος τόν Μέγα Βασίλειον ἱεουργοῦντα, πού ὅταν τόν εἶδε ὁ Βασιλεὺς Οὐάλης, ἐσάσπισε.

6. Ἀντίστοιχα πρέπει νά ἐμπνεύσωμε καί τοὺς ἱεροψάλτες μας, σάν καλοὺς μας συνεργάτες, ὥστε καί αὐτοὶ μέ τόν τρόπο τους καί μέ τό ἦθος τους νά συμβάλλουν στήν εὐλάβεια τοῦ ἐκκλησιάσματος καί στήν εὐπρέπεια τοῦ Οἴκου τοῦ Θεοῦ. Νά τοὺς παρακαλέσουμε εὐγενικά καί ἀδελφικά καί ἀπό καρδίας νά ἐννοήσουν ὅτι δέν συμβάλλουν στήν ἀληθινή λατρεία, ἀλλά καί στήν ἀληθινή τέχνη, οὔτε οἱ δυνατές κραυγές οὔτε τά πολύ μακρόσυρτα καί ἀκατανόητα ψάλματα. Καί νά μή λησμονοῦν ὅτι τό προαναφερθέν πρὸς Ἑβραίους 12, 28 ἰσχύει καί γι' αὐτούς.

7. Γιά τήν ὅλη αὐτή λειτουργική ἀγωγή ἀπαιτεῖται ἕνα συστηματικό, πρόγραμμα ἀφ' ἑνός διά τοῦ κηρύγματος καί τῆς κατηχήσεως καί ἀφ' ἑτέρου μέ ἐνημερωτικά βιβλία, καθώς καί μέ εἰδικές συνάξεις, ὅπου θά τονίζεται καί θά ἀναπτύσσεται ἡ βασική σπουδαιότης τῆς λειτουργίας, ἡ ἀνάγκη συμμετοχῆς σ' αὐτήν καί ἡ ἀνάλογη προετοιμασία γιά τήν κατάλληλη προσέλευση. Ἐς εὐκνηθοῦμε τόσον οἱ Μητροπόλεις ὅσον καί οἱ ἐνορίες νά κάνουν ὅ,τι μποροῦν γιά τό ὑψιστο αὐτό θέμα.

Σημείωση: Ἡ ἔκφραση «παίρνω τήν Θεία Κοινωνία ἢ Θ. Μετάληψη» δέν εἶναι ὀρθή κατά γράμμα καί δέν κυριολεκτεῖ, διότι ἡ Θ. Κοινωνία ἢ Μετάληψη δέν εἶναι ἀντικείμενο πού τό παίρνω, ἀλλά πράξη, συμμετοχή. Καλύτερη εἶναι ἡ ἔκφραση κοινωνῶ (τῶν ἀχράντων Μυστηρίων).

Τελειώνω μέ μία προσωπική μου ἀνάμνηση. Πρό πολλῶν ἐτῶν, ὅταν ἤμουν νεαρός ἱερέυς, βρέθηκα ἕνα καλοκαίρι σέ ἕνα ὄρεινό χωριό τῆς Θεσσαλίας. Ἦταν Κυριακή καί πῆγα νά κηρῦξω σέ ἕνα μικρό Ναό. Στό τέλος τῆς λειτουργίας, ἀφοῦ εἶχα κι' ἐγώ κοινωνήσει, χαιρέτησα ἕναν γέροντα ἱερέα συνταξιούχο πού ἦταν στό Ἱερό.

Ἐκεῖνος ἀνταποδίδοντάς μου τόν χαιρετισμό ἔσκυψε νά μοῦ φιλήσῃ τό χέρι. Ἐγώ τότε τοῦ λέω:

- Τί εἶναι αὐτό πού κάνεις, Γέροντά μου;

Κι ἐκεῖνος μοῦ δίνει τήν ἐξῆς ἀπρόσμενη ἀπάντηση:

- Ἀσπάζομαι Αὐτόν πού πῆρες μέσα σου!

Μακάρι νά αισθανώμασθε ὅλοι μας τόσο βαθιά αὐτήν τήν συγκλονιστική πραγματικότητα.

Παραπομπές

1. Messe et communion d' après les Typika monastiques byzantins du X au XII siècle, *Orientalia Christ. Periodica*, 13, 1947, p. 282-298.
2. Σπουδαῖες ἐμβαθύνσεις στό θέμα αὐτό βλέπε καί στά ἄλλα δύο βιβλία τοῦ ἀγίου Νικοδήμου «Ἀόρατος πόλεμος» καί «Πνευμ. γυμνάσματα».
- Ἐρησκειτικά ποιήματα Μοναχῆς Χρυσάνθης, Ἀθῆναι-Πύργος 1898

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 14 (115 21)

22α Ὀκτωβρίου 2001

ΑΝΑΚΟΙΝΩΘΕΝ
3ου ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΙΕΡΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ

Ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέ εὐθύνη τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως διοργάνωσε στή Νεάπολη Θεσσαλονίκης, ἀπό 13ης ἕως 17ης Ὀκτωβρίου ἐ.ἔ., τό 3ο Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, μέ θέμα μελέτης ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΣ. Τό Λειτουργικό αὐτό Συμπόσιο φιλοξένησε ἡ Ἱερά Μητρόπολις Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως καί τίμησε μέ τήν παρουσία του ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστόδουλος. Παρέστησαν ἐπίσης οἱ Σεβασμιώτατοι Μητροπολίται Λαγκαδᾶ κ. Σπυρίδων, Πολυανῆς καί Κιλκισίου κ. Ἀπόστολος, Φιλίππων, Νεαπόλεως καί Θάσου κ. Προκόπιος, Ν. Κρήνης καί Καλαμαριᾶς κ. Προκόπιος, Ἱερισσοῦ καί Ἀγίου Ὀρους κ. Νικόδημος, Ἐλευθερουπόλεως κ. Εὐδόκιμος, Κίτρους καί Κατερίνης κ. Ἀγαθόνικος, Περγάμου κ. Ἰωάννης, Λήμνου κ. Ἱερόθεος, Βεροίας, Ναούσης καί Καμπανίας κ. Παντελεήμων, Ξάνθης καί Περιθωρίου κ. Παντελεήμων, Σταυ-

ροπηγίου κ. Ἀλέξανδρος, Ἐλασσῶνος κ. Βασίλειος, Δημητριάδος καί Ἀλμυροῦ κ. Ἰγνάτιος, Κασσανδρείας κ. Νικόδημος καί οἱ Θεοφιλέστατοι Ἐπίσκοποι Θεουπόλεως κ. Παντελεήμων καί Θερμοπυλῶν κ. Ἰωάννης.

Κατά τήν ἐναρκτήρια συνεδρία καί μετά τόν καθιερωμένο ἀγιασμό ἀναγνώστηκε μήνυμα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστοδούλου, καί προσφώνησαν τό Συμπόσιο ὁ Πρόεδρος τῆς Διοργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ καί ὁ οἰκεῖος ποιμενάρχης Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως κ. Διονύσιος, ὁ ὁποῖος καί ἐκήρυξε τήν ἔναρξη τοῦ Συμποσίου, τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου κ. Χριστοδούλου κωλυθέντος ὅπως παρακολουθήσει ἐξ ὑπαρχῆς τās ἐργασίας του. Τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου παρακολούθησαν ἐπίσης ἐκπρόσωποι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὡς καί τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ἐκ μέρους τῶν ὁποίων ἀπηύθυναν χαιρετισμούς ὁ Κοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς κ. Ἰωάννης Ταρνανίδης καί ὁ κ. Ναθαναήλ Λαδόπουλος, Πρόεδρος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τοῦ Δήμου Νεαπόλεως.

Στό Συμπόσιο εἶχαν προσκληθεῖ καί ἔλαβαν μέρος 200 ἐκπρόσωποι ἀπό ὅλες τίς Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, κληρικοί καί λαϊκοί, οἱ ὁποῖοι καί παρακολούθησαν 14 ἐπιμέρους εἰσηγήσεις ἀπό εἰδικούς ἐπιστήμονες, σχετικές πρὸς τό θέμα τοῦ Συμποσίου. Μετά ἀπό κάθε εἰσηγήση ἐπακολουθοῦσε γόνιμος καί εὐρύς διάλογος μεταξύ τῶν συνέδρων, ὁ ὁποῖος καί ἀπετέλεσε ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου.

Ὁ προβληματισμός τοῦ Συμποσίου ἐστίαστηκε ἰδιαίτερα στά ἐξῆς βασικά σημεῖα:

1. Τονίσθηκε κατ' ἀρχὴν ἀπὸ ὄλλου τούσ ὀμιλητέσ ἡ κεφαλαιώδης σημασία τὴν ὀποία ἔχει γιά τὴν ὀρθόδοξη χριστιανική μας πίστη τό μυστήριο τῆσ Θείας Εὐχαριστίας, διαμέσου τοῦ ὀποίου καί ἐκφράζεται κυρίως αὐτό τοῦτο τό μυστήριο τῆσ Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό καί θά πρέπει νά τελεῖται πάντοτε «εὐσχημόνως καί κατὰ τάξιν» ὡσ ἡ κατεξοχήν ἐόρτια φανέρωση τῆσ ἐπὶ τό αὐτό συναγμένησ Ἐκκλησίας.

2. Ἡ ἀνάλυση τῆσ ἱστορικῆσ διαμορφώσεωσ τοῦ τελετουργικοῦ τύπου καί τῶν εὐχολογικῶν - ὕμνογραφικῶν κειμένων πού χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴν τέλεση τῆσ Θείας Εὐχαριστίας κατέδειξε τὴν διαχρονική πιστότητα τῆσ Ἐκκλησίας στὴν ἀρχαία εὐχαριστιακή παράδοση, καί ἀνέδειξε τό ἱερό αὐτό μυστήριο ὡσ τὸν κατεξοχήν παράγοντα διαμορφώσεωσ τῆσ δομῆσ τοῦ σώματος τῆσ Ἐκκλησίας.

3. Ἰδιαίτερα ὑπογραμμίστηκε τό βιβλικό ὑπόβαθρο καί ἡ ἐσχατολογική διάσταση τοῦ μυστηρίου τῆσ Θείας Εὐχαριστίας. Ἐπισημάνθηκε δέ ἡ ἀνάγκη περαιτέρω μελέτης τοῦ προβλήματος τῆσ ἀνακατανομῆσ τῶν ἐπ' Ἐκκλησίας ἀναγινωσκομένων ἀγιογραφικῶν ἀναγνωσμάτων, ὥστε νά ἀναγινώσκειται ὀλόκληρη ἡ Ἁγία Γραφή, Παλαιά καί Καινή Διαθήκη, καί νά δίδεται ἡ ἀφορμῆ ἐρμηνείας αὐτῶν, πρὸσ οἰκοδομήν τοῦ πληρώματος τῆσ Ἐκκλησίας.

4. Καταδείχτηκε ἐπίσης ὅτι τό κήρυγμα ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆσ εὐχαριστιακῆσ συνάξεωσ. Γι' αὐτό καί θά πρέπει νά γίνεται σέ ἀπλή γλώσσα, ὥστε νά εἶναι κατανοπτό ἀπὸ τὸν λαό, νά τηρεῖται δέ ἡ τάξη τῆσ μετὰ τὰ ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα ἐκφωνήσεώσ του. Τονίστηκε ἀκόμη ὅτι τό κήρυγμα θά πρέπει νά διατηρήσει τὸν παραδοσιακό - σωτηριολογικό του χαρακτήρα, ὡσ ἐρμηνεία τῆσ Ἁγίας Γραφῆσ καί

μύηση στή Θεία Λατρεία (βιβλικό καί λειτουργικό - μυσταγωγικό κήρυγμα).

5. Ἐπισημάνθηκε ἡ ἀνάγκη ἀποφυγῆς τῆς ἐνίοτε παρατηρούμενης τελετουργικῆς ἀταξίας καί ἐξεζητημένων τελετουργικῶν πρακτικῶν. Χαιρετίστηκε δέ ὡς θετικό γεγονός ἡ ἀναμενομένη νέα Συνοδική Ἔκδοση τοῦ Ἱερατικοῦ, τό ὁποῖο θά ἀποτελέσει σταθερή βάση γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς τελετουργικῆς εὐταξίας κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας.

6. Ἡ ἐνεργός καί συνειδητή συμμετοχή τοῦ λαοῦ κατά τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας ὑπῆρξε ἕνα ἀπό τά κεντρικά σημεῖα προβληματισμοῦ τοῦ Συμποσίου. Γι' αὐτό καί ὑπογραμμίστηκε ἡ ἀνάγκη περαιτέρω ἐμπεδώσεως τῶν στοιχείων ἐκείνων τά ὁποῖα ἀναδεικνύουν τόν κοινοτικό χαρακτήρα τῆς Θείας Λειτουργίας, ὅπως ἡ «μετά αἰδοῦς καί εὐλαβείας» στάση τῶν πιστῶν στή Θεία Λειτουργία, ἡ συμμετοχή τῶν στήν ψαλμωδία, ἡ εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ ἀνάγνωση τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν καί ἡ ἔμφαση στόν διαλογικό τρόπο ἐκφορᾶς τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς.

7. Τό Συμπόσιο διετύπωσε τή γνώμη ὅτι ὁ κοινοτικός χαρακτήρας τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἐπιβάλλει τήν ἐπαναγωγή στό παραδεδομένο ὕψος ἐκφωνήσεως τῶν παντοίων δεήσεων καί εὐχῶν ἐκ μέρους τῶν λειτουργῶν κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι πρέπει νά συνειδητοποιήσουν ὅτι δέν εἶναι ψάλται καί δέν πρέπει νά ψάλουν τά εὐχητικά κείμενα, καθώς καί τόν περιορισμό τῆς πολυηχίας καί τήν προτίμηση τῶν παραδεδομένων ἤχων κατά τήν ἐκτέλεση τῶν ψαλτῶν μερῶν, τά ὁποῖα σέ κάθε περίπτωση θά πρέπει νά ψάλλονται σέ λιτά μέλη, ὥστε νά διευκολύνεται μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ στήν ψαλμωδία.

8. Τονίστηκε ἡ συμβολή γενικά τῶν λειτουργικῶν τεχνῶν στήν διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας πού ἀπαιτεῖ ἡ τέλεση τοῦ ἱεροῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας καί ὑπογραμμίστηκε ἡ ἀνάγκη τοῦ διαμέσου τῶν ἀρμοδίων Συνοδικῶν Ὑπηρεσιῶν ἐλέγχου τῶν κριτηρίων πού κυριαρχοῦν σήμερα κατά τήν ἀνέγερση καί διακόσμηση τῶν ὀρθοδόξων ναῶν.

9. Ἐγινε δεκτό ἀπό τό Συμπόσιο ὅτι ἡ παρατηρούμενη ἀλλαγὴ στόν τρόπο ζωῆς τῶν σύγχρονων ἀνθρώπων ἐπιβάλλει τήν ἀπό τήν πλευρά τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας λήψη ὅλων τῶν ἀναγκαίων μέτρων πρὸς διευκόλυνση τοῦ πιστοῦ λαοῦ κατά τήν προσέλευσή του στήν εὐχαριστιακὴ σύναξη.

10. Τονίστηκε ἰδιαίτερα ἡ σημασία τῆς συχνῆς καί ἐμπροϋπόθετης συμμετοχῆς στή Θεία Κοινωνία, ἡ ὁποία εἶναι «ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς», μέ τόν ὅποιο τρέφει καθημερινά ἡ Ἐκκλησία τά τέκνα της «εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν καί εἰς ζωὴν αἰώνιον». Παράλληλα ὑπογραμμίστηκε καί ἡ ἐξίσου μεγάλη σημασία τήν ὁποία ἔχουν οἱ ἱεροὶ κανόνες καί οἱ κανονικὲς διατάξεις πού διέπουν τήν εὐτακτὴ τέλεση τῆς Λειτουργίας καί τήν προσέλευση τῶν πιστῶν στή Θεία Κοινωνία.

11. Ἀνακοινώθηκε ὅτι ἡ Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως ἔλαβε πρόνοια καί προώθησε τήν ἔκδοση, ἐκτός ἀπὸ τό Ἱερατικόν, καί σειρᾶς βοηθητικῶν τῆς Θείας Λειτουργίας ἐκδόσεων, ὅπως τῶν Πρακτικῶν τοῦ παρόντος καί τῶν δύο προηγούμενων Λειτουργικῶν Συμποσίων, τοῦ «Ἐκλογαδίου» μέ τά κείμενα τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων καί μέ μετάφρασή τους στή νεοελληνικὴ γλῶσσα, θεολογικολειτουργικῶν τευχῶν μέ τό κείμενο, ἔρμηνεία καί σχολιασμό τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τῶν ἁγίων μυστηρίων κ.λπ.

12. Ἐν κατακλειδί τὸ Συμπόσιο διατύπωσε τὴν εὐχή ὅπως συνεχισθεῖ ἡ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀναληφθεῖσα προσπάθεια γιὰ τὴ συστηματικὴ λειτουργικὴ μὀρφωση καὶ ἀγωγή τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, συνεχίζοντας μέ τὸν τρόπο αὐτό τὴν μακραίωνη μυσταγωγικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, στό πνεῦμα τῆς ὁποίας ἐντάσσεται καὶ ἡ διοργάνωση τοῦ παρόντος Συμποσίου.

Κορυφαία στιγμή τοῦ Συμποσίου ὑπῆρξε ἡ προεξάρχοντος τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Χριστοδούλου τέλεση πολυαρχιερατικῆς Λειτουργίας στόν Ἱερό Ναό Ἀγίου Παντελεήμονος Ἀμπελοκῆπων, κατά τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας πλεῖστοι τῶν συνέδρων μετέλαβον τῶν ἀχράντων μυστηρίων.

Ἀπό τὴ Γραμματεία
τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς
Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως

Περιεχόμενα

- Πρόγραμμα ἐργασιῶν Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου	6
- Προσφωνήσεις	
Προσφωνήση τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Νεαπόλεως καί Σταυρουπόλεως κ. Διονυσίου	11
Προσφωνήση τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ κ. Δανιήλ, Προέδρου τῆς Διοργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς	14
Χαιρετισμός τοῦ κ. Ἰωάννη Χρ. Ταρνανίδη, Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς	18
- Μήνυμα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου	20
- Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις πρώτης συνεδρίας	
Ἰωάννου, Μητροπολίτου Περγάμου, Θεία Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία	25
Πέτρου Βασιλειάδη, Καθηγητοῦ Α.Π. Θεσσαλονίκης, Τό βιβλικό ὑπόβαθρο τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας	49
- Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις δευτέρας συνεδρίας	
Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, Πρωτοπρεσβυτέρου, Τά ἀγιογραφικά ἀναγνώσματα καί τό κήρυγμα στή Θεία Λειτουργία	83
Γεωργίου Φίλια, Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἡ εὐχαριστιακὴ ἀναφορὰ	101
Δημητρίου Β. Τζέρπου, Πρωτοπρεσβυτέρου, Δρ. Θ. Ἡ Ἀκολουθία τῆς προθέσεως (Προσκομιδῆς)	127

-	Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις τρίτης συνεδρίας	
	Ἰωάννη Φουντούλη, Ὁμότιμο Καθηγητοῦ Παν/μίου Θεσ/νίκης	
	Τελετουργική προσέγγιση τῆς Θείας Λειτουργίας.....	153
	π. Θεοδώρου Κουμαριανοῦ, Λέκτορος τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν	
	Ἡ ἔρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ βυζαντινά	
	ἔρμηνευτικά ὑπομνήματα.....	179
-	Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις τέταρτης συνεδρίας	
	Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαθανασίου, Δρ. Ν. καί Θ.	
	Ἱεροκλήρυκος Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν	
	Ἡ Θεία Λειτουργία στήν Κανονική Παράδοση τῆς	
	Ἐκκλησίας.....	213
	Γρηγορίου Θ. Στάθη, Καθηγητοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν	
	Ἡ ψαλτική ἔκφραση τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας	
	Εὐχαριστίας.....	253
	Παναγιώτη Ἰ. Σκαλιτῆ, Ἐπίκουρου Καθηγητῆ Α.Π.Θ.	
	Στῶμεν καλῶς: Ἡ στάση τῶν πιστῶν στή Θεία	
	Λειτουργία.....	277
-	Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις πέμπτης συνεδρίας	
	Νίκου Ζία, Καθηγητοῦ Ἱστορίας τῆς Τέχνης	
	Ἡ Θεία Λειτουργία στήν εἰκονογραφική μας παράδοση	
	Τό Μυστήριο τῆς Θ. Εὐχαριστίας.....	303
	Ἀριστείδου Πανώτη, Καθηγητοῦ Θεολογίας	
	Τά «δεσποτικά» τοῦ Χριστοῦ σκεύη.....	317
-	Ἐπιστημονικές εἰσηγήσεις ἕκτης συνεδρίας	
	Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη	
	Ἡ ποιμαντική τῆς Θείας Λειτουργίας.....	345
	Ἀρχιμ. Ἡλία Μαστρογιαννοπούλου	
	Ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στήν Θεία Κοινωνία.....	373
-	Ἀνακοινωθέν 3ου Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου	397
-	Περιεχόμενα.....	403